

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૬૭૫ કિમત ૫-૦-૦

ગ્રંથનામ આદર્શ આર્થ શુદ્ધિ

વર્ગિક ૬૪૫૭ :૨

આદર્શ આર્ય ગૃહવધૂ

અથવા

પ્રગતિને પંથે કે

અધોગતિને ઓવારે ?

મૂળ જાગ લેખક :
શ્રી કાલિપ્રસન્ન દાસગુપ્ત

અનુવાદક :
શ્રી ટોપણ દયાળજી ઘેલાણી

પ્રકાશક :
“ગુજરાતી” પ્રેસના માલિકો
કાટ-મુંબઈ

(વિ. સં. ૨૦૦૪)

કિંમત રૂ. ૫

(પ. સ. ૧૯૪૮)

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

“ ગુજરાતી ” પ્રેસની ઓફીસ
સાસુન બિલ્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ-મુંબઈ, ૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
~~૨૬૭૨૩~~
૨૬૬૭૪

(સર્વ હકો પ્રકાશકોને સ્વાધીન છે.)

અદ્રક અને પ્રકાશક:—નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ બી. એ.
“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
સાસુન બિલ્ડીંગ, રીઝર્વ બેંકની પાછળ, બબ્લરગેટ સ્ટ્રીટને નાકે,
એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ-મુંબઈ ૧.

પ્રકાશકના બે બાલ

રસમય વાર્તા-લેખન કળામાં હિંદના સર્વ પ્રાંતોના લેખકો કરતાં બંમદેશવાસી હિંદુ લેખકોએ એક પ્રકારની વિચિત્ર તલ-રૂપશી અને સમયોચિત સમાજના તાદરૂપવાળી લેખન-શૈલી અને પાત્ર-વિધાનતા કંઈ અપૂર્વ કળાથી ખીલેલી છે. પ્રાચીન આર્ય આદર્શોની નિશુદ્ધતા જળવી રાખવાના મનોનિશ્ચયવાળી એમની આવી પાત્ર-વિધાનતાથી આકર્ષાઈને, હિંદના લગભગ દરેક પ્રાંતની ભાષામાં બંગાલી વાર્તાઓના અનુવાદો થયા છે. એ વિષયમાં અનુવાદક ભાઈ શ્રી ધેનાણીએ એમનાં નિવેદનમાં સારી ચર્ચા કરી છે. આ વાર્તા રસમય અને બોધક છે, એમાં સંશયને સ્થાન નથી. રા. ધેનાણીને બંગ-ભાષાનું જ્ઞાન પણ સારું છે, કારણ કે તેઓ પોતે ઘણાં વરસો સુધી બંગ હિંદુ સમાજના ગાદ સંસ્પર્શમાં આવેલા છે. અને બંગાળી ભાષા સારી રીતે વાંચી બોલી શકે છે. એટલે અનુવાદ પણ એમણે મૂળને બરેબર અનુસરીને અને ગુજરાતી ભાષામાં શોભે તેવી રીતે કર્યો છે. વાર્તામાં એક ભણેલી ગણેલી સ્ત્રી પોતાનો પતિ એકવાર પરણી ચૂકેલા છે અને તે પ્રથમ વારની પત્ની હજી જીવતી છે તથા પતિની માતા સાથે એક જાતનું નિઃસ્પૃહ વૈરાગ્યશીલ જીવન ગુજારી રહી છે, એ વગેરે વાતો તેને પાછળથી પરણ્યા પછી જાણુ થતાં ઇર્ષ્યાની આગમાં મરવાની અશી સુધી જઈ પોતાનો ગૃહ-સંસાર છોડ વિચિત્ર કરી નાખી પતિને અમર્યાદ રીતે સતાવે છે અને આખરે સૂઝનો પશ્ચાત્તાપ કરતી એજ ઇર્ષ્યાનિવ્રતો બોમ બની મરણને શરણ થાય છે. એ વસ્તુનું તથા વર્ણનમાં રહેલી સ્ત્રી-સંસાર-સુખમ ઇર્ષ્યાનું તાદરૂપ

આલેખન મૂળ લેખકે અત્યંત સુંદર અને તલસ્પર્શી શૈલીમાં કયું
 છે. અંતમાં આ અધુનિક અને કહેવાતા સુધરેલા સમાજની મર્મ-
 શીલ મહિલાને ગ્રામીણ પણ ઉચ્ચ આર્થ આદર્શોવાળી ગૃહ-વધૂ
 કેવી હોઈ શકે તેનું જ્ઞાન થતાં તેને પોતાના બ્રામ્હ વિચારો અને
 મિથ્યા-અહંભાવના પરિત્યાગ પૂર્વક પતિને, શોકયને અને સાસુને
 ચરણે આત્મ-વિસર્જન કરવું પડે છે; આ વગેરે પ્રસંગોનું આલે-
 ખન એક તરફ જેમ તલસ્પર્શી અને રોમાંચક છે, તેમ બીજી તરફ
 ગ્રામીણ છતાં આર્થ-આદર્શોને અનુસરતી સ્વમાન-પ્રિય આત્મ-ભોગી
 ક્ષમાશીલ વૃત્તિવાળી સુરખાળા પોતાને પરણ્યા પછી બીજેજ દિને
 વિના અપરાધે ત્યજી જનાર પતિ પ્રતિ પોતાના મનમાં સ્વપ્નેષે અર્જાવ
 આણતી નથી, પણ પોતાના ભાગ્યનેજ દોષ આપી પોતાના દોષલા
 દેવસો પોતાની સાસુ, નાની નણુંદ, અને નાના દિયરની સેવા શુશ્રુ-
 ષામાં વ્યતીત કરે છે, એ આલેખન પણ તેટલુંજ કુબલૂ અને મર્મ-
 સ્પર્શી છે. વળી ક્ષણિક આવેશને વશ બની બે સ્ત્રી પરણી બેઠેલા
 પતિની ઉભય-સંકટ મનોદશા પણ પાઠકોનું ધ્યાન ઠીક ઠીક આકર્ષે છે.

સારાંશ કે વાર્તા અથવા દત્તિસુધી રસીલી, હૃદયંગમ અને
 જ્ઞાનનો બોધ આપનારી છે. અને ચોટલા ખાતર આ વાર્તાની થોડી
 નકલો અમે છાપીને પ્રકટ કરી છે. અને આશા રાખીએ છીએ કે
 આ નવલ કથા ગુજરાતી પાઠક પાઠિકાઓમાં સમાદર પામશે.

વિ. સં. ૨૦૦૪

ગીતા-જયંતી

સાં ૨૪-૧૨-૧૯૪૭

નટવરલાલ કંચારામ દેસાઈ

અંગ નવત્રકથા સાહિત્યનો આઠો પરિચય

અને

અનુવાદકનું નિવેદન

આ વાર્તા સુ-વિખ્યાત અંગલેખક શ્રી કાલીપ્રસન્ન દાસગુપ્ત એમ. એ; વિરચિત અંગ ઉપન્યાસ 'ધરેર યૌ' નામના પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ છે.

અંગસાહિત્ય યુગના મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય. એક તો અંગ્રેજો આ દેશમાં આવ્યા ત્યાં સુધીના યુગનું સાહિત્ય, જેને જુના સાહિત્ય તરીકે જાપણે ઓળખાવીએ. આ યુગમાં અંગભાષાનાં કેટલાંક અંગોનો સંપૂર્ણ પણે વિકાસ થયો ન હોતો. તે સમયનું અંગભાષાનું વ્યાકરણ જરા વિશેષ દુર્ગમ તથા સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણ જેવું જ લણું ખરું કિશ્કિત હોતાં, એ યુગમાં પ્રચલિત ઉર્દુ-હિંદી અખંડો મિશ્રિત તળપદ અંગભાષા બોલતા સાધારણ જનસમાજને રૂચે એવી કૃતિઓ રચીને તેનો પ્રચાર કરવાનું કાચું સાહિત્ય સર્જકોને માટે અસાધ્ય નહીં તો દુઃસાધ્ય તો જરૂર બનતું જતું હતું.

જમાનો ઝડપી વેગે ગતિમાન થતો જતો હતો. વિદેશીઓના સતત સંસર્ગથી પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં જેમ બન્યું તેમ સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પણ યુગપલટાની જરૂર જણાવા લાગી. આમ એક તરફ સાહિત્યના તે વખતના ગદ્ય પદ્ય અને વ્યાકરણ વિષયક નિષેધો નવસાહિત્ય સર્જનની ગતિને અવરોધતા હતા, ત્યારે બીજી તરફ વિદેશીઓનો પ્રભાવે કે અનિચ્છાએ આનવાય બનતો જતો સંસર્ગ જનતા ઉપર મોહક ભરડો નાખી પોતાની પ્રતિભા માયાવી આકર્ષણ શક્તિથી તેને નવયુગ તરફ શીઘ્ર ગતિથી ખેંચી રહ્યો હતો. આમ તે વખતનાં યુગને અનુકૂળ એવાં સાહિત્ય સર્જનની અસામાન્ય મંદગતિ અને નવયુગનાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ લોભનીય જણાતાં અપ્રતિમ આકર્ષણો પ્રતિ જનતાની અતિ શીઘ્રપામી ગતિ વચ્ચે કાંઈ પણ જાતનો સુ-મેળ રહી શક્યો નહીં.

આ યુગ-સંધિ કાળમાં શ્રી ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરનો અંગભૂમિમાં જન્મ થયો. આસાધારણ મહેનત લઈ યથાસમયે તેમણે અંગ-ભાષાના ગદ્ય પદ્ય વિષયક સાહિત્ય નિયમોના અંધનો થોડાં શિથિલ બનાવ્યાં તથા લિપિના જોડાક્ષરો, મૂળાક્ષરોના મરોડ તથા તે ભાષાનાં વ્યાકરણની નવરચના કરી. આ જોડાક્ષરો તથા લિપિની નવરચના તથા વ્યાકરણના નવવિધાને અંગસાહિત્યાકાશમાં નવપ્રભાતનો સ્પર્શદિય ઉગાડયો. આને આપણે અંગ સાહિત્યનો મધ્યયુગ કહીએ.

વ્યાકરણ સુગમ બનતાં નાની મોટી કૃતિએ જુદા જુદા સાહિત્ય મહારથીએ તરફથી રચાઈ પ્રકાશિત થવા માંડી અને તેને તળપદભાષા બોલતી જનતા વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં આવકારવા લાગી. પ્રથમની સાહિત્ય સર્જનની મંદગતિને આ નવ-વિધાનથી અકલ્પ્ય વેગ મળતાં અને સાહિત્ય-સર્જકોએ પોતાનાં શીઘ્ર સર્જનોથી એ ગતિને હજુ પણ વધુ વેગવાન બનાવી મૂકતાં તેના નવ-યુગની શીઘ્રગતિ સાથે સુ-મેળ સધાયો ને આમ થતાં જનતાને અનુકૂળ એવી તળપદ ભાષામાં ગદ્ય-પદ્યનાં સર્જનો વિકસવા લાગ્યાં. છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં અંગ-સાહિત્યને અંગ લેખકોએ અતિશય સમૃદ્ધ બનાવી દેધું છે.

૨૧. ઇશ્વરચંદ્રનાં ભાષા-વ્યાકરણ સંશોધન પછી અંગાળનાં સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં પ્રથમ યુગ-પલટો આણુનાર સાહિત્ય મહારથી-એની હારમાળામાં અંગદેશમાં અને દેશ-વિદેશમાં પોતાની પ્રતિભાસૂપ્ત અમર કૃતિઓથી અનોખી છાપ પાડનાર અંગ-સરસ્વતી સેવક સાહિત્યસત્રાટ્ ૨૧૦ શ્રી ઈન્દ્રિયચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું નામ પ્રથમ પંક્તિએ નિઃસંકોચે મૂકી શકાય.

સમાજના સળગતા વિવિધ પ્રશ્નો વિવિધ દષ્ટિબિંદુથી રજૂ કરતી અને તેમાં સમાજની ક્ષતિઓ-ત્રુટિઓ તરફ જનતાનું ધ્યાન ખેંચતી, ને તે ત્રુટિઓને ઉકેલ દર્શાવતી સચોટ અને સરળ શૈલીમાં લખાયેલી એમની નવલકથાઓ આધુનિક સાહિત્ય દષ્ટિએ પણ હજુ

જુની જણાતી નથી અને એમની સર્જન શૈલીના અસંખ્ય પ્રશંસકો
આજે પણ મળી આવે છે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એમની
શૈલીમાં સત્ય વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે અને 'સત્ય' તો
ત્રિકાલાબાધિત 'સત્ય' જ રહેવાનું; કાળની કશી અસર એના પર થવાની
નહીં. એમની અનોખી સાહિત્ય સેવા માટે એ મત છે જ નહીં.
એમની કૃતિઓમાંથી કેટલીક વિશેષ ખ્યાતિ પામેલી અને ગુજરાતી
ભાષામાં ઘણું 'ખરું' અનુવાદિત થઈ ચૂકેલી નવલકથાઓ: જેવી કે
'વિષ-ટક્ષ,' 'દુર્જેશનંદિની,' 'કૃષ્ણકાંતનું વીણ,' 'આનંદ મઠ,' 'ચંદ્રનં
શેખર,' 'રજની,' 'મૃણાલિની,' 'કપાલ-કુંડલા,' 'સીતારામ,' વગેરે
છે. અને હવે તો સર્વને એ સુવિદિત જ છે કે આપણે માનીતું રાષ્ટ્ર
ગીત 'સુ-જલાં સુ-ફલાં, વંદે માતરમ્' જે ગાઇને આજે આપણે હર્ષના
અશ્રુઓ વર્ષાવીએ છીએ, જે ગાઇને આપણે, દેશભક્તિની પ્રેરણા
આજે મેળવી રહ્યા છીએ તે 'વંદે માતરમ્'નું ગીત સ્વ. શ્રી બંકિમ
બાળુએ 'આનંદ-મઠ'માં સ્વદેશ પ્રેમી યુવકોને મોટે ગવડાવ્યું છે.
સ્વદેશીની ચળવળ પણ પ્રથમ બંગ-દેશમાંથી જ ઉદ્ભવી છે તેના
પરોક્ષ વિધાયક પણ સ્વ. બંકિમ બાળુ જ હતા એ આપણે એમનાં
રચેલાં પુસ્તકો ઉપરથી કદપી શકીએ છીએ. એ સમયમાં સ્વદેશીની
ચળવળના વિધાયક બનવું કેટલું દુષ્કર હતું તેના આજે આપણને
ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવે. લોડ કંઝન નિયોજિત બંગલગને વિરોધ
દર્શાવતી ચળવળ વખતે અંગ્રેજ રાજ-શાસનના પોલાદી-ચોકઠાની
સુદૃઢ ભીંસ એટલી તો મારાત્મક હતી કે 'વંદે માતરમ્' એ શબ્દો
જાહેરમાં ઉચ્ચારનાર વ્યક્તિ 'રાજદ્રોહ'ના ગુન્હાને પાત્ર ગણાતી અને
તેને પકડી તેના ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી ન્યાયની અદાલતમાં
તેનો અપરાધ પુરવાર કર્યા વિના તેને જેલમાં ધકેલી દેવાતો હતો.
જે વખતે લોકમતને આમ હડેચોક પાદાકાંત કરવામાં આવતો હતો
તે વખતે આ ચળવળના વિધાયક બનવું—પ્રેરક બનવું કેટલું ભયંકર
હશે તેની આજે આપણે રહેજે કદપના કરી શકીએ.

તે પછી તો ધણી સાહિત્ય સેવકોએ બંગ-સાહિત્ય-માતાને ચરણ પોતાની કૃતિઓ રૂપી અર્ધયો અર્પી સાહિત્ય-દેવીને સંતુષ્ટ કરી છે. એમનામાંના કેટલાકના નામ આપણે અહીં લખીએ; સ્વ. કવિવર શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, સ્વ. શ્રી શરતચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય, શ્રી પ્રભાધકુમાર જ્ઞાન્યાલ, શ્રી પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય, શ્રી સૌરીન્દ્ર મોહન મુખોપાધ્યાય, શ્રી નિલ્લુતિભૂષણ વંશોપાધ્યાય, શ્રી શૈલજનનંદ મુખોપાધ્યાય, શ્રી જગદીશ યુગ, શ્રી ભુદેવ વસુ, શ્રી પ્રેમેન્દ્ર મિત્ર, શ્રી બાલાધર્યાંદ મુખોપાધ્યાય, (વન-કૂચ) શ્રીમતી અનુરૂપાદેવી, શ્રીમતી નિરૂપમાદેવી, શ્રીમતી પ્રભાવતી દેવી સરસ્વતી, શ્રી અસંમજ મુખોપાધ્યાય, શ્રી શરદિન્દુ વંશોપાધ્યાય વગેરે વગેરે—

સ્વ. શરતચંદ્ર (યુજરાતી જનતામાં શરદ બાણુને નામે વધુ ખ્યાતિ પામેલા) ચટ્ટોપાધ્યાયે બંગ-વાર્તાની લેખન શૈલીમાં એમની સરળ છતાં સચોટ લેખન શૈલી અને પાત્ર વિધાનતાથી મહાન યુગ પલટો આણ્યો. આને આપણે અર્વાચીન યુગ કહીએ. બંગાળી બાણુએ વાર્તા-લેખન શૈલી વધુ સરળ બનાવી હતી ખરી, છતાં બંગ ભાષાના તળપદ શબ્દો કરતાં સંસ્કૃત શબ્દોનું પ્રાચુર્ય એમની લેખન શૈલીમાં અને સ્થળ વણનના પ્રસંગોમાં વિશેષ જણાતું હતું. વિદેશી રાજતંત્રની સંસ્કૃત ગીતોજી ગિરાને વિકસાવવા બાબતની સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા વૃત્તિથી, અંગ્રેજ શિક્ષણના ઉત્તરોત્તર વધતા જતા પ્રચારથી, તેમજ વિદેશીઓની આ દેશ ઉપરની આર્થિક ભીંસ વધુ ને વધુ સુદૃઢ બનતી જતી હોવાથી અંગ્રેજ ભાષા અર્થ-કરી લાગતાં સંસ્કૃત ભાષાનું માહાત્મ્ય જમાનાની દૃષ્ટિએ ઉત્તરોત્તર ઉતરતું ચાલ્યું. વળી એ ભાષા શીખવાનું ફરજિયાત નહીં પણ ઔચક કરવામાં આવતાં તથા હાલના યુગમાં એ વિદ્વાનો અર્થોપાર્જનમાં વિશેષ ઉપયોગ ન જોવામાં આવતાં એ ભાષા શીખવાનો આ શીઘ્રગામી યુગમાં અવકાશ પણ ન રહેા. આમ આર્યોવર્તની ઉત્તરોત્તમ તથા ધણે અંશે સર્વદેશોની માતા સમાન ગણાતી આ ગીર્વાણ

ધરે તરફ યુવકાનેા અણુમમેા ઉત્તરોત્તર વધતો જ આદ્યૈ; તે એટલે સુધી કે આખું સંતાનો સંસ્કૃત ભાષા શીખવાના અવળ માત્રથી મુજ ઉઠવા લાગ્યા. આ યુગ-સંધિમાં શરૂ બાણ્યે સ્થળ-વર્ણન શૈલી અત્યંત ટુંકવી નાંખી (અથવા નહિવત્ ઠરી નાંખી એમ કહીએ તો આલે). સાથેસાથે એમણે પોતાની લેખન શૈલીમાં તળપદ ભાષાના શબ્દોનું પ્રાચુર્ય વધાર્યું. સ્થળ વર્ણન ટુંકું થતાં આજના અધીર જમાનામાં વાર્તાના પ્રારંભ થતાં વેંતજ મૂળવિષય તરફ પહોંચવાનું વાંચકાને સુગમ બનતાં વાર્તાના રસ અખંડ જળવાઈ રહેવા લાગ્યો. આ વગેરે કારણોથી તેમની આ અલ્પતન શૈલી જનતામાં પ્રિય થઈ પડતાં સર્વાંશે સફળ નીવડી, અને આમ થતાંજ આધુનિક સર્વ બંગ લેખકોએ એમની એ શૈલીનું અનુકરણ કર્યું. શરૂ બાણ્યું વૈશિષ્ટ્ય એ હતું કે ભાષાને હળવી બનાવવા છતાં એમણે હલકી બનાવી નહીં તેમજ ઉચ્ચ આર્ય આદર્શો જળવવાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતને એમણે પોતાના લક્ષ્યથી અળગો કર્યો નહીં. આજ કારણથી તેમની વાર્તાઓ આખાલવૃદ્ધ સર્વે એક સરખા રસપૂર્વક વાંચે છે. આમ શરૂ સાહિત્યે ખાસ કરીને બંગ જનતા ઉપર અને પરોક્ષ રીતે આર્યાવર્તની જનતા ઉપર અનેાખી ભાંત પાડી છે. શરૂ શૈલીની લોકપ્રિયતા વિષે વિશેષ લખવું એ સુવર્ણ ઉપર દોળ ચડાવવા જેવું છે.

આમ બંગ ભાષાનાં સાહિત્ય સર્જનમાં યુગ-પક્ષો આઠેા ખરો, છતાં નવ-સાહિત્ય સર્જનને નામે-નવીનતાને નામે-હળવાં સાહિત્યના નામની ઓથે, હલકું નિકૃષ્ટ પ્રકારનું સાહિત્ય જનતામાં પ્રચરવા ન પામે તેની તકેદારી ત્યાંના સાહિત્ય ચોકીયાતોએ રાખેલી જણાય છે ને તેથી આજે પણ બંગ-સાહિત્ય હલકાં પ્રકારનાં, નિકૃષ્ટ અને જનતાને અધોગતિએ લઈ જનારાં કહેવાતાં હળવાં, પણ મૂળે હલકાં સાહિત્યની અસરથી થણે અંશે વિલુપ્ત રહી ભારતીય ભાષાસાહિત્યમાં પોતાનું પ્રથમ પંકિતનું ગૌરવ હજીએ અખંડપણે જળવી રહ્યું છે.

એ ભાષાના સુવિખ્યાત વિશિષ્ટ પ્રતિભાવાન લેખક લેખિકા-
ઓનું ખાસ વૈશિષ્ટ્ય એ છે કે એમની કૃતિઓમાં મૃંગાર કે બીભત્સ
રસ-કે જે વાંચનારમાં એક જાવની હલકી જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરી
તેની માનાસિક વિચાર માળાને નીચી સપાટીપર લાવી મૂકે છે તે આખાથે
અંધમાં સ્વરૂપ અંશમાં પણ ભાસમાન થતો નથી. સ્ત્રી-પાત્રને સર્વ
લેખક-લેખિકાઓએ ભ્રમ્ય-ચારિત્ર્યપદે મૂક્યું છે. સ્ત્રી-પાત્રની
ચારિત્ર્યશુદ્ધિ એ જાણે સર્વ લેખક લેખિકાઓનો સ્વીકૃત મુદ્રાલેખ કેમ
ન હોય ! બંગ-સમાજમાં બંગ-મહિલાનું સર્વોચ્ચ સર્વમાન્ય સ્થાન,
ગૃહસંસ્કારમાં બંગમહિલાનું સર્વોપરિ શાસન, ગૃહસંસ્કાર એજ સ્ત્રીઓના
સર્વાંગ વિકાસનું એક માત્ર ક્ષેત્ર છે એવું આ સર્વ વિધાયકો
એક મન સ્વીકારતા જણાય છે. આ સત્યવસ્તુનું પ્રતિપાદન કરતા
અંશે એક નથી, પણ અનેક છે. સાધારણ સદ્ગૃહસ્થ એમાંના કોઈ
પણ અંધને પોતાની કુટુંબ મંડળી-સ્ત્રી, પુત્ર, માતા, ભાઈ, બહેન,
પુત્રી આદિ-સમક્ષ નિઃસંકોચે વાંચી સંભળાવી તેમાંથી મળતા જ્ઞાનનો
ભાભ લઈ લેવાયી શકે છે. એક પ્રકરણ પણ એ પુસ્તકમાં એવું નથી
હોતું કે જે કુટુંબ મંડળી સમક્ષ એકડકપણે વાંચતાં કોઈને જરા પણ
સંકોચ થાય. વાર્તાઓના વિષયો પણ સામાજિક અને હાલ-જમા-
નાના સજ્જતા પ્રશ્નોને ચર્ચતા અને એનો ઉકેલ આપતા હોવાથી
ધરમાંનાં નાનાં-મોટાં દરેકને વાર્તાના કોમને કોમ પાત્રમાં રસ અને
અભિરૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વાભાવિક જ સર્વે તેમાંથી ઉત્તમે-
ત્તમ પાત્રના ગુણોનું પોતાના વર્તનમાં અનુકરણ કરવા ઇચ્છે છે.
આમ આવાં વિશુદ્ધ આર્યત્વનાં આદર્શોને પોષતી નવલકથાઓ જન-
સમાજમાં પ્રચાર પામતાં દુર્ગ-ધર્મો દૂષિત થતા અટકે છે અને
ભાવિ-પ્રજામાં વિશુદ્ધ આર્યત્વ ભાવનાની દીપ-જ્યોતિ અખંડ અને
જળહળતો પ્રકાશ આપતી રહે છે.

‘આર્યત્વનું આપું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ જળવાઈ રહે-’ પ્રત્યેક ભાર-
તીય લેખક-કથાકારનું આ ખ્યેય-લક્ષ્યબિંદુ હોવું જોઈએ. પછી તે

આર્યાવર્તની કાષ્ઠપણુ ભાષામાં ભલેને સાહિત્યસર્જન કરતો હોય. જે બંગ દેશને માટે સત્ય છે, આખું દેશને માટે-આર્યાવર્તને માટે પણ તેજ સત્ય, સનાતન સત્ય છે.

વાર્તાકાર તરીકે કાષ્ઠ પણ વસ્તુ સર્જન કરી તેને જનસમાજમાં છૂટી મૂકી દેવામાં વાર્તાકાર ઉપર ફટલી જવાબદારી રહેલી છે તેનું પ્રત્યેક વાર્તાકાર-લેખકને જ્ઞાન હોય એ પ્રત્યક્ષનીય છે. લેખકની કૃતિ એક વાર છપાયા પછી તે સમાજમાં છૂટથી પ્રચારને પામે છે અને પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવતા છાત્રોથી તે કિશોર વયના વિશ્વ-વિદ્યાલયના છાત્રો સુધી, તેમજ આખીયે જનતા-આખાલ વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષ સર્વે તેને વાંચી શકે છે. અન્ય ભાષાઓમાં એના અનુવાદો પણ થઈ શકે છે. કુમળી વયનાં, કાચી સમજના બાળકો-કિશોરોના વિશુદ્ધ માનસ ઉપર એ વાર્તાઓ-લેખો પોતાની સ્થાયી અસર મૂકી જાય છે. માટે આવી વાર્તાઓ-લેખોમાં એવું કશુંયે ન હોવું જોઈએ કે જે જનતાને અવળે માર્ગે દોરી જઈ પરિણામે તેની અધોગતિ કરનારું નીવડે. દારૂગોળો અનધિકારીના હાથમાં જતાં તેથી જેવી અને જેટલી હાનિ થાય તેના કરતાં અનેકમણી અધિક હાનિ પ્રેમ-કથાને નામે વિષય વાચનાના વાતાવરણથી ભરપૂર અશ્લીલ-ખીબત્સ કથાઓ માનસ-જગતમાં ઉપજાવે છે ને તેથી કેવા અનર્થો ઉપજી તેનાં કેવાં માઠાં પરિણામો આવે છે એ વાતથી હવે કાષ્ઠ અગ્નાયુ નથી.

તાત્પર્ય કે વાર્તા-લેખનનો-સર્જનનો-પ્રથમ અને પ્રધાન હેતુ ઉચ્ચ આર્યત્વની વિશુદ્ધતા જળવાઈ રહે એ હોવો જોઈએ. રથેય, ધૈય, શાંતિ, સંયમ, નીતિ, સત્ય, સહનશીલતા, ક્ષમા આદિ ઉચ્ચ ગુણોનું તેમાં પ્રતિપાદન હોવું જોઈએ. બીજું એ વાર્તા-લેખ-પછી તે હાસ્ય-રસ, વીર-રસ, કર્ણુ રસ, સામાજિક, સાહસ-કથા, વિજ્ઞાન કે બીજા કાષ્ઠ પણ વિષય ઉપર હોય-તેમાં જનતાને સાચે માર્ગે-પ્રગતિને પંથે-દોરી જનારું કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ. જનતાની હલકી મનોવૃત્તિઓને પોષનારું કે ઉશ્કેરનારું તત્ત્વ એમાં

ન હોવું જોઈએ. જનસેવાનો હેતુ પ્રધાન હોય અને અર્થોપાર્જનનો હેતુ ગૌણ હોય તો જ આવાં પ્રાણુવાન સર્જનો સર્જી શકાય.

જ્યાં લેખકો કીડીપારાની પેઠે ઉભરાઈ પડતા હોય, પ્રકાશકો સાત વ્યવસાય-લક્ષી બની કેવળ અર્થોપાર્જનના હેતુથી જ એક અથવા બીજું નિત્ય નવું પ્રકાશન થેન-કેન પ્રકારેણ બહાર પાડવાની અનિચ્છનીય રોગાત્ પ્રતિ-સ્પર્ધા કરવામાં મશગૂલ હોય ત્યાં નવ-સર્જનના ગુણ-દોષની નિષ્પક્ષપાત તુલના કરવાનો સમય પણ ક્યાંથી હોય ?

હળવા સાહિત્યને નામે હલકું અને નિકૃષ્ટ પ્રકારનું સાહિત્ય સર્જન થયાં કરે તે જરા પણ ઈચ્છનીય નથી. આકર્ષક મથાળાઓ હેઠળ આવતી કાંઈ પણ જાતના લક્ષ્ય કે ઉદ્દેશ વિનાની સાવ નિર્માલ્ય અને નિકૃષ્ટ જણાતી પ્રેમકથાઓ કે કામ-કથાઓ, કાંઈ પણ વસ્તુને ઢંગધડો ન હોય એવી હાસ્ય-કથાઓ, કટાક્ષ-ચિત્રો કે સાહસ કથાઓ એમાસાનાં અળસીયાંની પેઠે ઝાસવારે ઉભરાઈ નીકળી ફાણ-જીવી રહી જો કે અલ્પ સમયમાં જ કચરાની ટોપલીને સ્વાધીન થતાં હોયછે, તો પણ તે પોતાના મલિન વિચારોના વાતાવરણની છાપ પાઠકોનાં કુમળાં મન પર મૂકી જાય છે. આવાં સાહિત્યો ઉત્પન્ન થાય તેમાં સમય, શક્તિ અને દ્રવ્યનો એકસામટો અપવ્યય છે. નિકૃષ્ટ પ્રકાશનોનો પ્રચાર જનતાની મનોવૃત્તિ અને અભિરુચિને હલકી બનાવી મૂકી સારાં પ્રાણુવાન સાહિત્ય તરફ તેને અણુગમે ઉત્પન્ન કરાવે છે. ને નિકૃષ્ટ અને હલકા પ્રકારનાં સાહિત્યો પ્રતિનો તેનો પ્રેમ (હળવા સાહિત્યને નામે) તેને અધોગાતની ગદન ગત્તામાં ઘેંકેલતો જાય છે અને પરિણામે 'ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન. એ જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના વિધાનાનુસાર એને (જીવતાંજ) તરકમાં ઠેલી જાય છે. હળવા સાહિત્યની જરૂર ભલે હોય, મનોરંજન માટે, ચિત્તવિનોદ માટે હાસ્યરસો હોય, કટાક્ષ ચિત્રો હોય, પણ તે અધાર્ય સર્જનોમાં મૂળ લક્ષ્ય-કાંઈક યોષક, માર્ગદર્શક, ઉચ્ચ ગામી

તત્ત્વ રજુ કરવું એ-ચુકાવું ન જોઇએ, અને એ સર્જને-તેની ભાષા પણ એવી હોવી જોઇએ કે જે પાઠકમાં ધીમે ધીમે વધુ ઉચ્ચ-જ્ઞાન, વધુ સંસ્કારી ભાષા શૈલી અને વધુ સારા સર્જન માટેના તબસાટ ઉત્પન્ન કરાવે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રથમ કરતાં દાત્ર ધણું સમૃદ્ધ બન્યું છે પણ તેના વયોવૃદ્ધ સાક્ષરોનું સ્થાન આપણા નવ-યુવકો હજી જોઇતા પ્રમાણમાં લઘુ શક્તા નથી અને જુના સાક્ષરો સાહિત્યાકાશમાંથી ખરી પડતાં ને તેમની જગ્યા ન પુરાતાં તેમની ખોટ આપણને પુરેપુરી સાલે છે. દલપતરામ, નાનાલાલ, મેઘાણી, ખોટાદકર, નર્મદ, કલાપી, ગોવર્ધનરામ મણીકાન્ત માસ્તર છોટાલાલ જીવનલાલ (શ્રી વિશ્વવંશ) વગેરે સાહિત્ય મહારથીઓનું સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યાકાશમાં હજી ખાલી જણાય છે. વિદેશી શિક્ષણપદ્ધતિના દોષથી આપણા યુવકોમાં ગુજરાતી ભાષાનું જોઇએ તેવું જ્ઞાન મેળવવાના તબસાટ જાગતો નથી. આપણા શિક્ષિત નવ-યુવકોમાંથી ઘણાઓને તો આપણી ભાષાની જોડણીનું યથાર્થ જ્ઞાન હોતું નથી. હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને કયાં તાલબ્દ 'શ' મૂર્ધન્ય 'ષ' કે દંતી 'સ' મુકવે તેની ચર્ચાથી તેમને કંટાળે આવે છે. તેઓ સાહિત્યક્ષેત્રમાં પણ આવા કાષ્ઠ બંધન વિનાની ગમે તેમ લખવાની છુટ હોય એવી આઝાદી મગ્ગે છે. જો કે તેઓ જાણતા હોય છે કે અંગ્રેજીમાં જોડણીની ભૂલ કરી પણ માફ કરવામાં આવતી નથી. પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્ય બીજાં સાહિત્યોને મુકાબલે જોટલું વિકસતું જોઇએ તેટલું હજી વિકસી શક્યું નથી. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં મહાત્મા ગાંધીએ નવજીવન સાહિત્ય સર્જનથી મરણ પથારીએ પડેલી ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાણ પાડ્યો છે, એમ કહીએ તો તેમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. કાકા શ્રી કાલેલકર, મશરૂવાળા શ્રી સુનશી, શ્રી દેશામ્ન ધ્રુમકેતુ, મેઘાણી, વગેરે બીજા વિદ્વાનોએ પણ એ સાહિત્યને ઉચ્ચી કક્ષામાં મૂકવા પ્રયત્નો કર્યા છે. યુવકોએ ગુજરાતી સાહિત્યને ઉત્તમ બનાવવાનું કામ ઝડપથી ઉપાડી લેવું જોઇએ અને 'છપાયું તે બધું સાહિત્ય' એવી માન્યતાને તિલાંજલી આપવી જોઇએ. હળવાં

સાહિત્યની જેટલી અગત્ય છે તેથી વિશેષ મનનીય, વિચાર-મંબીર સાહિત્યની પણ જરૂર છે જ. અસ્તુ. હવે આપણે મૂળ વિષય પર આવીએ.

x x x x

જંગ સાહિત્ય સર્જનોમાં આવા ઉચ્ચ આદર્શો વધુ પ્રમાણમાં હોવાથી માફક બ્યાન તે ભાષા તરફ ખેંચાયું ને તેથી મેં તે ભાષા કે જેના મૂળાક્ષરો સીખવાનો સુચોગ મને સંજોગાનુવશાત્ અનાયાસે ન્હાનપણમાં જ મળ્યો હતો તેને વિકસાવ્યો. પરિણામે મને સારી વસ્તુઓના અનુવાદો ગુજરાતી જનતા સમક્ષ મૂરી ગુર્જરી જનતાની કાંઈક સેવા કરી શકાય તો સારું એવી ઇચ્છા ઉદ્ભવતાં નાની નાની ભોષક વાર્તાઓના અનુવાદો કરી, 'પ્રસ્થાન' 'નવચેતન', 'પ્રતિમા' 'ભિમિ', 'પ્રવાસી', 'સારદા', 'ગુજરાતી' વગેરે સામયિકામાં આપવા શરૂ કર્યા. ૧૯૪૦ ના માર્ચમાં શ્રી એન. એમ ઈક્કર કંપનીની પ્રેરણાથી શ્રીમતી નિરૂપમાદેવી કૃત 'અન્નપૂર્ણા મંદિર' નામના જંગાળી પુસ્તકનો એ જ નામથી અનુવાદ કર્યો. મોટી વાર્તા લખવાનો મારો એ પ્રથમ પ્રયાસ હતો. એમાં ભાષા દૃષ્ટિએ, વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ ત્રુટિઓ ઘણી હશે-છે, એ હું સ્વીકારું છું, કારણ કે હું સાક્ષર નથી જ, ખતા વાર્તાનો રસ અને મૂળ વાતાવરણ જાળવી શકાયું છે. તે પછી 'અન્ન-પૂર્ણ' નામની બીજી મોટી જંગવાર્તાનો અનુવાદ કરી 'ગુજરાતી'ના તંત્રીશ્રીને એમના પત્રના ગ્રાહકોની સેવામાં ક્રમશઃ સાદર કરવા મોકલ્યો હતો. એમણે એ વાર્તાની કદર કરી અને ૧૯૪૪ ના ઓપ્રિલથી, તે ડિસેમ્બર માસ સુધી એ વાર્તા 'ગુજરાતી'માં છપાઈ પૂરી થઈ. તે પછી 'ગુજરાતી'ના તંત્રીશ્રી ઉપર એ વાર્તા પુસ્તક રૂપે છાપી પ્રકટ કરવાના ઘણા પત્રો આવ્યા. દરમ્યાન માફક નાની વાર્તાઓ-કેમો અનુવાદ કરવાનું કાર્ય ચાલુ જ હતું. અત્રે મારે જણાવવું જોઈએ કે હું શોખથી જ સાહિત્ય સેવા કરું છું. વ્યવસાયી દૃષ્ટિબિંદુથી નહીં. 'અન્ન-પૂર્ણ' પ્રણીત તા 'ગુજરાતી'ના તંત્રીશ્રીએ બીજી કાંઈક સામાજિક વાર્તાનો અનુવાદ કરવા મને પ્રેર્યો ને પરિણામ આ વાર્તાનું સર્જન થયું. ૧૯૪૬ ના ઓપ્રિલથી આ વાર્તા 'ગુજરાતી'માં છપાવા

માંડી અને ૧૯૪૭ના એપ્રિલની આખરે પૂરી થયે-મૂળ વાર્તાનું નામ ઉપર કહ્યું તેમ 'ધરેર-ઐ' છે. 'પ્રગતિને પંથે...' એ નામ રાખવાની પ્રેરણા મળતાં મેં એ નામ રાખવાનું સ્વીકાર્યું. છતાં વાર્તા થોડીક છપાયા પછી જણાયું કે 'આદર્શ આર્થ' ગૃહ-વધુ' નામ રાખવું વિશેષ ઉચિત હતું તેથી છપાવતી વખતે તે નામ રાખ્યું છે. મૂળ વાર્તાકારે 'ધરેર ઐ' એ નામ વચ્ચાના છેલ્લે છેલ્લે બદલાયલા વિચારો પરથી એને ઉદ્દેશીને રાખ્યું છે. જ્યારે મેં 'આદર્શ આર્થ-ગૃહ-વધુ' એ નામ સુરખાલાને ઉદ્દેશીને રાખ્યું છે.

વાર્તા, બોધક, આર્થત્વ ભાવના પોષક અને ઉચ્ચ ચરિત્રવાળી જણાતાં મને તે ગુજરાતી જનતાની સેવામાં મૂકવાનું યોગ્ય જણાવાથી તેમ કહ્યું છે. એ કાર્યમાં હું કેટલે અંશે સફળ થયો છું તેનું પરિમાણ કાઢવાનું કે તેનો ન્યાય તોળવાનું કામ હું ગુજરાતી પાઠકોના હાથ-માંજ સોંપું છું. હું સાક્ષર નથી, ને તેથી ભાષાદોષ અને વ્યાકરણ દોષ આ વાર્તામાં જણાશેજ પણ જે કાંઈ વાંચશે તે આમાંથી કાંઈ સાર કે બોધ ગ્રહણ કરી શકશે એવી મારી નિશ્ચિત માન્યતા છે.

વાર્તાનું મૂળ 'વાંકડા' પ્રયાથી શરૂ થાય છે. કિરણ નામના યુવકને તેનો બાપ કરજ કરી ભણાવે છે. ને તે વિષ વિદ્યાલયનો. પદવીધર બનતાં તેને પૂછ્યા સિવાય તેનું સમપણ જ્ઞાતિના એક ખાનદાન કુટુંબની કન્યા સાથે અમુક રકમનો વાંકડો લેવાનું ઠરાવી નક્કી કરી નાંખે છે. વાંકડો લેવાનું કારણ કિરણને ભણાવનાં થયેલાં કરજને ફેડવાનું હતું. કિરણને આ રચતું નથી ને માતા-પિતાની વાત અમાન્ય રાખી વિરોધ ઉઠાવે છે. આખરે મિત્રોનાં દબાણથી તે પરણે છે. ખરો પણ બીજેજ દિવસે તે માઆપ અને નવ-પરિણીતા વધુને નજીને આદ્યો જાય છે અને પત્ર લખી માઆપને જણાવે છે કે તેના પાછા ફરવાની તેઓ કાંઈ આશા ન રાખે. પિતાનો આથી આઘાત થતાં તેનો દેહાંત થાય છે ને કિરણની મા, તેની સ્ત્રી તથા નાનાં ભાઈબહેન નિરાધાર બની જઈ મહા કષ્ટે ગુજરાન ચલાવે છે.

દરમ્યાન કિરણ અન્ય પ્રાતર્મા જઈ સારી નોકરીએ ચડે છે. અને બીજી સ્ત્રી પરણે છે. નવી સ્ત્રી તથા એનાં માખાપને તે જણાવતો નથી કે તે પ્રથમવાર પરણ્યો છે. નવી સ્ત્રી, હાલની ભાષાના અર્થમાં, શિક્ષિતા હતી, ધોરણસર આધુનિકા હતી (એટલે કે અંગ્રેજી મેટ્રીક સુધી ભણી હતી.) થોડો વખત આ નવો સંસાર સુખરૂપ ચાલે છે. પણ પછી કારણ પ્રસંગે ક્લેશ થાય છે, વધે છે ને કિરણની સાન કેંદ્રાણે આવે છે. તેને સમજાય છે કે વરણાનું શિક્ષણ ઉપર ચોટીયું છે. હૃદય રંગાયલું નથી. તે દેશમાં મા પાસે જાય છે ને ત્યાં પોતાની જનેતાની તથા આખા કુટુંબની દુર્દશા જોતાં તેનું હૃદય દ્રવી ઉઠે છે. પરિણામે તે નવી-જુની બન્ને સ્ત્રીને સાથે રાખી માને પણ પોતાની સાથે રાખવાની ઇચ્છા સેવે છે, પણ નવી સ્ત્રી અત્યંત અસહનશીલ હોતાં એમાંનું કાંઈ પણ બની શકતું નથી.

નવી સ્ત્રીને જ્યારે ખબર પડે છે કે તેના પતિને બીજી એક સ્ત્રી છે ને તે પણ પોતાનાથી પહેલાંની. ત્યારે તે ઇર્ષ્યાની આગમાં બળવા લાગે છે ને છેવટે તેજ ઇર્ષ્યાનબને પરિણામે મરણ પામે છે. મરણ પામતાં પહેલાં તેને પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને પતિની, પોતાની શોકની અને સાસુની મારી મારીતી જાય છે. મૃગ લેખક વાર્તા અહીં પુરી કરે છે. ‘મુજરાતીના તંત્રીશ્રીની ગ્રેરણાથી મેં ‘ઉપસંહાર’ પ્રકરણ સ્વતંત્ર લખી આ વાર્તામાં ઉમેર્યું’ છે. મૃગ વાર્તામાં એ નથી.

વાર્તાના વસ્તુ-વિકાસમાં અનેક જટિલ પ્રશ્નોની ચર્ચા, છણાવટ તથા ઉકેલ તેના વિદ્વાન લેખકશ્રીએ કરેલો વાચકોને જણાશે.

એમણે આર્થ-આદર્શોને આ વાર્તામાં આખાદ વણી લીધા છે. સાથે સાથે વિદેશી શિક્ષણના દોષો અને ત્રુટિઓ રજૂ કરતાં એ ચૂક્યા નથી. વરણા, નીલાંબર બાણ, તિલોત્તમાના ચારિત્ર્યોમાં એ દોષો આખાદ તરવરી ઉઠે છે. શિક્ષણ કે જેનું મૃગ ધ્યેય ઉચ્ચ મનોવિકાસ અને ઉચ્ચ સમાજ સંસ્કાર-કે જે આ વાર્તાના ઉપસંહારમાં મેં અવતરણ કરેલ કાકાશ્રી કાલેલકરના વિધાનમાં જણાવ

હે-તે સંસ્કારોની આ નવ-શિક્ષણમાં ઉપેક્ષા થતાં આધુનિક શિક્ષણ પામેલા ધણા ખરા યુવક-યુવતિઓમાં નયું વિદ્યાનું અભિમાન તરવરી ઉઠે છે. જુનું બધું 'હંબગ' કહી તેનો સમૂળ તિરસ્કાર કરવા તેઓ કટિબદ્ધ થાય છે ને પરિણામે સંવર્ધણના પ્રસંગો કેમ ઉપસ્થિત થાય છે એ વસ્તુ આ વાર્તાનાં પાત્રોદ્વારા લેખકશ્રી આપણી સમક્ષ તાદશ રજુ કરે છે. જ્યેન્દ્ર અંગ્રેજી શિક્ષણની અસરથી એકદમ મુક્ત નહોતો છતાં તે નીલાંબરબાણ અને તિલોત્તમાની વિચારસરણીથી જરા જુદી વિચારસરણીનો અને વ્યવહાર હતો એ વરણા સંબંધી એનાં વિધાનોથી સ્પષ્ટ થાય છે.

સુરબાલા અને સૌદામિનીનાં પાત્રો રચી તેમની મારફત આર્થ-આદર્શ, ધૈર્ય, સ્થૈર્ય, શાંતિ, સહનશક્તિ તથા ક્ષમાનો ઉચ્ચ આદર્શ રજુ કરી લેખકે ઉચ્ચ ચારિત્ર્યની અવધિજ દેખાડી છે. અશિક્ષિત-અર્થ-શિક્ષિત છતાં સહનશીલ, 'પડયું પાતું' નિભાવી લેના સ્ત્રીમાં માનનારી આર્થ-નારી સુરબાલાનું કેવું ઉચ્ચ ચારિત્ર! દુઃખ સહન કરવાના આર્થ માતાના જન્મ-જ્ઞાત સંસ્કારોવાળી પુત્ર-વત્સલ માતા સૌદામિનીની શી ક્ષમા! શો પુત્ર-પ્રેમ !! પાઠક, આવાં પાત્રો આર્થવર્તમા ઘેર ઘેર તમારા જોવામાં આવ્યાં હશે અથવા આવતાં હશે. ધન્ય છે ભારત જ્ઞમિને! ધન્ય છે આર્થવર્તને !! જ્યાં આવાં સ્ત્રી-રત્નો પાડે છે. સુરબાલા જેવી પત્નીઓ અને સૌદામિની જેવી માતાઓ, ભગિનીઓ, પુત્રીઓ, તમને અમારા સહસ્રશઃ ધન્યવાદ છે-સહસ્રશઃ વંદન છે !!!

દલતા અને કૃત નિશ્ચયપણ એ કિરણનું ખાસ વેશિષ્ટ્ય છે. એને સાચું બાસે તે કરવા તે અવની-આકાશ એક કરતો. અને તે કરી રહેતો ત્યારે જ જંપતો. કાષ્ટની પરવા ન કરતો. વળી પોતે ખોટું કયું છે એમ સમજતાં એક-દીક્ષીથી તે કણલ કરવા અને તે જુલ સુધારવા પણ તે તુરત તૈયાર થતો અને ખોટી પ્રતિજ્ઞાનાં જૂતથી જરાયે ભરમાતો નહીં. આ ગુણ ધણાઓને વિકસાવવા જેવો ભાગ્યે.

સુખમયે જીવતા જીવતા અને તમારા જમાના વચ્ચેના મેતુ નીચે
જની જાણ એવા સ્વભાવના લેખકે ચિતર્યા છે, છતાં તેમની વિશિષ્ટ
લેખની જીવવાણી વિચારો તરફ વધુ પડતી ઢળતી જણાય છે.
મોડકને આ વાર્તામાં કંઈ ક્ષુદ્રિત જણાય. તે તે જણાવવા કૃપા
કરશે તો તેમને આભાર માની. ગ્રંથની બીજી અણતિ વખતે સુધારવા
અમલ કરવામાં આવશે. સદિત્ય-સેવા, યુજરી જનતાની સેવા એક
હિત આ-જીવવાદમાં રખાઈ છે.

મારા અનુવાદો અને લેખોને પોતાના સામયિકમાં વખતો
વખત પ્રગટ કરી મને આ કાર્યમાં વધુ ને વધુ રક્ષા લેતો જોયો છે
છે (ઉત્તેજ્ય છે) તે સર્વ પત્રકારો અને પ્રકાશકોને હું આ સ્થળે
આભાર માનું છું. ખાસ કરીને 'યુજરાતી' અને 'પ્રસ્થાનના' તંત્રી-
શ્રીઓને અને તેમાં પેણુ શેખર: 'યુજરાતી' પત્રના સંચાલકોની
પ્રેરણા અને ઉત્તેજન બદલ હું તેમને ખૂબજ ઝણી છું.

બંગ-ભાષા શિખવામાં રસ લેતો કરી મને જોમણે જોમણે
સંદાયતા અને ઉત્તેજન આપ્યા છે તે સર્વ મદ્યુદરથોને આ સ્થળે હું
આભાર માનું છું. ખાસ કરીને રવ. ભામ કલ્યાણજી પ્રદાવન, સ્વ. જી.
શ્રી ત્રિકમદાસ કલ્યાણજી ગેતાળી, શ્રી મનિન્દ્રનાથ મિત્ર, શ્રી ગણેન્દ્રનાથ
ચેટરજી, શ્રી અક્ષયકુમાર ગાય શ્રી નન્દનાથ સેતગુપ્ત, શ્રી યતિન્દ્રમોહન
મકરજી, શ્રી અનિલકુમાર મિત્ર વગેરેને હું હ મેજનો ઝણી રહીશ.

છેવટે જો આ વાર્તા યુજરાતી પાઠક-પાઠિકાઓને પસંદ પડશે,
એમનું મન-રંજન કરી એમનામાં રહેલા આર્થત્વના શુદ્ધ સંસ્કારોને
કંઈક અંશમાં પણ જાગૃત કરશે અને તેઓ આમાંથી પોતાના
જીવનને આ કૃષ્ણ કામિક એ નક તનો મેળવી શકશે તો હું આ
વાર્તાના અનુવાદ પછળ બચ કરેલા સમય તથા લીધેલા શ્રમને
સાર્થક થયેના ઝણીજી ઇત્યલમ

મેજલા મહલીની ચાલી,
૫૪, એ, ફલમવાડી, મુંબઈ
વિજયા-દશમી

શુક્રવાસ્તી ૨૪-૧૦-૧૯૪૭

ટોપણ દયાળજી લેક્ષણી

જય-હિંદ,

વંદે-માતરમ

સ્વ. પૂજ્ય પિતાશ્રી દયાળ વિશ્વનાથ

જન્મ: વિ. સ. ૧૯૦૮

દેહ વિલય વિ. સ. ૧૯૬૩

સ્વ પૂજ્ય માતૃશ્રી ગોમતીબાઈ

જન્મ વિ. સ. ૧૯૧૦

દેહ વિલય વિ. સ. ૧૯૮૮

ઉત્સર્ગે

જેમના પ્રતિભાસંપન્ન, સંપૂર્ણ સ્વાશ્રયો, સ્વકર્મચત્ર, પ્રભુસેવા-પરાયણ, શ્રદ્ધા વત્સલ સત્યયુક્ત, કર્મનિષ્ઠ, પ્રામાણિક, હિંસાશીલ અને નવકળા-સંસાર જીવનના અનેક પ્રસંગોમાથી મેં પ્રેરણાશક્તિ, પ્રામાણિકતા અને આત્મિક શિશુમયતાની અભિવ્યક્તિઓ જોવાની શ્રીવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે; જેમના જીવનના અનેક પ્રસંગોના સમગ્રજોગે મારા જીવનમાના કમાટી કાળમા દિવ્ય જ્ઞાતિ સમા પ્રદાશ આપી મારા માગદર્શન થતી મને સન્માને પ્રેર્યો છે, તે પરમપૂજ્ય પ્રાતરભગવીય અને પુણ્યપ્રભાવ મારા સ્વર્ગવાસી માતા-પિતાના શ્રી ચરણોમાં નેમના નમણ્ય સંતાન (શ્રાદ્ધ) ટોપણની આ કુદ કૃતિઓ બાવબીની

નિવાપાંજલિ

અનુવાદકનો હુંક પરિચય

પ્રકાશકની નોંધ:-

અનુવાદક મહાશય રા. રા. ટોપણુ ઘેઝાણીએ, અમારી માંગણીને, ઘણીજ આનાકાની અને અનિચ્છા દર્શાવ્યા પછી, વચ્ચે થઈને, પોતે કંઈ સ્થિતિમાં ઉઠ્યા અને બંગ સાહિત્યથી પરિચિત થયા અને મુજરાતી ભાષા તથા નવલકથા સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા કેવી રીતે કેવળ શોખને ખાતર પ્રેરાયા—તે સંબંધી સર્વ હકીકત અમને લખી આપી છે, અને તે અમે સહર્ષ એટલા માટે પ્રકટ કરી છે કે અન્ન યુવાનોને તેમાંથી કંઈ પ્રેરણા મળે. અન્યાર સુગ્રીમાં અનુવાદકે કેટલી સાહિત્ય સેવા કરી છે તેની એક યદી પણ અંધાન્તે જોડી છે. આ સર્વ, લેખકની પ્રવૃત્તિ કેવી છે તેનો કંઈક આજો ખ્યાલ આપશે. લેખક સ્વયં અતિ નમ્ર ચિનયશાળી છે અને લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધિ માંગતા નથી. પણ જોના જે ગુણો હોય તેનું પ્રત્યાંકન થવું જોઈએ, એ ઇચ્છાથી તેમના અનુવાદોની યાદી અને પરિચય અમે આપ્યા છે. લેખકે તદુપરાંત બંગ સાહિત્ય અને નવલકથા સાહિત્યનો વિદંભાવ-લોકન જોવો આજો પરિચય આપ્યો છે તે પણ વાંચનરાઓને માર્ગદર્શક થઈ પડશે એવી અમને આશા છે.

શ્રી ઘેઝાણીને પોતાના જીવનમાં અનેક આકરા પ્રસંગો અને કસોટીઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે. એમણે પોતાનું જીવન અતિ-શય ઉત્તમશીલ અને કર્તવ્યપરાયણ બનાવ્યું છે. અજીવિત ઉપાજનના કાર્યમાં સતત કર્તવ્યશીલ રહેવું પડતું હોવા છતાં એમણે સારી જોવી સાહિત્યસેવા પણ કરી છે. એમણે જીવનની એક ક્ષણ પણ જાહેર વ્યર્થ જતા દીવી નથી. નિત્ય પ્રવૃત્તિશીલ જીવન ગાળ્યું છે. એમનાં જીવનની હુંકી રૂપ-રેખા ઘણાઓને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવું અમને લાગતાં અને એમની પાસે તે માંગી. આત્મકથાના રોપને,

ભવથી તથા એમના જીવનમાં કાંઈ વિશિષ્ટ નોંધવા લાયક તત્ત્વ નથી એમ કહી એમણે ખાવો પરિચય લખી આપવાની ના કહી પણ અમારા અતિ આગ્રહને વશ બની અત્યંત કચવાતે મને તેમણે છેવટે આ લખી આપ્યું છે.]

અનુવાદકની નોંધ

મારા જીવનના પ્રસંગોમાં કાંઈ એવું વિશિષ્ટત્વ નથી કે જે કાંઈ ને કાંઈ પણ રીતે માર્ગ-દર્શક થઈ પડે. વળી મને તેટલું કરીએ છતાં એમાં આત્મ-સ્લાધાનો દોષ આવ્યા વગર રહેજ નહીં છતાં શ્રી નટવરલાલ ભાઈના અત્યાગ્રહને વશ બની હું આ લખી આપું છું. મારા જીવનમાં તો કાંઈ ખાસ વિશેષતા નથી, પણ જે કુળમાં હું જન્મ્યો છું, જે માતા પિતાનો વંશધર થવા હું ભાગ્યશાળી જન્મ્યો છું, તે માટે હું જરૂર ગૌરવ અનુભવું છું. અને તેથી મોટે ભાગે એ વડીલોનું જ જીવનચરિત્ર આમાં વર્ણવ્યું છે.

પૂર્વજોની પીછાણ

મુળ રઘુવંશી કુળમાંથી ઉદ્ભવેલી ક્ષત્રિય લોદાણા નામની જાત એ મારી જાતિ છે. બીજી વણી જાતિઓ અને કુળો વિશે જન્યું છે, તેમ પોતાનો શીલ શીલામંધ ઇતિહાસ જળવી રાખવાની ખાસ પ્રયાત્ન જળવાઈ રહેતાં, લખવાનાં અને છાપવાનાં સાધનોનાં જુના કાળમાં અભાવ હોતાં અને સંજોગવશાત્ કંઈક પરદેશીઓના આ દેશ પર ચર્તા આક્રમણોને પરિણામે થતી શીઘ્ર ક્રાંતિઓ અને જનતાનું મોટા પ્રમાણમાં થતું વારંવારનું સ્થળાંતર, ઇતિહાસ જળવનારા વહીવંચાઓ તરફની આપણી બેદરકારીને લીધે એમના કાર્યમાં આવેલી ક્ષિયિલતા, સ્થળાંતરની ક્રાંતિઓમાં એમનાથી છુટા પડી જવું, વગેરે કારણોથી અમારા કુટુંબને બહુ જુના કાળનો પરિચય જાણ દુર્ભાગ્યે ઉપલબ્ધ નથી. પરંપરાથી એમ સાંભળ્યું છે કે, અમારા કુળ પુરૂષોનું નિવાસ સ્થાન, સેંકડો-વર્ષો પૂર્વે જાહોર-પંજાબમાં હતું.

ત્યાંથી કાગતરે સિંધમાં, ત્યાંથી કચ્છમાં અને છેવટે સોરાષ્ટ્ર (કાઠીયાવાડ)માં આવી સ્થિર થયા.

લોહાણા જ્ઞાતિમાંની મુખ્ય શાખા 'કરાર' એ અમારી મુખ્ય અથવા અવટંક છે. આજથી લગભગ-૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે કચ્છ પ્રદેશના તે વખતના રાજ્યકર્તાના એક ભાષાત કોઈ મારણવશાત રાજ્યકર્તાથી રીક્ષામ જ્ઞાર વટે ચઢી કચ્છ છોડી કાઠીયાવાડ ઉતરી આવ્યા અને ત્યાં હાલાર પ્રાંતમાં આવેલ ખંભાળીયા ગામમાં આવીને વસ્યા, ત્યારે તેમની સાથે મુખ્ય કર્મચારી અથવા વહીવટદાર તરીકે અમરા પર્વજ શ્રી ભખા-ભાઈ પણ સહકુટુંબ ખંભાલીએ આવી વસ્યા. વિ. સં. ૧૪૯૬ લખાભાઈના કુટુંબની બીજી શાખા પ્રશાખાએ જમનગર તામે આવેલ ભુજગોર ગામમાં જઈ વસી અને શરણી, કૃષિ, મોઢીખાનું, વાણિજ્ય વગેરે વ્યવસાયમાં પડી ત્યાં જ સ્થિર થઈ. ઉપરોક્ત રાજાખીજ કચ્છ તરે-જના ભાયાતની ત્રીજી કે ચોથી પેઢીએ જમ રાવલ નામના પરાક્રમ-શાળી પુરૂષ થયા અને તેમણે જેઠવા રાજપૂતો સાથે લડીને હાલાર પ્રાંતનો આખો પ્રદેશ જીતી લઈ ખંભાલીયા ગામને પાટનગર તરીકે જાહેર કરી પોતે જમસાહેબ જમરાવલ નામ ધારણ કરી હાલાર પ્રાંત ઉપર રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. એમના વંશધરો આજે પણ જમસાહેબના નામથી પ્રખ્યાત હોઈ જમનગરનું રાજ્ય ચલાવે છે. જમનગર પાસે બેડી નામનું ખંદર વેપાર વાણિજ્ય માટે બહુ અનુકૂળ જણાતાં પાછળથી જમ રાવલના વંશજોએ હાલનું જમનગર અથવા નવાનગર જાહેર વસાવ્યું ને તે શહેરને પાટનગર તરીકે જાહેર કર્યું. તે દિવસથી ખંભાલીયા પાટનગર મટી ગયું છતાં મૂળ રાજગાદી તો હજીયે ખંભાલીયે જ રહી છે અને આજે પણ જમનગરની ગાદી પર એજના રાજવીને ખંભાલીએ આવી મૂળ ગાદીપર બેસી રાજ્યા-રોહણ કરવાનો ખાસ સમારોહ કરવો પડે છે અને તે વખતે તેમને કચ્છ રાજ્ય તરફથી શ્રીફળ અને તરવાર મોકલવામાં આવે છે.

જનાં ભખાભાઈ રાજ્યકર્મચારી તરીકેના કાર્યમાંથી નિવૃત્ત

ઘઠ વાણિજ્ય વ્યવસાયમાં પડ્યા. તેમના પુત્ર પ્રેમજી અને તેમના પુત્ર હેમરાજ થયા. હેમરાજના પુત્ર લલાલાઈ અને તેમના ઘેલાલાઈ નામે પુત્ર થયા. ઘેલાલાઈએ પોરબંદર તાલિ અડવાણા મામમાં સ્થળાંતર કર્યું અને ત્યાં થોડો વખત રહી ત્યાંથી એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાલજીભાઈને સાથે લઈ જામનગર તાલિ આવેલાં ભાણુવડ ગામમાં સ્થળાંતર કર્યું. વિ. સં. ૧૮૯૮ ભાણુવડ આવ્યા પછી ઘેલાલાઈએ વેપાર વાણિજ્યમાં ખૂબ નામના મેળવી. એમનો વંશવિસ્તાર વધતાં વધુ વધ્યું અને તેથી એમનું નામ ખૂબ વિશેષ ખ્યાલિતને પામ્યું. અને ત્યાંથી વળી રાજ્યના કમચારીઓમાં અને ઠેઠ રાજકર્તા સુધી એમનો પ્રભાવ પડવા લાગ્યો. અડવાણેથી ભાણુવડ રહેવા આવતાં જામનગર રાજ્ય તરફથી તામ્રપત્ર ઉપર અમુક કરવેરાઓની માફી તથા બાપાર સંબંધી ફેટલીક ખાસ સગવડોની અમુક વર્ષો સુધીની સનદો મળી. જેમાંની ફેટલીક તો હજીએ અમારા કુટુંબમાં વડીલો પાસે પડી હશે.

ભાણુવડ ગામનો હાલ મોજુદ કાદ-કિલ્લો અમારા પૂર્વજોની ખાસ દેખરેખ હેઠળ બંધાયો છે. વિ. સં. ૧૮૯૮ થી વિ. સં. ૧૯૪૪ સુધી આખા ભાણુવડ તાલુકાનું કર-ભરણું અમારી પેઢીએ થતું અને અમારા પૂર્વજ રાજ્યના ખાસ નિમાયલા શરાફ અથવા બેંકર્સ લેખાતા. રાજકર્તા જ્યારે ભાણુવડ આવતા ત્યારે અમારી પેઢીએ બેસી નાસ્તો-પાણી લેતા. ઘેર પધારવાનું કહેતાં રાજવી હસીને કહેતા કે રાજાઓનાં પગલાં પ્રજાને ઘેર નહોય. એ ‘રાક્ષસી’ પગલાં કહેવાય. જામ રાજકુળમાં થઈ ગયેલ રાજવી જામ તમાચી અમારા વડીલો ઉપર બહુ સ્નેહ રાખતા. અસ્તુ.

વડીલ શ્રી ઘેલાલાઈના વિશિષ્ટત્વથી મૂળ ‘કરાર’ નુખમાંથી ઘેલાલાઈના નામ ઉપરથી ‘ઘેલાણી’ની પેટાનુખ બની અને ત્યારથી અમે ‘ઘેલાણી’ની ઓળખથી ઓળખાઈએ છીએ. તે વખતથી અમારા કુટુંબનું મૂળ નિવાસ સ્થાન ભાણુવડ બન્યું છે અને આજે

પણ એજ મામમાં અમારું કુટુંબ અને તેની શાખા પ્રજાખાઓ બહોળા પ્રમાણમાં છે. ભાણુવડ આ કારણથી અમારી કુટુંબ-માતાનું સ્થળ બન્યું છે. ઘેલાભાઈના પુત્ર વાલજી, તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વિશ્વનજીભાઈ તે મારા પિતામહ થાય. તેઓ અત્યંત પિતૃભક્ત હતા અને પિતાની આજ્ઞા કદી પણ ઉથાપતા નહિ. ન્હાનપણથી જ એમને રામાયણ, ભાગવત, મહાભારત આદિ કથાઓ જાંભળવા તરફ પ્રીતિ હતી. કેટલાક કૌટુંબિક કારણોને લઈને તેઓ એમના પૂજ્ય પિતાશ્રી વાલજીભાઈથી જુદા થયા ત્યારે વાલજીભાઈએ પોતે રાજ થઈને આપેલી પુંજી (કે જે પુંજી એમના પૈતૃક વારસા-હક્કમાં આવતા ભાગથી ઘણી જ ઓછી હતી) સ્વીકારી એમને આશીર્વાદ લઈ છુટ્ટ પડ્યા અને તેમણે ભાણુવડમાં જ શરાશીનો જુદો વ્યવસાય શરૂ કરી દીધો. વિશ્વનજીભાઈના દ્વિતીય પુત્ર તે મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી દયાલભાઈ. મારા માતૃશ્રીનું નામ ગોમતીબાઈ. આ માતા-પિતાનું સ્મરણ થતાં આજે પણ મારી આંખો અશ્રુભીની થઈ જાય છે અને આવા માતા-પિતાના પુત્ર થવાનું સુભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે એ વાત યાદ આવતાં હું ગૌરવ અનુભવું છું.

પિતાશ્રી દયાળજીભાઈ

ભાણુવડમાં અમારો મુખ્ય વ્યવસાય શરાશી, નાણાવટું, સોના ચાંદીની લે વેચ, હુંડીઓથી નાણાંની હેર ફેર તથા તે વખતના ચલણમાં ચલતી જમશાહી, નવાબ શાહી, રાજાશાહી ફારીઓની પરખ એ હતો. ફારીઓ કયા રાજ્યની છે, સાચી છે કે ખોટી, એ પારખવાનું તે વખતે સાધારણ જનતાને અત્યંત દુર્ગમ હતું. તેથી એ કામ નજીવી પર-ખામણી લઈ અમે કરતા હતા. એક નાણાંને બદલે બીજું નાણું આપવું (Exchange of money) એ પણ અમારો ખાસ વ્યવસાય હતો. એટલે કે અમે Money changer નો ધંધો કરતા હતા.

ભાણુવડમાં આવી સ્થિત થયા પછી વંશ વિસ્તાર વધવા લાગ્યો અને કુટુંબો વિભક્ત થતાં એક જ જાતના વ્યવસાયની નવી નવી પેઢીઓ

પુત્રવા માંડતા હરીશાષ વધી અને પરિણામે વ્યાપારનું ક્ષેત્ર સંકુચિત અને નફાની નિર્મોહ્ય તારવણીવાળું બનવા લાગ્યું. આ અને એવા બીજાં કેટલાંક કૌટુંબિક કારણોને લખને મારા પિતાશ્રી દયાળભાઈને સ્થળાંતર કરવું ઉચિત લાગ્યું. લાણુવડથી ઉત્તરે ૨૦ માઇલ દૂર ખંભાળીઆ નામનું શહેર છે, જે જો શહેરનું વર્ણન ઉપર આવી ગયું છે. આ સ્થળ વડીલ શ્રી દયાળભાઈએ પોતાના વ્યવસાય માટે પસંદ કર્યું અને તેથી વિં સંવત ૧૯૩૨ ની સાલમાં ૨૪ વર્ષની વયે એમણે લાણુવડના કુટુંબથી છુટા પડી ખંભાળીએ સ્થળાંતર કર્યું તે વખતથી અમારું નિવાસસ્થાન ખંભાળીયા બન્યું છે.

મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી દયાળભાઈ એમના પિતાશ્રી વિશનજીભાઈના હાથ નીચે તાલીમ લઈ કાર્ય-દક્ષ બન્યા હતા. એમણે ખંભાળીએ આવી અમારા કુટુંબને જન્મસદ્ધ એવી શરાણીની પેઠી ખોલી. એમની વિલક્ષણ કાર્ય-દક્ષતા, કાર્યક્ષમતા અને સક્રિય સંચાલનને પરિણામે ભાગ્યે એમને ચારી આપી અને એક જ વર્ષમાં જ એમની શરાણી આંટ દેશ દેશાંતરમાં જમી ગઈ અને એમની પેઠીની ટુંડીએ દૂરદૂરતા દેશાવરો સુધી વટાવા લાગી. પિતા તરફથી મળેલી સામાન્ય મુડીથી વ્યવસાયનો આરંભ કર્યા છતાં એમણે શરાણીની આંટ બહુ ટીખી રાખી હતી અને પરિણામે ખંભાલીઆની શરાણ બજારમાં તેઓ બીજા શરાણ સાથે એકસરખો અથવા તેમનાથીયે ઉચ્ચ મોલો જળવવા શક્તિમાન બન્યા. મોટા મોટા શ્રીમંત બાટીયા સફ-ગૃહસ્થો અને વ્યાપારીઓ ચીખલવાળા, રાજડાવાળા, ગમવાણી કુટુંબવાળા અને શ્રી. દામોદર ઠાકરસી મુલજીવાળાઓએ અને નજીકના તાલુકા ગામો અને મહાબોના વેપારીઓએ પોતાના ખાતાઓ અમારી પેઠી સાથે ખોલ્યા અને હવાલાઓથી (ચેકથી) લેવડદેવડ શરૂ કરી. સોનું ચાંદી ભેવા વેચવાનું, સોનું, રૂપું તથા ફારીઓ શિક્કાઓ વગેરે પારખવાનું અમારે ત્યાં સતત ચાલુ રહેતું હોવાથી અમે 'પારખ' નામના સંબોધનથી પણ ઓળખાઈએ છીએ. સોનું

રૂપું ગાળવામાં, શોધવામાં, ચાંદીની મોટી પાટો અને બેરળ ઉતારવામાં અને જરી બાળીને રૂપું કરવાના કામમાં મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી દયાલભાઈ તથા મારા અમ્મજી બંધુ સ્વ. ભાઈ હરિદાસ એવા તે। સિદ્ધ-હસ્ત બન્યા હતા કે રૂપું ખરીદવા આવતા બહારમામના પરજીયા સોનીઓ બજાર ભાવથી આઠ આના વધુ આપીને પણ અમારી પેઢીનો શોધો અને ઢાળો રૂપાંનો બેરળ લેવાનું પસંદ કરતા.

વડિલ બંધુ હરિદાસભાઈ

મારા અમ્મજી બંધુ હરિદાસ વિશે લખવું એ સોના પર ઢોળ ચડાવવા જેવું છે. શાંત, હસમુખા, ઉદાર દિલ ને પરગજુ સ્વભાવના હોઈ તેઓ આખા કુટુંબમાં સર્વને પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. સુંદર મુખ-મુદ્રા, સુડોળ સમુચિત દેહ સૌષ્ઠ્ય સાથે દયા, પર-સેવા, કુટુંબ-સેવા, વગેરે ગુણો ધરાવવાને કારણે જાણે એમનામાં સોના સાથે સુગંધનો સુયોગ થયો હોય એમ લાગતું. કુટુંબમાં ભાઈઓ બહેનોપર તે અતુલ મમતા રાખતા. સર્વને યથોચિત અને ક્વચિત શક્તિ ઉપરાંત પણ સહાય કરતા અને તેમના દુઃખમાં સક્રિય ભાગ લેતા. ડાબે હાથે લખતા છતાં તેમના હસ્તાક્ષરો મોતીના દાણા જેવા સુશોભિત અને કાગળ પર જાણે હસી ઉઠતા હોય એવા શોભતા. આમ સર્વગુણસંપન્ન હોઈ તેઓ અમારા કુટુંબમાં બત્રીસલક્ષણા ગણાતા હતા. દુર્ભાગ્યે તેઓ ૨૫ વર્ષનું કુટુંબ આયુષ્ય ભોગવી સ્વર્ગવાસી થયા. મારા ઉપર એમની વિશેષ મમતા હતી. કળાસિન્ન અને નવ-કળા-રસિક હોઈ તેઓ કોઈ પણ નવી કળા શીખવા નિરંતર તત્પર રહેતા. એમનું મુસંસ્મરણ આજે પણ મારી આંખો અશ્રુભીની બનાતી મૂકે છે.

પૂજ્ય શ્રી. દયાલભાઈની પેઢી ચલાવવાની સુંદર સુવ્યવસ્થા તથા કાર્ય-દક્ષતાને પરિણામે ગુજરાતી અલ્પતન શૈલીનું સ્વાધી નામું રાખવાની પદ્ધતિ અમારા આખાં કુટુંબમાં સિદ્ધ-હસ્ત બની ગઈ અને હજુ સુધી અમારા કુટુંબમાં શ્રીમશ્વર કૃપાથી એ કળા એવીજ સિદ્ધ-હસ્ત છે. પારંપ (ધેલાણી) ને ત્યાંનું નામું, હિસાબ, કે

બાજના કાઠા કે સરવૈયાં એટલે આડો આંક. અમે ચારે ભાષ્યો નામું રાખવાની પદ્ધતિમાં પ્રવીણ બન્યા. કસોટીના પાણી ઉપર સોનું કસીને તેની પરિક્ષા કરવી એ પણ અમારો ખાસ વિષય થઈ પડ્યો હતો. પૂજ્ય શ્રી. દયાલભાઈ પણ કળા-રસિક કળાભિરા હતા. નવી કળા જાણવા શીખવા નિરંતર ઉત્સુક રહેતા અને કાંઈ નવી કળાની જાણ થતાં તે સિદ્ધ કરતા ત્યારે જ જ'પતા.

શ્રી દયાલભાઈ શરીરે ખડતલ હતા, ધરનાં ગાય બેંચ વગડામાં ખોવાઈ જતાં ઉનાળાને ખરે અપોરે તપતા તાપમાં તેઓ હાથમાં ડાંગ લઈ તેમને શોધવા નિકળી પડતા અને શોધીને ઘેર લઈ આવતા. એમની અડીખમ કાયા અને ભગ્ન ભાવગંભીર મુખમુદ્રા ભલભલા ઉપર પોતાનો પ્રભાવ વગર બોલ્યે ક્ષણવારમાં બિસાડતી. ઝાંતમાં, પંચમાં અને બાપારી સમાજમાં તેમનું અમર્યાદાન જ રહેતું. અવનવી કળા અને હુન્નરમાં તેઓ ખૂબ અભિરા બન્યા હતા. મોટાં બહાં પાંચ પંચ ટનના ભાર-ક્ષમ કાથાનાં દોરડાં તેઓ પોતાને હાથેથી કાઢી પણ ચંત્રની સહાય વગર એવાં તો મજબુત વણી ગુંથી આપતા કે ભલભલા ખેડુનો અને એ ધંધાના ખાસ નિષ્ણાનો મોઢામાં અંગળો નાંખી કહેતા કે ચંત્રની સહાય વગર આવું મજબુત ગુંથણ બનવું અસંભવ છે. બળદોની રાસનાં દોરડાં, બળદો માટેની જોતરો, ગાયબેંસને બાંધવાની ધારીઓ બનાવવી, ભાતભાતની આર્તિઓ પડી ખાટલાનાં તથા મંચીઓનાં વાણ કાથાની દોરીથી તેઓ એવી તો મજબૂત રીતે ભરતા કે ખાટલો તુટી જાય ત્યાં સુધી ભરત કામ જરાય ઢીલું પડતું નહોતું. કાંઈ પણ નવો હુન્નર જોતાં વેંતજ તેઓ તુરત શીખી લેતા એટલી એમની પ્રવૃત્તિ-ધારણશક્તિ હતી. નિશાળમાં માત્ર એકજ ચોપડી ને તે પણ ૧-૨ મહિના બણ્યા છતાં ગમે તેવી અઢીધુ ટીવાળો હિસાબ, ગોળ લાકડાંના, ભૂમિતિના, બીજ ગણિત કે ત્રિકોણ-મિતિના કે એવા જ બીજા હિસાબો તેઓ દોકડા ભાંગવાની રીતે સચોટ સાચા અને અતિ શીઘ્ર રીતે કરી આપતા, એ એમનું ખાસ વશિષ્ટ્ય હતું.

આટઆટલો વ્યવસાય છતાં તેઓ પ્રભુને પણ ભૂલ્યા નહોતા. વૈષ્ણવ ધર્મની દીક્ષા લઈ તેઓએ પુષ્ટિ માર્ગની મર્યાદા પ્રદર્શ કરી હતી. અને ઘેર શ્રી હાકારજીનું સ્વરૂપ પધરાવ્યું હતું. વહેલી સવારે ઉઠી યથાશક્તિ પ્રભુ-સેવા, ભક્તિ કરતા, પ્રભુ સેવા અર્થે પાતલ દુના હાથે બનાવતા. તેમાં પણ વિવિધ જાતનાં વાસણોના ઘાટ ઉપજાવતા. શ્રી હાકારજીની હવેલીમાં કીર્તન કરવા જતા. પોતે કર્મનિષ્ઠ, એકનિષ્ઠ અને સતત ઉચ્ચમશીલ રહેતા. બદામનાં વૃક્ષના લાલ, લીલાં અને પીળાં પાંદડાંઓ એકઠાં કરી શ્રી હાકારજીની સેવા માટે વિવિધ આકૃતિઓવાળી પાતલો બનાવતા. ફાંછ વાર એમાં ચોપાટ તો ફાંછ વાર કમળપુલ, તો ફાંછ વાર શ્રી યમુનાજીને વિશ્રામ ઘાટ વગેરે એવી એવી વિવિધ આકૃતિઓ પાડાઓની પાતલો ઉપર પાંદડાના રંગોથીજ પાડતા કે ભલભલાં તે જોઈને ધડીભર વિસ્મયમાં ગરકાવ બની જતા. મારા વડીલ અંધુ સ્વ. હરીદાસ જન્માષ્ટમી વખતે શ્રી હાકારજીની છટ્ટી ચિતરવાનાં કામમાં, પ્રભોધિની એકાદશીને દિવસે શ્રી હાકારજીની 'નવચોડી' પુરવાના કામમાં તથા કુંજના હિંડોળા શણગારવાના કામમાં એવા તો પ્રવીણ હતા કે આ ટાંકણે એમને અનેક હવેલીઓ અને મર્યાદી વૈષ્ણવો તરફથી આ કામ કરી જવા માટે ખાસ નિમંત્રણો અપાતાં. બરનાં કાંઠાની કલમ ધડવામાં મારા સર્વે વડીલ ભાઈઓ પ્રવીણ હતા અને દિવાળીના દિવસોમાં આખા ગામને કલમો ધડી આપતા. ને આ બધું સેવાભાવથી વિના મૂલ્યે કરવા છતાં અત્યંત ભાવપૂર્વક કરતા. બ્યાજ ગણી આપવું ને તેના ફાંદા બનાવી આપવા એ પણ અમારા કુટુંબનું વૈશિષ્ટ્ય હતું. આમ દરેક દિશામાં પ્રગતિ સાધી થોડાંક વર્ષોમાં તો મારા પ્રજ્ઞ પિતાશ્રીએ દેશદેશાંતરમાં સંપૂર્ણ ખ્યાતિ મેળવી લીધી. જામનગર રાજ્યમાં બરડા બારાડી પ્રદેશમાં અને મુંબઈ કરાચી વગેરે સ્થળોએ દયાલ વિશ્વજીના નામને ન જોળીએ એવો ફાંછ વેપારી ભાગ્યેજ મળી આવતો. ખંભાળીયામાં

ખાનદાન વેપારીઓનાં નખીરાઓ અમારી પેઢીમાં નામું તથા વ્યાપાર કળા શીખવાના ઉદ્દેશથી વગર પગારે નોકરી સ્વીકારતા. એમાંના ધણા બહુ પ્રવીણ અને બહાર પડતા. કેટલાકે તો પાછળથી દિલ્હી, મુંબઈ, કરાચી વગેરે સ્થળોએ પેઢીઓ ખોલી ધુરંધર વ્યાપારી બન્યા અને ખૂબ ધનોપાર્જન કરવા લાગ્યા અને તેઓ આજે પણ 'દયાલ વિશનજીના પ્રતાપથી આજે આ રાટલો રળી ખાઈએ છીએ' એમ કહેતાં જરાયે સંકોચાતા નથી અને અમારા વડીલશ્રીનાં અનેક ગુણોની મુક્ત કંઠ પ્રશંસા કરે છે.

માતૃશ્રી ગોમતીજાત્ર

મારા પૂજ્ય માતૃશ્રી ગોમતીજાત્ર કાંઈ ભણેલાં ન હોવા છતાં જ્ઞાત, ક્ષમાશીલ, ગંભીર પ્રકૃતિવાળાં, પ્રભાવશાળી અને ધરની વહુઓ ઉપર પ્રતાપ પાડનારાં હતાં. ગૃહ-કાર્યની સુવ્યવસ્થા જાળવવામાં તેઓ અત્યંત સુદક્ષ અને સુધક હતાં અને ગૃહ-વધુઓને એથી જ સુવ્યવસ્થા રાખવાનું શીખવતાં. તેઓ નિરંતર ઉચ્ચમરીલ વ્યવહાર બુદ્ધિવાળાં, કુટુંબ વત્સલ અને કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિને અનુસરીને ગૃહ-ખર્ચ રાખવાના કાર્યમાં સુ-ચતુર હતાં. ગૃહનાં દુષાળાં જાનવરો ગાય, ભેંસ તથા તેમનાં વત્સ વાછરડાંઓની ધરનાં બળકે જોવી માવજત કરતાં અને વહેલી સવારે પહેા ફાટતાં હિડી હવેલીઓમાં શ્રી કાકોરજીના મંગળા-દર્શન કરી આવતાં અને જાનવરોને ધાસ વગેરે નીરતાં. ઠંડીના દિવસોમાં તેમને કંતાનની ઝુલો વગેરે ઓઢાડતાં, મૂઠું આગળું ફળીયું વાળી ઝાડી સાફ કરતાં. પુત્ર-પૌત્રાદિકની પથારીઓ તપાસી માંકડો વીણી લઈ તેમને સરખું ઓઢવાનું ઓઢાડતાં. આવ્યા ગયા અતિથિ-સર્ગાઓનું આતિથ્ય અને સન્માન કરતાં. આહારો પર પ્રીતિ રાખી તેમને પ્રસંગોપાત્ત યથાશક્તિ દાન દેતાં. જાળામાં ભણતા ગૃહ-બાળકોને શાળાના નિયમિત સમયે જવા માટે રસોઈ પાણીનો પ્રયત્ન કરી કરાવી આપતાં. એમણે પણ પુણ્ય માર્ગીય વેશ્યુત ધર્મની મર્યાદા ગ્રહણ કરી હતી. આંત્રે જાનવરોનાં દૂધ દહોવાનું,

સવારે છાણ વાસીદાં, ગૌરજ મંચન પાણી ભરવાનું તથા દળવાનું, બપોરે અનાજ સાફસુફ કરી ભરી રાખવાનું વગેરે કામોમાં તેઓ નિરંતર ઉચ્ચમશીલ રહેતાં અને મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીની છાયાની પેઠે એમને અનુસરતાં. આવાં માતાપિતાનાં સંતાન બનવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં કાણુ ગૌરવ ન અનુભવે?

અનુવાદકનું બાળપણ

મારો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૫૩ ના અશ્વાઠ સુદી ૬ સોમવાર તારીખ પાંચમી ગુલામ ૧૮૯૭ ના રોજ શ્રી ખંભાલીઆ મુકામે થયો હતો. મારાં માતાપિતાને ચાર પુત્રો હતા તેમાં હું સહુથી નાનો. હું દશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી કશો ગળણવાળોગ નવીન બનાવ બન્યો નહોતો. ગૃહ-સ્થાલીનું કાર્ય સુવ્યવસ્થાપૂર્વક નિયમિત ચાલતું હતું.

વડીલ શ્રી દયાલભાઈએ ધીમે ધીમે વ્યવસાયનો વિસ્તાર કરવા માંડ્યો. કરાચી ખાતે આકતનું કામ ખોલી સલાયા, દારકા, ખંભાળીઆ, જમનગર વગેરે સ્થળોના વેપારીઓને આડતયા અનાજ, મેવો, કરીયાણું વગેરે મોકલવાના કામ ઉપરાંત પાછળથી ખંભાલીઆના કાટિયા સદ્-ગૃહસ્થ શ્રી હરિદાસ જીવરાજ સાથે ભાગમાં કરાચીમાં એકરપોર્ટ જમ્પોર્ટની પેઢી પણ ખોલી, શ્રી હરિદાસભાઈ સાથે અમારા કુટુંબનો હજુ પણ ભાઈઓ જેવોજ સંબંધ ચાલુ છે અને એ ચીલો એમના સુપુત્રો હજુ પણ જળવી રહ્યા છે.

કાળચક્ર

સમયની બહિહારી છે. ‘સબ દિન હોત ન જોકે સમાન’ એ ભકત કવિ સુરદાસના કથનાનુસાર અમારા પણ બધા દિવસો સરખા ન ગયા, કાળચક્રની ગતિ ફરી. વિ. સં. ૧૯૬૩ ની સાલમાં ખંભાલીએ પ્લેગની બીમારી આવતાં અમે બધા ત્યાંથી અમારા મૂળ મામ બાણવડ ગયા. ત્યાં મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી દયાલભાઈ પ્લેગની બિમારીમાં સ્વર્ગવાસી થયા. મારા અગ્રજ બંધુ ભાઈ હરિદાસ

પિતાશ્રીની સેવા-શુશ્રૂષા કરતા હતા તેમને પણ એ જ બિમારી લાગુ પડતી પ્રજ્ઞ પિતાશ્રીના શોકબનક અવસાન પછી તે જ દિવસે ફક્ત ૨-૩ કલાક પછી લાઇ હરિદાસનું પણ પચ્ચીસ વર્ષની યુવાન વયે અવસાન થયું. પિતાશ્રી પર એમને અપાર પ્રેમ હતો. એમની રજી-શ્યા પિતાશ્રીની રજીશ્યાથી ૧-૧૧ માઇલને અંતરે રાખેલી હોવાથી એમને પિતાશ્રીના અવસાનની ખબર નહોતી છતાં ડાણુ બાણુ કેમ પિતાશ્રીના અવસાનની એમને બાણુ પડી ગઇ હોય તેમ સન્નિપાત જવરમાં પિતાશ્રીને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કરતા 'લાઇ, ઉભા રહો, ઉભા રહો, એકલા જાવ માં. ઉભા રહો હું એક ઝુડી ખીડી લઇ લઉં...' વગેરે. હાય રે! વિધાતા!! એક જ ધરમાંથી બે અણુમોલ રત્નો એક જ દિવસમાં ઉપડી લેતાં તને જરા પણ દયા ન આવી? તારું હૃદય ખરેખર પથ્થરનું જ બનેલું છે!!! તે દિવસથી અમારા કુટુંબ પર એક પછી એક આફતો વર્ષવા લાગી. સર્વ વ્યવસાયોમાં હવે અમને એક યા બીજાં કારણે નિષ્ફળતા મળવા લાગી. કરાંચીની બંને પેઢીઓ અને છેવટે ખંભાલીઆની પેઢી પણ વોંટી લેવી પડી. મારું વય તે વખતે ફક્ત અગીઆર વર્ષનું હતું ને હું હજી શાળામાં લાલુતો હતો. મારા બે વડીલ બંધુઓને અમારા બહોળા કુટુંબના પોષણ અર્થે તથા વ્યવસાયમાં થયેલાં નુકસાનને પરિણામે થયેલાં ઝાણુને ફેડવા માટે રિદેશ જવું પડ્યું. ઉપરોક્ત ભટ્ટીઆ સદગૃહસ્થ શ્રી હરિદાસભાઈના મામાઓ તે વખતે કલકત્તે હતા અને ત્યાં એક કાપડની માલ ખોલી તેના એજન્ટ બન્યા હતા. અમારા પ્રજ્ઞ પિતાશ્રીને તેઓ સારી રીતે ઓળખતા હતા અને તેમના માટે એમને બહુ માન હતું. તેમણે મારા બંને વડીલ બંધુઓનો સત્કાર કર્યો અને મારા વડીલ બંધુઓનો મોભો જળવાય એવા પદ પર પોતાની એજન્સીની પેઢીમાં વાજબી પગારે નોકરી રાખી લીધા.

ખંભાળી ભાષા શીખી લેવાની ઉત્કંઠા

ખંભાલીઆમાં તે વખતે અંગ્રેજી પાંચ ચોપડી સુધીનો અભ્યાસ થઇ ચકતો હતો અને હું અંગ્રેજી બીજી ચોપડી તો લાલુતો હતો.

મને વિચાર આવ્યો કે 'જમનગર કે રાજકોટ રહી બચવાનો ખર્ચ' વડીલ બંધુઓને બારે પડશે અને આગળ બચાશે નહીં, તેથી મારે વહેલે મોડે અભ્યાસ છોડી મારા ભાઈઓ પાસે કલકત્તે જ આજીવિકા ઉપાર્જન અર્થે જવું પડશે, તો પછી બંગલેશની ભાષા શીખીને અત્યારથી જ કાં તૈયાર ન રહેવું કે જેથી કલકત્તે જતાં વેંતજ તે મને કામ લાગે !' આથી મેં કલકત્તેથી બંગાળી 'વર્ણપરિચય' અને 'પ્રથમ પાઠ'નાં પુસ્તકો મંગાવ્યાં અને ખંભાલીએજ બંગલ ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. મારો એક ભત્રીજો નામે કલ્યાણજી (હાલ સ્વ-મૃત્યુ) તે વખતે કલકત્તે જઈ આવેલ તે મને આ ભાષા શીખવાના કામમાં માર્ગદર્શક થઈ પડ્યો. પરિણામે થોડા સમયમાંજ 'વર્ણ-પરિચય' શીખી લેતાં બંગાળી લિપિ ઉકેલવાનું મારા મટે સુગમ અને સહેજ બન્યું. બંગાળી ભાષા સંસ્કૃત ભાષાને લગભગ ૯૫ ટકા મળતી આવતી હોવાથી તથા શાળામાં મારી બીજી ભાષા સંસ્કૃત હતી અને તેમાં હું પ્રીણ અને સર્વોચ્ચ ગુણાંક મેળવનાર હોઈ બંગાળી લિપિ ઉકેલતાં મને વાક્યોના ભાવાર્થ પણ અરધા પડધા સમજવા લાગ્યા. આથી માંડ સાદસ વધ્યું, પણ બંગાળી વ્ઝાકરણ સંબંધી કેટલીક મુશીબતોનો કાયડો ઉકેલાઈ શકાયો નહીં ને તેથી વાક્યોના સંપૂર્ણ અને સચોટ અર્થ સમજવામાં મને મુશ્કેલીઓ જણાવા લાગી.

કલકત્તાનો અનુભવ

આખર ૪. સ. ૧૯૧૧ માં ખંભાલીઆની શાળામાં મારી પાંચ ચોપડીનો અભ્યાસ પૂરો થતાં મારે આનંદજાએ શાળા છોડવી પડી. અને ૪. સ. ૧૯૧૨ ના મે માસમાં હું પ્રથમ વિદેશ નીકળ્યો અને કલકત્તે ગયો. મુંબઈની એક પ્રતિષ્ઠિત કાપડની મીલની કલકત્તાની માલ વેંચાણની દુકાનમાં પ્રથમ માસિક રૂ. ૧૮)ના પમારે હું નોકરીએ રહ્યો. મળ તો અમારા કુટુંબમાંથી કોઈએ કોઈ દિવસ નોકરી કરેલી નહીં અને તેમાં વળી મને આ પ્રથમના સૌંદર્ય (કલકત્તાની પેટીના મેજર) એવા મળના કે કમલે ને

પમણે વિના કારણ માંડે અપમાન કરવામાં જ તે પોતાની મહત્તા અને સ્વચ્છતા (?) સમજવા લાગ્યા. મારી ધીરજ અને સહનશક્તિની એ આકરામાં આકરી કસોટી હતી. મને વખતો વખત આ અપમાનનો જડબાંતોડ જવાબ વાળવાની ઇચ્છા થઈ આવતી, પણ 'કુટુંબ પર આક્રમણ છે, એ કુટુંબના પોષણ અર્થે વડીલ બંધુઓને બનતી સહાય આપવાની તેમજ પિતાશ્રીની અંતિમ ઇચ્છાનુસાર એમનું ઋણ-શોધન કરવાની મારી અનિવાર્ય ફરજ છે' એ કર્તવ્ય-જ્ઞાન પ્રેરણાએ મને તેમ કરતાં રોક્યો. મારા હૃદયમાં તે વખતે દેવા-સુર-સંપત્તિનું તુમુલ્ય યુદ્ધ જમ્યું 'જડબાંતોડ જવાબ વાળી નોકરી ગુમાવી બીજી શોધવા નિકળું કે સહન કરી લઉં!' પંદર વર્ષની કુમળી વયે મારી આ આકરામાં આકરી કસોટી હતી. આખરે દૈવી સંપત્તિનો વિજય થયો, મેં સહનશક્તિ કેળવી અને મજકુર મેનેજર સાહેબના અનુચિત આચરણના કડવા ઘુંટડાઓને હું એક પછી એક ગળી જવા લાગ્યો. ને 'પડયું પાનું નિભાવી લે' એ સૂત્ર નિરંતર મારા હૃદયમાં જમતું રખ્યું. મારા હૃદયમાં તે વખતે જામેલાં તુમુલ્ય યુદ્ધનું સ્મરણ આજે પણ મને ધ્રુજાવી મુકે છે. ઉપરોક્ત શેઠની એક માસ નોકરી કરી, તેમાં તો એમણે મને દિવસમાં આકાશના તારા દેખાડ્યા-મારાં ધૈર્ય અને મારી સહનશક્તિની તે સમયે સંપૂર્ણ આકરામાં આકરી કસોટી થઈ. પ્રભુ ક્રાંતિની શક્તિઓની એવી કસોટી ન કરે! અરવું. આખરે એક માસ ઉપરોક્ત શેઠની નોકરી કરી હું મારા મોટાભાઈ જ્યાં મુખ્ય કમચારી હતા તે 'ધી કલ્યાણક્રાંતની મીલ્સ લીં' શ્રી રામપુર (કલકત્તાથી ૧૦-૧૨ માઇલ દૂર)માં રૂ. ૨૫, ના પગારથી સામાન્ય કારકુન તરીકે જોડાયો. એ મીલના મુખ્ય દિગ્દર્શક અને સંચાલક (હાલ સ્વર્ગવાસી) શ્રી ત્રીકમદાસ કલ્યાણજી જેમાણી હતા. તેઓ બંગાળી ભાષાના એવા તો પ્રખર જાણકાર હતા કે, જ્યારે તેઓ બંગાળી ભાષા બોલતા ત્યારે ખુદ બંગાળીઓ પણ તેમના સામું મોં ફાડીને જોઈ રહેતા-મંત્ર મુગ્ધ બની જતા. હું તો આજેજ

બની જતો. 'પર ભાષા પર આવો કાણુ! હું પણ આવો કાણુ ન મેળવી શકું!'

બંગાળી-ભાષા શિક્ષણ

શ્રી ત્રિકમદાસ શેઠને મારા પર મમતા જન્મી. તેમણે મને પુછ્યું—'છોકરા તારે બંગાળી શીખવું છે? મેં હા કહી અને સાથે સાથે ઉમેર્યું કે, લિપિ તો હું વાંચી જાણું છું.' એમણે પ્રથમ પાઠનાં પુસ્તકો મંગાવ્યાં અને મને રોજ નિયમિત પાઠ આપવા શરૂ કર્યા અને મેં એ દિશામાં ઠીક ઠીક પ્રગતિ સાધી. શેઠ ત્રિકમદાસનો હું એ બાબતમાં સંપૂર્ણ ઋણી છું.

સંજોગો એવા બન્યા કે મીલના કર્મચારીઓમાં કઠિન ખટપટ જામતાં અને હું અને મારા જ્યેષ્ઠ બંધુ એક જ જગ્યાએ નોકરી કરીએ તે ઠીક નહીં, કારણ કે, મારા જ્યેષ્ઠ બંધુ મુખ્ય કારકુન કે મદદનીશ હોઈ મારો પક્ષ કરે એવું કેટલાક કર્મચારીઓએ શેઠ શ્રી ત્રિકમદાસના મનમાં ઠસાવતાં મારે એ મીલની નોકરી છોડવી પડી. અને સન ૧૯૧૩ માં હું કલકત્તા છોડી મુંબઈ આવ્યો. ત્યાં સન ૧૯૧૮ સુધી રહ્યો ને મારા બંગાળી ભાષાના અભ્યાસ ઉપર તે વેળાને માટે તો પડો પડ્યો.

મુંબઈનો અનુભવ

મુંબઈમાં ઉપરોક્ત ભાટિયા સદ્ગૃહસ્થ શેઠ શ્રી. હરિદાસ ડાવરાજે એ અરસામાં એક બેંક ખોલેલી હતી. સુરખ્ખી શ્રી. હરિદાસ ભાઈની સહાનુભૂતિથી અને એમના મારાપરના સંપૂર્ણ વિશ્વાસને કારણે મને બેંકના દરેક દરેક ખાતામાં (રોકડ ખાતા સુદ્ધાં) કામ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. કોઈ પણ કારકુન કે અમલદાર રજા પર જાય અથવા ગેરહાજર રહે તો તે જગ્યાએ બનતાં સુધી મને મુકવામાં આવતો. મેં પણ આવી મળતી તકનો સંપૂર્ણ લાભ લીધો. આવો સુયોગ ઘણા થોડાઓને મળતો હશે. હું પરિશ્ર-

મની પરવા કર્યા વગર ૧૦-૧૨ કલાક સતત કામ કરી દરેક ખાતામાં પ્રવીણ બનવા મથતો. મને આવી અતુલ્યતા કરી આપવાના શ્રેષ્ઠ શ્રી. હરિદાસભાઈના આ ઉપકાર માટે જન્મો જન્મ ઋણી રહીશ. તેઓ હાલ શ્રી પુના મુકામે લકિતપરાયણ નિવૃત્ત જીવન ગુજારી રહ્યા છે. અમારાં કુટુંબ તરફ એમની એક ધરના મુરખખી સ્વબન જેવી સહાનુભૂતિ છે, અને ખાસ કરીને હું એમના ગાઠ સંસર્ગમાં આવેલ હોવાથી એમની મારા પ્રત્યે તો સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ અને મમતા છે. એમના સતત સંસર્ગથી મારામાં ચુસ્ત પ્રામાણિકતા, સમ્યાઈ, સરળતા આદિ ગુણો આવ્યા, જેના અકુરો ન્હાનપણમાં મારામાં મારા માતા પિતાએ વાવેલ હતા. પોષણ મળતાં તે ગુણો વધુ ને વધુ વિકાસને પામ્યા. આજે પણ એમના પુત્રો અમારા કુટુંબ સાથે એવો ને એવો મીઠો સંબંધ જળવી રહ્યા છે.

કરી પાછા કલકત્તામાં

ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં મજુર એક બંધ થતાં મારે અન્યત્ર નોકરી શોધવા પ્રયત્નો કરવા પડ્યા. સેન્ટ્રલ એકના તે વખતના મેનેજર શ્રી. સોરાબજી પોચિખાનાવાળાએ મને કલકત્તાની શાખામાં રાખવા તત્પરતા બતાવી. મને તો 'ભાવતું હતું અને વેદે બતાવ્યું.' બંગાળી ભાષાનો અભ્યાસ પુનઃ શરૂ થયો, એ વિચારે બહુ ઓછા પગારે ત્યાં જવાની માંગણી છતાં મેં તે માંગણી તરત જ સ્વીકારી લીધી. અહીં મારા બંગાળી ભાષાના વિકાસનો ખીજો તબક્કો શરૂ થયો. સેન્ટ્રલ એકની કલકત્તાની શાખામાં કામ કરતા બંગાળી કર્મચારીઓના નિકટ સંસર્ગમાં આવતાં મને બંગાળી બોલવાના પ્રસંગો ખૂબ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યા. ત્યાં શિક્ષણનો થોડોક વિકાસ થયો અને બંગાળી દબર્યા બોલવાનું હું શીખવા લાગ્યો. દરમિયાન સંજોગ-વશાત મારે સેન્ટ્રલ એક છોડવી પડી. અહીં પણ મારે વિકટ કસોટીમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું પણ વિસ્તાર ભયથી અને સ્થળ સંકેતને કારણે એ વસ્તુનો હું અત્રે વિસ્તાર કરતો નથી.

બેંકમાં થયેલ ઉન્નતિ

સને ૧૯૨૦ માં એક મારવાડી શ્રીમંત ગૃહસ્થે 'ધી કરનાણી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ બેંક લી' નામે બેંક ખોલી. સેન્દ્રીય બેંક છોડી તે બેંકમાં હું પ્રથમ સામાન્ય કર્મચારી તરીકે જોડાયો. પાછળથી સીક્યોરીટી ખાતાનાં મુખી તરીકે કામ કરવા લાગ્યો. કામ કરવાનું અબાધિત ક્ષેત્ર મળતાં મેં ખંતથી કામ કરવા માંડ્યું. મારી આત્મશ્રદ્ધા વધી અને રાત દિવસ સખત મહેનત કરી મેં મજકુર બેંકની કાર્યપ્રણાલી શ્રી હરિદાસભાઈની બેંકના ધોરણે (બ્યાં હું બેંકનું કામ શીખ્યો હતો) સુવ્યવસ્થિત બનાવી. પરિણામે હું હેડ-ક્લાર્ક, પછી મદદનીશ એકાઉન્ટન્ટ, ચીફ એકાઉન્ટન્ટ અને છેવટે મદદનીશ મેનેજરની પદવી સુધી પહોંચ્યો અને કામચલાઉ મેનેજર તરીકે પણ કામ કરવાનો સુયોગ પણ મેળવી શક્યો.

બંગાળી ભાષા અને સાહિત્યનો અભ્યાસ

આ બેંકમાં જ બંગાળી ભાષાનું મારું જ્ઞાન સુ-સમૃદ્ધ બન્યું. બેંકના કર્મચારીઓ સાથે હું છુટથી ભળવા લાગ્યો અને બંગાળી ભાષા શીખવા લાગ્યો અને મારી બૂલ પડે ત્યાં સુધારવાનું એમને સૂચવ્યું. બંગાળી પુસ્તકો ઘેર જઈ જઈ વાંચવા માંડ્યાં, ન સમજાય એવા શબ્દો-વાક્યો ઉપર નિશાનીઓ કરી વળતે દિવસે આ બંગાળી સહ-કર્મચારીઓને હું તે બાબત પૂછતો અને ખુલાસા મેળવતો. થોડા જ વખતમાં મને બંગાળી ભાષાના વ્યાકરણનું સારું જેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. મેં સાહિત્ય ચર્ચા વધારી અને બને તેટલો જ્ઞાન-આંશ્ય કરી લેવાની આ તક જતી કરી નહીં. આ બાબતમાં મારા તરફ સદાનુભૂતિ દર્શાવનાર અને માર્ગદર્શક નીચેના સન્નનો હતા તેમને હું અત્રે ખાસ આભાર માનું છું:-

૧ શ્રી. મુનીન્દ્રનાથ મિત્ર, બેંકના મુખ્ય કાષાખ્યક્.

૨ શ્રી. રાજેન્દ્રનાથ ચેટરજી, " મદદનીશ ,,

૩ શ્રી. મતિન્દ્રભોહન મુકરજી, ,, કેશબુક લખનાર.

૪ શ્રી. અક્ષયકુમાર રોય, ,, લેખર કીપર.

૫ શ્રી. નરેન્દ્રનાથ સેનગુપ્તા, ,, મદદનીશ લેખર કીપર.

હું બંગાળી કર્મચારીઓ સાથે દંમેશ બંગાળીમાં જ બોલતો અને મારી બૂલો સુધારવાનું તેમને કહેતો. પાછળથી મજૂર બેંક છોડી બ્યારે હું શેઠ શ્રી હરિદાસ જીવરાજ દ્વારા સંબોધિત મેસર્સ ઓર્વિલ્ડ માધવજીની કંપની લીમીટેડની કલકત્તાની શાખા, જે ઝરીઆતી કેટલીક કાયદાની આણેના સંચાલન અર્થે કલકત્તે બોલવામાં આવી હતી, તેમાં જોડાયા ત્યારે ત્યાં શ્રી. અનિલકુમાર મિત્ર નામના કર્મચારી સાથે મેં બંગ-સાહિત્ય સંબંધી ખૂબ ખૂબ ચર્ચાઓ કરી, જે સંજ્ઞન પાસેથી તે બાબત ખણી ઉપયોગી માહિતી મેળવી. એ સંજ્ઞનનો પણ હું આ સ્થળે આભાર માનવાની તક લઉં છું. પરિણામે મને બંગ સમાજના રીતરિવાજો, આચાર વિચારો, રીઠીઓ અને પ્રથાઓનું વધુ જ્ઞાન મેળવવાની બિજાસા ઉત્પન્ન થતાં મેં ઉપરોક્ત બંગાળી મિત્રોને વિનંતિ કરી કે, એમના સામાજિક મેળાવડા, લગ્નો, સીમંતો વગેરે પ્રસંગોએ એમને હરકત ન હોય તો મને એમની સાથે લઘુ જન્ય અને રીતરીવાજો જોવા, સંભળવા, શીખવાનો મને સુયોગ પ્રાપ્ત કરી આપે. મારા આ સ્વપ્નને તેમણે હર્ષભેર વધાવી લીધું અને પછી તો તેઓ મને આવા સંમિલનોમાં અવારનવાર લઘુ જવા લાગ્યા. તેમ થતાં બંગભાષા-જ્ઞાનનો મારો અભ્યાસ વિકસવા લાગ્યો, એટલુંજ નહીં, પણ ગુજરાતી સમાજના આચાર વિચારો, સ્ત્રી-આચારો, રીઠીઓ, પ્રથાઓ સાથે બંગ સમાજના આચાર વિચારો વગેરેની તુલના કરવાનું અને એ બે વચ્ચે કેટલું ‘સામંજસ્ય’ છે, તેનો તોળ કાઢવાનું મને સુલભ થઈ પડ્યું. એ ભાષાના કેટલાક રૂઢ તળપદ શબ્દો મને એના ગૂઢ રહસ્ય સાથે હવે સમજવા. બંગ કહેવોનાં મૂળ કારણો સમજતાં તેનાં રહસ્યો પણ હું સમજતો થયો.

પછી તો મારું સાદસ વધ્યું ને મેં એકાદ બંગ વાર્તાનું ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનો નિશ્ચય કરી તે કાર્ય હાથમાં પણ લીધું.

(સને ૧૯૨૨) અહીં મારી જલ એ થઈ કે મેં પ્રથમ નાની વાતો હાથમાં ન લેતાં મોટી નવલકથા અનુવાદ માટે લીધી. તે પુસ્તકનો પોણો અનુવાદ થયો અને તે અંગેગવજાત હજુ સુધી અધૂરોજ રહ્યો છે. કામકાજ અને વેપાર ધંધાની હાડમારીમાં એ કામ જોરથી પડ્યું. હવે તો એ પુસ્તકનો અન્યત્ર અનુવાદ પણ થઈ ગયો હતો, કારણ કે છેલ્લા ૧૦-૧૫ વર્ષોમાં ગુજરાતી ભાષામાં અંગ્રાણીના અનુવાદો ખૂબ-ખૂબ થયાં છે. ઇ. સ. ૧૯૨૮ માં મારે એક નાની વયનો પુત્ર કલકત્તે ગુજરી ગયો અને એકના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર સાથે મારે તીવ્ર મતભેદ થતાં તકરાર થઈ અને મેં રાજીનામું આપી કલકત્તા છોડ્યું. સને ૧૯૨૯-૩૦ સુધી આ બાબતમાં કાંઈ ખાસ પ્રગતિ થઈ શકી નહીં.

અનભવની શાળામાં

ઇ. સ. ૧૯૨૯ માં હું મુંબઈની ધિં સરદાર એસ કંપની લીમીટેડ રાવલપીંડી શાખાની ઝોશીસ અને કારખાનાના મેનેજર તરીકે નોડાયો અને એ કંપનીનું રાવલપીંડી ખાતેનું વેંચાણ વધાર્યું અને કામ પ્રજ્ઞાલી સુવ્યવસ્થિત કરી. ત્યાં આખાં પંજાબ, ફાહાટ, બતુરજમાક અને વજીરીસ્થાનનો પ્રવાસ કરવાની મને તક મળી. રાવલપીંડીમાં મેં એક નાની અંગ વાર્તા (હાસ્ય રસિક)નો રચણ અને નામોનાં ફેરફારપૂર્વક અનુવાદ કર્યો.

અનુવાદ પુરો તો કર્યો પણ તે પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાની મારી હિંમત ચાલી નહીં. દરમ્યાન રાવલપીંડીની આબોહવા માફક ન આવતાં તે રચણ છોડી મારે પાછા મુંબઈ આવવું પડ્યું અને સન ૧૯૩૨ ની સાલથી મેસર્સ ઠાકરસી મુલજી કંપનીના સંચાલન હેઠળ ચાલતી ધી કાઉન મીલમાં મુરખી વર્ષ શેઠ શ્રી હરિદાસ જીવરાજ મેનેજર તરીકે કામ કરતા હતા ત્યાં તેમણે મને સ્ટોરની ખરીદીના કામ પર તે મીલના મુખ્ય સંચાલક અને માલિક શેઠ શ્રી કૃષ્ણરાજભાઈની સમિતિ લઈ જોડતી દીધો. અહીં સન ૧૯૪૦ સુધી સફળતાપૂર્વક અને પ્રામા-

શિક્ષકપણે કામ કર્યા પછી તત વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન શેઠશ્રી કૃષ્ણરાજ ભાઈએ શ્રી પુના ખાતે તંબુઓ બનાવી સરકારને પુરા પાડવાનું કારખાનું બોલેલું ત્યાં મને એનેબર તરીકે નિયુક્ત કર્યાં. ત્યાં પણ પ્રજાકૃપાથી વ્યવસ્થિત કાર્યપ્રણાલી પ્રામાણિકતા અને હિસાબની સફાઈને લીધે મારા કાર્યમાં મેં સફળતા જાપાદન કરી અને પુનાના તંબુઓના કારખાનામાં આમણ કારખાનું સર્વ રીતે સર્વશ્રેષ્ઠ મનાવા લાગ્યું. તે પછી સન ૧૯૪૧ માં બેંગલોર ખાતે એક પંજાબી પેદી કે જેમણે મીલીટરી મકાનો બાંધવાનો મોટો કોન્ટ્રાક્ટ લીધો હતો તે પેદીમાં શેડીઆઓ તરફથી મને ત્યાં નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો. અહીં મને દક્ષિણ હિંદનો પ્રવાસ કરવાની તક મળી. અહીં પણ હિસાબી કામ અને કાર્યપ્રણાલી મેં વ્યવસ્થિત બનાવી શેડીઆઓની પ્રશંસા મેળવી. પુનામાં અને બેંગલોરમાં કાર્ય કરવાનું વિશાળ અબાધિત ક્ષેત્ર મળતાં મને મારી કાર્ય-દક્ષતા દર્શાવવાની સારી તક મળી અને મેં રાત્રિ દિવસની પરવા કર્યા વગર તે કાર્ય શેડીઆઓનું નથી પણ માઈ જ છે, એમ સમજી તનતોડ મહેનત કરી કામ કર્યું અને શેડીઆઓની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી અને શેડીઆઓએ મારા કાર્યની કદર પણ કરી. હાલ મેસર્સ હાકરસી મુબજી કંપનીના શેડીઆઓની કૃપાથી હું મારો પોતાનો વ્યવસાય ચલાવું છું.

સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ

ઉપલા વખત દરમ્યાન મારી સાહિત્યસેવાપ્રવૃત્તિ પણ ચાલુ જ રહેલી. રાવલપોંડીમાં સન ૧૯૩૦ માં કરેલ અનુવાદ સન ૧૯૩૪ સુધી અપ્રસિદ્ધ પડ્યો રહ્યો. મારા એક જાણેજ નામે શ્રી જેઠાલાલ સોમૈયા મુંબઈમાં નીકળતા 'વિલાસ' અઠવાડિકમાં કર્મચારી હતા. મેં એમને મારો અનુવાદ મારા જાતપુત્ર શ્રી લક્ષ્મીદાસ ઘેલાણી મારફત બતાવ્યો અને એમને ઠીક લાગે તો 'વિલાસ'માં છાપવા કહ્યું. એમણે મારો એ અનુવાદ નામે 'સિદ્ધાન્તદંતી પોલ' 'વિલાસ'માં છાપ્યો. એ મારી અનુવાદિત વાર્તાનું પ્રથમ પ્રકાશન. શ્રી જેઠાલાલ સોમૈયા

પાછળથી 'ચિત્રપટ'ની ઝોશીસમાં કર્મચારી હતા અને હાલ 'પ્રીત્તમીસ્તાન' (પ્રથમ અઠવાડિક, હાલ માસિક)ના તંત્રી અને સંચાલક છે. શ્રી જોડાલાલ સોમૈયાના આ પ્રોત્સાહન બદલ હું એમનો આભારી છું.

તે પછી સન ૧૯૩૫ માં 'ગુજરાતી'ના દિવાળીના અંક માટે સુવિખ્યાત બંગ-ભેખક શ્રી. શરદાબાબુ રચિત 'મહેશ' નામની કથા-તક નવલિકાનો અનુવાદ મેં 'નીલરશ્મી'ના નામથી મોકલ્યો અને વંત્રીશ્રી નટવરલાલભાઈએ તે પ્રસિદ્ધ કર્યો. તે પછી તો 'પ્રસ્થાન' 'સારદા' 'નવચેતન' 'ઉર્મિ' 'નવરચના' 'પ્રતિમા' 'ગુણસુંદરી'માં મેં અનુવાદો મોકલવા શરૂ કર્યા અને એ બધાય સામયિકોના સંચાલકોએ મને ઉચિત પ્રોત્સાહન આપવા માંડ્યું. અને તેથી મેં સાહિત્ય-સેવાની પ્રવૃત્તિ વધારી દીધી અને એ સેવા પાછળ વધારે ને વધારે સમય આપવા માંડ્યો.

દરમિયાન "ગુજરાતી"માં મેં લેખો, વાર્તાઓ, નિબંધો મોકલવા ચાલુ રાખ્યા હતા અને અવારનવાર ચાલુ અંકોમાં કે દીપોત્સવી અંકોમાં તે પ્રસિદ્ધ થતા રહેતા.

સને ૧૯૩૬ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં મેસર્સ એન એમ ઇક્કર કંપનીવાળા શ્રી. નંદલાલભાઈએ મને મોટી વાર્તાનો અનુવાદ કરવાનું સ્વયંચું અને પરિણામે શ્રીમતી નિરૂપમા દેવી કૃત એમની બે પક્ષદંડીની 'અન્નપૂર્ણા' મંદિર' નામની બે નવલિકાનો અનુવાદ મેં એમને કરી આપ્યો. એ વાર્તા 'અન્નપૂર્ણા' મંદિર' એ નામે સન ૧૯૪૦ માં એમણે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી. મોટી વાર્તાના અનુવાદની આ મારી પ્રથમ કૃતિ પ્રસિદ્ધિમાં આવી. ભાષા ય ન બંડોળ અને શબ્દ બંડોળની અપૂર્ણતાને લીધે તેમજ મોટી વાર્તા લખવાનો મારો એ પ્રથમનોજ પ્રયાસ હોવાને કારણે એમાં બાકરણ, સાહિત્ય અને બીજી દૃષ્ટિએ અનેક ક્ષતિઓ-અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ છે, છતાં લગભગ સર્વ સમાલોચકોએ એક મતે એમ તો સ્વીકાર્યું છે કે વાર્તામાં મૂળ બંધાણી વાતાવરણ અને વસ્તુ એક સરખું બળવાન રહ્યું છે.

તે પછી દીલ્હીની બંગાળી લાયબ્રેરીમાં એક બંગાળી મિત્રની સહયોગથી વચિલી 'અશ્રુ-પૂળ' નામની બંગ નવલકથાનો અનુવાદ મેં હાથ ધરી અને તે 'પૂર્ણ' કરી 'ગુજરાતી'ના તંત્રીશ્રીને એમના પત્રમાં ક્રમશઃ છાપવા મોકલી આપ્યો. અને એ પત્રના વિદાન તંત્રીશ્રીએ એ વાર્તા ૧૯૪૪ ના એપ્રિલથી 'ગુજરાતી'માં ક્રમશઃ છાપવી શરૂ કરી અને ૧૯૪૪ ના ડીસેમ્બર માસમાં તે પુરી થઈ. તંત્રીશ્રીનો તે પ્રસિદ્ધિ બદલ હું આભાર માનું છું. ૧૯૪૫-૪૬ માં એજ પત્રમાં મારી નાની વાર્તાઓ તથા બીજા લેખો પ્રસિદ્ધ થતા જ રહ્યા.

પછી 'ગુજરાતી'ના તંત્રીશ્રીએ મને એકાદ બીજી મોટી સામાજિક નવલકથા લખી આપવા કહ્યું અને તે સહયોગાનુસાર સન ૧૯૪૫ ના જાન્યુઆરી માસમાં મેં 'ધરેર બૌ' નામની બંગ નવલકથાનો અનુવાદ શરૂ કર્યો અને તે ત્રણેક માસમાં પુરો કરી મેં તંત્રીશ્રીને સોંપ્યો. એ અનુવાદ એમને પસંદ પડતાં અને ૧૯૪૬ ના એપ્રિલ માસથી એમણે 'ગુજરાતી'માં 'પ્રગતિને પથે કે અધોગતિને ઓવારે' એ નામથી ક્રમશઃ છાપવો શરૂ કર્યો અને ૧૯૪૭ ના એપ્રિલ માસમાં એ આખીય વાર્તા છપાઈ પુરી થઈ જે આજે પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થાય છે. હજુયે કેટલાક નાના અનુવાદો 'ગુજરાતી' અને 'પ્રસ્થાન'માં અપ્રસિદ્ધ પડ્યા છે.

બંગ લાપા ઉપરનો મારો પ્રેમજ આ બધી સાહિત્યસેવામાં મુખ્ય કારણભૂત છે. એ લાપા પ્રત્યેનો મારો રસ હજુ એવો ને એવોજ તાજો છે અને એ રસે મને બંગ-સમાજના આચાર વિચારો, રીતિઓ, પ્રથાઓ વગેરે બાબતોમાં વધુ રસ લેતો બનાવ્યો છે.

બંગ-સમાજની આવી સાંસારિક ઝીણી ઝીણી બાબતોનું બવહાર જ્ઞાન મને અનુવાદ કરવામાં ધણીવાર મદદરની સહાય આપે છે. મારા અનુવાદોમાં ધણી જગ્યાએ વાક્યો કે શબ્દો ઉપર પુઢી મારી નીચે નોંધ (ફુટનોટ)માં અથવા બાજુમાં કૌંસમાં અમુક વસ્તુ ગુજરાતી દષ્ટિએ સમજાવવામાં આવેલી જણાશે. આ મારા

અનુવાદનું ખાસ વૈશિષ્ટ્ય છે. બાકી મારે એ નિખાલસપણે કબુલ કરવું જોઈએ કે ભાષા-સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ હું છેક જ પહોંત ગણાઉં. ભાષાનો સાક્ષર હોવાનો મારો દાવો પણ નથી અને એ મારો વિષય પણ નથી. પણ મૂળ લેખક પોતાની ભાષામાં શું કહેવા માંગે છે તે બાંધી તુટી ગુજરાતી ભાષામાં હું જરૂર સચોટ સમજાવી શકું છું.

સંસ્કારના બીજ

હું અંગ્રેજી બહુતો હતો. હારે ખંભાણીયામાં અમારી શાળાની બાલુમાં શ્રી નાથીબાઈ ધર્મશાળા તથા પુસ્તકાલય હતાં. શાળામાં બપોરની ૧ કલાકની રજા વખતે તથા રવિવાર અને અન્ય છુટ્ટીના દિવસોએ તથા શાળાના સમય પછી રોજ સાંજે એ પુસ્તકાલયમાં જઈ હું ‘ગુજરાતી’ પત્ર, તેના દિવાળીના અંકો, તેની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ, ‘અન્દકાન્ત’, ‘મહાકાલ’ વગેરે પુસ્તકો વાંચતો. સાહિત્ય પ્રત્યેના મારા અનુરાગનું બીજ આવા પુસ્તકોનાં પઠન-પાઠનથી નાની વયમાં જ મારા અંતરમાં નંખાયું હતું ને તે ધીમે ધીમે અનુકૂળતા મળતાં પાંચુ અને સંજોગવશાત્ બંગા સાહિત્ય પ્રત્યે વળ્યું. સાહિત્ય એ મારો ખાસ વિષય નથી. એ તો નિવૃત્તિના સમયનો સદુપયોગ કરવાની મારા શોખની વસ્તુ અને ટેવ છે. એ બદાને કાંઈક સાહિત્ય-સેવા, જન-સેવા થાય એ જ એનો હેતુ છે.

મારું આર્થિક જીવન માહિક રૂપીયા અઢારના પગારથી શરૂ થયું હતું. તેને આજે ૩૬ વર્ષ થવા આવ્યાં. કઠોર સહ, ચુસ્ત પ્રામાણિકતા અને સંપૂર્ણ ખંત અને પરિશ્રમપૂર્વક એકામ્રતાથી સમયના પરિમાણની પરવા કર્યા વગરનું, ‘એકનિશાભયુ’, ‘શેઠનું નહોં, પણ પોતાનું જ છે’ એમ સમજી કામ કરવું-ફકત આ ગુણોને લીધે જ હું મારા જીવનમાં પ્રગતિ સધી શક્યો છું, અને આજે જે અજીવિકા હું ઉપાર્જન કરી રહ્યો છું તેમાં મને સંતોષ છે. શેઠીયાઓની પ્રશંસા, શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હું સંપૂર્ણ અંશમાં મેળવી શકવા ભાગ્ય-

જાણી થયો છું અને એમના મારા પરના એ સંપૂર્ણ વિશ્વાસને કારણે હું ગૌરવનો અનુભવ કરું તો તેમાં જરા પણ ખોટું નથી.

શાળામાં ભણતો હતા ત્યારે પણ હું સચ્ચાઇને વળગી રહેતો. મણિતમાં હું તે વખતે કાચો હોવાથી પ્રત્યેક પરીક્ષા વખતે મને એ વિષયમાં નિષ્ફળતા મળશે, એવી મને તથા શિક્ષક સુદ્ધાંતે આશંકા રહેતી ને શિક્ષક મને બાળુના સહપાઠી પાસેથી એક એ દાખલા જાણી લેવાની સલાહ સુદ્ધાં આપતા. છતાં હું પરીક્ષા વખતે મને પોતાને સ્વતંત્ર રીતે આવડતા દાખલાના જવાબો લખતો અને બાળુના સહપાઠીના અત્યંત આગ્રહ છતાં તેનામાંથી ચોરી કરતો નહીં કે તેનું કહેવું સાંભળી કાંઈ લખતો નહીં. ઇશ્વર કૃપાએ મને પાસ માર્ક મળી પણ રહેતા. આ કારણથી શાળામાં મને બધા 'ધર્મ-રાજ' કહેતા. શિક્ષકો પણ આ જાણતા હતા અને તેથી સહપાઠીઓ વચ્ચેના ઝઘડાઓનો ન્યાય ચુકવવામાં તેઓ મારા કથનને આધારભૂત અને સુ-પ્રમાણભૂત મણુતા. સત્ય અને પ્રામાણિકતાના સંસ્કારો મને ન્હાનપણમાં માતા પિતા તરફથી જ મળેલા હતા. પિતાશ્રી મને વહેલો ઉઠાડી ખાખ શનાં પાંદડામાંથી પાતલ દુના બનાવવાનું શીખવતા અને મને ઉંઘ ન આવે તે માટે પોતે સાથે બેસી કામ કરતા અને રામાયણ ભાગવત મહાભારતમાંથી આદર્શ કથાનકો કહી સંભળાવતા. હું તે અત્યંત રસપૂર્વક સંભળતો. છુટ્ટીના દિવસોએ બપોર પછી માતૃશ્રી મને ગામમાં કયા વાંચતા કયાકાર ભટજી પાસે તેડી જતાં ત્યાં હું રામાયણ, મહાભારત, તથા ભાગવતની કથાઓ સંભળતો.

સત્ય, એકનિક, પ્રામાણિક અને સખત પારશ્રમવાળા ધર્મને (કરબને) વળગી રહેવાના નિશ્ચયથી મને અવદારમાં જે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો છે, જે કઠણ કપરી કસોટીઓમાંથી મારે પસાર થવું પડ્યું છે, જે લોભ લાલચોનું મારે સંવરણ કરવું પડ્યું છે તેના સાક્ષી એક જ મનિષંતા પ્રભુ જ છે. આકરામાં આકરી

કસોટીઓમાંથી મારે પસાર થવું પડ્યું છે અને તે સર્વેમાંથી આજ દિન સુધી હું પ્રભુકૃપાથી સફળતાપૂર્વક પસાર થયેા છું.

મારા પૂર્વજે સંબંધી હકીકતો તથા કેટલીક ગુટી જ્ઞાકળી કડીઓ અમારા કુટુંબમાં હાલ સૌથી વયોવૃદ્ધ બાપશ્રી મુન્નુ દેવજી પાસેથી તથા બાપ બાબુભાઈ ઘેલાણી પાસેથી મેં મેળવી છે. એમની એ સહાનુક્રમિતિ બદલ હું તેમનો આભારી છું.

‘ગુજરાતી’ પત્રના વિદ્વાન તંત્રી શ્રી નટવરલાલભાઈનો આભાર માનવાની આ તક હું જવા દેતો નથી. હું તેમનો ખાસ ઋણી છું અને આજન્મ રહીશ, મારી વાર્તાઓ, અનુવાદો અને લેખોને પ્રસિદ્ધ કરી મને ઉત્સાહિત કરવાનો વધુ ફાળો એમને જ હિસ્સે જાય છે. એમનાં તથા એમનાં બંધુઓ શ્રી મદનલાલભાઈ તથા શ્રી બાબુભાઈ ઇ. દેશાઈનાં સુયોગ્ય સ્વપ્નનો બદલ હું તેમનો જોડેનો આભાર માનું તેટલો જોછો છે. ઇત્યલમ્

શ્રી જમ-ખંભાલીઆ
મકર સંક્રાંતિ વિ. સં ૨૦૦૪.
તા. ૧૪-૧-૧૯૪૮

} ટાપણ દયાલજી ઘેલાણી.

અનુક્રમણિકા

આરંભના પાના	પૃષ્ઠ	મંકરણ	પૃષ્ઠ
મકારાના બે બોલ ...	૩	૧૯ મું પદ્ય-ચંત્ર ...	૧૪૮
બંગ નવલકથા સાહિત્યનો આછો		૨૦ મું આર્ય-જનની ...	૧૫૨
પરિચય અને અનુવાદકનું		૨૧ મું સુંદર વન ...	૧૫૯
નિવેદન ...	૫	૨૨ મું મિત્ર-લાભ ...	૧૬૭
૨૧. રા. ટાપણુ ઘેઘાણીનો ટુંક		૨૩ મું દૃષિ જીવન ...	૧૭૪
પરિચય ...	૧૯	૨૪ મું કાર્ય સાધનામિ ...	૧૮૩
અંથાનુક્રમણિકા...	૪૦	૨૫ મું ભાવના અને કર્તવ્ય-	
મંકરણ		કાર્યો મંત્રી ...	૧૯૩
૧ હું વરવિક્રય ...	૧	૨૬ મું અપૂર્વ ત્યાગ ...	૨૦૦
૨ જું પ્રભુતામાં પગલાં? ...	૧૫	૨૭ મું મંત્રણા ...	૨૦૪
૩ જું ગયા-આજ ...	૨૧	૨૮ મું અતિથિ-સહાર ...	૨૧૯
૪ જું એ કેણ? કિરણ? ...	૨૬	૨૯ મું પ્રિય-દર્શન ...	૨૨૯
૫ મું મહિલા મિનલસ ...	૩૯	૩૦ મું કરણેષુ દાસી ...	૨૪૫
૬ હું નયા સંસાર ...	૫૦	૩૧ મું સ્ત્રીયુક્તિ: પ્રસવકરી ...	૨૫૩
૭ મું પ્રકૃતિક્ષોભ ...	૬૮	૩૨ મું પ્રતિગમન ...	૨૭૦
૮ મું નવવિધાન ...	૭૨	૩૩ મું નવું પદ્ય-ચંત્ર ...	૨૮૦
૯ મું ઐશુર-જમાતા ...	૮૧	૩૪ મું મતલબી દુનિયા ...	૨૮૬
૧૦ મું મનામણી ...	૯૨	૩૫ મું કિરણનું મનોરાજ્ય ...	૨૯૫
૧૧ મું પિયા-મિલન ...	૯૭	૩૬ મું આરંભ અને વિન્ન ...	૩૦૨
૧૨ મું ઉદાર ચરિતા ...	૧૦૨	૩૭ મું શંકા નિવારણ ...	૩૧૧
૧૩ મું પ્રત્યાગમન ...	૧૦૮	૩૮ મું અભિજાત અંગેજ ...	૩૩૨
૧૪ મું હાર્યાનલ ...	૧૧૯	૩૯ મું ભગ્ન સ્વાસ્થ્ય વરણા ...	૩૩૬
૧૫ મું જંઝવાત ...	૧૨૮	૪૦ મું પશ્ચાનાપ ...	૩૪૭
૧૬ મું સંઘર્ષણ ...	૧૩૩	૪૧ મું પુનર્મિલન ...	૩૫૪
૧૭ મું કૃતનિશ્ચય કિરણ ...	૧૩૭	૪૨ મું સંમિલન અને સમર્પણ ...	૩૭૩
૧૮ મું વરણાની મનોવ્યથા ...	૧૪૦	ઉપસંહાર ...	૩૭૭

પ્રગતિને પંથે

કે

અધોગતિને આવારે ?

પ્રકરણ ૧ હું

વર વિકૃત

કિરણ પ્રતિભાશાળી યુવક હતો. તેના પિતા ગોવિંદબાણને રૂપિયા પૈસાની હરહમેશ ખેંચાખેંચ રહ્યા કરતી હતી. કિરણ અલાહાબાદ તરફની કોઈ એક મોટી કોલેજમાં યંત્ર સ્થાપત્ય વિજ્ઞાન (Mechanical Engineering) ભણતો હતો; છેલ્લા વર્ષની પરીક્ષા આપવાની તૈયારી ચાલતી હતી ત્યાં એના સગપણની વાત ઉપડી; કન્યાના પિતા રોકડા રૂપિયા ત્રણ હજાર દેવા રાજી હતો. ઉપરાંત વરને પહેરામણી ને કન્યાને દાગીના વગેરે આપવાની જે ટિપ્પણી બતાવી તે પણ લોભનીય હતી.

ગોવિંદ બાણ પોતાના જ ઇલાકાના એક શહેરમાં વડીલાત્તી કરતા હતા. ધંધો ઠીક ઠીક જામ્યો હતો. પણ હમણાં હમણાં અસીસો જોછા થતા જતા હતા. (રોજ નવા નવા વડીલોનાં પાટીયાં વધતાં જવાયાં) ને ધંધો ધીમે ધીમે ધસાતો જતો હતો, એમનું શરીર પણ હવે ધસાતું જતું હતું. હવે તેઓ શહેરમાં

બંધાવેલું પોતાનું ઘર ભાડે આપી ધંધો વીંટી પોતાની જન્મભૂમિમાં આપદાદાના ખોરડામાં આવીને રહેતા હતા. થોડીક જમીન અને ખેતી પણ હતી. શહેરની જગ્યાના ભાડાના રૂપિયાની આવક પણ થઈ. ને પોતે ગામમાં બેઠે બેઠે ધરાકાને દાવા-મુકદ્દમા બાબત કાયદાની સલાહ આપતા, અરજપત્રી ને ફરીયાદનામાં ગયાવનામાં વજેરે લખી આપતા ને કોષ કોષ અસીલો સાથે એમના મામલા-મુકદ્દમા માટે શહેરમાં જઈને અદાલત કાર્ય-પ્રણાલી પણ પાર ઉતારી દેતા. આ બધાં કાર્યથી થતી એકસામટી થોડી થોડી આવકથી એમનાં સંસારનું ખર્ચખુટણ જેમ તેમ નરપે જતું હતું.

પણ કિરણને ભણવા ભણાવવાનો ખર્ચ એમને કરજે નાણાં કાઢીને જ કરવો પડતો હતો. કિરણ હુશીયાર છોકરો હતો, એન્જનીઅરીંગ ભણતો હતો, ભણીને લગ્ન કરશે ને મૂળ કરજ ને ખર્ચ બાબત સુદાં ભરી આપશે એવી આશાએ ને એવી અચુક સંભાવના સમજી ગામમાંના કોષકોષ ધનપતિઓ ગોવિંદબાણુને નાણાં ધીરતા હતા.

અમણુની વાત જે આવી હતી તે લેતીદેતીને હિસાબે વધુ આવકારદાયક હતી. પણ કન્યા એકએ તેવી રૂપાળી નહોતી; તે ઉમરે મોટી છતાં બહુ ઝાઝું ભણેલી નહોતી, કન્યાના પિતા હતા કોષ એક ગામના તાલુકદાર, ને પોતાના ગામમાં જ રહેતા હતા. સ્કુલ-કોલેજમાં મોકલી કન્યાને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન તે નહોતા કરી શક્યા. ને આર્થિક કન્યાએને એટલું બધું ભણાવવાની ખાસ જરૂર હોય એમ તે માનતા પણ નહોતા. ઘરમાં સ્વભાષા, થોડું અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત જેટલું શીખવી શકાય તેટલું શીખવવાનો પ્રયત્ન એમણે જરૂર કર્યો હતો.

ને વળી ગૃહસ્થ ઘરની વહુ, ઉજળી દુધ જેવી, કમલની પાંખડી જેવી સુવાળી ને રબતવણી પંચિણી જેવી ન હોય તો શું થયું? ને ભણતર? તે ધોરણસર થોડું ધણું લખતાં વાંચતાં શીખે એટલે થયું જ તો. આજકાલ જ કન્યાએને ભણાવવાનો આવો વાવાયો છે, નહીં તો જુના જમાનામાં વળી કોષ સહી આટલુંથે લખી વાંચી

ક્યાં જાણતી હતી? રોજનો ગૃહસ્થાંશર, ઊંપાછાકર, દોરદાખર, સમાં સંબંધી, મહી-મહેમાનથી માંડીને વિવાહ, શ્રાદ્ધ ને તેહેવારો, પૂજા-પર્વણી વગેરે મોટી મોટી કર્મ-ક્રિયાઓ કહો, જે કાંઈ કહો તે રમત રમતમાં આ અશિક્ષિત સ્ત્રીઓ ક્યાં પાર નહોતી ઉતારતી? કોમ-સાગી છતાં ખરા કામ ટાણે એક એક જણી જાણે દશ-સુખ મહિષ-મહિની જ જોઈ દેશે. આજની પેઠે આવા પ્રસંગોએ પાંચ દશ નોકર ચાકર ને રસોયાની જરૂર નહોતી પડતી. પાણી ભરવું, કપડાં ધોવા, દળવું, ખાંડવું, મરીમસાલા પાપડ સેવ બધું પોતાને હાથે કરી એક એક યજ્ઞ જેવા પ્રસંગોમાં પોતાને હાથે રસોઇના મોટા મોટા ટોપ, કડાયાં મડાવતી ને ઉતારતી. હાથોહાથ જાણે દશ હાથ હોય તેમ મહા ઉલ્લાસભરી પોતાને હાથે સહુને પિરસતી ને હેસિ હેસિ બધાંયને જમાડતી, ને એ કડાયાં કુંડી ટોપ ચર થાળી વાટકા, લોટા, ત્રાંસ બધું પોતાને હાથે ઉપાડી તળાવ કે વાવ કુવાને કઠિ ભઈ જઈને માંજી, ધસી ધોઈ સાફ કરી લાવતી. ક્યાંય કાલો ડાઘ સરખોએ જોવામાં ન આવતો. બધાં વાસણો ચકચકિટ! આજકાલની કાલેજનું શિક્ષણ પામેલી શહેરી કન્યાઓ આને મુકાબલે સાવ અકકરમી! અને એક એક જણીની કાયા તો જુઓ! ગામડાંની ખુસ્તી તાજી શુદ્ધ હવા પણ પુરાં એ દિવસ એમનાથી સહન ન થાય. આ જુઓને પેલા રાય મહાશયને ઘેર હાલમાં જે નવ-વધૂ આવી છે તે મેટ્રીક કે એવું કાંઈક પાસ-ફાસ થઈ આવી છે. તે નદી-તળાવ કઠિ ધાટ ઉપર ખુલ્લાં ઠંડા પાણીમાં એક દિવસ નાહી પણ નથી શકતી, શરદી થઈ આવે છે. છુટ અંપલ વગર તો ધરતી ઉપર પગ પણ નથી માંડતી, સવારે પથારીમાંથી ઉડ્યા પહેલાં ચા હાજર ન હોય તો ખુસ્તી અખો છતાં જાણે કાંઈ જોઈ ન શકે, અને કાયા તો નયું હાડપિંજરજ; પાસે ઉભાં રહેતાંયે માણસ છગી મરે! આ નવગતિમાં તો હજુ અહીં આવી, ને દિવાળી કરીને જવાની હતી; તે હજુ શરદપુનમ મઈ ના મઈ તો ચાલી પણ ગઈ પાછી પિયર. કરમ ભમરાજો

દિકરોજ વહુને લઇને જાગ્યો. જેટલા દિવસ રહ્યો તેટલા દિવસ વહુને હથેળીમાં નચાવી. લાજશરમ પણ બધી નેવે મુકી દીધી. લે બાપ-પ-પ એણે તો! અઠાવીસ વર્ષનો દિકરો જણે હમણાજ કેમ માને પેટે ન જન્મ્યો હોય! કાંઈ લાજશરમ પણ નહોતો! ઘેર કબિયુગ આવ્યો રે બાપ-પ-પ-પ!!

પાડોશણો આવી આવી અનેક વાતો કરતી, એવિંદબાણની સ્ત્રી સૌદામિની પણ આવી દલીલો માનતી ને હા માં હા મેળવતી. પણ મનમાંનો વજ્રવસો સંપૂર્ણભાવે તણ શક્તી નહોતી. કન્યા બહુ રૂપાળી નથી-એ બાબત એને પોતાને કાંઈ ખાસ બહુ વધિા હતો એમ નહોતું. રૂપાળી વહુ બધાને ગમે, ને બધાને પોતાને ઘેર રૂપાળી વહુ લાવવાના કોડ હોય, પણ સાધારણ ગૃહસ્થોમાં કેટલાના એ કોડ પુરા થાય છે? કેટલાને ઘેર જેને ખાસ રૂપાળી કહી શકાય એવી વહુ આવે છે? તે પોતે પણ એવી ખાસ રૂપાળી તો નહોતી. પાડોશ પાડોશની કે ગામની બીજી ગૃહણીઓ કે ગૃહ-વધૂઓ-એમાંથી કેટલી એવી બધી સુરૂપા હતી? ચહેરા 'સામું' જેવાં ઉબકા આવે એવી કાળી કદરૂપી કન્યા ન હોય તો ખાસ વધિા જેવું બીજું શું કારણ હોય? એ-પોતે તો કન્યાને જોઈ આવ્યા છે ને, એ કાંઈ એવી ના પસંદ કરાય એવી તો નથી. ને બહુતરની વાત-તે ધરના કામકાજમાં વીજળા જેવી હોય, ચતુર હોય ને મેમાન-મહી, છંપાં છોકરાં, ઠોર ઠાંખર છાણુ-વાસીદું, રસોઇ-પાણી, દરણું, ફુઝાણું બધું કરી શક્તી હોય, ધરના બાર ઉપાડી લેતી હોય ને કાંઈને રજ માત્ર પણ ખબર ન પડવા દેતી હોય, ને બાપને ઘેર સતવડ મુજબ બે અક્ષર સખતાં વાચતાં શીખી હોય-ખાસ પરીક્ષાઓ પાસ કરેલી ન હોય તોયે શું અજખામણું રહી ગયું? દિકરો હવે માણુજ જેવો માણુજ થઈ આવી બાપને પડખે ઉભો રહેશે, વહુને તો કાંઈ નોકરીચાકરી કરવા નથી જાણું ને! ને પાસ-ફાસ કરેલી વિદ્યા જાણે-સાચ એવી શી ધસી ચોપડવા કામ લાગે છે? પણ હા, દિકરાનું મન કાંઈક એવું છે અરે. એને જોઈએ છીએ બહુ રૂપાળી-પુતળી જેવી, પરી જેવી,

ને વળી મેટ્ટીક કે બી. એ. પાસ વહુ. આ કાંઈ જીનો જમાનો છે
જાણુ? જ્યારે ઘોડીયામાં સમપણ થતાં, ને દીકરો કે દિકરી ચું કે ચા
ન કરતાં. કેમ કરવાથી માખાપની સમવડ સચવાશે, ગૃહ-સંસારમાં
એમને શું જોઈએ છીએ, આ બધી વાતોનો આજ-કાલના સુધરેલ
છોકરાઓ વિચાર સરખોયે કરતા નથી. એ તો વિચાર કરે માત્ર
પોતાનીજ સુખ-સમવડોનો. મોટા હોદ્દાની માનભરી નોકરી કરવી,
વહુને જ્યાં જાય ત્યાં મિલાડીનાં બચ્ચાંની પેઠે સાથે ને સાથે ફેરવવી,
ને તે ભણેલી વહુ વળી કુટુંબથી અળગી રહી માત્ર હુતો-ને
હુતીમાંજ પોતાનો સંસાર માની સુખે રહેવા ઇચ્છે. તેથી સૌદામિની
વિચાર કરતી કે, દિકરાનું મન માને એવી કન્યા ન મળે ને દિકરાને
પુછ્યા વગર સંબંધ કરીએ, તે વહુ એના મન માન્યા હાવભાવ ને
નાચનખરાં ન કરી શકે તો બધું 'ધુળધાણી ને વા પાણી.' દીકરો
સુખી ન થાય ને એનું જીવન વેડફાઈ જાય. પણ માત્ર મોહું જોઈ
ને નાચનખરાં કરી કરાવીને તો સાચો 'ધર સંસાર' ચાલવાના નથી
ને. જ્યાં રહેશે ત્યાં ધર માંડીને રહેવું જ પડશે ને-ને ભગવાન એને
સામે-નરવો રાખે—પાંચ છોકરાં છૈયા થતાં એમને પણ ઉજેરી
ઉછેરીને મોટા કરવાજ પડશે ને. ને ટાણે-કટાણે કયારેક વળી આ
ગામડાંનાં ધરમાં રહેતાં મા-આપ માંદા સાજાં થતાં તેમની ચાકરી
કરવા તેઓ ન આવે? ને પોતાને પણ પાર્કા-પાન થતાં ગામડાંમાં
પોતાની જનમ બોમકામાં આવવાનું મન ન થાય? પણ આ બધા
અક્કરમી કરમ ભમરાળાઓમાંથી આવા વિચારો પણ કેટલાકને
આવતા હશે?

ગોવિંદ બાણુ એક દિવસ વેર આવી હાથમાંનું ટપાલનું પર-
ખીડીયું પોતાની ગૃહિણીને બતાવતા બોલ્યા-‘અલી! સાંભળે છે? આ
એ બિહારી બાણુનો કાગળ આવ્યો છે. જો વાંચ-’

‘શું લખ્યું છે?’

‘લખે છે કે બધું કબુલ મંજૂર છે. બીજી બધી વાત લખભજ
નક્કી થઈ ગઈ છે. હવે આવીને સવા રૂપીયો આપી પંચ રૂપરૂ
કબુલ કરી જાઓ’.

‘પંથ રૂબરૂ કબુલ કરવું ? વાગ્દાન કબુલ કરવું ? તે એ મયું એટલે તો પછી સંબંધ પાડાજ થયો સમજવો એમને ?’

‘તે તો થાયરતો. એ થયા પછી કોઇ સજ્જનન ગૃહસ્થ સંબંધ તોડી ન જ શકે. કન્યાનો આપ ને વરનો આપ જીલ કચરે એટલે બસ થયું પાકું. આજકાલ સમો બદલી ગયો છે; નહીં તો જુના જમાનામાં તો વાગ્દાન થયા પછી વર કે કન્યા માંદા પડી ખોડખાપણુ-વાળાં થઈ જાય તો પણ એ લમ તો ક્યેંજ છુટકો થતો (અંગા-લમાં હજુ પણ પ્રથા છે. વાગ્દાન થયેલ પુત્ર કન્યાનાં મા-આપો નજીવું કારણ મળતાં સંબંધ તોડી નાંખે છે.)

‘ત્યારે તો-’

જરા કમવાતે મને ગોવિંદ બાબુ બોલ્યા-‘આહ. તારા મનને વસવસો ને ખદખદાટ કોઇ દિવસ ન ગયો. તને જોઇએ છીએ ઈંદ્રનાથરની પાંખોવાળી પરી, બી. એ. એમ. એ પાસ-ને એવી કન્યાના મા આપ વળી મને આટલા રૂપીયા વાંકડાના પણ આપે, ખરું ને ? કાણુ સામું ચાલીને આપણને દીકરી દેવા આવશે ? પરી જેવી રૂપ-રૂપાળી ને બહોલી છોકરીઓ-તો સહેરના ધનપતિના દીકરાઓ વીણી લીએ છે-વીણતા છતાં પણ વણીવાર એમનેયે મનમાનતી નથી મળતી ને એવી મળે તો પછી મેં માંગ્યો વાંકડો તો નજ મળે. કન્યાનો આપ જે આપે તે કબુલ કરવું પડે. હું તો એમ માનું છું કે આવી બહોલી કન્યાના પિતાઓ જો દોડધામ ન કરી મૂકે ન ચાર દિવસ સુધી પકડી ચુપ બેસી રહે તો યુરતીયાનાં મા-આપો સામા પૈસા આપી આવી કન્યાઓને હાથે હાથ ઉપાડી જાય. તારે જો રૂપનગરની રૂપાળીબા લાવવી હશે તો વાંકડાના વાંધા પડશે. તને જોઇએ રૂડી રૂપાળી વહુ ને વળી વાંકડો; બાક ને વળી લડામણી-એય ક્યાંથી મળે ? ને આપણું તે વળી કયું એવું તાલેવંત ધર છે ? આપણે રહ્યા ગામડાના મરીબ ગૃહસ્થ-’

‘પણુ છોકરો તો સહેરમાં મોટી માનભરી નોકરી કરશે ને’

‘એવી નોકરી મળે તો ખરી, ત્યારે એવું-’

‘તો પછી એના ત્યારેજ સગપણ કરજો ને—એને મનગમતી એકાદ સારી કન્યા જોઈને—’

‘પછી ?—ને આ જે મેં કરજો નાણાં કાઢ્યા છે તેનું શું ?— મોટી નોકરી તો મળે ત્યારે ખરી. પણ આજ સુધીમાં આ કરમી પુતરને એવી નોકરી મેળવવા માટે લાયક બનાવતાં મારે જે માલ મસાલે બેળો કરવા કરજ કરવું પડ્યું છે તે કાણુ જાણે ?’

‘તે શું ખરેખર તે વખતે શું રૂપીયા—પૈસા વાંકડો નહીંજ મળે ?’

‘ન મળે તો ? ને એવાં સમપણુ તો હું આપ કાંઈ નથી કરવા જવાનો ન, કરશો એ પોતે. કન્યા સાથે—આ સાહેબ લોકોની જેમ સગપણુ પહેલાંજ પ્રેમગોષ્ઠી ચાલી ચુકી હશે. શું મોટું લઈને પછી વાંકડો મંચાય ?’

એક ઉંડો નિશ્વાસો નાખી સૌદામિની ચુપ રહી. ગોવિંદબાણુ બોલતા જ રહ્યા—‘હજી તો હું’ ધરનો ધણી—રણી છું, કન્યાના આપ સાથે લગ્નની વાતચીત હું કરું છું ને કરી શકું. સમાજના રિવાજ મુજબ રૂપીયા—પૈસા વાંકડો ને પહેરામણી મંગવાનો પણ મને હક્ક છે. પણ તે વખતે હું ક્યાં હોમશ વચમાં ? મારી આ જવાબદારી—મારાં આ કરજનો તે ધડીબર વિચાર પણ કરશે ખરો ? હા, એવા સપુતો પણ હોય છે કે જે બધી વાતે લાયક હોવા છતાં આપનું માન રાખે, આપને મોટાપ આપે ને એને તરછોડી ન નાંખે, એની સુખ—સગવડ સારાં—નરસાનો વિચાર કરે, ને એની ઉપર જ બધી વાતે ભરોસો રાખે. પણ આ કાંઈ એવો સપુત છે ?’

સૌદામિની બોલી—‘બીજો તો કાંઈ વાંધો જણાતો નથી પણ આપણી પોતાની જવાબદારીથી પારકાની દીકરીને ધરમાં લઈ આવીએ— ને પછી જો દીકરો એની સામુંથે ન જુએ તો ?’

‘તું તો માંડી છે માંડી— ! એવું તો કાંઈ દહાડો ક્યાંય બન્યું છે ખરું ? એક વાર ભમ થઈ ગયા પછી—ને કન્યા પણ સભિળવા મુજબ જો સાચેસાચ લક્ષ્મીનો અવતાર હોય—તો કેટલા દિવસ દીકરો એને અવનણી દૂર રાખી શકશે ? કાંઈ એમ કરી શક્યું છે ખરું ?’

અરે એવાં તો કાંઈ કાંઈ જોઈ નાંખ્યા છે ! એવી ટેક જેઓ રાખે તેનાં કારણ હોય ખીજાં, જરા મનગમતો ચહેરો ન હોય કે થોડું ઓછું ભણી હોય તે કારણે નહીં. સમજી !

‘જુઓ તમને ઠીક લાગે તે શાસ્ત્રી-સમજીને કરજો પણ-’

‘હજુયે પણ-ને બધું કે ના, હવે વધુ વિચાર કરવા જેવું નથી- સમજી ! લેણદારોને હવે થોભાવી શકાય તેમ નથી. એમણે મને અકળાવી ચૂક્યા છે. એ નોકરીએ ચડી કરજી ભરશે એવે ભરોસે કાંઈએ મને નાણાં ધીયાં નથી, ધીયાં છે દીકરાનાં સગપણમાં વાંકડો મેગવી દેવું ફેડશે એમ સમજીને. તેથી જ્યારથી આ સગપણ-સંબંધની વાત ઉપડી છે ત્યારથી બધાય મારા પર દબાણ કરે છે. કહે છે કે આવી સરસ તક મળી છે તો તેનો લાભ લઈ અમારું કરજી ભરી આપો.’ ને હું પણ જો આ લાગ જતો કરું તો ભવિષ્યમાં કરજી ભરી શકું એમ મને લાગતું નથી. કારણ કે દીકરાનું મન માને તેવી વહુ ને આટલા રૂપીયાનો વાંકડો-બેચ એક સાથે કર્યાં નહીં મળે. કેટલેય ઠેકાણે ગોર મોકલી વાત ચલાવેલ પણ એવું બનવું આવકાલ મુશ્કેલ છે. કાં તો આ સગપણ કળુષ કરી કરજી ભરી દેવું અથવા તો ધર-ખાર-જમીન બધું છોડી રસ્તા પર ભિખારી થઈ ઉભવું. ખીજો ઉપાય નથી.’

‘ને જો કિરણનું મન નહીં માને તો ?’

‘એને મન મનાવવું જ પડશે. આટલું કરજી ક્યું’ છે તે કાંઈ શોખને ખાતર નથી ક્યું’ ને મેં ? ક્યું’ છે એના માટે. લેણદારો હવે વધુ વખત થોભે તેમ નથી. એ કમાવા માટે ત્યાં સુધીની ધીરજ કે ભરોસો તેઓ રાખી શકે તેમ નથી. ને વળી એ તો વગડાનો વા’ લાઈ બેઠો છે-વિલાસત બવું છે ! તું જ સાચું કહેજે હું-કે લેણદારો આમ કેટલાં વરસો સુધી મોં ફાડીને બેસી રહે ? મારે આ તકે જ બધું દેવું ભરપાઈ કરી દેવું જોઈએ. આના સિવાય ખીજો ઉપાય જ નથી. એનાથી શું થાય તેમ છે ? રાજી નહોં થાય ? હરામી ! પાછી !! એને રાજી થવું જ પડશે !’

સોદામિની બોલી-‘એના કરતાં એક કામ કરાને. સવા રૂપીયા આપી કણુકત પાકી કરતાં પહેલાં કિરણને બધી વાત સમજાવીને લખોને, કરજની જવાબદારી છે તે તો છેજ. ને વળી દીકરા ન માને ને સંબંધ તોડવો પડે તો સારા માણસ વચ્ચે આપણું નાક શું રહે? સંભળવા પ્રમાણે પાકું સગપણ તોડતાં કારટમાં ફરીયાદ-દાવા પણ આજકાલ થઈ શકે છે. તમે પોતેજ પેલા કાંઈ વિલાસખાણુનો એવો એકાદ કેસ ચલાવતા હતા ને.’

‘હું-વાર! વાત વિચારવા જેવી છે તો ખરી. મોટી ભૂલ કરી એટલે છું. મારા જેવા ગરીબ માણસે આટલું મોટું કરજ કરી દીકરાને આટલે સુધી ભણાવ્યો એજ બેવકુફી થઈ છે.’

‘પણ દીકરાને ભણાવી ગણાવી હુશીયાર તો કરવો જ પડે ને.’

‘એ તો જેવી જેની શક્તિ, તે પ્રમાણે તે દીકરાને ભણાવે મણાવે. થોડુંકણું વાંચતાં લખતાં શીખવ્યું હોય, અને જેમ તેમ કરી એકાદ નોકરી કરી જાડો મોટો રોટલો રળી લાવે ને ચાર જાડાં મોટાં કપડાં ખરીદ કરી શકવાની શક્તિ આવે એટલું ભણાવ્યો હોય તો ગરીબ માણસે પોતાના દીકરાને ઘણો ભણાવ્યો કહેવાય. આટઆટલું ખર્ચ કરી આટલી મોટી ઉમર સુધી દીકરાને ભણાવ્યાજ કરવો એ મોટા તાલેવંત લોકોનું કામ છે, જેમના ઘરમાં રૂપીયાના રાફડા છે. આ હું મૂર્ખ-શિરોમણિ જ બન્યો-વામનજી હોવા છતાં બીજાના ખલા પર ચડીને ચઢિા ઝડપવા ગયો-એવા વિચારથી કે એ ખલા પર ચડવાનું મૂલ (કરજ ને તેનું વ્યાજ) દીકરાને પરણાવીને ચુકવી દઈશ! (વાંકડો લઈને) મને હૈયાપુટાને ત્યારે એ વિચાર પણ ન આવ્યો કે એક વખત એવો આવશે કે જ્યારે એને પરણાવવો એ મારા અખત્યારની વાત નહીં રહી હોય.’

એક ઉંડો નિસાસો નાંખી સોદામિની બોલી-‘એ તો બહુ જનવા કાળ બન્યું. હવે એ કાંઈ મટાડી શકાય તેમ નથી જ. હવે

હું કહું છું. તેજ કરો-પરીક્ષા પછી તે ઘેર તો આવવાનો જ છે ને એકવાર. ત્યારે એને પૂછીને—

‘હું-વાર, આવવા દે ત્યારે.’ કહી ગોવિંદ બાપુ બેઠકખાના-માંથી ઉઠી બહાર ચાલ્યા ગયા.

પરીક્ષા પછી કિરણ દેશમાં આવ્યો. પણ આ પ્રસ્તાવ સાંભળતાં જ તે બમડી બેઠા. એણે ચોખ્ખેચોખ્ખું પરખાવી દીધું કે ખરચ કરી પિતાએ એને ભણાવ્યો. તે પિતાની ફરજ પિતાએ જાળવી છે. દરેક પિતાને એમ કરવું જ પડે. એ કાંઈ નવાઈની વાત નથી. પણ તેથી પુત્રના જીવનનો આમ ભોગ સેવાનો અધિકાર પિતાને મળી જતો નથી, કાંઈ પણ પિતાને આવો અધિકાર નથી પિતાનો ગુસ્સો, તિરસ્કાર ને કડવાં વેણ, માતાની કરૂણ વિનંતિ-કશાથી કશું વળતું નહીં. આખરે મિત્રો હઠ કરી તેને સમજાવવા લાગ્યા. અનેક દાખલા દલીલો ને તકે વિતકના વિનિમય પછી આખરે કિરણ બોલ્યો—‘વાર તમે કહો છો તેમ તમારે વર-વિક્રમ કરી આમ મને વેચી નાંખવો હોય તો ભલે તેમ કરો. આમ કરવાથી જ બે પિતૃ-ઋણ ચુકવાઈ જતું હોય, તો ભલે તેમ કરો. પણ આટલું થયા પછી માતા-પિતા મને વધુ ગળે પડવા ન આવે ને તમે મિત્રો પણ ન આવો એટલું કશું કરો.’

‘એટલે?’

મિત્રોમાં કિરણનો એક ચાતિ-બંધુ સતીશ એનો નાનપણથી જ લંડોડીયો મિત્ર હતો. બંને વચ્ચે બનત પણ બહુ જ સારી હતી. કિરણની વાત સાંભળીને તેણે ઉપર મુજબ પ્રશ્ન કર્યો. જવાબમાં કિરણે કહ્યું—‘એટલે શું, એ સમજવું કાંઈ બહુ અઘરું નથી એ સમજવા મહિનાય પંક્તિની ટીકાની જરૂર પડે તેમ નથી.’

‘ના હું તો ભાઈ નથી સમજી શક્યો. ખુદ મહિનાય આવે હેવાત ને હાજર હોત તો તે પોતે પણ તારાં આ ભાણે ઉપર ટીકા કરી કાંઈને સમજાવી ન શકત એમ હું માનું છું. વાર ચાલ’

જવા દે એ વાત, એ બાપણું બાપ્ય ને એની ટીકા તારે જ મોઢેથી મારે સંભળવી છે.’

‘કેમ, તું જ હમણાં કહેતો હતો ને કે પિતૃ-ઋણ મારે ચુકવવું જ જોઈએ. તે હું ચુકવી આપું છું. ને એ દેવું ભરપાઈ થઈ જાય પછી તો—’

‘બધું પતી ગયું! એમ ને? પછી ‘રાજરામનો ઘોડો ખાણ ખાઈને છુટો મુટો’ ખરું? તારું કરજ એટલાથીજ ચુકવાઈ ગયું ખરું ને? તને બાણાવી ગણાવી માણસ જેવો માણસ બનાવતાં જે ખર્ચ કરવા એમને દેવું કરવું પડ્યું, એજ ફક્ત તારું પિતૃ-ઋણ ખરું ને! હું કાંઈ જોડું કહું છું કે ખુદ મહિનાયની પણ તાકાત નથી કે તારી આ વાત એ સમજાવી શકે? સમજી શકે એવું મનજી લઈને પણ કોઈ મહિનાય આ દેશમાં તો જન્મતા નથી!’

‘જન્મતા નથી એજ દેશનું દુર્ભાગ્ય છે ને! શાસ્ત્ર-શાસન, સમાજ-શાસન અને કુ-રૂઢી ને કુસંસ્કારોનાં જેટલાં બની શકે તેટલાં વધુમાં વધુ જાળાં માણસના માથા ઉપર એવાં તો લાદી રાખ્યાં છે, કે માણસ બિચારો કોઈ કાળે એ બધાં ઝાડી ઝુકી ફેંકી દઈ માથા પરનો બોળો કોઈ દિવસ હલકો કરી શકેજ નહીં, ને તેથીજ એવા મહિનાયો જન્મતા નથી.’

‘હવે રાખ રાખ એ તારી ફિલસુફી! જન્મલાના દેશમાંથી આંધાત કરેલી ઉછીની આંજીલી એવી બ્રામક ને નક્કામી લવારી-ફિશી-યારી ધણીય સંભળી છે. દેશની નાડ જેઓ બરાબર પારખી જાણતા નથી, દેશ તરફ જેમને લગારે માયા મમતા નથી, તેઓજ આવો બકવાદ કરી વૃથા વાણી-વિલાસ કરી શકે.’

‘ને તમે બધા દેશને બરાબર જોળખી શક્યા છો ખરું ને? તમને બધાને દેશ તરફ લાગણી છે ખરું ને?’

સતીશે ઉત્તર વાળ્યો ‘હા-હૈ, છે, લાગણી છે, તે એક વાર નહીં પણ એકસો વાર કહી શકું છું, છાતી ઠોકીને. પણ છતાંયે દેશની નાડ હું પારખી શક્યો છું એ વાત હજીયે હું મર્વપૂર્વક બોલી શકતો

નથી. પણ જેઓ એ પારખી શક્યા છે, પારખી ગયા છે-દેશના જેઓ શુદ્ધ ને સાચા સુપુત્રો હતા, તેઓ જે શીખવી ગયા છે, કહી ગયા છે તેને માથે ચડાવી ચાલીએ છીએ. ચાર ચોપડી 'કોટ-પીટ' લાણી ફીરંગી બની અમે ગુલામ નથી બની ગયા!'

'ને હું બની ગયો છું કેમ?'

'એક વાર નહીં, એકસો વાર બની ગયો છે. નહીં તો આજ 'પિતૃ ઋણ ચુકવાઈ ગયું.' એવી વાત તારા મોઢામાંથી નીકળત નહીં.'

'આટલાથી પણ હિંગરવાનો આરો નથી ત્યારે? તમે જેને પિતૃ-ઋણ કહો છો તે ચુકવવા હું આજ મારાં આખાં જીવનનું અલિદાન દઈ રહ્યો છું તો પણ એમાંથી મારી મુક્તિ નહીં થાય?'

'આખાં જીવનનું અલિદાન આપે છે! કેમ, કેવી રીતે?'

'એમનું એ કરજ ચુકવવા હું આજ એક ગામડીયણુ જનાવર સાથે મારું આખું જીવન જડમે-સુલાખ કરવા કબુલ થાઉં છું ને-'

જનાવર! તું જનાવર કેને કહે છે મુરખા? તું એક સદ્ગૃહસ્થનો પુત્ર-માથાપ તને એક બીજા સજ્જન સદ્ગૃહસ્થના ધરતી લક્ષ્મી જેવી રૂડી-રૂપાળી દીકરી લાવી પરણાવી આપે છે-એને તું જનાવર કહે છે? કારણ-તમારી ચાલુ ફેશન મુજબ પ્રથમ પૂર્વાતુરામ 'કોટ-શીપ' નથી થઈ-એ જ ને? એટલે જ એ બની ગઈ જનાવર ખરું ને? ને તારા જીવનનું થઈ ગયું અલિદાન! 'કોટ-શીપ' કરીને પરણવાનું આ દેશમાં ક્યાંય બનતું સાલિયું છે? ને તે નથી થતું તેથી કેટલાં યુગલો દુઃખના દરિયામાં ધણેલાઈ ગયાં તેં જોયાં ને જાણ્યાં? ને જે દેશના આજે આપણે ગુલામ છીએ ને જ્યાં 'કોટ-શીપ'ની પ્રથા ચાલુ છે તે દેશમાં શું થાય છે તે જરા આંખો ફાડીને જો તો ખરો! તો તને ખજર પડશે કે પરિણીત જીવનમાં વધુ સુખી એ લોકો છે કે આપણે? સાલિયું તો તેં પણ ધણું હશે કે હતી-મૂન હણુ તો પુરું થયું ન થયું હોય તેટલામાં તો અમે એકબીજાની મંધ કરખી પણ ખમી શકતાં નથી.'

‘જે ન ખમી શકે તે ભલે ન ખમી શકે. કયાંય કોઈ પણ એમ ખમી શકતું નથી—જ્યાં માણસમાં તાબું સ્વતંત્ર જીવન ભયું’ છે ત્યાં એ ન જ ખમી શકાય. જીવતે મરેલો આ દેશ,—સુખ દુઃખને ઝોળખવાની શક્તિ પણ કોઈમાં રહી હોય તો ને ? સડેલી મેલી દુર્ગંધમય સમાજ,—નરકના કીડાની પેઠે એમાં જ બધાં સખડ્યા કરે છે, ને મનમાં સમજે છે કે બહુ સુખી છીએ ! મારો દોષ એ કે આ સ્થિતિજ સર્વશ્રેષ્ઠ છે એમ હું માની શકતો નથી, ને મારા મનમાં એક આદર્શ હતો મારું એક લક્ષ્ય હતું—એ રસ્તે જઈ તાબું મધુરાં સુખી જીવનનો ઉપભોગ કરવાની મારી ધૂંજી હતી. ને કદાચ—કદાચ—સુખી થાત પણ ખરે પણ આ આદર્શ તો એકદમ સડેલા ગંધાતા કાદવમાં આજે મારે મારી જાતને ઝાંખાણી દેવી પડે છે । છતાંયે તું કહીશ કે મારું પિતૃકણુ હજીયે ન ચુકવાયું ?’

‘અરે એા કરમ ભમરાળા,—હેવાફૂટા—’

શારદાચરણ બોલી ઉઠ્યો—‘અરે સતીશ ? જરા સચુર કર સચુર કર । હવે વધુ બકવાદ કરવાની જરૂર નથી. નકામા વાદવિવાદથી કશું ફળ નથી. ને વાદવિવાદથી એ વાતની મીમાંસા પણ થઈ શકવાની નથી. તું પણ એને સમજાવી શકીશ નહીં, એ પણ તને નહીં સમજાવી શકે. આ નકકામી લમણાછીક ધણી થઈ. હવે મૂળ વાત ઉપર આવોને ભાઈ ! સાંભળ બાઈ કિરણ ! તું ‘કાદવમાં ઝાંખાણા’ કે જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહે, ને તારું પિતૃકણુ ફેડાઈ જશે કે નહીં તે તારે ને તારા બાપને સમજવાનું રહ્યું. અસલ વાત એ છે કે આ કરજના બોજમાંથી તારા બાપને મુક્ત કરવા તું આ કન્યાને પરણવા ખુશી છે કે નહીં ? ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દે.’

વિપિન બોલ્યો—‘ને અમે એમ ધારીએ છીએ કે, ખરેખર જો તે ખાનદાન—સજ્જન વંશની કન્યા હશે—ને તે છેજ, તો આજ તું અમે તેમ ભલે કહે પણ તું દુઃખી જરૂર નહીં થા, આ પંકમાંથીજ

પંકજ હળી નીકળી તેની દિવ્ય સુગંધથી એક દિવસ તને તે સુગંધ કરી ચૂકશે.

સુનીલ જરા હસીને બોલ્યો; ‘પણ કિરણ બહુ બહુ તો એને ‘નીલ-પદ્મ’ કહેશે!’

વિપિને જવાબ વાળ્યો, ‘ભલે નીલ તો નીલ-પણ પદ્મ તો ખરું ને! શોભામાં ને સુગંધમાં તે લાલ પદ્મ કે શ્વેત-પદ્મથી જરાય ઉતરતું નહીં હોય; કવિઓએ પણ નીલ પદ્મને કયાંય ઉતરતું મળી એને નીચું સ્થાન નથી આપ્યું.’

તારક બોલ્યો: ‘બરાબર છે, બરાબર છે. સુંદરીઓ, -જેને કવિ-ઓ પદ્માક્ષી કહે છે, તે નીલ પદ્માક્ષીજ હોય છે-જેને શુદ્ધ ભાષામાં કહેવું હોય તો કહેવાય ઇન્દીવરાક્ષી!’

‘વાર, છોડો એ વાત હવે. ચાલ ત્યારે હવે તું શું કહે છે કિરણ?’

કિરણ બોલ્યો: ‘કેટલીવાર મારે મોટે એકની એક વાત કહેવ-કાવશો? હું તો કહી ચૂક્યો કે આ લમ કરી પિતાને ઝાણુ-મુકત થવું છે, તો ભલે થાય. રાજપે ગેરરાજપે, હું પરણવા કબુલ થાઉં છું. પણ એક વાત છે. મારું તમારે જે કાંઈ કરવાનું હોય તે જલદી પતાવી નાખો. હું અહીં છું એટલા દિવસોમાંજ. હું અહીંથી એકવાર ગયો પછી ફાતે બબર છે પાછો આવું કે ન પણ આવું. મારું મન કદાચ બદલી પણ જાય. માટે હાલ તુરતમાંજ જે કરવું હોય તે કરી નાખો ઝટપટ.’

કહી કિરણ મિત્રમંડળીમાંથી ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો.

પ્રકરણ બીજું પ્રભુતામાં પગલાં ?

થોડા દિવસોમાં જ લમનું એક શુભ મુદ્દત આવતું હતું. લમ થઈ ગયા. પરીક્ષાનું પરિણામ પણ તુરંતજ આવ્યું. કાંઈક નોકરી-ચાકરી શોધવી જોઈએ ને, એવું બહાનું કાઢી પરિણામ જાણ્યા પછી ફરણ તરતજ કલકતા ચાલ્યો ગયો. પરીક્ષામાં તે પ્રથમ શ્રેણીમાં પ્રથમ નંબરે પાસ થયો હતો. કોલેજના પ્રાધ્યાપકની ભલા-મણીથી ચુકતપ્રાંતના કોઈ એક કારખાનામાં એને સારી નોકરી પણ મળી ગઈ.

નોકરી પર લાગી ગયા પછી એકાદ મહીને ફરણે પિતાને લખ્યું કે એમનું ઝાણુ એણે ચુકવી આપ્યું છે. એમનો ગૃહ-સંસાર આટલા દિવસ જેવી રીતે ચાલતો હતો તેથી વધુ સારી રીતે હવે જરૂર ચાલતો હશે. (બાજ વટોતર હવે દેવું ન પડતું હોવાથી) ઉચ્ચતર શિક્ષણ મેળવવા માટે તે વિદ્યાયત જવાની પેરવી કરી રહ્યો છે, ને તેથી પોતે પોતાની આવકમાંથી થતી ખચત એ કાર્ય માટે સંચિત કરશે, એમને નિયમિત રીતે કાંઈયે ખર્ચી મોકલાવી શકશે નહીં. છતાંયે કોઈ વખત કાંઈ ખાસ ગયોજન પડશે તો બનતી સહાય કરવા પ્રયત્ન કરશે. પણ આવું પ્રયોજન હરહંમેશ ન આવીને ઉભું રહે એ વાત તરફ ખાસ ખ્યાલ રાખી તેમણે ખર્ચ કરવો-વિઝેર-વિઝેર.

પુત્રની કમાણીમાંથી નિયમિત સહાય લેવાનું હજી સુધી કાંઈ પ્રયોજન પડ્યું નહોતું જ. સંસાર જેમ ચાલે છે તેમ ચાલ્યા જ કરવાનો હતો. પુત્રને સારી નોકરી મળી છે તેથી પોતે પોતાનો ખર્ચ વધારી ઠાઠમાંથી રહે એવો કોઈ ખ્યાલ પણ એમનો નહોતો. ને એમ કરવાની ખાસ જરૂર પણ એમને જણાઈ કે જણાતી નહોતી. નાનાં બે બાળકો પુત્ર અને પુત્રી ધરમાં હતાં. તે તો પ્રવે પછુ હતાજ. ત્યારે ધરમાં માત્ર એકજ માણસનો વધારો થયો હતો. ને તે વહનો. તે બિચારી કેટલુંક ખાશે ને કેટલુંક પહેરશે ? એને તો તે

આનંદથી પ્રતિપાલન કરી શકશે. તે વધુ પણ હતી ખરેખર
 ભક્ષીનોજ અવતાર. ધનપતિની પુત્રી છતાં એના વર્તનમાં એવું
 કશુંયે જણાતું નહોતું. ઉલટું જાણે કે મરીબ ગૃહસ્થની કન્યા મરીબ સાચરે
 આવી હોય એવું એનું વર્તન હતું. પણ પુત્રનો આવો અવિવેકપૂર્ણ
 પત્ર વાંચીને એવિંદ બાણને અખત આધાત થયો. વિભાગત જવું
 હોય તો ભલે જાય. પ્રભુ એનું કલ્યાણ કરે. ખરચ ખુટણુ આપવું ન
 હોય તો ભલે ન આપે-નહીં આપે તો તે એની જાસીથી ભાલાને જોરે
 તો કાંઈ વસૂલ કરવાના નહોતાજ ને. ત્યારે આવી ભાષામાં આવી
 ઉદ્વેગાઈ ભરેલો પત્ર ન લખ્યો હોત તો ? જરા વિવેકમય વાણીમાં
 નમ્ર રીતે તે શું નહોતો જણાવી શકતો કે આ કારણથી તે રૂપિયા
 બચાવી બેળા કરવા માગે છે, ને પિતા જો ધર સંસારની આવ-
 કમાંથીજ પ્રથમની પેઠે જ થોડો વધુ વખત હજુએ ચલાવી લીએ તો
 બહુ સારું થાય ? ને એમ લખ્યું હોત તો તેઓ સંતોષ માની
 પોતાનું ખર્ચ પોતે ચલાવ્યાજ કરવાના હતા. ને વળી ઋણ-શોધનું
 ઉપાલંબ પણ આપ્યું છે ! ભણે છે કે, એપણુ એણે ચુકરી દીધું છે. જાણે
 તે એમજ માનતો હોય કે એનું પિતૃ-ઋણ આટલામાંજ ચુકવાઈ ગયું
 હોય, -ને એમનો હવે કોઈ હક્ક-અધિકાર પુત્ર ઉપર ન રહ્યો હોય !
 છતાં પણ મહેરબાની કરી-દયા કરી કોઈ વાર ખાસ જરૂર પડે
 તો થોડી ધણી મદદ કરવા પણ તે પ્રયત્ન કરશે ! એમજ
 એ ખરેખર માને છે ને ? તે ભલે માને, એમાં કોઈને કશું
 કહેવા કરવાનું નથી. પિતૃ-ઋણની વ્યાખ્યા એ અને એના
 મતને મળતા માણસો ગમે તેવી કરતા હોય, પણ સાચા પુત્રે
 તો ધર્મ-શુદ્ધિથીજ આ વાત માની તે પ્રમાણે ચાલતા હોય
 છે, ફક્ત કાયદા કે અધિકારને જોરે કે ભાલા-વેરાથી કોઈ પણ
 પિતા પોતાના પુત્રને એવું બળાતકારે મનાવી શકે નહીં. તેઓ પોતે
 પણ એમ કરી શક્યા નહોતા ને કરવા ઇચ્છતા પણ નહોતા. શરીર
 પડવાનું હશે-ત્યારે નશીબમાં જે લખ્યું હશે તે થશે. પણ આ પાર-
 કાની દીકરીને ધરમાં લાવી બેસાડી તેની પણ જો તે આમ ઉપેક્ષાજ

કરે તો? એના તરફ કાંઈ પણ જાતનું જાકપ'ણ એને થયું હોય એમ લાગતું તો નથી. એક ખોટો સાચો પત્ર પણ એના ઉપર નથી લખ્યો. અરરર!—ગૃહિણીએ બિચારીએ સાચું જ કહ્યું હતું, પણ પોતે મથુકાયું નહીં. હાય હાય! પોતે શા માટે આવો સત્યાનાશ પોતાને માથે બોરી લીધો? કરજ ન ભરાત તો બહુ બહુ તો ધર-બાર જમીન બધું વેંચાઈ જત-લીલામ થઈ જત, પોતે કામ ન કરી શકત તો ઘેર ઘેર બારણે બારણે બટકી બીજ માંગીને પેટ ભરત ને શેરીમાં ઝાડને છાયડે સુઈને દેહ ત્યાગ કરત. એ પણ આના કરતાં બહેતર હતું! પણ સમુદ્રને શોષી નાંખે એવા આ લક્ષ્મી જેવી વહુના નિઃસાસા! અહાહાહા—

સરીર પ્રથમથી રોમગરત તો હતું જ, ને હવે આ વ્યાધિથી આ અનુશાયનાથી એકદમ લથડ્યું. એ એક મહિનામાં જ એમને મહાકાળ ભગવાનની કંકાત્રી આવી લાગી.

સૌદામિની બોલી: 'કિરણને ખબર આપશું?'

ગોવિંદ બાણુએ ઉત્તર વાળ્યો—'ના, ના, કાંઈ જરૂર નથી. એતું પિતૃઋણ ચુકવાઈ ગયું છે! એ શા માટે આવે? ને હું એને બોલાવું પણ કયા હક-દાવાથી?'

આંખો આડો સાડીને! પાલવ રાખી સૌદામિની બિચારી રડવા લાગી. જરા હાંફતાં હાંફતાં ગોવિંદ બાણુ બોલ્યા: 'સાંભળ, રડમાં, એના વિષે તો મારે કાંઈયે કહેવાનું નથી! બધુંય ચુકતે થયું છે. પછી...પ...અ...ણ આ મારી વહુમા...મારી...દીકરી...હું એને શું મોહું દેખાડું...તું એને કહે, તે મને માફ કરે.'

વહુ સુરબાલા બારણાની ઓથે ઉભી ઉભી સાડીના પાલવ વડે આંધ્ર લુછતી હતી. માથા પરનું વસ્ત્ર જરા ન ચુકે એટલી તે ઓરડામાં આવી. સસરાને ખોળા પાથરીને પગે લાગી. સસરાની પથારીની પાગલ પાસે તે બેસીપર બેસી ગઈ ને તેમના બન્ને પગો જરા ઉંચા

કરી પોતાના માથાને ભક્તિભાવે ઝાડાડ્યા, ત્યાર પછી ઉઠી ઉભી થઈ કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ઝોરડામાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

સોદામિનીએ પોતાના સ્વચ્છાતિ ફાઇ એક પાડોશી પાસે ફિરજીને ઝોના પિતાના મૃત્યુસંવાદ પાઠવ્યા. ફિરજી ઘેર આવી થયાસમય ઉત્તરક્રિયા કરી. પિતાના મૃત્યુ પહેલાં તેને કેમ ખબર આપવામાં ન આવી, એવું એણે પોતે કાંઈ પુછ્યું પણ નહીં ને માએ એને ખાસ ચાહીને કાંઈ કહ્યું પણ નહીં. તે આજે પાછો પોતાની નોકરી પર હાજર થવા રવાના થવાનો હતો. જમ્યા પછી ફિરજી સુરખાલાને પોતાના ઝોરડામાં બોલાવી. પોતે ખુરસી ઉપર બેઠો હતો, સુરખાલા આવીને જરા નીચું ઓઢી ખુરસીની એકબાજુએ પડખાંભર ઉભી રહી. ફિરજી એકવાર તિરછી નજરે આ બોયું; પછી ધીમે સાદે બોલ્યો: 'હું આજ ભડ છું. જલદી પાછા આવવાનો જરાય સંભવ નથી તેથી જતાં પહેલાં તને કેટલીક વાતો મારે ખુલ્લે ખુલ્લી કહેવાની છે.'

‘કહો.’

‘હું ધારું છું કે તું જરૂર સમજી શકી હોઈશ કે ઠીક પતિ-મત્લી સંબંધથી તારી સાથે રહેવું એ મારાથી બની શકે તેમ નથી.’

‘હા.’

‘આ હાલતમાં હવે શું કરવું જોઈએ ? તું શું કહે છે ?’

‘શું કરવું ? શું કરવું. તે હું શું કહી શકું ? તમને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો.’

‘વાર-હું જેમ ઠીક લાગશે તેમ કરીશ પણ તે કદાચ તને ઠીક નહીં લાગે. લોકો પણ કહેશે, ને તું પણ માનતી હોઈશ, કે જે લગ્ન કર્યાં તો પછી તને આ તરીકે મારે ગ્રહણ કરવી જ જોઈએ. પણ-લગ્ન થયાં છે-તે મારી પસંદગીથી નથી થયાં. બાપુની પસંદગીથી થયાં છે, એમના કરજની હોળીમાં મારા પર દયાણુ લાવીને, ને હું એ દયાણુ અવગણી નથી શક્યો.’

સુરખાલા ચુપચાપ ઉભી રહી. કિરણ બોલ્યો: 'ચુપચાપ મુંગી મુંગી કેમ ઉભી રહી છો. તારે કાંઈયે કહેવાનું નથી ?'

'ના.'

'તારે મારે જે કહેવાનું છે તે હું કહી દઉં છું. હું આ બંધન-માંથી છુટવા માગું છું, ને તને પણ છોડવા માગું છું.'

'છુટવું ને છોડવું ? હું સમજી શકતી નથી કે તમે શું કહેવા માગો છો.'

તું, સહેલાઈથી સમજી શકીશ નહીં એ હું જાણું છું. એટલું જો સમજી શકતી હો તો-વાર જવા દે એ વાત ! અસલ વાત એ છે કે હવે આપણી વચ્ચે કાંઈ પણ જાતનો સંબંધ રહેશે નહીં. મારી મરજી મુજબ હું મારે રસ્તે ચાલીશ, તું પણ તારે રસ્તે ચાલજે.'

'તે તમે ચાલજો બલે.'

'ને તું ?'

'હું ?-એ તમે શા માટે જાણવા માગો છો ? જાણવાની કાંઈ જરૂર પણ છે ખરી ? ને હવે તમારો એ અધિકાર પણ રહ્યો છે ખરો ?'

'એ-એમ !' કિરણે ચમકીને એના તરફ જોયું. બેએક મિનિટ થોભી તે બોલ્યો 'અધિકાર,-હું જાણતો નથી અધિકાર કાંઈ છે કે નહીં.-ધણું કરીને અધિકાર નથી. પણ પ્રયોજન તો જરૂર છે રળા ! મુક્તિ મેળવીને હું અહીંથી મોકળા મને ન જઈ શકું-જો તું પણ તને પોતાને સમાન અંશમાં મારા પેઠે જ મુક્ત માને છે એમ ન કયુલ કરે તો-'

સુરખાલાએ જવાબ વાળ્યો-'તમારા સુખના માર્ગમાં હું કાંઈ દિવસ વચ્ચે આવીશ નહીં. કાંઈ જાતનો વિવાદ ઉભો નહીં કરું. ને કાંઈ જાતના હક્ક કે અધિકારનો દાવો પણ કાંઈ દિવસ નહીં કરું. આથી વધુ કાંઈ નહીં-આથી વિશેષ મારે કાંઈ કહેવાનું નથી.'

'આ બંધનથી તને છુટાછેડા આપું છું, તે તું રાજ થઈને સ્વીકારે છે, એટલું ખરેખર તું નહીં કહે ?'

‘આ માટે નકામો ત્રાસ આપો છો ? આવી બધી વાતો અમે (આપ’ સીએ) જરાયે ન સમજી શકીએ.’

‘હારે ખીજું શું કહું ? પણ આટલું જાણી રાખજે કે જેવી મુક્તિ મેળવી હું આજે અહીંથી જાઉં છું, તેવી જ મુક્તિ ખુદ્દે દિલે હું તને પણ આપતો જાઉં છું. તારે તે કબુલ કરવી કે ન કરવી એ તારી મરજની વાત છે.’

‘વાર, હારે હવે હું જાઉં ?’

‘વાર, જ ત્યારે.’

માથાપરનું વસ્ત્ર જરા વધુ નીચું ઓઢી સુરખાલા ઓરડામાંથી બહાર ચાલી ગઇ.

ફેટલાક માસ પછી સૌદામિનીને કિરણનેા એક પત્ર મળ્યો. હુંકમાં માત્ર એટલું જ લખ્યું હતું કે, એના ખર્ચની બધી વ્યવસ્થા થઇ ચૂકી છે ને તે તુરતમાં જ વિલાયત જાય છે. ક્યારે પાછો આવશે એ કાંઈ કહેવાય નહીં. પિતા તો હેયાત જ નથી કે કાંઈ કમાઇ લાવે. દેવું તો બધું ભરપાઇ થઇ ગયું છે. મતલબ કે ખીજી જીણી ઓઢી આવકને આધારે ધરસંસાર અગાઉ જેમ ચાલતો હતો તે મુજબ જ તેણે ચલાવી લેવો-કારણ કે, વિલાયતથી પાછો આવી કાંઈ કામ થાંધા લાગ્યા વિના તે ધરખરચ માટે કાંઈ પણ મોકલી શકશે નહિ. પણ કાંઈ વખત કાંઈ કારણસર થોડી ધણી જરૂર પડશે, તો તે મદદ કરશે.

મકરણ ત્રીજું

મયા—માદ

પાંચ—છ વર્ષ વીતી ગયાં. કિરણે આટલા વખતમાં ઘેર માને એક પત્ર સરખો પણ લખ્યો નહોતો. ખરચી માટે કાંઈ રૂપિયા—પૈસા પણ મોકલ્યા નહોતા. તે હાલ ક્યાં છે તે જાણવા ઘણી તપાસ કર્યા છતાંયે સૌદામિનીને કાંઈ જાણ લાગી નહોતી. જે કારખાનામાં તે પ્રથમ કામ કરતો હતો તે કારખાનું કરજમાં આવી પડવાથી વેચાઈ દરરાજ થઈ બીજાના હાથમાં ગયું હતું. હમણાં જેઓ એ કારખાનાના માલિક હતા તેઓ કિરણ હાલ ક્યાં છે તે કહી શક્યા નહીં. આવક તો હતી શહેરમાંનાં પેલાં ઘરનાં બાડાની, ને થોડી ખેતીની જમીન હતી તેમાંથી થોડું અનાજ કે શાક-ભાજી ફળ-ફુલ ઉત્પન્ન થતાં હતાં તેની. પણ ખેતીનું કામ ઘણીની ખુદ દેખરેખ હોય તો જ લાભદાયી નિવડે, નહીં તો 'ઘણી વિનાનાં ઠોર સુનાં.' સૌદામિનીનું કોઈ એવું આમજન નહોતું કે જે આવી દેખરેખ રાખે, તેથી એમાંથી કાંઈ અચૂત હાથમાં આવતી નહોતી. ઘરભાડાના રૂપિયા પણ માહને મહિને નિયમિત આવતા નહોતા. ને વળી જીનું-પુરાણું ઘર, આરીખારણું અધાંચ ખડખડ પાંચમ થઈ ગયાં હતાં. તેની મરામત બાબત પણ ભાડુતો ઘણીવાર ભાડામાંથી રૂપિયા કાપી લેતા હતા. મહા દુઃખે સંસાર ચાલતો હતો. બ્યારે બહુ જ મુંઝવણ પડવા લાગી, ત્યારે સૌદામિનીએ એક દિવસ વહુને બોલાવીને કહ્યું—'તારો બાપ તને એને ઘેર રાખવા માંગે છે તો તું જા માટે ત્યાં રહેતી નથી ખેટા! મારા નસીબમાં દુઃખ લખ્યું હશે—ભોગવવાનું હશે, તે હું ભોગવીશ. પણ તું અમને આમ અમથી વળગી રહી જા માટે દુઃખી થાય છે?'

‘હું તો ઘરની વહુ છું ને સાસુજી! ઘર છોડીને ક્યાં જઈ?’

‘તે ઘરની વહુ શું કોઈ દિવસ પીયર નહીં જતી હોય? ચાર—છ મહિના શું કોઈ માવતરે જઈને ન રહે? તું ચે એમ કોઈ કોઈવાર જઈ આવતી હો તો?’

જરા હસીને સુરખાલાએ ઉત્તર વાળ્યો—‘તમે મને ધરમાંથી સાવ કાઢી મૂકવા માંગો છો, ખરું ને, સાસુજી ?’

‘મને કાંઈ એવા કોડ થાય છે બેટા ? મોટા ધરતી દીકરી તું, ને અહીં આવા દુઃખમાં—’

‘દુઃખ ! તે એવું અહીં શું દુઃખ છે, સાસુજી ? ખાવાનું પહેરવાનું તો મને જ છે ને નબંધુ જાય છે—’

‘ભારી ખાવાપીવાનું ને પહેરવા ઓઢવાનું ને ? કોઈ દિવસ છાસ રોટલો, તો કોઈ દિવસ લુખ્ખાં ભાત, ને શાક, તો કોઈ દિવસ વળી ભરતી ઘેંસ; તો સાંજના કોઈ કોઈ વાર ખાલી ચણુનો સત્ત ને આ ફાટેલપુટેલ વીસ થીંગડાં મારેલ મેલાં કપડાં—તને આવા વેશમાં જોઈને માઈ હૈયું બળીને આખ થઈ જાય છે દીકરી ! હું આ બધું મારી આંખે જોઈ શકતી નથી. માઈ કશું માન. જા એકવાર તારે માવતરે ચાર છ મહિના રહી આવ; પછી વળી અહીં એક આંટા મારી જજે.’

‘તમે શું કહો છો સાસુજી ? ચાર-છ મહિના હું માવતરે રહું ? તમે એકલાં અટુલાં, પાકાં પાન, નાના દિયરને ને મંદુને બેવાર રાંધીને ખવડાવવું ને એમની સંભાળ રાખવી ને તે ઉપરાંત વળી તમારો કટણુ વૈશ્યવ ધર્મ’. તમારે વળી નાહીધોષને બુદ્ધું રાંધવું, એ કાંઈ કોઈ દિવસ બને ખરું સાસુજી ? હા, જન્મદાતા મા-બાપ છે, બેચાર દિવસ આંટા દેવા જરૂર જવું જોઈએ, ને એમને બધાંયને મળી આવવું જોઈએ એ ખરું. ને તે જ્યારે એમનો બહુ આગ્રહ હોય છે ત્યારે જાઉં છું પણ ખરી.’

‘જા છો, કોઈ છટ્ટે-છ માસે. ને તે વળી જે પગલે જાય છે તેજ પગલે પાછી ઘેર ચાલી આવે છે.’

‘શું કહે સાસુજી ? મને ત્યાં રહેવું ગમતું નથી.’

‘ને અહીં કેમ મને છે ? રાખ ચુલાની ! મને તો કાંઈ સમજ પડતી નથી.’

‘મને જ છે ને વળી.’

‘ગમે છે !-શું ગમે છે-કેમ ગમે છે તે તું જ જાણે છે.’ ધરની વહુ-ધરની વહુ-બોલીને કુલાય છે, તે જોના નિમિત્તે તું ધરની વહુ થઈ, તેણે તો એક વાર ‘હા’ મોં કરીને તારી સામુયે જોયું નથી. વાદ તને કાવે તેમ કરે છે. મારાથી તો હવે આ બધું સહેવાતું નથી. તારા જ બલા માટે કહું છું. નહીં તો સાચું બોલાવ તો તારા વગર હું એક દિવસ પણ રહી શકું તેમ નથી.’

‘તેથી જ તો અહીંથી એક ડગલું આંધે ખસવા માંડે મન માનતું નથી ને સાચુ! તમને રૂંવાડે રૂંવાડે દુઃખ થતું જોઈ, તમારું પેટ-’ બોલતાં બોલતાં જરા શરમાઈ જઈ સુરજાલા અચાનક અટકી ગઈ ને પોતાનું મોઢું ખીજી તરફ ફેરવી લીધું.

‘દુઃખ !-એ દુઃખ દીકરી હું તારું મોં જોઈને જ સે’ન કઈ છું માડી ! પેટના દીકરાથીયે વધુ થઈને છાતીયે પાણી ચાંપી રાખી તારું પોતાનું દુઃખ બહી જઈ તે’ મને છાતી સરસી રાખી છે. અભાગીયો દીકરો ! એને ખબર નથી એણે રતન ધૂળમાં રંગદોળ્યું.’

કુમો બરાબ આવતાં સૌદામિની કુસકાં ખાતી ખાતી રડી પડી, ને જે હાથ વડે પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું. સુરજાલાએ મોઢું ફેરવી જઈ આંખમાંનાં આંશુ લુછ્યાં.

જરાવાર થોભી આત્મ-અંતરણ કરી સૌદામિની વળી પાછી બોલવા લાગી-‘તારાં દુઃખની વાત યાદ આવે છે દીકરી ! ત્યારે એનું નામ પણ મારી જીએ આણવાનું મન થતું નથી. પણ તોય પેટ છે ને ! ‘પેટ પડ્યો પાણીયે વહાલો લાગે.’ મન વાળ્યું વળતું નથી. કાણ જાણે ક્યાં જઈને સંતાઈ ગયો ! પાંચ-છ વરસ થઈ ગયાં, કાંઈ પતો નથી. ક્યાં છે, કેમ છે, એટલી ખબર પણ મળે તો જીવને નિરાંત થાય. ગમે તેમ તોય માનો જીવ છે ને-ખમ્બે કહે ભગવાન એને. જ્યાં હોય ત્યાં ટાણે કટાણે પેટે બળતાં વળી ક્યાંય કાંઈ બોલાઈ જવાશે. જ્યાં હોય જાં ભગવાન એને સાંભળે નરવો ને સુખી રાખે, ને ભણે ગણે છે, કુશીયાર છે, સારી કમાણી કરતો હશે ને સુખી પણ હશે-જો

જમવાને એના લાગ્યમાં સુખ લખ્યું હશે તો-પણ આવયે કંઈક
દેવાનાં માણસ થાતાં હશે ! પેટનો દીકરા-'

‘સાસુજી અસુરું થાય છે, હું તળાવે જઈ કપડા ધોઈ આવું.’

‘વાર, જા.’

એક ઉડા નિસાસો નાંખી સૌદામિની ઉડીને ઉભી થઈ.

વળી એ તણુ માસ નીકળી ગયા. એક દિવસ સૌદામિની વહુને
પાસે બેસાડી વાતો કરવા લાગી-‘એક ખરાબ સ્વપ્નું જોયું વહુ દીકરા-
મનમાં કાંઈનું કાંઈ થયા કરે છે ને કેમેય જ્ઞાતિ વળતી નથી-’

સુરખાલાની છાતી ધડકી ઉડી;-ગભરયેમે એહેરે સાસુ તરફ
જોઈ તે યોશી-‘શું છે ? શું સ્વપ્ન જોયું, સાસુજી ?’

‘અગાઉ પણ એવું જ સ્વપ્નું’ એક વાર જોયું-જાણે તારા સસરા-
ધરતી ડેલીમાં ઉભા જ છે. મેં મનમાં વિચાર કર્યો, કે માણસ દેહ છોડે
પણ સ્વપ્ન શરીર તો હોય ને-આપણી આ દુર્ગતિ ને દુઃખ એ જોતા
હશે-મમતા નહીં મૃદી શક્તા હોય, ને તેથી આમ એમનો જીવ ધરતી
આસપાસ જ ભમ્યા કરતો હશે. વળી રડતા જોયા તે રડે જ તો. તે
આપણી આ આખોથી તો આપણે જોઈ ન શકીએ ને. સ્વપ્નમાં
દેખાય. શું કરીએ આપણો કાંઈ ઉપાય છે ? એમને બાણ્યે દુઃખ થતું
હશે. કાલ વળી જોયું તો હાથ કાઢી મારી પાસે કાંઈક ખાવાનું માગ્યું.’

સ્વપ્નની વાત જો કે સુખદાયક નહોતી છતાંય સુરખાલાએ છુટ-
કારાનો એક દમ ખેંચ્યો. કાંઈ નહીં તો જે આજ્ઞાથી તેની છાતી
ધડકી ઉડી હતી તેનો આભાસ સરખોયે આ વાતમાં નહોતો. પણ
સાસુજીએ આવું સ્વપ્ન જોયું-શા માટે એવું સ્વપ્નું આગ્યું હશે ?

સૌદામિની બોલવા લાગી-‘જમજરી ને શ્રાદ્ધને દિવસે સત્તમ
પાસે (નાના દીકરા પાસે) જેમ તેમ કરીને સરામણું કરાવીને વાસ તો
નંખાવું છું, પણ એમને દેહ છોડયે પાંચ-છ વર્ષ થઈ ગયાં. મયા-
શ્રાદ્ધ તો હજી થઈ શક્યું નથીને-’

‘હા, સંભળ્યું છે કે ગયામાં પિંડ દેવાથી જીવને શાંતિ મળે-
સુક્રિત મળે છે-તમારી પાસે હાથ કાઢીને ખાવાનું પણ માંગ્યું હતું ને-’

‘એજ વાતનો હું રાતથી વિચાર કર્યા કરું છું, એટલે ! પણ શું
ચાય ? આપણી પાસે પૈસા તો નથી. ને ગયા સુધી જો જવાનું ચાય
તો કાશી વિશ્વનાથ પણ સાંથી બહુ છેટે નથી, ત્યાં પણ એક વાર
દર્શન ન કરી આવીયે-આ જાંદગીમાં મારા ભાગ્યમાં હજી સુધી એ
બની શક્યું નથી.’ સૌદામિનીએ એક હોડો નિશ્ચાસો નાંખ્યો. :

‘કેટલાક રૂપિયા હોય તો એ બધું પતી જાય સામ્રજ ?’

સૌદામિની બોલી—‘સત્યને સરાવવા માટે તેડી જ જવો જોઈએ
ને ત્યારે તને ને નાની ઇન્દુને ઘેર એકલા રાખી જવાય કાંઈ ? સો
રૂપિયાથી ઓછે એ બધું ન બને.’

‘બાણું કરીને રૂપિયા પૈસાનો અંદોજસ્ત થઈ શકે ખરો.’

‘કેવી રીતે ? કાણુ આપે ?’

‘મારા ધરેણાં બધાં પડ્યા છે ને સા—’

શું બોલી તું એ દીકરી ? એ ધરેણાં કાંઈ દષ્ટ દેવાય ? એ તો તારો
એક માત્ર આધાર છે. ના, ના એ ન બને.’

‘ત્યારે તમે કહો તો મારા બાપુજીને લખુ’. એ તો દર મહિને
ખરચી પણ મોકલવા રાજી છે, પણ હું ના પાડું છું.’

જરા વાર વિચાર કરીને સૌદામિની બોલી—‘તે બલે તું લખ
ત્યારે. અમારું કરજ પણ એમણેજ ભરી આપીને આ લોકમાં તારા
સસરાને શાંતિ પણ એમણેજ આપી છે ને. હવે પરલોકની શાંતિ-
હા, એ પણ એજ આપે બલે. ના. માડી ! તું જરાય મુંઝાળે-
કચવાળે માં. મારે હવે માન અપમાન જેવું કાંઈ નથી રહ્યું. મને કાંઈ
દુઃખ નહીં લાગે. તું તારે લખ તારા બાપને.’

સુરબાલાએ તેજ દિવસે એના બાપને પત્ર લખ્યો. એમણે
ખુશી થઈ તરતજ દોડસો રૂપિયા મોકલી આપ્યા. ને લખ્યું કે કાશી
ગયાજી ને બીજી કાંઈ આજીવનની જગ્યા કરવાની વેવાણી ઇચ્છા

હોય તો ખુશી થી કરી આવે. ખરચ જે લાગશે તે પત્ર લખતાં જ તેઓ મોકલી આપી પોતાને કૃતાર્થ માનશે.

પાડોશી સતીશ કાષ્ઠક ઓશીસમાં નોકરી કરતો હતો. પોતાની જમીન સંબંધી કાંઈ કામ હોવાથી તે હાલ રજા ભોગવતો હતો ને મામમાં જ હતો. એની સાથે વધુ અને પુત્ર કન્યાને લઈને સૌદામિની જત્રા કરવા નીકળી પડી.

પ્રકરણ ચોથું

એ કોણ ? કિરણ ?

ગયામાં પિંડ દાનનું કામ પતાવી બધાય કાશી આવ્યાં. ત્યાં પશુ તીર્થ, દેવ દર્શન સ્નાન વિગેરે બધું કર્યું. જોયું તો હજુ ઘણા રૂપીયા ખચ્યા હતા. જીવનમાં બીજી વાર તો આવી તક નહીં મળે. ધર સંસારી માણસ, નીકળાતું નીકળાય. પરિચાણ કરતાં કાંઈ ને કાંઈ બદાને હરકત આવે. સારાં કામમાં સો વિધન. વિંધ્યાચલમાં વિંધ્યેશ્વરી માતાનાં દર્શન કરી બધાય પ્રયાગ (અલાહબાદ) આવ્યાં. સૌદામિનીની ઇચ્છા હતી કે પ્રયાગ ત્રિવેણી સંગમની જત્રા કરી લીધા પછી જો ખરચી જોગા રૂપીયા હાથમાં રહે તો જમનાથપુરી પણ જઈ આવવું, ને પછીજ દેશમાં પાછા ફરવું.

પ્રયાગમાં ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરીને એક દિવસ બધાય ઉતારે પાછા ફરતાં હતાં ત્યારે ચારાં વસો પહેરેલો એક સુંદર યુવક સુંદર વસ્ત્રાભૂષિત એક સ્ત્રી સાથે એક મોટી મુલ્યવાન મોટરમાઠીમાં બેસીને રસ્તાનો વળાંક કે જ્યાં સૌદામિની વિગેરે ઉભાં હતાં ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો.

'કોણ એ ?-કોણ ! મારો કિરણ હતો નહીં બલ્કા ! હે બાળા વિશ્વનાથ ! હે મા અન્નપૂર્ણા ! હે માતા વિંધ્યવાસિની ! હે મા ગંગા-જમના ! હે માતાજી ! ખરેખર ત્યારે હમણાં શું જો મેં જોયું તે સાચું છે ?'...કુજતી કુજતી સૌદામિની ત્યાં રસ્તામાં જ બેસી મઠ.

‘હો! હો, કાકી બા!—આ રસ્તા ઉપર ક્યા બેસી ગયાં—
હો—હો જલદી. જરા મન ડેકાણે રાખો. હા, મેં પણ જોયું.
કિરણ જ હતો.’ સતીશે સાવધાનતાપૂર્વક સૌદામિનીને ત્યાંથી હાથ
ઝાલી ઉઠાડી. તે થર થર ધ્રુજતી હતી. સતીશે તેને એ હાથવડે
મઠિ મઠિ પકડી રાખી.

‘અહીંજ રહે છે ત્યારે ? ક્યાં રહે છે ? મને હજી એકવાર દેખાડી
જકીશ તું ? મારા આ જનમના કોડ હું પુરા કરું, સતીશ ! મારા
બાપલા ! એને એકવાર પેટ ભરીને મારી આંખો વડે જોઈને પછી
હું અહીં ત્રિવેણીમાંજ બુડીને મરી જાઉં, મારા દીકરા ! અહીંજ
ક્યાંય—શું કહે છે એને ‘કામ્ય-કૂપ’ (એ કામ્ય કૂપમાં નહાવાથી મનની
આશા પુરી થાય) છે ખરું ને ?’

જરા ધીરો પડો, સજીરી પકડો કાકીબા ! એવાં ઘેલાં કાઠશો
માં. તમે જેતાં નથી આ માણસોની બીડ ? આ તરફ જુઓ તો
ખરાં વહુ બિયારી તો હેખતાઇજ ગઇ છે, જરા જુઓ તો ખરાં—’

‘ક્યાં—ક્યાં—ક્યાં છે મારી વહુ—મા ! આવ—આવ—મારી માડી,
મારી દીકરી ! આવ તને હું મારી છાતીએ ચાપું બેટા ! મને માફ
‘રાકિનું રતન’ મળ્યું છે—આજે છ વર્ષ પછી પાછું મળ્યું છે.’

‘તમે જરા ટાઢાં તો પડો ! જરા મન થાળે પાડો. હજીજે
તમે કેવાં ધ્રુજ રહ્યા છો તે તો જુઓ જરા !’

‘હા, ધ્રુજું છું ! મારે ગળે પણ શોષ પડે છે, જરા બેસવું છે
બાપલા ! ચાલ આ પેલા ઝાડને છાંયે જરા બેસીયે. ને દીકરા સતીશ
આ ભોટામાંથી જરા પાણી કાઢી આપને ? ત્રિવેણીનું પાણી—દે, દે—
જરા પીઉં—’

‘વારું, હું પાણી આપું છું. તમે જરા બેસો ને વિચામો ખાવ—
પછી ટાઢે જીવે પાણી પીજો. બેસો આહી, ને ત્યાં પીઓ હવે
આ પાણી.’

ભોટા હાથમાં લઈ તેમાંનું અરધું પાણી સૌદામિની મઠમટાવી મધ. બાકીનું પાણી સતીશે એના માથાપર, આંખો પર ને મોં પર બીટી દીધું, થોડીવારે તેનો જીવ હેઠો બેઠો.

સતીશ બોલ્યો 'સાંભળો કાકીયા! એ અહીંજ અથવા થોડે છેટે ક્યાંક રહેતો હશે, ચોક્કસ કાંઈક મોટો પંથો કે મોટી નોકરી કરતો હશે. એણે પોતાનું નામ બેઠ્યું લાગતું નથી, એની ગાડીનો નંબર મેં જોઈ લીધો છે—હા બરાબર છે—હું હવે તપાસ કરી શકીશ; પણ એક બે દિવસ લાગી જશે. ચાલો, હવે ઉતારે ચાલો. ઉભા રહો એક ગાડી બોલાવી લઉં. ઉતારો હજી છેટે છે, તમે હવે વધુ ચાલી નહીં શકો.'

'વાર, તેમ કર ભલે. પણ એલા સતીશ! એની સાથે કાંઈ એક બેરૂં બેઠેલું દીકું ને લેના! બીબી જોવો હારો સજીને કાંઈ બાયડી બેઠી હતી ને એ કાણુ હશે બન્ના?'

'કમ કહી શકાય કાકીયા? જોઈએ હવે—તપાસ કરશું' અરે—એ—ઈ—ઈ એકાવાલા! અહીં આવ—અહીં આવ! ચાલો આવો ચડી બેસો કાકીયા—ચાલો—ચડી બેસો બધાંય!'

બધાંયને એકામાં બેસાડી સતીશ ઉતારે પહોંચ્યો.

બે ત્રણ દિવસ સહેજે વીતી ગયા. સતીશ અહીંથી તહીં ખૂબ ફર્યો, ધક્કા ખાધા—ને તપાસ કરી. આખરે એક દિવસ સંજે ઉતારે આવીને કહ્યું: 'કાકીયા! કિરણના પત્તો લાગ્યો ખરો આખરે.'

'પત્તો લાગ્યો! ક્યાં-ક્યાં રહે છે તે અહીં? શું કરે છે?—ક્યાંથી ને કમ પત્તો મેળવ્યો તે? કાણુ તને બધું કહ્યું?'

'મારે ખુબ ફરવું પડ્યું. કાકીયા! પોલીસની ઓપીસમાં કાંઈક અમાધમ કરી ને આખરે મોટરનો નંબર આપી ત્યાંથી ઠેકાણું મેળવ્યું.'

'પછી?'

'ઠેકાણું લઈ એનું ઘર શોધી કાઢ્યું આજ. એ—એ—પેલી તરફ સાહેબ લોકાનો મોહોલ્લો છે ત્યાં એ રહે છે.'

‘કેટલું છેડું હશે બહાથી?’

‘દોઢેક માઉનો રસ્તો હશે.’

‘તું એને મળ્યો?’

‘ના, મને એ ઠીક ન લાગ્યું કાઝીના! ને હિંમત પણ ન પડી. આવો ઝાકઝમાળ સાહેબનો અંગલો, ને મારો તો આ મેલોબેલો જાત્રાળુનો વેશ-પાંચ=છ વર્ષથી મળ્યા પણ નથી-ને વળી મનમંદ વિચાર આવ્યો કે—’

‘ત્યારે ખીજ કાંઈ ખબર તે’ મેળવી નથી ખરું?’

‘ખબર મેળવી છે, અંગલામાંથી એક છુટો ખાનસામો નીકળ્યો. એને જરા દૂર બોલાવી જઈ રૂપિયો એક બક્ષીસ આપતાં જણવા જોગ થોડા ખબર મેળવ્યા છે.’

સૌદામિની અધીરી યદને બોલી ઉઠી-‘તે જલ્દી જલ્દી બાલી નાખ ને ભમરાળા! શું ખબર મેળવી? આવડા મોટા અંગલામાં રહે છે-મોટર ગાડીમાં ફરે છે-અહીં શું કામ-ધંધો કરે છે?—કાંઈ મોટી સરકારી નોકરી કરે છે કે શું? વિલાયત ગયો હતો?—’

‘હા, ત્યાંથી પાછો આવીને-સરકારી નહોં પણ-અહીંના કાંઈ એક મોટા કારખાનામાં મોટા પગારથી નોકરી રહેલ છે. પ્રથમના કારખાનાની નોકરી છોડીને અહીં આવેલ-ને અહીંથી વિલાયત ગયેલ. ત્યાંથી આવીને આ નોકરીમાં જોડાયો છે. નોકરી બહુ સારી છે. ને પગાર છે મહિનાનો-હજાર રૂપિયા-તે ઉપરાંત વર્ષની આખરે માલની પેદાશ-નિકાશ ઉપર એને કાંઈક હકસી પણ મળે છે.’

એટલા બધા રૂપિયા?—એટલા બધા રૂપિયા કમાય છે મહિને! ને અમે-અમે-ને આ વધુ—’

દારણુ દુઃખના આવેશથી સૌદામિનીનું ગળું રૂંધાઈ ગયું. તે વધુ બોલી શકી નહોં. આંખો ને મોઢું લાલચોળ બની ગયાં ને કુમેલ ભરાઈ આવતાં તે જોરથી શ્વાસોચ્છવાસ બરવા લાગી. સતીશ પોતાનું

માં ખીજી તરફ ફેરવી લીધું. થોડીવાર પોતાની મેળેજ પોતાને જેમ તેમ આધાસન આપી સ્વસ્થ બની સૌદામિની વળી પૂછવા લાગી—તે આટલા બધા રૂપિયાતું એ શું કરે છે ? આવડો મોટો બંજો—ખાનસામા—ફાનસામા પણ છે—

‘એટલેજ ખર્ચ વધુ થાય ને.’

‘ખીજીવાર પરણ્યો છે ?’

‘હા.’

વજાહત થઇ હોય તેમ સૌદામિની બડવત્ બેસી રહી. ‘પરણ્યો છે, હૈં ?’

સતીશ બોલ્યો—‘એમાં નવાઇ પામવા જેવું શું છે કાકીબા ? તમને બધાંયને તરછોડી ચાલ્યો ગયો—ને પાંચ—છ વર્ષમાં કાંઈ ભાળ સંભાળ પણ ન લીધી એનો અર્થજ—’

‘પરણ્યો છે—ખરેખર ત્યારે પરણ્યો છે ! મારી આ લક્ષ્મી જેવી વહુ—તેને આમ તરછોડી દરીયામાં હડસેલી દઇને—એણે ફરીવાર—ફરીવાર લઇ—’

સૌદામિની ધુંટણ પર માથું મુકીને મોટે સાદે રડી પડી. સતીશ એક જીડો નિસાસો નાખી ચૂપ બેસી રહ્યો. આખરે થોડીવારે ધીમે હળવે સાદે બોલ્યો : ‘આમ આકળાં અધીરાં થશે તે કેમ ચાલશે કાકીબા ? વહુ તમારાજ ધરતી લક્ષ્મી છે એ વાત જાણી છે પણ તેને તો તે ઘણો વખત પહેલાં તરછોડીને ચાલ્યો ગયો છે, તે ફરીથી પરણવાનો—એ તો ધારી રાખેલી જ વાત હતી. તમે એવું કોઇ દિવસ પણ નહોતું ધાયું’ શું ?’

સૌદામિની મોઢું ઉંચું કરી બોલી : ‘કાને પરણ્યો છે ? ક્યાંથી પરણ્યો ? કેણું છે એ ? પેલી જે બીજી જેવી ગાડીમાં બેઠી હતી તેજ ?’

‘તેજ એની જો હોય ! બની શકે છે.’

‘કેણું છે એ ?’

‘સાંભળ્યું છે કે નીલાંબર બાણુ કરીને કાંઈ એક સાહેબી ફેશનના મોટા માણસ છે, ને દીલ્હીમાં કાંઈ મોટી પદવીની નોકરી કરે છે તેની એ દીકરી થાય. બી. એ. પાસ થયેલી છે. માતું બળ-વતું નાયતું પણ સારી રીતે જાણે છે, દેખાવમાં પણ રૂઝીરૂપાણી ને રીતભાત વળી બાલવા ચાલવામાં પૂરી કાબેલ છે.’

‘એને એજ જોઇતું હતું. ‘એમને’-એ’ ટાંકી ટાંકીને ‘ના’ કહી હતી કે તમે એની સમાધ કરવામાં તમારી મુનસૂફી વાપરો માં-પણ માફ ન માન્યું. શું થાત ? બહુ બહુ તો ધરખાર વેંચાઈ જત-ને ઊંઘાં ઊંઘાં ઊંઘાં આંખળાં પકડી ઘેર ઘેર બીજા માંગીને પેટ ભરત પણ પાર-કાની દીકરી લાવી ધરમાં બેસાડી એનું આમ સલાનાસ તો ન વાળત ને. આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત પણ હવે કેમ થાય—?’

‘એ તો અધું થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે એનો વિચાર ક્યે’ શું થાય ? ને આ વસ્તુ બનવામાં અમારી જવાબદારી પણ ક્યાં ઓછી છે ? જે બાવી બજાર હોત કે તે ખરેખર આટલી હદ સુધી જવાતો છે, તો એના ઉપર જોરજુલમ કરી દબાણ લાવી એને પરજી-વાની ફરજ અમે ન પાડત; તેમજ મા-બાપને તો એણે સાફ સાફ ના કહી જ દીધેલી. આખરે અમારી જ જબરદસ્તીથી તે રાજ થયો હતો. એને જે તમે પાપજ કહેતા હો, તો એ પાપના અમે પણ ઓછા ભાગીદાર નથી. પણ મને તો એજ વિચાર આવ્યા કરે છે કે આપણા પાંચ જણના પાપના ફલરૂપે કે બુદ્ધિના દોષને પરિણામે જે કહો તે, આ નિરપરાધી બિચારી વહુનો બાપો ભવ આમ ધૂળધાણી થઈ ગયો તેનું શું ?-શા માટે આમ બન્યું ? આવું આવું ઘણું જ સંસારમાં બન્યા કરે છે, પણ શા માટે એમ બને છે ? જે લોકો ખરેખર અપરાધી હોય છે, શિક્ષા ને દંડને પાત્ર હોય છે, તે ખસીને આશા થઈ જાય છે, સરકી પડે છે, ને તેને બદલે કાંઈ એક બિચારી નિરપ-રાધી-નિર્દોષ સ્ત્રી ઉપરજ કેમ દુઃખની ઝડી વરસી પડે છે ? આખા ભવનું-જીંદગીભરનું દુઃખ કે જે તે કાંઈ રીતે ઝાડી-ઝપટી એનાથી

ફેંકી દેવાયજ નહીં, જિયારી જીવશે ત્યાં મુધી તલ-તલ એ દુઃખની આગમાં બળ્યાં કરશે.’

‘પણ એ કરમચંડાળ-એ પણ માણસ તો છે ને! એને કંઈક વિચાર નહીં આવ્યો હોય? એક અમળા પારકા ધરની કન્યા, મને તેમ તો પણ પરણીને ચાર ફેરા ફરીતે એને ધરમાં તો લાવ્યો હતોને? ને પતિ વના એની કાંઈ ગતિ નથી એ પણ એ જાણતો હતો. આટલી ધર્મની વાતનો પણ એણે વિચાર ન કર્યો? કંઈ નહીં તો એ વરસ વાટ જોઈ હોત ને આ એની મરજી ન જાયવી શકી હોત, એના મનની ઉમેદ મુજબ ન બનીહતી શકી હોત, નાચનખરાં ન કરી શકી હોત તો તો જાણે ધૂળ નાખી. એ વરસ આની સાથે રહી જોવા જટલીયે ધીરજ ન રાખી શક્યો ને હાથ ધોડા હાથ ધોડા કરતો આને જિયારીને તણ વરછોડીને ચાલતો થયો, ને ખાલી મનનો શોખ મટાડવાને બીજી વાર લમ પણ કરી લીધાં! હું મા છું-મા યદને મારે બોલવું ન જોઈએ પણ હૈયામાંથી ઉછળી ઉછળીને મારી જીભ ઉપર એકની એક વાત આવ્યા કરે છે કે, ધર્મ આ બધું નહીં સહન કરે શકીશ. કાંઈ કાળે પણ નહીં સહન કરે! એના પાપનું ફળ હાલ તો આપણે ભોગવીએ છીએ પણ એનેયે ભોગવવું પડશે, એમાં મીન-મેખ નહીં થાય! જરૂર! તું જોઈ લેજે!”

આ વાતની સાક્ષી પ્રતી હોય તેમ દિવાલ ઉપર એક ગરેડી ‘ટીક, ટીક ટીક’ (ટીક ટીક ટીક) કરતી બોલી ઉઠી, બોલતાં બોલતાં સૌદામિનીની ફટારેલી આંખો ને મોઢું લાલ-ચોળ થઈ ઉઠ્યાં.

સતીશ બોલ્યો-પાપનું ફળ ભોગવવામાંથી કાંઈ છટકી શકતું નથી. કિરણ પણ નથી છટકી શક્યો. એ હવે ભોગવે છે. સાંભળ્યું છે કે આ નવી વહુ ખૂબ મિળજી-ને એકદમ ‘ફેશનની શીશીયારીમાં અરકાવ છે’-શોખનો કાંઈ પાર નથી. કંપકાં લત્તાં ને વેશ-પહેરવેશના ખોટા ખ્યાલમાં એ હાથે જલાજલ રૂપીયા ખરચે જાય છે. કિરણને તો ગાંઠતીયે નથી. કાંઈ દિવસ કાંઈ કહેવા જાય તો, -આખ લાલ-

ચોળ કરી આ નવાં વહુજી એને એકની પાંચ સંભળાવે છે. ને કિરણ પણ ક્યાં જાંબો જાય એવો છે ? પરિણામે જ્યારે દિવસે કોઈ ને કોઈ બહાને એકાદ મોટો ઝગડો થયા જ કરે છે. શું સુખની આશા એણે રાખી હશે તે એ જાણે. પણ તે જરાય સુખી થઈ શક્યો નથી. એના જીવને ક્યાંય ધડી વાર શાંતિ નથી.

‘સારું થાય છે ! બહુ સારું થયું છે ! ઝાઝો હિપાટો લીધો હતો ને ! ધર-આર તજી બધું વીંખી પીંખી આ બિચારીને તરછોડીને આલતો થયો ને હવે લેતો જાતે લાડવો, કેવી મળા છે. આ નવીને તો પગે પડતો ફરે છે. તે એના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત એમજ થવું જોઈએ. ઠીક થાય છે.’

જરા હસીને સતીશ બોલ્યો-એથી તમને રાજીવો થાય છે કાકી બા ?

રાજીવો ન થાય ?-રાજીવો પછી ક્યારે થાય સતીશ ? એ અભાગીયો આજ મારો શું સગો છે ? હું એની વિધવા મા-છ જી વરસ થયાં મારી સાસુએ નથી જોયું. પેટનો દીકરો-મારાં પહેલાં પેટનો દીકરો. એનો જન્મ જોયો ત્યારે એનું મોહું જોઈ એને જાળામાં બેસાડી છાતી સરસો ચાપી હું મારા જન્મ જન્મોતરનાં દુઃખો વિસરી ગઈ હતી. એને કેટલાય ચુંબનો કરી મેં મારું જીવન સાથેક માન્યું હતું ! પણ આજે-આજે એ મારો શું સગો ? જેને પોતાનું અંગ કહીએ જેનાથી વધીને બીજું કોઈ અંગનું ન હોય તે મારો કિરણ આજ એક પારકો છોકરીને માટે મને-અમને-તરછોડી પરદેશ ચાલ્યો ગયો ને પાંચ-છ વરસમાં એક કાગળની કટકી સરખી લખીનેયે મારી બાળ ન પૂછી ? હું મરી ગઈ છું કે જીવતી છું એટલીયે ખબર ન કાઢી ? ને આ પારકી દીકરી. એને ને મારે શું સંબંધ ? તે મને આમ વળગી રહી મારી સેવાચાકરી કરતી પોતાનું બધું દુઃખ વિસરી, અવગણી મારા દુઃખમાં ભાગ લેતી મને હથેળીમાં થુંકાવી રહી છે ! આ પારકી તે પોતાની બની ને પોતાનો તે પારકો બન્યો. મારા સત્યને ધંદું કરતાં આ વહુ મારે મન પહેલી

છે એ આજ મારી 'અધિળીની લાકડી,' માફ 'રાંકતું' રતન છે.' ને આ હૈયાપુટાએ એને આમ તરછોડી ! આટ આટલા રૂપિયા કમાય ને એ ત્રણ દોકડાની નવવી ખોળલા લરી ભરીને ઉડાડ્યે રાખે ને અહીં એની બનેતા માને આજે બટકું રોટલો ખાવાના થે સાંસાં ! હું રાજ ન થાઉં ? ત્યારે શાથી રાજ થાઉં કહે જોઈ સતીશ ? એને નવી લાત મારીને ધરની બહાર કાઢી મૂકે ને એ રસ્તાનો બીખારી બની જો એ આ મારી વહુને આવીને પગે પડે ને તે હું મારી આ બે સગી આંખોએ જોઈ' તોજ મારી આંખો ઠરે દીકરા ! ને મારા ધન્ય ભાગ્યને ધન ધડી લેખું.'

'તમે ધીરાં ખમો કાકીબા ! નસીબમાં હશે તો તમારાં નહીં પણ એનાં ધન્ય ભાગ્યને ધન ધડી થવાનો એક દિવસ આવશે.'

સૌદામિનીએ એક બેડો નિઃસાસો નાખ્યો. તેની આંખોમાં ઝળઝળીયાં ભરાઈ આવ્યાં. સાડીનાં પાલવ વડે લુછતી લુછતી તે બોલી 'બૂબ કળ્યા-ફતવા થાય છે સતીશ ? સાચે સાચ ? પેટ ભરીને દુઃખ ભોગવે છે ત્યારે ખરું ! એની રોઠાણી ખીખી એની કાંધ સેવા-ચાઠરી ને સંભાળ નથી રાખતી ? કાંઈ ટાણે આંખ માથું દુઃખે તોય-?'

'ના, એમ નથી, સંભાળ્યું છે કે તે એની સંભાળ બધી રાખે છે-એને ખવડાવવું, પીવડાવવું, કપડાં લતાં સુવાનું બેસવાનું વગેરે બધી બાબતમાં પોતે ધ્યાન રાખે છે. ને માંદે સાજો સેવા-ચાઠરી પણ કરે છે.'

'હવે સૌદામિનીનો શાસ જરા હેઠા બેઠા. તેણે પ્રછયું-છાકરાં ક્રીયા કાંઈ થયાં છે ?'

'હા, બે દીકરા છે. એક ધણું કરીને ચારેક વર્ષનો છે ને બીજા બાળક છે-વરસ દોઢ વરસનો હશે.'

'સૌદામિની છાતીએ હાથ રાખી થોડી વાર ચૂપ બેસી રહી. થોડીવારે કાંઈક વિચાર આવતાં વળી બોલી-'વાર એ પરજયો એ

અરે, પણ એને કન્યા આપી કાણુ? એક વહુ ધરમાં છે ને એક ઉપર ખીજી જેમણે આપી તેમણે કાંઈ વિચાર નહીં કર્યો હોય ?

‘તે તો આપી જ છેને, જુઓ છો ને! પણ કયા સંજોગોમાં શું સમજીને આપી તે કાણુ જાણે. કિરણુ ધણા વખતથી એ છોકરીના સંસર્ગમાં આવેલા ને તથીજ તેને એની માયા લાગેલી. નીર્જાન્યર બાણુનો એક પુત્ર મારો મિત્ર થતો હતો—એની સાથે રળને દિવસે તે એને ઘેર જતો, ધણો વખત ત્યાં રોકાતો, રમતો ને આનંદ કરતો. પરણવામાં એ જે વધી ઉઠાવતો હતો તેનું કારણ પણ ધણું કરીને આવ જ હતું, પણ અમે તે વખતે એ બધું બરાબર સમજી શક્યા નહોતા. જો કે મનમાં જરા વહેમ તો આવ્યો હતો ખરો. અમે તેમ પણ પરણ્યા પછી પણ વળી પાછાં બન્ને મળ્યા હશે ને આવતાં જતાં હશે. કિરણુ માયા—મોહ નહીં છોડી શક્યો હોય, નોકરીએ લાગી ગયા પછીજ ધણે દિવસે એ પાછો પરણ્યો ને પરણીને તુરત વિલાપત ગયો. ખરચ થોડુંક સસરાએ આપ્યું હતું. પેલો જુદો ખાનસામે પ્રથમ એના સસરાને ત્યાં નોકર હતો. હમણાં કિરણુને ત્યાં કામ કરે છે. શરૂઆતની ધણીખરી વાત મેં એની પાસેથી જ સાંભળી છે. એ પણ આ બધા ઢંગ જોઈ મનમાં ને મનમાં ચીડાય છે. ને દુઃખ પામે છે.

‘હું! તે તું એને એકવાર રૂબરૂ મળ્યો કેમ નહીં સતીશ ?’

‘હું એને ઘેર મળ્યો નથી પણ છતાંયે એને મળી લીધું છે.’

‘મળી લીધું છે. હેં? ક્યાં? એ ભમરાણે શું કહ્યું? આ જે ભવાડા કરી બેઠો છે એનો શો જવાબ દીધો? તારી સામે ઝંઝુ મોહું કરીને એ વાત કરી શક્યો હેં?’

સતીશ—‘મારો ને એનો અચાનક મેળાપ થઈ ગયો. એનું ઘર જોઈ પાછો ફરતાં મનને વિચાર આવ્યો કે આવડી મોટી પદ્ધતીની નોકરી કરે છે તો ચાલને જીવ એનું કારખાનું કેવું છે તે તો જરા જોઈ આવું બહારથી, એવો વિચાર કરી હું કારખાનાના દરવાજા પાસે

જેવા પહેાંચેા ને અંદર નજર કરી ત્યાં તો કિરણ બહાર નીકળતો હતો, ને તેથી હું વધુ વાર છુપેા રહી શક્યો નહીં.

‘શું કહ્યું એણે ?’

‘એણે ધણીયે વાતો કરી. એના મોઢા સામું એતાં લાગ્યું કે થોડીવાર તે મનમાં ને મનમાં જરા સંકેતવાતો હતો, બોઠો પડતો હતો. ગમે તેમ પણ આખરે મને પોતાની સાથે અંદર તેડી ગયો, બેસાડ્યો. ચા-પાણી પીવડાવ્યાં ને તમારા બધાયના ખજર અંતર પૂછ્યા. વહુ હજી તમારી સાથેજ રહે છે, પીયર ચાલી ગઇ નથી. એ સાંભળી તે મનમાં ને મનમાં જરા મુંઝાયો ને જરા વાર વિચારમાં પડી ગયો. તે હાલની સ્થિતિમાં બહુ સુખી નથી એ પણ એની વાત ઉપરથી જણાયું.’

‘ને અમે અહીં આવ્યા છીએ—’

‘ના, એ હજી મેં એને કહ્યું નથી. મને તે ઠીક ન લાગ્યું, મેં તેા એમજ કહ્યું કે એકાદ કામને અંગે આ તરફ આવ્યો છું. તેણે મને ઘેર તેડી જવાને ધણું કયું, પણ હું બહાનું કાઢીને ચાલ્યો આવ્યો કે મારે હજી ધણુંય કામ કરવાનું છે ને પછી તુરત દેશ પાછા જવાનું છે.’

‘તે એને કાંઈ કહ્યું નહીં—આ બધી લવાઇ કરી બેઠો તેણું ?’

‘ના, ખાસ કાંઈ કહી શક્યો નથી, પાંચ-છ વરસ પછી પહેલીજ વાતનો મેળાપ—ને વળી તે એક મોટો પદવીધારી માણસ બની ગયો છે, કહેવા જતાં મનમાં જરા સંકેત થયો ને હું અટકી ગયો.’

‘હું, ને તું મને એકવાર એની પાસે તેડી જા દીકરા ! આજે જ હમણાં જ—’

‘તમારે જવું છે ? એને પહેલેથી કાંઈ ખજર ન આપતાં અચાનક ?—ના, ના, એ ઠીક નહીં દેખાય કાઢીયા ! ને ત્યાં જઇને કરશે પણ શું ? એના કરતાં હું એને એક વાર પાછો મળું, ને તમે બધાં આવ્યા છો એ કહું.’

‘ના-ના, તો તો એ ભમરાળો ભાગતો નહાસતો ફરશે, આવશે નહીં. પ્રથમથી જો ખબર આપ્યા તો એને મળવુંજ ભારી થઈ પડશે ! હું એને એકવાર જોવા-મળવા માંગું છું.’ કુસકા ભરતી ભરતી સૌદામિની રડી પડી.

સતીશ મુંઝે બેસી રહી વિચારમાં પડી ગયો.

જરા વાર પછી મન શાંત કરીને સૌદામિની પાછી સતીશને સંબોધીને કહેવા લાગી. ‘હા હું એને મળવા માંગું છું, એમાં સાર નહીં કાઢું’ તે પણ જાણું છું, મને જોતાંજ એ લાકડી લઈને મારવા ઉઠશે એ પણ હું જાણું છું. પણ છતાંયે-છતાંયે હું એક વાર એને જરૂર મળીશ ! એને બે ચાર શબ્દો કહેવા પણ પડશે. હવે મારાથી વધુ સહન થતું નથી, સતીશ ! મારી આ સોના-લક્ષ્મી વહુને તજ-તરછોડી એણે આ સત્યાનાથ વાળ્યું, ને એની ભાજ મળ્યા પછી પણ શું હું એને કાંઈ કહ્યા વગર મુંગી મુંગી બેસી રહું ? ના, ના, એ નહીંજ બને સતીશ ! નહીં બને કોઈ કાળે નહીં બને-’

સતીશ-‘હું બધું સમજું છું કાકી બા ! તમે એને કહેશો શું ? એને ઘેર જમને-’

‘ક્યાં કહું ત્યારે ? ક્યાં એ મને મળે ? એને મારીને ખુન કરી નાખો તોયે તે મારી પાસે આવવાનું કશુંજ નહીં કરે. તું એને કોઈ રીતે નહીં તેડી લાવી શકે. જા-જા ઉઠ જોઉં, એક ગાડી બોલાવી લાવ ! કેટલુંક દૂર છે ? નહીં તો ચાલ રસ્તામાંથી એકાદ ગાડી કરી લેશું.’

સૌદામિની ઉઠીને-ઉભી થઈ ગઈ.

સતીશ પણ ઉઠીને ઉભો થયો; ને બોલ્યો ‘જવું હોય તો ભત્રે-ચાલો તેડી જાઉં પણ-’

‘હવે કાંઈ ‘પણ’ ને ‘બણ’ મારે નથી સાંભળવું, બસ. હું જમણજ. મારે જવું જ જોઈએ. ચાલ !’

બન્ને ડેલી તરફ આગળ વધ્યાં. ઓરડાનાં બારણાં પાસે જ સુર-આલા બેઠી હતી. તે દોડતી બહાર આવી; સૌદામિનીને પગે પડી એના

અને પમ પકડી રાખી બોલી-‘ક્યાં જાઓ છો સાસુજી ? દુહાધ-દુહાધ-તમારી-જાઓમાં ! જઈને શું કરશો ? શું કહેશો ? ને બાલ-વાથી ફાયદો શું છે ?’

‘ફાયદો ! ફાયદો ભલે ન હોય પણ નુકશાન પણ શું છે ? શા માટે હું એને ન કહું ? હું એની જનેતા-મા છું. મારે એને કહેવું જ જોઈએ-કાન પકડી બોલો રાખીને કહેવું જોઈએ ! પાંચ-છ વરસ લપાઈ-છુપાઈ ને રહ્યો-ને આપણે બધાં દુઃખના દરીયામાં ગોચાં બાંધીએ છીએ-કાગળથીએ કાપ દિ’ ભાવ ન પૂછ્યા-એ પણ ધૂળ નાંખી, એ પણ સહી લેત. પણ તને આમ ભર નદી પુરમાં ધક્કો દઈ-’

સુરબાલા-‘ધક્કો દીધો કહો તો હવે હું તણાઈ તો ગઈ છું. સાસુજી ! હવે શું થવાનું છે ? હવે મને પુરમાંથી કાઢીને કઠિે તો લાવી સકાય તેમ નથી ને ? ઉલટું એમનો સુખી સંસાર નક્કામો બગડી જશે.’

‘ભલે બગડે ! એ-એ વળી સંસાર કહેવાતો હશે ? એ તો પાપનો સંસાર-બગડતો હોય તો છો બગડે ! ને આ સંસાર-સંસારની જ વાત કરતી હો-તો આ તારો સંસાર કેવો છે ને મારોયે કેવો છે ?

‘તો પણ-સાસુજી-આ જુઓને એ છોકરાં ચયાં છે-શા માટે નક્કામું સત્યાનાથ વાળવા જાઓ છો ? એ તમારાજ પોત્રા કહેવાય ને !’

‘મારા-મારા-પોત્રા ! ના એ તારે પેટે જન્મ્યા નથી-એને ન મારે કાંઈ લેવા દેવા નહીં ! એ પોત્રાઓને મારી આંખિયે મેં જોયા નથી. કાનેયે સંભળ્યા નથી. કાને ક્યાંથી ક્યારે પરણ્યો હશે-કાંઈ ફોરંગી ખીરંગીની છોકરી કે કાંઈ-’

‘જમે તે હોય, તમારાજ દીકરાની વજુ ને તમારા પોત્રાની મા તો ખરી ને !-જ્યાં છે ત્યાં ભલે મુખે રહ્યાં, જમે તેમ કરશો તો પણ આ આપણો વજુસી મુકેલો સંસાર હવે કાંઈ પાછો મુધરવાનો નથી જ ? તમે બહુ કરશો તો એમનો સંસાર બગાડી આવશો. શા માટે બગાડો છો ? ચાલો પાછાં ધરમાં. નથી જવું. દોહાધ તમારી.’

‘આ: છોડને અભાગણી! હું મા-મારા દીકરા પાસે જઈ છું એને મળવા. સારી નરસી જે વાતો એને કહેવી છે. તેમાં વળી તું વચમાં સિખામણુ દેવા વાળી કેણુ? મારા દીકરાતું બહું યુરું હું સમજું તેના કરતાયે તું, શું વધુ સમજે? ચાલ ખસ આવી-છોડ રસ્તો ભમરાણી—’

મહા મહેનતે જોર કરી પરાણે પગ છોડાવી સતીશનો હાથ પકડી તેને જોરથી ખેંચતી ખેંચતી સૌદામિની બહાર નીકળી ગઇ. ને ઉતારાની ડહીને ઉપરથી સાંકળ ચડાવી દીધી.

પ્રકરણ પાંચમું

મહિલા-મિજલસ

કિરણને ઘેર આવે મહિલા મિજલસ જામી હતી. એના સમ્રો નીલાંબર બાણુ, ભારતીય સરકારના દફતરમાં એક મોટી પદવી ધરાવતો રાજકર્મચારી હતો; ઠંડીની મોસમ હોવાથી તે હમણાં દીદહીમાં હતો. નાતાલના તહેવારો નજીક આવતા હતા; તેણે કિરણને લખ્યું હતું કે નાતાલની રજામાં તે અલ્પાહ્યાદ પોતાની પુત્રી વરણા પાસે સહકુટુંબ આવશે. સાથે એમની સ્ત્રીનાં સર્ગા-સંબંધી મિત્રોમાંથી પણ કોઇ કોઇ કદાચ આવે. એમનાં સ્વાગત તથા મનોરંજન નિમિત્તે સાંખ્ય-સંમિલની સમારંભમાં સમયોચિત એક મનોરંજક મેળાવડો ગોઠવવાનો પ્રબંધ વરણા કરી રહી હતી. સમારંભનો મુખ્ય અને આકર્ષક કાર્યક્રમ વિચિત્ર નાચ-ગાન યુક્ત એક નાટિકાનો અભિનય હતો ને તેથી બપોર પછી હંમેશા આ નાટિકાની તાલીમ (રીહર્સલ) વરણાને ઘેરજ ચાલતી હતી. જીહેરના ફેટલાંક મોટાં કુળવાન ધરોની સ્ત્રીઓ અને નાચ-ગાનમાં કુશલ એવી ધણીયે કુમારિકાઓ આવે ત્યાં એકઠી થઇ હતી. તાલીમની સાથે સાથે ચાહ-પાણી ખિસ્કીટ ટોરટ વિગેરે પણ વચ્ચે વચ્ચે ચાલતાં હતાં. ભર શિયાળો હોવા છતાં નાટિકાનો વિષય હતો ‘વસંત-પુષ્પોત્સવ’. મોસમ તો શિયાળાની

હતી, ને ઠંડી ગમે તેટલી ભલે ને પડતી હોય, ને હજુયે બે ત્રણ મહિના સુધી ઠંડી ભલેને જોરદાર રહે, પણ આખરે તો આ ઠંડી જશે ને એક દિવસ વસંત આવશે ને ! મતલબ કે બહારની ઠંડી-પવન વિગેરેથી સુરક્ષિત ને રહેજ ઉજ્જવ મધુર ગૃહની અંદર ભાવિ વસંતનો એકાદ કદપના-વિલાસ જરૂર ચાલી શકે વળી. ને આમ તો દરેક ઘરમાં બનતું જ હોય. નાટિકામાં ભાગ લેનાર પાત્ર-કુમારિકાઓને એમની ભૂમિકાનું છુટું-છવાયું શિક્ષણ તો ક્યારનુંયે આપી દેવામાં આવ્યું હતું. એ બધાંયને ભેળવી-સેળવી સંપૂર્ણ નાટિકાની તાલીમ-ભજવણી જોવા આજ પ્રથમ વારજ આ મહિલા સમાજ અત્રે એકત્રિત થઈ હતી. હાથમાં પુલના ગળરા રાખેલી બાળાઓનું એક નૃત્ય ગીત થઈ ગયું. મિસેસ આરતી સેનીયેલ તે વેળાએ ઑર્ગનની પાસે બેઠી હતી; વરુણાએ નાયની, વિચિત્ર ગતિનું પરિચાલન શરૂ કર્યું. હવે બીજા પ્રવેશમાં ખુદ 'પુલ રાણી'નાં એક પછી એક ચાર પાંચ નાય અને ગાયનોનો કાર્યક્રમ હતો, મીસ શોભા બોસને આ ભૂમિકા માટે પસંદ કરવામાં આવી હતી. તે જીઠીને જિભી થઈ ને બે લીટી ગાયનની ગામ બે ચાર વાર પણ આમ તેમ ઠોકી ઠમકી વરુણા તરફ ફરીને બોલી-'ના, બરાબર આવડતું નથી વરુણા બહેન ! તમે ફરી એક વાર કરી દેખાડો તો.'

વરુણા-'કેટલાય દિવસ તો દેખાડ્યું બહુ, હજુય ન આવડ્યું?' શોભા જરા શરમાઈ જઈને બોલી-'નથી આવડ્યું. તમે તો બહુયે દિ' દેખાડ્યું. ઘેર પણ કેટલીયે વાર કસરત કરી, પણ છતાંયે ગાયનમાં હજુ જાણે વચ્ચે વચ્ચે અટકી જવાઈ બેતાલું બની જવાય છે ને નાયની બધી 'મુવમેન્ટ' (movement) હજુ બરાબર ધ્યાનમાં નથી બેસતી'

'નથી બેસતી તે તો જ્ઞેયું, પણ શા માટે નથી બેસતી?'

મિસેસ રમલા મિહટ બોલી ઉઠ્યાં-'મુદ્દાની વાત તો એ છે કે એ હજુ ભાવ ગ્રહણ કરી શકી નથી. ભાવને પોતાનો જ ભાવ બતાવી

પોતાની જાતને તેમાં એકરસ-એકતાન કરી લેતા હજી એને આવડ્યું નથી. એને જે દેખાડવામાં આવ્યું છે તે માત્ર ઉપર ઉપરથી નકલ કરવાનો જ એ પ્રયત્ન કરે છે.’

‘હું ! એમજ છે, એમજ છે ! પણ તે નકલ પણ યરાયર કરી શકતી નથી.’

‘ના, યરાયર નથી કરી શકતી એ ખરું’ પણ પ્રથમ તો ભાવ જ યરાયર આવવા જોઈએને ! મુવમેન્ટો પોસ્ટર (ભાવ લાંબી) વિગેરે સહજ ભાવેજ થવા જોઈએ. નહીં તો ગમે તેટલી પશુ’ રીતે કરે તોય નકલ તે નકલ જ રહી જાય. એ તો પછી કહેવાય કાષ્ટ પુતળાનો નાચ. જીવતો જાગતો માનવ-નાચ ન કહેવાય. (ને એમાં મજાયે શું ?)

જરા શરમાઈ જઈ શોભા બોલી-‘વાર’ હવે ફક્ત એક જ વાર તમે દેખાડી દીઓ કાંઈ નહીં તો આજ નકલ તો પુરેપુરી શીખી લઉં,-પછી ઘેર ખૂબ કસરત કરીશ ને વિચાર કરી કરીને ભાવ પણ લાવીશ. ખીજ વારની તાલીમમાં તમે જોશો તો ધોરણસર તમને બધું યરાયર લાગશે. વાર આ ગાયન ગાતી વખતે ને નાચતી વખતે મનમાં શો વિચાર કરવાનો ને જ્ઞાનો ભાવ લાવવાનો, વરણા પહેન ?’

હિ-હિ-હિ-હિ કરતી સરવે હસી પડી, વરણા બોલી-‘સાંભળજો મૂરખીની વાત ! એ કાંઈ કાષ્ટ શીખવી શકે થોડુંજ. ભાવ તો પોતાની મેળે આવે, આવડી મોટી થઈ, બણીગણી પણ છે, આવું ગુલાબની કળી જેવું સુંદર મુખકું છે, ઘેર ફુલવાડી જેવો બગીચો છે, રાતે આકાશની ચાંદની પણ પથરાતી હશે બગીચામાં,-ને-ને-’

હોહ દાખી રાખી વરણા મંદ મંદ હસી, મિસેસ નંદા સરકારે હસતા હસતા કહ્યું, એ-‘ને-ને’ તેનો જ અભાવ છે ને બાપુ ! બધુંય છે. નથી ફક્ત એ-‘ને.’ આ ને’ જો હમણાંજ કાષ્ટ એની સામે આવી ઉભો રહે તો....

(ગાયનના સુરમાં)

‘પાસે બાવી હસી હસી બેસે નહીં પાસે
પ્રેમ કરી ધરે હાથ મધુર આવેશે—’

‘હિ: હિ: હિ:’

‘હા: હા: હા:’

હાસ્યતું એક મોળું બાખીયે મિજબલસમાં ફરી વળ્યું.

શોભાના ગાલો પર લાલી ચડી આવી. તેણે શરમાઇ જઇ મોહું બીજી તરફ ફેરવી લીધું. નંદા સરકાર બોલી ઉઠી, ‘આ બુઝો હવે ભાવ આવવા માંડ્યો. આવશે આવશે હવે! રસનો જરા આભાસ દેખાયો ખરો! ‘રૂડી વાંસલડી’ આખે નહીં જોઇ હોય પણ સાંભળી તો હશે ને—‘મારા વહાલાના વન’માં...નહીં તો પોતાના મનમાં તો ખરી ને!—

‘મારા વહાલાના વન માંભ,
વાગે રૂડી વાંસલડી.
હું તો ઘેલી ફરું ધર માંભ,
કાણે દીધી હાંકલડી—’

વરુણા બોલી—‘ડીક હવે તું જરા મુંગી મર નંદા. બહુ ઝાઝું પછી સારું ન લાગે. આવી બધી વાતો આમની સામે આમ તડ ને ફડ ના બોલાય સમજી ?

‘એ તો ખરું—એ તો ખરું. હજી એ બધી અણસમજી છે, અણબીલેલી કળી! અરપુટ રસિકા! પણ તો પછી આવું નાટક કેમ પસંદ કયું’ તે? ‘પુલ રાણી’—‘પુલ બાલા’ એવી એવી બધી ભૂમિકાઓ આ અણસમજી બાળકીઓને કેમ આપી ત્યારે? રસમય વસ્તુ રાજની નાયિકા રસમયી ‘પુલ રાણી,’ ને એની સખીઓ આ બધી ‘પુલ બાલાઓ’—રસની તો છોળો ઉડે છે આખી નાટિકામાં—રસનો થોડો પણ આભાસ જો એમને ન આપ્યો હોય, ને રસની બે—ચાર વાતોનું નિદાન પણ એમણે કાને ન સાંભળ્યું હોય તો એ બધી

અસરકારક ભૂમિકા કેમ ભજવી શકશે? એવીજ કોઈ નાટિકા તારે પસંદ કરવી હતી કે જેમાં—

‘પિતાની કુહાડી લપ્ત બાળ નાનો

બન્યો ભાયડો હોય બહાદુર શાયો!’

‘વાર, બહુ થયું હવે નંદા! જરા બકવાદ બંધ કર તારો, બહુ વધુ પડતું બોલે છે તું. ગમે તેમ તોય ચાર વરસ મોટી થઈ છે બધી. એ જે સમજી શકે તે પોતાની મેળે મનમાંજ વિચાર કરીને બલે સમજે; ને જે ન સમજાય તે બલે ન સમજે, હજી એ બધી પરણી નથી, જરા પ્રશ્નારથી—આભાસથી બે ચાર વાતો જે એમને સમજાવવી પડે તે મોઢમમાં સમજાવવી, સાફ સાફ ખુલ્લે ખુલ્લું બાંધી તોડીને એમને ન કહેવાય.’

‘તે આજકાલના પંડિતોનો તો એવો મત છે—‘એ’ કહેતા હતા કે—છોકરાંઓને ન્હાનપણમાંજ આ બધી વસ્તુઓ ખુલ્લે ખુલ્લી સમજાવી દેવી જોઈએ.’

‘બલે કહે સમજાવી દેવી જોઈએ. આવાં અટકચાળાં ને ફિતુર શિખાવવાનું કોઈ પણ પંડિત કહેતા નથી.’

આરતી સેનીયલ બોલી ઉઠી—‘દ્યો હવે એ તમારી નકામી લમણાઝીક જવા દોને. નંદા તો છેજ એવી, મગજમાં કાંઈ વિચારનું જીત ભરાયું એટલે બોખડી ઉપર લગામજ રહેતી નથી એની.—તે વરણા! હવે તારે એમને જે શીખવવું હોય તે શીખવી દે—કહી દે. જોઈએ તો ખરાં, કાંઈ બોલી ચાલી શકે છે કે કેમ, આમ ટાયલાં કરી વખત ગુમાવવાથી શો લાભ છે?’

વરણાએ હવે પોતે સંપૂર્ણ તાલ-બદ્ધ નૃત્ય છંદમાં મધુર ઝળકારભર્યા રાગથી ગાયન ગાઈ સંભળાવ્યું. આખીયે મહિલા મંડળી મંત્ર-મુગ્ધ બની ગઈ. ગાયન પૂરું થયું; નિસ્તબ્ધ-શ્વાંત ઓરડામાં એક નાની સરખી ટાંચણી પડે તો પણ તેનો અવાજ ત્યાં બેઠેલાંઓને શ્રુતિ-ગોચર થયા વિના ન રહે. એમ ધડીભર લાગ્યું. નંદા સરકારનાં

ચહેરા ઉપર વક્ર હાસ્ય રેખા ઝુટી નિકળી ને તે બોલી-‘વાહ રે વાહ વરણા! જાણે સાક્ષાત્ ધંદ્ર સભાની ઉર્વશીજ અહીં ઉતરી આવી! શોભા તો આની પાસે ઉભી પણ ન રહી શકે. તે-આપ તું પોતે જ ‘કુલરાણી’નો ‘પાઠ ભજવ ને ત્યારે?’

‘અરરર માડી! તું ગાંડી થઈ છે કે શું શું, હું કુલરાણી થાઉં! હું-’

‘હા, એમાં શું? સરસ કામ થશે? આખાએ શહેરને ગાંડું બનાવી મુકીશ. ને જો તું કણુક કરે તો કામ સિનેમા કંપનીનો ડાયરેક્ટર દશ-વીશ હજાર રૂપિયા આપી તારી છબી ઉતારી લેવા પણ તૈયાર થઈ જાય. પણ એક વાંધો છે. મીઠ રે (રાય) ને ‘ડાયવેસ’ સુટ’ માંડવો પડે ખરો.’

રમલા મીટર બોલી ઉઠી-એ બધી નજામી પીંજણુ રાખને નંદા! પણ તારી વાત તો સાચી છે હોં. તે બહેન વરણા! તું જો એ પાઠ ભજવે તો થાય કમાલ. ‘પે’ સંજોપાંચ સફળ ભજવાયો કહેવાય. તેં જો હાવભાવ દેખાડ્યા તેમાંનું કશુંયે શોભા કરી શકવાની નથી. એ તો નક્કીજ છે. એનામાં એ ભાવ આવી શકવાનાજ નહીં. એના કરતાં એને કુલ-આલાની ટોળીમાં મૂકી દે, એનો સુર ખીજ બધી છોકરીઓના સુર સાથે મળતાં એમને આપેલું ગાયન વધુ સુરિલું થઈ રંગત જમાવશે. જો કરવું જ છે તો પછી જેમ સારામાં સાહે થાય-કહેવાય એવો પ્રયત્ન જ કરવો વાજબી છે. શું કહે છે?’

‘ના, ના, છિ:-એ તે કાંઈ થાય બહેન! ને મારી હવે શું એ ઉમ્મર પણ છે? એક અંસારની ગૃહિણી-એ છોકરાની મા.-વરમાં ‘એમની’ પાસે કામ કામ વાર નાચ ગાનની આવી કસરત કરી દેખાડું તે ભલે, પણ શહેરના આટલા માણસોની સામે ‘રટેજ’ ઉપર ચડી નાટકની નાયિકા બની નાચ-ગાન કાંઈ થાય ખરા? છિ:!’

‘તે-આ તો એક જાતની આટ’ છે. ‘આટ’ની, ચચા કરવા કરાવવામાં-’

‘એમાં પણ સ્થાન કાળ-પાત્રનો બેઠ હોય. હું ગાઉં છું જરૂર ધરમાં પણ; ને મિત્ર મંડલીની મિજલસમાં પણ કોઈ કોઈવાર તેમ કરવું પડે છે. પણ એ વાત જુદી કહેવાય. ને એવો ખાસ પ્રસંગ આવી પડતાં ફક્ત ગાયનજ ગાઉં. નાચ-ખાચ ન કરું કોઈ કાળેયે. ઘેર ‘એમની’ સામે પણ-કસ્મિન કાળે પણ નહીં.’

આરતી સંનીયલ બોલી-‘તે ‘બાલ’ નાચ તો જુદી-જુદી મેમ સાહેબો પણ કરે છે ને.’

‘એ લોકો એ કરે બહેન!-એમનામાં એ રિવાજ છે. ને આપણે જે આ કરીએ છીએ તે બધું નવીન કહેવાય. એટલું બધું કાંઈ ચાલે ખરું? ને આપણું મન એમ માને પણ નહીં.’

રમલા મિટર બોલી-‘ન માને તે મનનો દોષ છે-જન્મોજન્મના કુ-સંસ્કાર એમાં કારણભૂત છે. એ બધાને હવે જાડી-જુડીને ફેંકી દેવા જોઈએ. ને વળી આ તો કહેવાય આટું-એનાથી જીંચું બીજું શું હોય? જે જ્ઞાએસાય કળા-સેવક હોય તેણે તો પોતાનામાં જે કાંઈ સંસ્કારો હોય, જે કાંઈ ‘કન્વેન્શન’ હોય તે સર્વે એ કળા-ને ચરણે ધરી દેવાં જોઈએ. મારામાં જે આ શક્તિ, આ પ્રતિભા હોત તો જરા પણ ખટકા વગર હું જઈને ‘સ્ટેજ’ પર ઉભી રહેત. ને નાચ કરત.’

‘ઓવો ! ઓવો !’ એ હાથે તાળી બજાવતી નંદા સરકાર બોલી ઉઠી,-‘ત્યારે તું એક કામ કરતે બહેન? મૂળ વાત એ છે કે જે તને મનમાં મીઠો રાયતી બીક લાગતી હોય-રખે ને એ નારાજ થાય કે કાંઈ કહે-તો એ પતિદેવતાની પ્રથમથી જ પરવાનગી લઈ લે ને ?’

‘પરવાનગી ! હું વળી પરવાનગી માંગવા જાઉં? મારું પોતાનું મન જે માનવું હોય તો હું પરવાનગી ફરવાનગીની પરવા કરુંજ નહીં.’

‘અરે બાપરે બાપ ! શું કહે છે તું વરણા ! સાચેસાચ તું એટલું બધું કરી શકે? હું તો બહેન મોઢે ગમે તેમ બોલું ને નખરાં

કરૂં પણ ખરે ટાણે તો એમની રળ વગર કાંઈ કરવાની મારી હિંમત ના પડે.’

હિંમત ના પડે ! કેમ ના પડે તે તું જાણુ જ્ઞેન ! હું તો એવી હિંમત કરું જરૂર. શા માટે નહીં ? સાચેસાચ તો કાંઈ દાસી જોલી નથી ને ?’

આરતી સેનિયેલ—‘વળી પાછી આ નક્કામી પીંજણુ આપ્રી, ખાલી વખત કાં ગુમાવો છો ? લે, ચાલ શોભા હવે, ચાલ, તને જેમ દેખાડવામાં આવ્યું હોય તે પ્રમાણે તને આવડે એવું કરી દેખાડ જોઉં.’ એમ કહી તેણે ઓગંનના સુર બાંધ્યા. શોભા જોલી ‘આજ તો એ બનશે નહીં મિસેસ સેનીયલ. હું એકલી એકલી નિરાંતે વરણુ ઢીઢીની ‘એકટીંગ’ હજુ બે-ચાર વાર જોઈ લઉં, પછી—’

વરણુ હસી પડી—‘ત્યારે થશે તારાથી રાખ ચલાની. હા ખરૂં છે. તારાથી ખરેખર નહીં થાય. ને ખાસ કરીને આ બધી લમણાઝીક પછી. સાચેસાચ એકદમ રસ-ભંગ થઈ ગયો. મન પણ જાણે કાંઈક મચકી બેઠું લાગે છે. આજ તો હવે કાંઈ થઈ શકવાનું જ નથી.’

‘ત્યારે ‘કુલરાણી’ ની આ ભૂમિકા પડતી મૂકી તે પછીની ભૂમિકાનું ‘કુલખાલાનું’ ગાયન ચલાવીએ.’

‘હા, એમ કરવું હોય તો થાય’ ચાલો છોકરીઓ ! ઉઠો જોઉં, આવો આ તરફ.’

છોકરીઓ બધી ઉઠીને દારબંધ ઉભી રહી ગઈ, આરતી સેનીયલે ઓગતનો સુર બાંધ્યો, તે પ્રથમની જેમ વરણુની પરિચાલના હેઠળ નૃત્ય-ગીત શરૂ થયું.

છોકરો—તોકર એ વખતે કાંઈક ખાવાના પદાર્થો મૂકી ‘ટૂ’ બહાર લઈ જતો હતો. વરણુની નજર પડતાં એણે પ્રશ્નયું ‘એ શું છે રે છોકરા. આ દાના માટે લઈ જાય છે ? કાણુ આવ્યું છે બહાર ?’

‘હા, સાચા આયા, માજી !’

‘સા’બ આયા ! અભિ આયા ? કહાં હય ?’

‘ઢિધર બહાર કા ધરમે કાચ પર સો રહા હૈ, માણ !’

‘અચ્છા જાઓ.’

નોકર ચાલ્યો ગયો.

‘આ શું ! અત્યારમાં ઘેર આવ્યા ! કાંઈ દિ’ પણ રાતના સાત-આઠ વાગ્યા પહેલાં તો આવતા નથી ને. ને વળી આવીને કાચ પર સુતા છે, તાવ-બાવ તો નહીં આવ્યો હોય ને ?’

મિસેસ સેનીયલ-‘તે હોય પણ. જાને જુદેન ! એકવાર જમને અબર તો કાઠી આવ ?’

‘હા,-એમ જ કરવું’ પડશે’ કહી જતી જતી વળી અચાનક ઊભી રહી આમ તેમ જોવા લાગી’

‘નંદા સરકાર-’ત્યારે આજ હવે આટલેથી જ બંધ કરીએ જુદેન ! કાણુ જાણુ કદાચ માંદા થઇને જ આવ્યા હશે. ને બીજું’ વળી જુદેન ! આજ હવે રંગત જમશે નહીં, એ તો કાંઈ આવીને ખેસશે નહીં આપણી સાથે. ને બહારના ઝોરડામાં એકલા બેઠા રહે લમણે હાથ દબને તે પણ કાંઈ ઠીક-’

રમલા મિટર સહમત થતી બોલી-‘હા આજ બંધ જ રાખવું’ સારું છે. તે એમાં વાધાયે શું છે ? હજી તો ઘણાથે દિવસ છે આજ તો હવે નહીં જ ફાવે, વારે વારે ફેટલીયે વાર રસ-ભંગ થઇ ગયો. ને આટની કસરત પણ આટીરે ભાવ-પૂર્વક કરવી જોઇએ ને. એ વાતાવરણ હવે આજ સરળ સકાય તેમ નથી. થોડી ઘણી જરાતરા રંગત જમત તે પણ હવે તો એકદમ ઝાંખી પડી ગઇ.

‘હા !’-

કહી વણ્યા કેમ જાણુ કાંઈ વિચારમાં પડી ગઇ હોય તેમ ચુપ-ચાપ ઊભી રહી.

રમલા-‘મને તો એમ લાગે છે કે કાંઈને પણ ઘેર આમ રોજ રોજ નિયમિત અચુક આ બધી આટ-ચર્ચા કરવી આપણને ફાવેજ

નહીં. આપણી જે એકાદ જુદી કલ્પ હોય-હેં આપણે એવું કાંઈ ન કરી શકીએ, આરતી!

‘તે કરી જોઈએ. પણ તે હમણાં ને હમણાં તો નહીંજ થાયને. હાલ તો જે કામ માથે ઉપાડ્યું છે, તેને તો આમ જ પુરું કરવું પડશેને. પછી-’

નંદા સરકાર-‘હા, તમારી બધાની વાતના કાંઈ ઢંગલડા છે? હવે વળી એક કલ્પ કરી ભાયડાઓની જેમ રોજ સાંજે ત્યાં જમીને અફો જમાવવો છે ખરુંને!’

‘શા માટે નહીં? ભાયડાઓ જે રોજ સાંજના કલ્પમાં અફો જમાવી શકે, તો આપણે પણ શા માટે ન જમાવી શકીએ? સ્ત્રી જાતિ થયાં એટલે શું જીંદગીભર-હીન થઈને પડ્યા રહેવું? ના એ દિવસો હવે વહી ગયા નંદા! જગતભરની સ્ત્રીઓમાં હવે તો જાગૃતિ આવી ગઈ છે. આપણે શું હજી સુતાં જ રહીશું?’

‘ક્યાં સુઈ રહ્યાં છીએ? આ જીવોને આમ ભેળા થઈને નાટક એટલું કરીએ છીએ-એ શું કાંઈ સુઈ રહેવાનાં લક્ષણ કહેવાય? પણ બધીયે વાતમાં ભાયડાઓની હારોહાર-કાનેકાન બરાબરી કરી ટક્કર લમાવવી જ જોઈએ એવું કાંઈ છે? ભાયડાઓ જમી કરીને છેલ્લે કાગળે બહાર નીકળી જઈ કામધંધે લાગે, ને સાંજે કામ પરથી છુટતાં એમને જે ધડી નવરાશ હોય-એટલે તેઓ કલ્પમાં જઈ અફો જમાવે. ને આપણને બપોરની ધડી નવરાશ મળે-ને સવાર સાંજ કામની ધમાલ હોય. ને તે ધમાલ બધાયને ઘેર હોય. ધર-સંસાર પણ લાગ્યો પડ્યો છે ને-ને એ સંસારનાં નાના મોટાં કામ કરવા કરાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરવો જોઈએ ને.’

રમલાએ ઉત્તર વાળ્યો-‘તે આટલી ચર્ચાનો વખત સાંજનોજ વધારે અનુકૂળ પડે.-હમેશાં બપોરને વખતે એ ન ચાલી શકે, સુટ (Suit) પણ ન થાય.-ને વળી ધરસંસારનું પણ કામ હોયને. પણ આટલી ‘લાઈફ’ જે ખરેખર ‘એન્જોય’ (enjoy) કરવી હોય તો ધર સંસારના

કામનો ખણોખરો ભાર માણસો ઉપર જ નાંખી દેવો પડે, ને એ માણસોને 'ડાયરેક્શન' ને બરાબર આપવામાં આવે તો એ લોકો કામ બરાબર કેમ ન કરી શકે? ને ત્યારે એમને રાખવાનું કામ પણ શું?'

આરતિ સેનીયેલે કહ્યું- 'એ બધી વાતો-જે હશે તેનો પછી વિચાર કરશું. આજ ત્યારે સભા બરખાસ્ત કરો. વરણુને હવે વધુ ડીટેન (detain) કરી રાખવી એ આપણને ન શોભે. તું શું કહે છે વરણુ ?'

કહેતાં કહેતાં આરતિ સેનીયેલની સાથે સાથે ખીજી બધી સ્ત્રીઓ ઉઠીને ઉભી થઇ ગઇ. વરણુએ જરા સંકોચ પામતાં પામતાં કહ્યું 'હાં, ત્યારે આજે તો એમજ કરીએ, શું કરું ખૂદેન? હજી તો ચાર વાગ્યા છે. આટલા વહેલા 'એ' ઓફીસમાંથી કોઇ દિવસ પણ-'

નંદા સરકાર- 'તે તેમાં શું થઇ ગયું ખૂદેન? કદાચ તાવ બાવ આવી ગયો હશે. એ કાંઇ કાંઇના હાથમાં છે? ઇ: શરમથી જાણે લજ્જમણીનો છોડ ધરતી ઉપર ટંગી પડીને કરમાઇ ગયો! એવું તે શું થઇ ગયું છે? અમે કોઇ કાંઇ પારકાં તો નથી ને. ને તું કહેતી હોય તો આજે તને વહેલી છૂટી દીધી તેના બદલામાં આવતી કાલે સાંજે આવીએ ને રાતના દશ વાગ્યા સુધી તારું માથું પકવીએ-એકદમ કલબ જ તારે ઘેર કરી બેસીએ. 'એમને' (કિરણને) પણ આવવું પડશે. વાહવા. કરી તાળીઓ પાડવા.-જે જે હોં ના કહેતી રખે.'

બધી જણીઓ બહાર નીકળી. જતાં જતાં અચાનક કાંધક ચાદ આવતાં જરા ચમકી ને રમલા મિટર ખમચાઇ ઉભી રહી ગઇ.

'અરે! ગાડી તો હજી કોઇની આવી નથી. છ વાગ્યા સુધી 'રીહર્સલ' થવાની વાત હતીને-'

નંદા- 'ગાડી નથી આવી તો શું થઇ ગયું? ચાલીને જશું. આટલી બધી મદાની કરી શકે છે, કલબમાં ભાયડાઓની બરાબરી કરવા જશે, તો પછી એ ડગલાં ચાલવાથી શું કમર ભયકાંધ જવાની હતી? ચાલ!'

બોલીને ખટખટ શબ્દ કરતી નંદા એડીનાં જુટ પહેરેલાં પગલાં પાકતાં આગળ ચાલી.

‘ચાલો! કાંઈ નહીં તો આ બાળુના ‘પાક’માં જરાવાર ફરશું-એકશું ને ગાડી આવશે એટલે જઈશું.’

કહી આરતિ સેનીયેલ અને સાથે સાથે બીજાં બધાંય બહાર આવ્યાં. વરૂણા પણ કંપાઉંડના દરવાજા સુધી એમને વળાવવા ગઈ ને બધાંયને વિવેકથી આવકાર આપી વિદાય કરી ધરમાં આવી.

પ્રકરણ છઠું

નયા-સંસાર

ધરમાં આવીને વરૂણા જુએ છે તો, કિરણ એક કાચ ઉપર સ્થિતો હતો. આંખો અને બંધ; મોંમાં અરધી સળગેલી એક સિગારેટ, ચોતરફ નજર ફેરવીને જોયું તો કિરણે ખાવાની કાષ વસ્તુને હાથ પણ લગાડ્યો નહોતો. પ્યાલામાં ચા પણ અરધીક પડી રહી હતી.

સતીશની મુલાકાત થયા પછી કિરણ અત્યંત વિમર્શમય બની ગયો. તે કામમાં મન પરાવી શક્યો નહીં, ને ઘેર ચાલ્યો આવ્યો. જુની સ્મૃતિને ગમે તેમ આજ દિવસ સુધી તેણે દયાવી રાખી હતી. આજ એ બધી સ્મૃતિ જાણે વ્યાજ સાથે વેર વાળતી હોય તેમ વિષમય શ્રાવણની પેઠે તેના પરિતપ્ત મનને વીંધવા લાગી. એની મા-ભાઈ બહેન-ને વળી નિરપરાધી સુરખાલા-તળયેલી છતાંયે એના ગૃહનું વધત્વ હજુયે તે છોડી ગઈ નહોતી. છિઃ-છિઃ એણે આ શું કયું! શું કરી રહ્યો છે! તલ માત્ર જાળ-ભાળ પણ ન લીધી! તેને પોતાની જાત ઉપર ને પોતાના વર્તમાન જીવન ઉપર હજાર-હજાર વાર ધિક્કાર છુટવા લાગ્યો.

ઘેર આવી જ્યારે જોયું કે અહીં તો એક નવ-ગીતનો સમારોહ બહુ ઠાઠમાઠથી થઈ રહ્યો છે, ત્યારે તેને એ ધિક્કાર વધુ તીવ્ર

આધાત કરવા લાગ્યો. મન અત્યંત વ્યગ્ર-વિરક્ત બની ગયું ને મિનિજ પશુ રૂક્ષ બની ગયો. થોડી ચા લાવવાનું એણે નોંધરને કહ્યું; પણ એને તે લાવી નહીં, ખાવાની વસ્તુને આડકથો સુદ્ધાંચે નહીં. એ ચાર ઘુંટડા ભરી ચા પશુ છાંડી દીધી ને એક સિગારેટ સળગાવી કાચ ઉપર સુધ ગયો.

પતિ કંટાણે ઘેર આવ્યા; કદાચ તખીયત ઠીક નહોતો હોય તેથી મનમાં જરા ચિંતા થયા છતાંયે ઘેર આવેલી સખીઓને-બાંધવોઓને આમ વિદાય કરવી પડી, ને આરંભેથી તૈયાર-સમારોહ સ્થગિત રાખવો પડ્યો. કાંઈકાંઈને એથી દુઃખ પણ થયું હશે-માઠું પણ લાગ્યું હશે-તેથી જ્યારે ઘરમાં દાખલ થઈ ત્યારે વરણાનું મન પણ ઠંડાણે નહોતું.

‘કેમ આજે આટલા જલદી જલદી ઘેર આવી ગયા? શું થયું છે? કાંઈ તખીયત ઠીક નથી કે શું?’

આખો ખોલી ઉઠાસીત લાવે કિરણે ઉંચું જોયું; મોંમાંની સિગારેટ હાથમાં લઈ તે બોલ્યો ‘હા.’

‘શું, શું થયું છે? માથું ચડ્યું છે? તાવ તો નથી આવ્યો ને?? કહી વરણા પાસે આવી ઓશીકે બેઠી. કિરણના હાથમાં રહેલી સળગતી સિગારેટ ઝુંટવી લઈ ‘એશ ટ્રે’ (ash-tray) માં નાંખી દઈ એના શરીર ને માથે હાથ મૂક્યો.

‘ના, તાવ તો લાગતો નથી, પણ માથું જરા તપે છે ખરું. તે માથું જ ચડ્યું હશે, ખરું ને?—લ્યો થોડું કોલન વોટરનું પાણી મૂકું. ને ઓરીયેન્ટલ બામ પણ છે. માથે જરા ધસી આપું? ચપટી વગાડતાં માથું ઉતર્યું જ સમજો.’ કહી વરણા ઉઠી.

‘ના, ના એ બધાંની કાંઈ જરૂર નથી, માથું-આથું કાંઈ ચડ્યું નથી મારું.’ બોલતાં બોલતાં કિરણ બેઠો થઈ કાચને અંદે લીને અર્ધ-શાયિત સ્થિતિમાં બેઠો.

‘ત્યારે શું થયું છે? આ નાસ્તો કાંઈ ન કર્યો. ચા પણ ખાલામાં અર્ધી એમને એમ પડી છે, પૈટમાં તો કાંઈ ગડબડાટ નથી ને?’

‘ના.’

બાબુમાંજ ટેબલ ઉપર સીગરેટ પડી હતી, હાથ લાંબો કરી ફિરણે એમાંથી એક ઉંચકી લીધી. વરણાએ એના હાથમાંથી સીગરેટ હુંટવી લીધી ને સીગરેટની ડાબલી પણુ આધે રાખી દમ બોલી-‘ના, ના એ હમણાં પીશો નહીં. માથું ચડ્યું હોય કે પેટ અરમ થયું હોય તો એ તુકશાનજ કરશે. માથું તો હજી તપે જ છે- કહી વળી પાછો માથે હાથ મૂક્યો. ધીમે ધીમે માથાના વાળમાં આંગળીયો હલાવતાં હલાવતાં બોલી એક લેમેનેડ પીશો તો ઠીક પડશે. મંગાવું ?

‘મંગાવ.’

નોકરને બોલાવી વરણાએ લેમેનેડ લાવવાનો હુકમ કર્યો; પછી બોલી-તે બબ્બું થયું છે શું તમને કંઈ કહ્યો તો ખરા ? મોઢામાંથી ઉંકારોયે નથી કરતા. કારખાનામાં કોઈ સાથે લડી-ઝગડી આવ્યા છો કે શું ?

‘લડી-ઝગડી ! ઝગડો લડાઈ કોની સાથે કરે ? ઝગડા થાય છે બધા ઘરમાં બહાર કોઈની સાથે નહીં.’

‘ને તેમાં વાંક બધાય મારો જ હશે કેમ ? પોતાના મિળજની-લ્યો આ લેમેનેડ પી લીઓ નેઉ.’

નોકરના હાથમાંથી ગ્લાસ લઈ વરણાએ પતિના મોં પાસે ધર્યો. જ્યારે છુંટડા પી ઉઠીને એટલે થતો થતો ફિરણુ બોલ્યો, ‘લે, હવે રાખી દે આને. હમણાં નથી પીવું વધુ.’

‘ત્યારે શું પીશો, શું ખાશો કહ્યો ? પેટમાં ગડબડ નહીં હોય તો કાંઈક ખાવા પીવાથી હમણાં જ શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવી જશે. તે મનમાં ને મનમાં મુંઝાયા કેમ કરો છો ? શરીર સારું ન હોય તો કહેાને શું થાય છે ? કાંઈ ખબર તો પડે—’

‘આઃ શા માટે માથું ખાય છે ? તખીયત એવી કાંઈ ખરાબ નથી. અમસ્તુંજ શરીર જાણે ઢીલું ઢીલું જણાતું હતું, કામમાં મન

નહોતું લાગતું એટલે વહેલો ઘેર ચાલ્યો આવ્યો. તું બહુ ધમાલ કરી ચૂકે છે વરુણા ! જરા હસમાંથી ખસ થાય, પાન પરથી ચુનો ખસે તો તું જીવજ ખાઈ જાય ! શરીર છે. રોજ કાંઈ એક સરખી સ્થિતિ માણસને હોય ?

‘તે કારખાનાનું કામ છોડીને આમ ક’ટાણે ઘેર આવતાં પણ તમને કોઈ દિવસ જોયા નથી તેથીજ મનમાં ફાળ પડે છે કે આજ શું થયું, તેમાં એટલા બધા ચીડાઈ શાના જાઓ છો ? મારે ત્યારે કરવું શું ? તમને કોઈની કાંઈ ફિકર ચિંતા ન હોય, પણ મારાથી તો એમ કંઈ દિલના થઈ આંખ આડા કાન કરી શકાય નહીં ને.’

‘ખસ થયું, આ જોયું ને ! એટલી વારમાં તો રીસ ચડી ગઈ ! તે શીકર ચિંતા તું ભલે કરે. પણ તેથી રોજ આમ ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં કય કય કય કય તે ક્યાં સુધી ખમી શકાય કહે જોડે ! થયું ચાલ ! જવા દે એ બધી વાતો હમણાં. આજે શરીરમાં વાર, તારે કાંઈ ચિંતા કરવા જેવું નથી. જરા તુટ થતી, હતી આજસ આવતું હતું. પણ હવે સારું લાગે છે. થોડી વાર પછી રહીશ તો ઠીક થઈ જશે.’

વરુણા-‘તે ‘નર્વસ બ્રેક ડાઉન’ (Nervous Break-Down) હશે. એ તમને કોઈ કોઈ વાર થઈ આવે છે. એક વાર ‘બ્લડ પ્રેસર’ (Blood Pressure) લેવડાવી જુઓ ને.

‘અરે ના રે ના ! એવું કાંઈ થે નથી થયું’ મને. ‘બ્લડ પ્રેસર’ લેવડાવવાની જરૂર નથી. ડોક્ટરને દેખાડવા જતાં કોઈ ને કોઈ ખોડ ખાંપણ એ કાઢવાનાજ. કાંઈક કહેવાનીજ વાર. ખરી વાતનું નિદાન નો થાય કે ન થાય પણ આ દવા ખાઓ, તે દવાનો રમડો પીઓ, હવાફેર કરો, છુટી લીઓ, આરામ લીઓ, ડાએટ રેગ્યુલેટ (Diet Regulate) કરો-આમ હુકમ, ફરમાસ ને સલાહની ઝડી વરસાવી ચૂકશે. એ બધું તમને પોષાય અમને તે પોષાય.’

‘હા. કેમ જાણે હું રોજ ડોક્ટરને દેખાડતી ફરતી હોઉં’, રોજ દવાના ખાટલા પીતી હોઉં, ને હવા ફેર કરવા લઈ જવાને તમને કળા કરતી હોઉં, સાંભળજે વાત.’

‘જવા દે-જવા દે હવે. એ વાત બંધ કર. બીજી બે માર વાતો હોય તો કર. કાંઈક મનનો બોલો હલકો થાય.’

‘મનમાં વળી શું થયું છે ? જ્ઞાનો બોલો છે ?’

‘થઈ છે રાખ ચુલાની ? ના રે, ના કાંઈ નથી-કાંઈ નથી ? શરીર સાથે મનનો પણ કાંઈક સંબંધ છે ને ? શરીર ઢીલું રાખ જેવું જણાતું હોય તો મન સાફ ને તાબું-માબું કયાંથી હોય ?’

હસીને વરણા બોલી : ‘ત્યારે તો સાફ ? મને લાગ્યું કે વળી મનમાં કાંઈક થયું હશે. ને તેથી શરીર ઢીલું ઢીલું થઈ ગયું હશે. શરીર ખરાબ હોય ને જેમ મન ખરાબ થઈ જાય તેમ વળી મન ખરાબ હોય તો શરીર પણ ખરાબ થઈ જાય ખરું ને ?’

‘તે સહેજમાં-ને કાંઈ નહીં તો માફ તો નથી થતું. થયું હોત તો-

‘બસ વળી મેણી ને ટાણી શરૂ કર્યાં ને ! જવા દેા એ વાત. હમણાં એ બધાની કાંઈ જરૂર નથી. વાર, ક્યારે આવ્યા ?’

‘ભગભગ એક કલાક થયો હશે.’

‘એક કલાક ! શું કહો છો ? તખીયત સારી નથી. ને ઘેર બાવી એક કલાક સુધી અહીં કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર એકલા અટૂલા સ્થિત રહ્યા હતા; મને કહી પણ ન મોકલાવ્યું ? હદ કરી તમે તો ! મને તો કાંઈ ખબર એ ન પડી. બાંધ ચા બાંધને આવતો હતો ત્યારે એને પૂછતાં બધી ખબર પડી. એ હૈયાપુટાએ પોતાની મેળે મને કાંઈ પણ કહ્યું નહોતું, પોતે જ ચાની કીટલીમાંથી ચા બાંધ આવતો હતો. વાર. ઉભા રહો ! હું એની ખબર લઉં છું !’

‘એનો કાંઈ વાંક નથી, વરણા ! મેં જ એને ના કહી હતી.’

‘કેમ ? શા માટે ના કહી હતી ?’

‘નાચ, ગાયન વિગેરેનો તમારો જબસો પુર-બહારમાં આનંદથી ચાલતો હતો એમાં આમ વિદ્ય નાંખવું મને ઠીક ન લાગ્યું.’

વરણાના ચહેરા ઉપર હાસ્યની રેખાઓ ફટી નીકળી; તે બોલી ‘તે તમે કહો છો ને કે શરીર તો કાંઈ બગડ્યું નથી, તો પછી ત્યાં

આવીને જ એસવું હતું ને. ને આવ્યા હોત તો શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવત ને મનનો યોગે પણ કાંઈક હલકો થઈ જતો. તમે ત્યાં ન આવ્યા તેથી જ વધુ વિદ્ય પડ્યું. તમે વહેલા આવ્યા છો, શરીરે મળ નહીં હોય, એમ સમજીને તો એ બધી બધીઓ ચાલી ગઈ.

‘એ-એ-એમ ? ત્યારે મારી મોટી એમદગ્રી થઈ. પણ તે હું તો ફક્ત ધીરજ આવ્યો હતો. મારી તબીયત મારી નથી એમ તો મેં કાંઈનેયે કહ્યું નહોતું.’

‘ક’ટાણે ધીર આવ્યા. ને એકલા અટૂલા ચૂપ-ચાપ અહીં સૂતા છો. એમ સાંભળતાજ બધાને લાગ્યું કે શરીર ખરાબ હશે, એટલે પછી એમણે કહ્યું કે આવજ હવે બંધ કરીએ. ને ફરી કાંઈ તાણ કરીને કહી શકી નહીં કે ના ચાલવા દીઓ’

‘હૂં ! તે-ચાલવા દીધું હોત તો કાંઈ વધો ન હોતો. મને એમાં કાંઈ વધો હતો કે મને નહોતું ગમતું એ તમે બધાયે કેમ ધારી લીધું ?

‘તે ધારી લેવું જ પડે ને પછી. સાંભળ્યું કે, બધી વારથી આવ્યા છો ને ચૂપચાપ એકલા ઘરમાં સૂઈ રહ્યા છો. આ પીવી છ-એટલું પણ મને કહી મોકલ્યું નહીં-’

‘તે એમાં શું થઈ ગયું ? આટલી બધી સખીઓ-સાહેલીઓની મજલિસ જામી હતી, આ પાણીનો બંદોબસ્ત ને પ્રબંધ તો હતો જ. ને હું ચૂપચાપ-સૂતો સૂતો તમારાં નાચ-ગાન વિગેરે સાંભળતો હતો-

એક મહા-મધુર ચપળ હાર્ય વરણના ચહેરા ઉપર ને આંખોમાં ચમકી હોયું.

‘સાંભળતા હતા ? ખરેખર ? વાર કહો જોઉં-ગાયનો બધાં તમને કેવાં લાગ્યાં ?’

વરણા કુદરતી જ અતિ રૂપાળી હતી. એનો સુડોળ ચહેરો, એની નમણી મોહક આંખો, ધાટીલું નાક; આવું રૂપ સચરાચરમાં ભાગ્યેજ નજરે ચડતું. સુંદર ઓવા નાણુક ભાવે હલાવી ન્યારે તે આ પ્રમાણે હસતી ને એના બંને ગાલોમાં સુંદર નાણુક નાના ખાડા

પડતા ત્યારે એક એવી અતુલનીય મોહક માધુરી એની આંખોમાં ને ચહેરામાં સ્ફૂર્તિ નીકળતી કે એ જોવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ ચક્ષિત મંત્ર-મુગ્ધ બની જતી. રહેજ રિમત કરી કિરણ વરણા સામે જોયું; એના હાથ પોતાના હાથમાં પકડી કિરણ બોલ્યો-‘ખરાબ ન કહેવાય.’

જોલતા જોલતા એક ઊંડો નિઃશ્વાસ તેજ વખતે કિરણના હૃદયમાં ભરાઈ આવ્યો; હાથમાંથી વરણાનો હાથ છોડી દઈ તેણે પોતાનું મોં ખીજી તરફ ફેરવ્યું.

‘ખરાબ ન કહેવાય!-અસ ફક્ત ખરાબ ન કહેવાય!’ એક જતની નિરાશાજનક નજરે વરણા તેની સામું જોઈ રહી.

કિરણે એની તરફ મોં ફેરવી કહ્યું-‘કેમ ગુસ્સે થઈ ગઈ કે શું? તે અત્યંત સાઈં હોય તે પણ માલુસને બધું હંમેશાં કાંઈ સાઈં લાગે?’

‘હા—’

‘એમ નહીં-જાણું જોલું છું વરણા! છોકરીઓનો કારણ ખરાબ નહોતો ને તારું પેલું ગાયન-તે તો બરાબર તારું જ. ધણીયેવાર સાંભળ્યું છે. રોજ રોજ એની વખાણ પણ ફટકા કરે કહે.’ કહી એણે વળી પાછો વરણાનો હાથ પકડ્યો.

હાથ પાછો ખેંચી લેતી વરણા બોલી-‘લ્યો, રહેવા દો હવે, એટલી બધો ડોળ કરવાની જરૂર નથી. તમને કાંઈયે સાઈં લાગતું નહોતું; તમને આજકાલ માઈં કરેલું જોતેલું ગાયેલું કાંઈયે સાઈં લાગતું નથી.’

જરા હસીને કિરણ બોલ્યો-‘તે માઈં બધુંય તને સાઈં લાગે છે?’

‘બધુંય કાંઈનું કાંઈનેયે હંમેશાં સાઈં ન લાગે.’

‘ત્યારે તમારાં આ નાચ-ગાન જો આજ મને સારાં ન લાગ્યાં હોય તો મારો એવો તે શો અપરાધ થઈ ગયો?’

‘અપરાધની વાત કાણુ કરે છે? જાઈં ન લાગ્યું તો ન લાગ્યું ખેર! અસ! ખીજું શું!’

‘પણ તું ખીજીય છે ને? પણ મને એ બધું-ધાર કે ખરેખર સાઈં નહીં લાગ્યું હોય. પણ મારી તખીયત ઠીક નહોતાં હું જો આ

ક'ટાણે ઘેર આવી ચડ્યો-તે તને પણ કાંઈ બહુ સાઈ લાગ્યું હોય-
ગમ્યું હોય એવું જણાતું નથી. ને તેથી હું કાંઈ ચીડાતો પણ નથી.'

‘તમે તો ખરેખર કુહાડાના ધાજ કરો છો! જ્યારે ત્યારે તમે
આમ ફાવે તેમ ખોલી નાંખો છો. તમને શરીરે ઠીક નહોતાં ઘેર
આવ્યા-કહો થોડા વહેલા આવ્યા-તેથી મને ગમતું નથી? ખરેખર
તમે એમ માને છો કે હું એવી અણુપણ, લાગણીહીન સ્ત્રી છું-મને
તમારા માટે જરા પણ માયા-મમતા નથી-’

‘માયા-મમતા-તે કેટલી છે, કેટલી નથી-તે તું જાણ. હું મનમાં
શું ધાઈ છું, નથી ધારતો તેથીયે કાંઈ ખાસ વિશેષ આવતું જતું
નથી. પણ-આવો ખાસો મળતો નાચ-ગાનનો જલસો ચાલતો
હતો-તેમાં મારા આમ અચાનક આવી પડવાથી વિદ્ય પડ્યું, તેથી
જરા નારાજ બધાયને થાય, એથી કાંઈ કાંઈને દોષ દેવાય નહીં. હું
પણ તને દોષ દેતો નથી. ઉત્તરું મને મનમાં સંકાય થયા કરે છે કે
મેં આવીને તમારા જલસામાં ભંગાણુ પાડ્યું. તે હવે પછી-’

‘હવે પછી-શું? તખીયત સારી નહીં હોય તોય પણ ક'ટાણે
ઘેર નહીં આવો ને કારખાનાંમાંજ સ્થ રહેશો એમને? કારણ કે,
તમને એમ લાગે છે કે ઘેર જતાં મારી શાંતિનો ભંગ થાય કે મારી
મોજ-મજલમાં વિદ્ય આવે? તમે ધારતા હશો કે હું રોજ રોજ
ઘેર આવા નાચ-ગાનના જલસા કરતી હોયશ?’

‘ને કરે તો એમાં વાંધો પણ શો છે? જમી જુડી લીધા પછી
કાંઈ ખાસ કામ તો નથી હોતું ને.’

‘કામ?—તે શું કામ કઈ કહોને? ગોઠાં સીવું? ધંદુડો લઇને
મગ કે અડદની દાળ ભરકું? ખાંડણીયામાં ચોખા ખાંડું, કે માથે બેઠું
લઇ રસ્તાના નળ ઉપરથી પાણી ભરી લાવું? કે છાણાં વાસીદાં કઈ?’

‘એમ કાણુ કહે છે? જમની પાસે પૈસા છે, તેઓ નોકર-ચાકર
બે-ચાર રાખી શકે છે, ને તેથી તેઓ એવું કાંઈ કામ હાથે કરતા
નથી. પણ તેથી શું ખરેખર ધરમાં ખીજું કામ ન હોય? ફક્ત શું

નાચ-ગાન ને ચા-પાણીની મિજલસમાં જ નવરાશનો અધીય વખત વેડરી ન'ખાય ?'

‘ફક્ત નાચ-ગાન અને ચાની મિજલસ કરવામાં જ હું રાજ મારી પુરસદનો વખત વીતાવું છું એમજ તમે માની રાખ્યું છે ? વાર, તો પછી વચ્ચે વચ્ચે આમ અચાનક કંટાણે ઘેર આવીને જોઇ જતા જાઓને કે પુરસદનો વખત હું આમ ફક્ત મિજલસ કરીને જ વેડરી નાખું છું કે ખીણું કાંઈ કરું છું.’

કિરણે જવાબ વાળ્યો-‘તારી ચર્ચા જોવા આમ અચાનક ઘેર આવી જવાનું કશું જ કારણ નથી વરણા ! ને તે કોઈ પણ પતિને માટે શોભનીય પણ ન બેખાય. તારે કેમ ચાલવું, કેમ ચાલવાથી તાર-તારા ધરતું કલ્યાણ થાય તે તું પોતે જ જોઈ-વિચારી-નક્કી કરી તે પ્રમાણે ચાલી શકે છે, ને એમ સમજીને જરૂર ચાલીશ એવી આશા કાંઈ નહીં તો હું તો જરૂર રાખી શકું.’

‘પણ સારું થું ને નરસું થું એનો નિર્ણય કોણ કરી આપશે ? બેઉ જણ હંમેશાં એકમત ન પણ થઈ શકીએ, ત્યારે-’

‘તે જુદો મત ન થાય ? ને જ્યારે એમ મત ન મળે, ત્યારે...’

‘ત્યારે-થું ? ત્યારે તમારા મતને મારે માન આપવું, મારા મતને બોલે એમ ને ? કારણ કે તમે પતિ ને હું તમારી સ્ત્રી ખરું ને ?’

ક્ષણિક ઉત્કેષાટથી વરણાની આંખો ને ચહેરો લાલચોળ બની ગયા. તે કિરણ સામું જોઈ રહી.

કિરણે ઠંડે કલેજે જવાબ વાળ્યો-‘એવું હંમેશાં બનવા સંભવ નથી, ને એટલેા હક-દાવો હું કરતો પણ નથી. પણ જે મને ન મળે, જે હું પસંદ ન કરતો હોઉં, તે ચોખ્ખેચોખ્ખું કહી દેવાનો હક તો મારો જરૂર છે જ. હું પણ સાચેસાચ તો તારો કાંઈ દાવ નથીને ?’

‘ને હું પણ તમારી દાસી નથી. સંસાર જેવા તમારો છે તેવા મારો પણ છે.’

‘એ બરાબર છે ! જેવો તારો તેવો મારો પણ ખરો. માટે જ એક જણને એકબીજાનો મત મેળવી ચાલવું જોઈએ.’

‘એ કેમ અને ? હું જ્યારે પણ જે કંઈ કરું, તે અધાયમાં તમને દોષ જ દેખાય, એ બધું તમને જો ન જ ગમે.’

‘એવું, એટલું બધું-કાંઈ કાળે બનતું નથી વરણા ! અને પણ નહીં ને....’

‘નથી બનતું-તે હશે, ને તેમ અને તો કાંઈ પતિ સાથે વસીને કાંઈ પણ સ્ત્રી સંસાર ન ચલાવી શકે, પણ અહીં તમને તો એમ સચરાચર થાય છે જ.’

‘એ-એ-એમ ?’

‘થાય છે સ્ત્રી વળી ? આ દેશોને આજની જ વાત. શું હતું ? એક સાધારણ પાર્ટી (Party) ગાંઠી છે, ને એક નારો મ્યુઝીકલ ઓપેરા (musical opera) એ નિમિત્તે ભજવી બતાવે છે, તેની તાલીમ (રીહર્સલ)-આ બપોરને વખતે કંઈ ખાસ કામ નહોતું તેથી કરાવતી હતી.’

‘પાર્ટી ! શાની પાર્ટી ?’

–‘આ નાતાલના તહેવારોમાં મારા આપુજી ને આ અધાંય સાથે અહીં આવવાના છે, એમની સાથે એમના હેતુ મિત્રો પણ કાંઈ કાંઈ કદાચ આવે. એ વાત તો મેં તમને કરી હતી ખરું ને ? યાદ છે કે નહીં ?’

‘હા, છે ખરી.’

‘થોડાક દિવસ એ અહીં રહેવાના છે. એમને કાંઈક મનોરંજન તો જોઈએ ? તેથી એક પાર્ટી આપવાનું નક્કી થયું છે.’

‘ઓ-ઓ ! ને એ પાર્ટીમાં-એ મ્યુઝીકલ ઓપેરા કે એવું શું કંઈ કંઈ ને તે-આ નાટિકા ભજવવાની છે ? ને-તેની જ રીહર્સલ થાય છે ધરમાં ?’

‘હાસ્તો.’

‘તારૂંથે એક ગાયન સાંભળ્યું મેં. ને ધણું કરીને સાથે નાચ પણ થતો હતો. ત્યારે તું પણ આ ઓપેરામાં એકાદ ભૂમિકા ભજવવાની હશે ખરું?’

‘ભજવવાની હોઈ’ તો ભજવુંયે, એમાં શું થઈ મયું?’

જરા વિસ્મયભરી આંખે વરણા સામું જોઈ રહી. થોડા પ્રલેપભર્યા અવાજે કિરણ બોલ્યો—‘પાટી’ ફક્ત ધરનાં માણસોની જ ધણું કરીને નહીં હોય, ચહેરાનાં કાંઈ કાંઈ માણસોને પણ એમાં નિમંત્રણ આપવાનાં હશે ખરું તે?’

‘હાસ્તો વળી! પાટી’ કાંઈ ફક્ત ધરની પાટીને—ન જ કહેવાય.’

‘ત્યારે આ બધાયની સાથે એક નાટકની નાચિકા સજી, બની કતીને તું ‘સ્ટેજ’ પર નાચ કરશે? નાચ કરીશ ને વળી ગાઈશ પણ ખરી ખરુંને?’

‘ભૂમિકા જો મારે ભજવવીજ હશે તો બહુપ કરવું પડશે.’

‘ને એ બધું જો મને પસંદ ન હોય તો?’

‘ન હોય તો ન હોય. બધી વાતમાં મારે તમારી મરજી મુજબ ચાલવું પડે એવું કાંઈ થોડું જ છે.’

કિરણના ચહેરા ઉપર કઠોરતાની કાલિમા છવાઈ ગઈ. વરણાને જરા હસવું પણ આગ્યું, પણ તે દબાવીને તે બોલી—‘પણ મેં સાચે સાચ પાટી લીધી નથી. એનું કારણ એ છે કે એ મને શોભે એમ મેં પોતેજ નહોતું ધાર્યું. તમને ગમશે કે નહીં મને એવા વિચારથી નહીં!’

‘એટલુંયે હજી સાડું છે કે એટલીયે સમજદારી તને આતી. નહીં તો—’

‘નહીં તો શું? શું કરત તમે?’

‘હું પાટી બંધ કરાવી દેત.’

‘બંધ કરાવી દેત! કયા અધિકારથી?’

‘હું તારો પતિ છું, ધણી છું, એ અધિકારથી!’

‘પતિ! ધણી—! એ અધિકારથી! પતિ થઈને મને પરણ્યા છો તેથી તમને આટલો બધો હક્ક મળી ગયો છે—મળી ગયેલો ધારી

બેઠા હો કે પગલે પગલે એકેએક વાતમાં તમારો વિધિ-નિષેધ માનીને જ મારે ચાલવું પડે ?

‘કાંઈ નહીં તો મારે મન જ્યાં મારી ઇચ્છા-આપડનો સવાલ આવીને ઉભો રહે જા તો એમજ થશે વળી ! તું જોઈ વિચારી સમજીને જ નહીં ચાલે તો મારે ચાપતા ઉપાયો શેવા પડશે સમજ ?’

‘ઓહોહો એમ છે ?’

‘હા ફક્ત એટલું જ શા માટે ? આ આવડી મોટી એક પાટી’ તું ઘેર કરવા બેઠી, તે બાબત એકવાર મને પ્રજ્ઞવાની-જણાવવાની શે કાંઈ જરૂર તને ન જણાઈ ?’

‘કેમ પહેલેથી તમને જણાવવાની જરૂર શા માટે ? ધર-ધર-ધર માંડે પણ છે-ને એ ધરમાં ક્યારે શું કરવું શું ન કરવું એ બધું તમારી રજા લઈને-અનુમતિ લઈને કરવું જોઈએ એમ ? આ પણ તમારો પતિ તરીકેના હક્ક છે ખરું ?’

‘ઓહોહો વળી ! નાની નણવી બાબતોમાં તું તારી મરજી મુજબ કરી શકે છે. પણ આવી જાતના મોટા મોટા જલસા વિગેરે કરવા બાબત મારી સાથે સલાહ મસલત કરી, મારો મત લઈ પછી આ બધું તારે કરવું જોઈએ ?’

‘શા માટે ? શા માટે એમ કરવું પડે મારે ?’

‘ધરને આગળે નકામી એક ધમાલ થઈ પડે. ને તે બધી ધમાલ સંભાળવાનું મારે માથે જ આવે. ને તે હું કરી શકીશ કે નહીં, મારાથી એ બનશે કે નહીં એ પણ એક કારણ ન રહેવાય ? તે વળી મોટામાં મોટું કારણ ખરચવું. આવા સમારંજમાં ખરચ બધું થાય. ને તે બધું મારેજ ખર્ચવું પડે ને. લોહીનું પાણી કરીને રૂપિયા હું કમાઈ લાવું છું, તું નહીં !’

‘થું કહ્યું ? કમાણીનું મોંઘું મારું ? કમાઈ લાવો છો, એટલે મને વેચાતી લીધી છે ખરું ? એ ચાર રૂપિયાથી વધુ ખર્ચ મારે કોઈ વાર કરવો પડે તો તમને એ હાથ જોડી તમારી પાસેથી બીજા મગીને એ મેળવવું પડે ખરું ને ?’

એટલા જ ભેરદાર અવાજે કિરણે જવાબ વાળ્યો: 'તારે કોઇ દિવસ મારી પાસે બીજા મંત્રિની પડી નથી વરણા ! હું જે કમાણી લાવું છું તે મહિને મહિને તારા હાથમાં મૂકું છું.'

'ને હું તે મારા શોખને ખાતર જ હાથે ખોળા ભરીને ફેંકાઉં છું ખરું ?'

'થું કરે છે, તે તું જાણે. મેં તારી પાસે કોઇ દિવસ કોઇ હિસાબ માંગ્યો નથી. ફક્ત હું એટલું મારી આંખે જોઇ શક્યો છું કે તને આ કમાણી ખર્ચમાં પુરી પડતી નથી. ને કોઇ વાર કોઇ કારણે વધુ ખર્ચ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે તો તે મારે કરજ કરીને પતાવવો પડે છે. ને તે કરજ ભરતાં ભરતાં જીવ જાય છે મારો. વાર જવા દે એ વાત. આ વખતે તને પહેલેથીજ એતાવી દઉં છું કે તારી આ પાટીને તારાં આ નાટકનો અભિનય એતું ખર્ચ કયે આંકડે પહોંચશે તે પ્રભુ જાણે, પણ હું એ ખર્ચની જરા પણ જવાબદારી લઇ શકીશ નહીં.'

'નહીં લઇ શકે ! શા માટે નહીં ? એ જવાબદારી તમારે લેવીજ પડશે. નહીં લઇ શકાય એમ યોલતાં તમને જરાય શરમ પણ નથી આવતી ? 'હું પતિ, હું ધણી' કહીને બહાણ મારવા નીકળી પડ્યા ને આયદીનાં એકાદ ખર્ચની જવાબદારી લેતાં કેમ વસમું લાગ્યું ? તમારે જવાબદારી લેવીજ પડશે.'

'ના, તે નહીં બને ! પતિ, ધણી સમજીને મારી સાથે પ્રથમથી ધર-સલાહ કરી હતી કે આજે મને જવાબદારી લેવાનું તું કહી રહી છે ?'

'વાર, ના લેતા ! ત્યારે હવે મારી વાત પણ સાંભળી લ્યો, પાટી ચૂંચીને-ને વળી પ્રથમથી મેં ધાર્યા કરતાં વધુ ઠાઠમાઠથી ચશે ! ખર્ચ મારી મરજી મુજબ હું કરીશ ! ને તેનાં જે ખીલો મારે ચૂકવવાં પડશે તે હું મારાં બધાં ઘરેણાં ગાઠાં 'પબ્લિક ઓક્શન' (જાહેર લીલામ)માં મુકીને ચૂકવીશ ! ફક્ત એટલુંજ નહીં, પણ આ 'ખર્ચ'માં હું 'પાટ' પણ લઇશ ! મારી સખી સાહેલીઓએ કહેલું પણ હું નહોતી માની ! પણ હવે-હા લઇશ, જરૂર લઇશ ! શા માટે ન લઉં ?'

‘ત્યારે હું પણ કહી રાખું છું કે હું પાટી’ બંધ કરાવીશ. બહાર જ્યાં મરજી હોય ત્યાં જમને જેને જેમ ફાવે તેમ કરે. મારા ઘરમાં આ બધી ભવાઇ હું નહીં ચાલવા દઉં!’

‘નહીં ચાલવા દીઓ! જેમ કે? અલખત ચાલવા દેવી પડશેજ. ધર તમારું એકલાનું છે? તમે બંધ કરાવશો? તમારી એટલી બધી હિંમત છે કે મારા ઘરમાં હું એક પાટી’ કંઈ ને તે તમે બંધ કરાવી શકો? એટલા બધા મોટા માતખર માલિક શું તમે થઈ પડ્યા? તમે કાણ, ને હું કોની દીકરી? તમે કોને બીક દેખાડો છો ખબર છે?’

‘દીકરી તું ગમે તેની હો, પણ મારી સ્ત્રી છો! સ્ત્રી પતિ જે કહી શકે તે મેં તને કહ્યું છે.’

‘ઓહોહોહો, પતિ! મહેરબાની કરી મારા બાપે મારાં તમારી સાથે ભ્રમ કર્યાં, એટલે સાહેબ મારા શરીર-મનના ધણી થઈ બેઠા? વાર જોઈ લઈશ! તમે પતિ હો કે ગમે તે હો, હું જોઉં છું કે તમે આ પાટી’ ને આ ‘પે’ કેમ બંધ કરો છો તે!’

કહી વરણા આરણા તરફ ફરી.

x

x

x

x

‘આ શું? કાણ છો તું? ક્યાંથી આવે છે? અહીં શું કામ છે? કાંઈને પ્રજાયા ગાજ્યા વિના ઘરમાં ચાલી આવે છે-કાણ છો તું?’

આરણાના ઉંબરા પાસે તે વખતે સૌદામિની આવીને ઉભી હતી. તેણે કહ્યું: ‘તારી સાથે મારું કાંઈ સગપણ નહીં હોય બેટા! પણ કિરણની હું મા છું, એને મારે બે વાત કહેવી છે તેથી હું એને ઘેર આવી છું.’

‘મા! મા—?’

‘હા, તે તું ગમે તેની દીકરી હોય બેટા! એની કાંઈ કાળે એક મા હશે કે હોઈ શકે છે એવો કાંઈ દિવસ વિચાર પણ કર્યો નથી? ને એ ભ્રમરાળે પણ તને શું કાંઈ દિવસ મારી બાબત કાંઈયે કહ્યું નથી?’

‘મા! આ તમારાં મા થાય મીંડ રાય?’

‘હા.’

ધ્રુવતી ધ્રુવતી વરણા બાળુમાં પડેલા એક કાચ પર બેસી ગઇ. પથ્થરનાં પૂતળાંની જેમ સ્થિર-નિશ્ચેષ્ટવત્ બની કિરણુ શોડીવાર ઉભો રહ્યો. પછી કાંઇક વિચાર આવતાં આગળ વધી માને પગે લાગ્યો. એના માથા પર પોતાના બન્ને હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપતી સૌદામિની બોલી-‘દીકરા ! તું કેવો ને કેટલો સુખી છો તે તો હું નબરે જોઇ રહી છું. તો પણ તું પગે લાગ્યો. હું મા છું.’ તને આશીર્વાદ આપું છું. ‘સુખી થાને દીકરા !’

કિરણુ ઉઠીને ઉભો થયો ને બોલ્યો : ‘એસ-આ.’

ધરમાં દાખલ થઇ સૌદામિની એક કાચ ઉપર બેસી કિરણુ પૂછ્યું.

‘સતીશની સાથે આવી હમ્મશ ખરું ને ?’

‘હા.’

‘પણ એ તો કાંઇ બોલ્યો ન હોતો કે તું ચે એની સાથે અહીં આવી છો ?’

‘શું બોલે ? હું આવી છું-એ જાણતો તું નારાજ થાત-રાજ તો ન જ થાત ને ?’

જાંડા નિઃશ્વાસને રોકી કિરણુ બોલ્યો-‘શા માટે અહીં આવી છો ? કાણે તને કહ્યું કે હું અહીં છું ?’

‘ના, ભાઇ ! મને કાંઇએ કાંઇ કહ્યું નથી. હું તો જાત્રા કરવા નીકળી હતી. ગયા, કાશી ને વિંધ્યાચળ યર્ષ અહીં ત્રિવેણીરનાન કરવા આવી હતી. પાંચ છ વર્ષ થયાં થર છોડીને નીકળ્યો છો, કાંઇ દિવસ કટકી કાગળ લખીને ચે અમારા ભાવ ન પૂછ્યા દીકરા, કે અમે મુઆં છીએ કે જીવતાં ? અમને ક્યાંથી ખબર હોય કે તું અહીં છો ? અચાનક બે દિવસ પહેલાં મેં તને રસ્તામાં મોટરમાં જોતો જોયો, ને આજ છ વરસે હું પહેલીવાર જણી શકી કે પ્રભુએ તને સાજો નરવો રાખ્યો છે. અહીં જ આ શહેરમાં-ને-ને-’

હૈયું ભરાઇ આવતાં મોઢું ફેરવી સૌદામિનીએ સાડીના પાલવ વડે આંશુ લૂછ્યાં.

જરાવાર મુંઝાઈ આખરે ફિરણે કહ્યું-‘સતીશ જ તમને અહીં મારે ઘેર લઈ આવ્યા હશે ખરું?’

‘હા, પછી મહેનત કરી એણે તારા ઘરનું ઠેકાણું મેળવ્યું, ને બીજી બધી ખર્ચ મેળવીને મને બધી વાત કરી. મારાથી રહેવાયું નહીં. એને પરાણે હું અહીં તેડી લાવી. તે આવવા રાજી નહોતો.’

‘ક્યાં છે એ?’

‘બહાર દરવાજા પાસે ઉભો છે.’

ફિરણે ઉઠી ઉભા થઈ ખારણી પાસે આવી હાક મારી-
‘સતીશ! આવ જાણ ઘરમાં આવ.’

સતીશ ઝોરડામાં દાખલ થતો થતો બોલ્યો-‘કાંઈ દુઃખ ન લગાડતો જાણ! અચાનક આમ કાંઈ કશા કારણે વગર આવ્યા એ અમે વાજબી નથી કયું’-

‘તું મને મળ્યો ત્યારે આ કહ્યું હોત તો હું જાતે તમારે ઉતારે આવીને તમને મળત. વાર, ખેસ.’

સૌદામિની બોલી-‘હા, સતીશે મને કહ્યું ખરું, તને ખર્ચ આપવાની પણ એની મરજી હતી. પણ તને ખર્ચ પડતાં જ તું અમને મળવા દોડ્યો આવીશ એ હું કેમ માની શકું?’

‘અમને-અમને એટલે?’

‘અમે બધાયે આવ્યા છીએ. દેશમાં રેહા ઘરમાં એકલા બધાંમને મૂકીને મારાથી કેમ અવાય?’

ફિરણુ ચમક્યો. એના ચહેરા પીકા-કચ પડી ગયો. વરણા તરફ તેણે એકવાર જોયું. કાચની પીઠપર માથું મૂકી તે એક-એ ક્ષણ હતાશ બાવે બેસી રહ્યો. પછી બોલ્યો-‘વરણા! તું બીજા ઝોરડામાં જા. એ બાની સાથે મારે જે વાતચીત કરવાની છે તે...’

વરણા ઉઠી; પણ ધ્રુજતી ધ્રુજતી વળી પાછી બેસી ગઈ. ઉશ્કરાટ ભર્યા કબહ પછી આ અણધારેલી ઘટનાને જાંગે ઉઠાવેલી પ્રતિક્રિયાએ એના દેહ-મનમાં એવી ખિન્નતા ઉત્પન્ન કરી દીધી હતી કે ઉભા થઈને એ ડગલાં ચાલવાની શક્તિ પણ તેનામાં રહી નહોતી.

કિરણ બોલી-‘ત્યારે અમે જ બીજા જોરડામાં જઈને બેસીએ છીએ. તું રહેવા દે.’

વરુણ-‘તમારે જે વાત કરવી હોય તે અહીં મારી સામે જ કરો. હું તે બધું સાંભળવા માંગું છું. સાંભળીને સમજવા પણ....’

જરા બવા ઉંચે ચઢાવી કિરણે કહ્યું-‘શું સાંભળવું છે તારે? ને સાંભળીને નવું તું શું જણાવવા-સમજાવવા મગિ છે વરુણ? સાંભળ્યું તો ખરું તેં કે પાંચ છ વરસ થયાં દેશ છોડીને હું આવ્યો છું, એમની કાંઈ ખબર અંતર લીધી નથી ને તને પણ એમની ખાતર કંઈ કાંઈ કહ્યું નથી.’

‘શા માટે ન કહ્યું? શું સમજીને ન કહ્યું?’

‘ન કહ્યું-મને એમ કરવાની જરૂર ન જણાઈ-મારે કહેવાની ઇચ્છા ન હોતી. ને કહ્યું હોત તોય શું થાત? દેશમાં મારે ઘેર જઈ મારી માને ‘સાસુ’ કહી તું એને તારા માથા પર બેસાડત ખરી?’

‘પણ આજ ત્યારે એ આવ્યાં તો ખરું ને આ ઘરમાં સાસુનો હક છે એમ કહીને.’

સૌદામિની બોલી-‘ના, બેટા! તારી સાસુ હોવાનો હક્ક કરીને હું તારે ઘેર નથી આવી. હું આવી છું-હું એની મા છું તેથી એને ઘેર ફક્ત એને જે ચાર વાતો કહેવા. તું આજ એની વધુ યાદને બેડી છે તેથી શું મારો એટલેયે હક્ક નથી? પણ તું ખીજે માં બેટા! સાસુ યાદને તમારા આ ઘરસંસારમાં આવીને વચ્ચે બેસી જવાની મારો જરાયે ઇચ્છા નથી. એ ચાર વાત મારે એને કહેવી છે તે કહી હું બેડી વારમાં જ મારી મજા અહીંથી ચાલી જઈશ.’

‘વાર, તે કહેને તમારે જે કહેવું હોય તે.’

સૌદામિની બોલી-‘ના, દુઃખની જે વાત આજ હું કહેવા આવી છું, બેટા! તે તારી સામે કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી. ચાલ સતીશ! ઉઠ, કાંઈ નહીં હવે એને આપણા ઉતારાનું ઠેકાણું દઈ દે. એની મરજી હોય તો તે ભરે ત્યાં આવીને મજા; નહીં તો કાંઈ

નહીં. ને વળી હું કાંઈ મારા સ્વાર્થને થોડી જ રહું છું? દીકરાએ પાંચ છ વરલથી વિધવા માને કાંઈ દિવસ કાંઈ પ્રજાનું સ્વપ્ન જે નથી. પોતે આટઆટલું કમાય છે તે એ હાથે જોળા ભરીભરીને આણુગીરી કરવામાં ઉડાડી દીએ છે. પાંચમાં પ્રજાએ એવો ખતીને અહીં બેઠો છે. તે એને મારા દુઃખની વીતક શું કહેવી? હું તો આવી હતી પેલી અભાગણીના દુઃખની કહાણી કહેવા. મારો તો હજી ચલામાં પડ્યો પશુ એનો તો હજી છે ને? પરણીને ધરમાં બેસાડી છે એ તો !'

‘પરણીને ધરમાં બેસાડી છે? કાને? કાને!’

બોલતાં બોલતાં વરણા ઉઠીને ઉભી થઈ ગઈ. તે થર થર કંપવા લાગી. સૌદામિની બોલી-‘અરે ભમરાણા! આ વાત પશુ જાની રાખી આને જમને પરણી લાવ્યો! હું એ જ વિચાર કરતી હતી, કે ઘેર એક વહુ બેઠી છે ને આ સાહેબી રીતભાતથી રહેતા મોટા માણસો હોવા છતાં જણી જમને એક ઉપર ખીજ દીધી?’

‘ઘેર એક વહુ બેઠી છો ખીજ એક વહુ! ને આ વાત જાની રાખી? એ-એ-એ-’

બોલતાં બોલતાં વરણા મૂછો ખામને પડી ગઈ. ગભરાયેલા કિણુ તેને ઉપાડી કાચ પર સવાડી.

‘પાણી! પાણી! અરે કાંઈ છે હાબર!’

નોકરો જે આજુબાજુ હતા તે બધાય દોડી આવ્યા. ને માવજત કરવા મંડી પડ્યા.

સૌદામિની બોલી-‘ચાલ સતીશ! ધણું થયું, ચાલ, હવે આપણે ઉતારે પાછા જઈએ. એને ઠેકાણું લખી આપ. એની મરજી હશે તો ત્યાં મળવા આવશે નહીં તો કાંઈ નહીં.’

સતીશે ઉતાવળે ઉતાવળે ખીજામાંથી એક કાગળ બહાર કાઢ્યો. ને પેન્સીલથી ઠેકાણું લખી તે કાગળ કિણુના હાથમાં મૂક્યો. સૌદામિની સતીશનો હાથ પકડી તેને ખેંચતી ખેંચતી ધરતી બહાર નીકળી ગઈ.

પ્રકરણ ૭ મું

પ્રકૃતિ-ક્ષોભ

કાચ ઉપર આખો વીંચી વરૂણા પડી હતી. પાસેજ એક ખુરશી ઉપર કિરણુ ચપચાપ બેઠો હતો. પાસે સફેદ વસ્ત્ર વડે ઢાંકેલા એક નાના ટેબલ પર નોકરીએ સ્મેર્જીંગ સાસ્ટ, 'ઓ ડી' કોલોન'નું પાણી અને એક ગ્લાસ લેમોનેડ મંજાવી રાખ્યાં હતાં.

આખો ખોલી વરૂણાએ એકવાર જોયું. કિરણુ પ્રછયું: 'હવે જરા ઠીક જણાય છે કે?'

'હા' કહી વરૂણા ઉઠીને કાચની પીઠને અડેલીને બેઠી; નોકરી તરફ એકવાર આંખ ફેરવી; નોકરી બધા મૂગે મોંઢે બહાર ચાલ્યા ગયા. લેમોનેડનો ગ્લાસ હાથમાં લઈ કિરણુ બોલ્યો: 'આ લે, આટલું લેમોનેડ પી જા.'

'રહેવા દો હમણાં.'

જરા અચકાતાં અચકાતાં કિરણુ ઉઠીને ઉભો થયો. જરા વાર ઉભો રહી પછી ઓરડાનાં બારણાં તરફ ચાલવા માંડ્યો.

'ક્યાં જાઓ છો?'

'બહાર જવું છે. જરા કામ છે. કાંઈ કામ પડે તો નોકરીને બોલાવજો.'

'અહીં બેસો. હમણાં બહાર નથી જવું મારે. બેચાર સવાલ પ્રછવા છે તમને.'

'સ-વા-લ પ્રછવા છે?'

'હા, સાંભળવા પડશે તમારે! હમણાં આ ક્ષણે સાંભળવા પડશે!'

'શું છે બોલ? કિરણુ બેઠો.

'એ તમારાં મા હતાં?'

'હા, એ તો તું જાણી શકી છો. પાછો વળી સવાલ શા માટે?'

'પાછો વળી સવાલ શા માટે? હજીય વાતમાં આટલો ઇચ્છુકો!'

'તું પણ ત્યારે નક્કામા સવાલ શના પ્રછવા કરે છે?'

'પ્રછું છું, તે મારી ખુશી, તે તમે-તમે-'

‘હું શું?’

‘આવા પાખંડી-આવા હમ-’

‘પાખંડી!-હોઈ શકું છું. દુનિયામાં એવા ઘણા પાખંડી છે.’

‘પણ આવા નીચ ફાટીના પ્રતારક-’

‘શું એવડી મેં પ્રતારણા-છેતરપીંડી કરી?’

‘શું છેતરપીંડી કરી? છેતરપીંડી વળા ખીજ કાને કહેવાય? દેશમાં એક જણી સાથે પરણી આવી, તે વાત જાની રાખી, મારા આપને છેતરી, મારું આ સત્યાનાશ વાળું.’

‘તને પરણ્યો ખરો’ પણ તારું એવું સત્યાનાશ શું વળા ગયું? એ કીને હું તજને જ આવેલો. હજુ સુધી એને પાછી મહણ કરવાનો મારો જરાયે વિચાર નથી. તારો ધરસંસાર જેવો ચાલતો હતો તેવો જ ચાલ્યા કરશે. કાંઈ શોક આવીને તને સ્ત્રી નહીં ઉઠાડે સમજ.’

‘પણ શોક એક બેઠી છે તો ખરીને. જીવતી જાગતી! શોક! ધિક્કાર છે! શોક! આજકાલની આપણી આ સુધરેલી સમાજમાં શો-ક! હું જાણતી નથી તે કાણુ છે? ને હું પણ વળા કાણુ? હું તો સમજી જ શકતી નથી કે હું તમારી કી છું કે નહીં? એક કી જીવતી છતાં ખીજવાર ભમ કયાં? એ કાયદેસર કહેવાય જ કેમ?’

‘અહીં તહીંની ઉડતી બેચાર વાતો જ શીખી છો તું વરણા! કાયદા-કાનુન તું જાણતી નથી. આપણાં લમ હિંદુ-વિધિથી થયાં છે. પ્રથમની એક કી હૈયાત હોવા છતાં આ ભમ ગેરકાયદેસર નથી ફરી શકતાં. તું મારી કાયદેસરની જ કી છો સમજ!’

‘સાચું કહો છો?’

‘ન માનવામાં આવતું હોય તો કાંઈ વકીલને જમને પૂછી જો.’

‘પણ ત્યારે તમે તમારા આ પ્રથમ લમની વાત જાની શા માટે રાખી? વિભાયત જવાના ખર્ચના રૂપિયાની બાબતે મારા આપજીને છેતરીને-’

‘મેં કાંઈને છોતયાં નથી, તેમ મેં કાંઈના રૂપીયાનીયે લાભમ નહોતી રાખી. રૂપીયા એમણે એમની મરજીથી આપ્યા છે ને એમણે પોતેજ લાભનો પ્રસ્તાવ કર્યો હતો—’

‘પણ તે વખતે તમે એમને જણાવ્યું કેમ નહીં કે તમે પરણેલા છો ? તમને એમ લાગે છે કે એ જાણ્યા પછી પણ તેઓ તમારી સાથે મને પરણાવત ?’

‘સંભવિત નથી, પણ એમણે મને કાંઈ પ્રયત્નયે નથી ને મેં કાંઈ કહ્યુંયે નથી. મારી મેજે શા માટે કહેવા જઈ ? પ્રસ્તાવ એમણે કર્યો હતો ને હું જાણતો હતો કે તેમાં કાયદેસર કાંઈ વાંધો આવતો નથી—’

‘પણ ધર્મ મુજબ વાંધો—’

‘ધર્મમાં હું માનતો નથી. ને વળી હિંદુના હિંદુના દિગ્દર્શન દિગ્દર્શન પ્રમાણે આવાં લગ્ન કરવામાં અધર્મ જેવું પણ કશુંયે નથી. ધર્મને જેઓ માને છે તેમાંનાં ધણાઓ એકથી વધુ વાર પરણે છે, ધોરણ-સર બરાબર પરણે છે. આમળના વખતમાં માણસો જ્યારે ધર્મને લાભના કરતાંયે વધુ માનતા ત્યારે તે આવાં લગ્ન વળી વધુ થતાં હતાં.’

‘બહુ ફાંકડો ધર્મ આ તો !’

‘કિરણે જવાબ વાળ્યો’—‘હા એની ચર્ચા કરવાનો હમણું વખત નથી ને એની મીમાંસા પણ કાંઈ સહેજે પુરતમાં ન થઈ શકે. વાઈ, જ્યાં દે એ વાત. મારે કામ છે. હમણાંજ મારે બહાર જવું છે. હું જઈ છું.’

‘ના, નથી જવું, એસો. એ બધાં તમારાં બહાનાં છે. તમારે બહાનાં બતાવી છટકી જવું છે. સાંભળો! મારી આ છેલ્લી વાત છે. તમારો આ ધર્મ-અધર્મ, કાયદા-કાનુન જે હોય તે ભલે રહ્યા. હું એમાં કાંઈએ સમજતી નથી, સમજવા માંગતી પણ નથી. હું તમારી સ્ત્રી છું એમ હવે હું મારા મનથી માની પણ શકતી નથી. ને તમારા ધરમાં-તમારા સંસારમાં હવે હું એક દિવસે રહી શકું તેમ

પણ નથી. આજેજ હું મારા બાપુજી પાસે ચાલી જવાની છું-છોકરા-ઓને લઈને.’

કિરણે કહ્યું-‘મરજી તારી, જમ શકે છે. હું જોરાવરીથી તને અહીં રાખવા માંગતો નથી. પણ આટલું પણ યાદ રાખજે, કે તું મારી પરણેતર છો, હું તને અટકાવવા ધારું તો તું ન જમ શકે.-કાયદા-કોર્ટ પણ છે-ને કાયદાનો આશરો લઉં તો ફેંસલો મારી તરફેણમાં જ આવે.’

‘વારું ત્યારે જાઓ કારટે, ને વળી જુઓ. પોલીસ પાસે પણ મને પકડાવીને પાછી બોલાવી શકા છે કે નહીં, તેની ખાત્રી કરી લેજો. ને તમે એમ ધારો છો કે મને એવી રીતે પાછી લાવતાં તમે સુખે સંસાર ભોગવશો ?’

‘સુખ હમણાં ચે એવું હું શું ભોગવી લઉં છું ? જવાની મરજી હોય તો લલે જા. હું અંતરાય નાંખવાનો નથી, ને જોરાવરીએ તને પાછી પણ બોલાવી લાવવાનો નથી, ને એ પણ યાદ રાખજે કે-તારા જવાથી હું સુખી થઇશ-પણ દુઃખી એવો કાંઈ થવાનો નથી. આ આટલા વખતથી હું શું વિચાર કર્યા કરતો હતો તે તું જાણે છે ? સુર-બાલાને તજી દેવાની મેં મોટામાં મોટી બૂલ કરી છે. આ દેશની જ એ સ્ત્રી એ આર્ય નારી ! અજબ છે એનો મદિમા ! જે દિવસે એને તરછોડીને-તજીને હું ચાલ્યો આઠરો-પણ જવા દે એ વાત ! પણ એટલું હું તને કહી રાખું છું કે, જો હું તેને પાછી મહણ કરવા માંડું તો, મારી બધી કુટીઆ માફ કરી, પોતાને કૃતાર્થ માની, તે મારી સાથે આવી રહેવા જરૂર રાજી થાય તેમ છે.’

‘ત્યારે એમજ કરો. એક દાસી તમને મળી છે-તો દાસી સાથે જ રહો. પણ હું દાસી નથી, ને અમે કોઇની દાસી થઇ શકીએ તેમ પણ નથી !-જાઓ !’

મકરણુ ૮ મું

નવ-વિધાન

સતીશે બહારથી આવતાં જ સૌદામિનીને ઉદ્દેશીને કહ્યું—
'કિરણે મને માણસ મોકલી બોલાવ્યો હતો, કાઢીખા !'

'શું કહ્યું?'

'નવી વહુ એને પીયર ચાલી ગઇ છે. એની સાથે એ હવે રહેશે નહીં.'

'સાફ થયું ! વાર, પણ છોકરાં એનું શું?'

'એમને પણ સાથે લઇ ગઇ છે.'

'હું,—નાનાં દુધમલ બાળ બિચારા—મા વખર રહી પણ કેમ શકે ? પણ—તે શું હંમેશને માટે લઇ ગઇ ? કાંઈ દિવસ પાછા નહીં મોકલે ?'

'લાગવું તો નથી.'

'મેં જોયું કે મોટો દીકરો બહાર રમતો હતો. નાનો દાસીએ તેડ્યો હતો. અરે ભગવાન ! મને શું ખબર કે જામ થશે ! જાંબ હારી એક વાર મેં એમને જોયા પણ નહીં—' બોલતાં બોલતાં સૌદામિનીએ એક ઉંડો નિઃસાસો નાખ્યો, ને વળી બોલી—

'વાર, ત્યારે હવે એ શું કરવાનો છે ? નવી તો ચાલી ગઇ—'

'એણે કહ્યું કે જો સુરખાળા—'

'શું એને એ બોલાવશે ? ને નવો સંસાર માંડશે ? એમ કહ્યું ?'

'એમ કરી શકે—જે—જે—'

'જે—શું ? નવી વહુ જેમ રહેતી હતી તેમ બીબીની જેમ હાલ માથથી રહે તો એમને ?'

'તે જુઓને કાઢીખા—એના વિચારો તો હાલ એવાજ છે—કારણ કે તે એવી બગથી હાલ પાંચ-છ વરસથી રહ્યો છે. એને નશો કાંઈ ચપટી વગાડતાં મોડોજ ઉતરી જાય ! આદત બદલતાં વાર તો લાગે જ ને !'

એક નિઃશ્વાસો નાખી સૌદામિની બોલી: 'તો બળ્યું એમ તો એમ. જો એ એની સાથે ધર માડતો હોય તો! હું ને છોડીએ દેશમાં ચાલ્યા જશું. સુખે દુઃખે દિ ગુજરશું; પણ એ જો જશુ તો સુખી થાય!' અંદર બારણાં પાસેજ સુરબાલા ઉભી હતી; તે બોલી ઉઠી- 'ના, એમ નહીં બને, સામુજી! તમને બધાંયને છોડીને-એકલાં અડુલાં દેશમાં રાખીને અહીં આ પ્રમાણે હું રહી શકીશ નહીં.'

‘શું કહે છે તું દીકરી! એ તારો ધણી,’

‘ને તમે પણ સામુજી થાઓ ને, સત્ય ને ધંદુ મારાં દેર ને નણુંદ થાય. હું ધરની વહુ છું. જ્યાં રહેવું હશે ત્યાં રહીશ પણ તે તમારી બધાયની સાથે ને તમારાજ ધરમાં. નહીં તો-ના સામુજી! એ નહીં બને. સતીશ બાધ જમને એમને કહે કે એ-જો એ વાત એમને કયુલ હોય, ને એ પોતે આવીને આપણા બધાયને તેડી જાય, તો જશું. નહીં તો-ના, બોળાયામાં જીવ છે ત્યાં સુધી બીજું કંઈ નહીં બને!’

સતીશ-‘એ બધું હમણાંજ થઇ જાય એમ મને લાગતું નથી. આ તો થયું છે એમ કે એનું મન નિરાશ થઇ ગયું છે, ને નવી વહુ ઉપર ગુસ્સો પણ બહુ ચડ્યો છે. ગુસ્સો નરમ પડતાં ચાર દિવસ પછી વળી શું થાય, શું ન થાય કાને ખબર છે? ત્યારે વળી વરણા પાછી આવતાં આ વહુને જ પાછું આવવું પડે તો? છતાં ક્યોને હું જાઉં એની પાસે, ચાહી-જોઇને કહી મોકલાવ્યું છે-તો સુરબાલાએ જેમ કહ્યું તેમ કહી આવું.’

સુરબાલા-‘ના ત્યારે હમણાં ને હમણાં કંઈ જરૂર નથી. એના કરતાં એક ચીઠી લખી નાખો ને ચાલો આપણે દેશમાં ચાલ્યા જઇએ, આજ એમનું મન ખાટું પડી ગયું છે, ને સંસાર કથલ્યો છે, ચાર દિ’ વાટ જોઇએ, વળી પાછો એમનો ધર-સંસાર પાટે ચડી જતો હોય તો થોડા દિવસ માટે આ બધી નકામી ખટપટ શા માટે કરવી?’

સૌદામિની કંઈ બોલી નહીં. પણ મનમાં સમજી કે વહુ જે કહે છે તે જ ડહાપણુભરી વાત છે.

બધી વાત વિગતવાર વર્ણવી સતીશે એક ચીઠ્ઠી લખી નાખી. બીજે દિવસે જ સોદામિની વડુ અને પુત્રપુત્રી સાથે દેશ જવા રવાના થઈ ગઈ.

તળથેલી-તરછોગામણી સ્ત્રી, કેટલાય વર્ષ લાગલાગટ પતિને કાંઈ પતો જ ન હોતો. મૃત હશે કે જીવિત હશે, એ પણ નહોતી જાણતી. દેવથોએ તે પતિની લાજ મળી, તે સાથે સાથે એ પણ જાણી શકી કે, પતિ ખૂબ કમાય છે તે વળી પાંચમાં પૂજાય છે. કિરણ એમ જ ધાયું હશે કે આ સંજોગોમાં સુરખાલાને જેવી જાણ થશે કે તે કિરણ એને સ્વીકારવાને, પોતાની સંપત્તિ અને પદ મર્યાદાની અંશ-ભાગિની બતાવવા તૈયાર છે એટલે ઝડપટ રાજ થઈ પોતાને કૃતાર્થ માની સુરખાલા દોડતી ચાલી આવશે. બીજી એક સ્ત્રી હતી તે તો છોડીને ચાલી જ ગઈ. પણ તે હૈયાત છે તે વળી સોક તો ખરી જ. પણ આ સોકનું અસ્તિત્વ વરણાને ગમે તેટલું ખટકામયું જણાય, પણ પ્રાચીન-આદર્શ મુજબ ઉછરેલી હિંદુ કન્યા, હિંદુ કુલ-વધુ સુરખાલાને એટલું ખટકામયું ને વાંધાભયું નહીં જણાય. ખરેખર કાંઈક આવી જ જાતની ધારણા કિરણના મનમાં ન હોત તે એક વાર પણ સુરખાલાને કે માને મળ્યા વગર, ને જે નિર્ભ-તીચ આચરણ એણે આજ દિવસ સુધી એમની સાથે કર્યું હતું, તે માટે એને પ્રતાવો બને ન થતો હોય તો પણ કાંઈ નહીં તો વિવેક ખાતર પણ બે શબ્દો કહેવા જરૂરી હતા તે ન કહેતાં, કોઈ ત્રાહિત મારફત સીધેસીધો આવી જાતનો પ્રતાવ તે કરી શકત નહીં. જાણે કે જૂએ મરતા જ્ઞાનની પેઠે સુરખાલા એના એકા પ્રસાદની લાલચે મોહું ફાડીને તાકી રહી ન હોય ને 'તુ-તુ' કહીને બાલાવતાં વેંત જ લાગતી તે દોડી આવશે, ને એનો એકો પ્રસાદ એની મેદરજાની મેગવી પોતાને કૃતાર્થ સમજશે!' એમ તેણે ધાયું હતું.

વરણા સાથેનું એનું દાંપત્ય જીવન સુખી ન નીવડ્યું. ૩૫ હતું, અંગ્રેજ શિક્ષણની છાપ હતી, નૃત્ય-ગીત વિગેરે કલાકુશળતા સાથે નવીન સમ્ય અદ્ય-કાયદાની મોદક ટાપ-ટીપ પણ હતી. જીવન

સંગિનીનું જે આદર્શ ચિત્ર પોતાના માનસ પટ ઉપર એણે ચીતરી રાખ્યું હતું, તેવી વાસ્તવ જીવતી જાગતી સખા જીવન સંગિનીની સુસંપૂર્ણતા તે વરણામાં જોઈ શકાયો હતો.

પરંતુ પરણ્યા પછી વરણાનો ઉગ્ર સ્વભાવ, ગુમાનમયું વર્તન, ભાગ-વિભાસમાં પતિના મળ ઉપરાંત અતિશય ખર્ચ ને આડંબર ને પતિના કોષપથ જીતના અનુશાસનને માનવામાં તેની સંપૂર્ણ અસહિષ્ણુતા-આ બધાંયે કિરણને વ્યગ્ર નિરકત બનાવી મૂક્યો હતો. તે પોતે પણ હદ ઉપરાંત આત્મ-પરાયણ હતો. પોતાનીજ મરજી મુજબ તે વરણાને હંમેશાં ચલાવવા ઇચ્છતો. તે એની એક પણ વાતનું માન રાખતો નહીં. સાથે સાથે પોતાની બધી સુખ-સગવડોની તે વરણા પાસેથી આશા રાખતો, વરણાની સુખ-સગવડ કેમ સચવાય એ વાતનો એનો કોઈ દિવસ તે વિચાર જ કરતો નહીં. ખરેખર ધોરણુસર કઠોર ચિત્ત કે સ્નેહ વિદોણી ન હોવા છતાં, વરણા પણ પતિ પાસેથી જેટલું મેળવવાની આશા રાખી શકાય તેથી વધુ મેળવવાની આશા રાખતી, મેળવવા ઇચ્છતી ને પતિ પણ તેની પાસેથી તેટલું જ મેળવવાનો અધિકારી છે-આશા રાખી શકે છે, એવો વિચાર એના મનમાં પણ કોઈ દિવસ આવતો જ નહીં. એક તો મૂળથી જ તેના સ્વભાવમાં આ કુટી-ખામી હતી તેમાં વળી એને પતિગૃહે આવીને એકલા જ રહેવાનું થયું, સંસારમાં પતિ-પત્ની એકબીજાનું મન સાચવી કેમ રહી શકે, પત્નીનું શું કર્તવ્ય છે વિગેરે શિક્ષણ એને મળ્યું નહોતું કે જ્યો તેના સ્વભાવ કાંઈક સંયત થાય. ઉલટું તે જે કાંઈ કરતી તેમાં એનો આ ખામીભર્યો સ્વભાવ જ વધુ ને વધુ પ્રબળ-દૃઢ થતો જતો હતો-થઈ ગયો હતો. મતલબ કે દાંપત્ય જીવનની પ્રાથમિક મોહકતાનું તિરોધાન થયા પછી બન્ને વચ્ચે હંમેશાં અશાન્તિકર સંઘર્ષ કોષ ને કોષ કારણે હતો. થયા જ કરતો. સ્ત્રી-પુરુષને સમાન હજી છે. જીવનની સાર્થકતા અનુભવવી હોય તો બન્નેને એક સરખી સ્વતંત્રતાની જરૂર છે. વિગેરે વાક્યોની બાંધી-મતનો પાઠ મોઢેથી પોપટની પેઠે જે બોલી જતા હોય તે ભલે બોલે, પણ વાસ્તવ કાર્યમાં કે વર્તનમાં સ્વભા-

વની ગતિનું અતિક્રમણ કોઈ કરી શકતું નથી. સંપૂર્ણ વિચાર કરીને કે બધી વાતનો મેળ સાધીને ચાલવાનો સમય કોઈને હોતો નથી. ને કામની ધાંધલને અંગે જાણ્યો-અજાણ્યો પોતાના રૂઢ સ્વભાવ મુજબ જ વર્તન પણ થઈ જાય છે ને તેમાં અંતરાય આવતાં માણસ અધીર ને અસહિષ્ણુ બની જાય છે.

વચ્ચે વચ્ચે તેને સુરખાલાની વાત મનમાં યાદ આવતી. તેને મનમાં લાગતું કે બહારની ટાપટીપમાં વરણાને મુકાબલે સુરખાલા ગમે તેટલી હીન દેખાતી હશે, પણ સંપૂર્ણ આત્મ-સમર્પિત બી બની સંસારમાં એ તેને ધણું કરીને સુખી કરી શકત. પણ એને જેટલી સહેલાઈથી તે તણ-તરછોડી શક્યો હતો, તેટલી સહેલાઈથી વરણાને તણ દઈ સુરખાલા સાથે નવો સંસાર ચલાવવાને જોઈતું અનુકૂળ વાતાવરણ તે આ પરિસ્થિતિમાં સરળ શકે તેમ નહોતો. જો કે તે સુરખાલાને મુક્તિ આપી પોતે પણ તેની પાસેથી મુક્તિ મેળવીને જ આવ્યો હતો, પણ તેણે એ આચરણ તેના અંતર-તમ પ્રદેશના ઉડા અનુભવના પરિણામરૂપ અથવા સત્ય-સંપૂર્ણ સત્ય-અતિ સત્ય અને જીવન ધર્મ સ્વીકૃત કોઈ નીતિયુક્ત આચરણ હોય એમ પણ નહોતું. તે વખતે તેના મનમાં જે વિચાર-પ્રવાહો અંજોગવશાત્ ઉપજેલા-આવેશને આધીન પ્રબળપણે વહેતા હતા, તેને વશ બની આવી જ જતની એકાદ આખરી વાત સાફસાફ કહી દઈ હંમેશને માટે વિદાય લઈ આવવું યોગ્ય હતું એમ એણે તે વખતે ધાર્યું હતું. આખું જીવન આ મુક્તિના સત્યને જ માની તેને અનુસરીને ચાલવું પડશે અને તે સુરખાલા સાથેના પુનર્મિલનમાં અનુલ્લંઘનીય અંતરાયરૂપે આવી ઉભું રહેશે એવી કોઈ કલ્પના પણ તેને તે વખતે આવી નહોતી. તે તો એમ જ માની રહ્યો હતો કે વરણા સાથેનો વિચ્છેદ ને સુરખાલા સાથેના પુનર્મિલનથી તે સુખી થઈ શકશે. તે એમ પણ મોઝસ સમજતો હતો. ને મનમાં માનતો પણ હતો કે એનું પુનર્મિલન તે પોતે જોઈ જાય તો સુરખાલાને એમાં વધી કાઢવા જેવું નહોતું કશું હોય જ નહીં. ઉલટું

એ તો ખુશી થઇ આનંદથી આ મિલનને વધાવી લીએ. બરાબર આજ સંધિએ એક દિવસ જાત્રા કરવા નીકળેલ સુરખાલા અને કિરણની મા અલાહાદયાદ આવ્યાં. વરણાને પણ ખબર પડી કે સુરખાલા એની સાથે થાય. ને તેથી તે પતિને છોડીને ચાલતી થઈ. વિચ્છેદ તો થયો જ; ને સુરખાલા તો હાજર હતી જ. પુનર્મિલનમાં હવે બીજી નડતર શી હોય? એણે ધાયું કે સુરખાલા સાથે રહી કદાચ તે સુખી થઈ શકશે. ને સુરખાલાને અહમ્મ કરવાથી વરણાના ઝેરવત્તોની એને યોગ્ય સજા મળશે એ વિચારે આ મિલન વધુ ઇચ્છનીય ને આવકારદાયક તેને લાગ્યું. બીજે દિવસે તેણે સતીશને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું ને કહ્યું સુરખાલાને તે અહમ્મ કરી શકશે કે ને તે તેના ચાલુ ધર-સંસારને અનુકૂળ ગૃહિણી થઈને રહેવાને રાજી હોય તો. સુરખાલા આવેા સુયોગ જતો કરશે, કે કોઈ પણ જાતની આનાકાની બતાવશે, એવી કલ્પના-ઝાંખી કલ્પના સરખીયે કિરણનાં મનમાં સ્વપ્ને પણ નહોતી આવી.

તે તો વાટજ જેતો હતો કે, ક્યારે સતીશ સુરખાલાને લઈને આવે ને ક્યારે તે તેને માન આપી ધરમાં લઈ આવે, ને પોતાનાં ધરના વૈભવનો-અશ્વર્થનો આડંબર બધોય દેખાડી તેને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી મૂકે. પણ સતીશ ને સુરખાલા આવવાને બદલે આબૈશ્વર્યકત એક પત્ર ને તે પત્રમાં એવા સમાચાર હતા કે, સુરખાલા તેના આ પ્રસ્તાવને અને એ પ્રસ્તાવના સ્વીકાર પાછળ એને (સુરખાલાને) આ જીવનમાં મળતાં બૈદિક સુખોનાં સર્વ પ્રસાદોને ઠોકરે મારી તે એકદમ દેશમાંજ ચાલી ગઈ હતી ! અવશ્ય એની મા અહીં આવીને એની સાથે રહે, એમાં કંઈ એવો બહુ વજુદભર્યો વધો એને ન પણ હોઈ શકે. ધરમાં એને જુદો ખંડ કાઢી આપી શકાય તેમ હતું. એનાં પુત્ર પુત્રી સાથે એને જેમ રહેવું હોય તેમ તે અનાયાસે રહી શકત-ને પોતે સુરખાલા સાથે પોતાની અભિરૂચિ સુબળ રહી શકત, ને સુરખાલા એક વાર એની ગૃહિણી બની ધરમાં આવી રહે પછી શું વરણા સોંકને ઘેર પાછા આવવાની કલ્પના

સ્વપ્ને પણ કરે ખરી ? ને તે પોતે પણ વરણા પાછી આવે એવું ધ્રુવજ્ઞતા નહોતો. જે બંધન વરણા પોતે પોતાને હાથે જ કાપીને ચાલી ગયું તે બંધનમાં—દુઃખના બંધનમાં પોતાને હાથથી પાછો બાંધવાની ધ્રુવજ્ઞતા પણ તે શા માટે કરે ?

પણ એને જો પુત્ર છે. તે છે તો છે એમાં શું થયું ? માતાની સાથે વિચ્છેદ થતાં એના પુત્રો સાથેના વિચ્છેદ પણ અનિવાર્ય જ બને. એ પુત્રો ગમે ત્યાં રહે. તેની ફરજ માત્ર એટલી જ કે તેઓને સુચોગ્ય શિક્ષણ મળે, ભવિષ્યના સાચા દેશપુત્ર-નાગરિક બને. ને તે માટે જોઈતા ખર્ચ—ખૂંટણનો પ્રયત્ન કરી શકાય—ને તેમ કરવાની શક્તિ પણ એનામાં છે—એટલે બસ. રહેલું આકર્ષણ ? પણ જે વિપત્તી વરણાએ એનું જીવન આવું ખાડે બતાવી મૂક્યું છે, તેમાંથી મુક્ત થવું હોય તો આ આકર્ષણ પણ તોડી-ફાડી નાખવું જ જોઈએ ને ! ગમે તે હો. પોતાને એક વાર મળ્યા વગર, જે આ બધી સમસ્યા-ઓનો કાંઈ ઉકેલ થઈ શકે નહીં, એવી બાબતો સંબંધી જો ચાર વાતો કરવાની તેને એકાદ તક પણ આપ્યા વિના સુરખાલા એકદમ બસ રવાના જ થઈ ગયું ! જે સુરખાલાને તે એક દિવસ નાલાયક કહી તેનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો. આગ્યો હતો, તે સુરખાલાએ તેને આટલી હદ સુધી અવગણી તેનું અપમાન કર્યું ! ક્રોધ અને અભિમાનના એકસામટા આદેશથી તેણે પત્ર ફાડીને બારેચીરા ઉડાડીને ફેંકી દીધો. બહાર આવી વરંડામાં બ્યાકુળ ચિત્તે થોડીક વાર આમ તેમ આંટા માર્યા. વળી પાછો ઘરમાં આવી ટેબલ ઉપર માથું નાંખી થોડી વાર બેસી રહ્યો. ક્રોધ ને અભિમાનનો ગમે તેટલો આવેશ હોય, પણ એક જાતની વેદના—ગુપ્ત વેદનાનો ઝીણો સુર પણ તેનું અંતર વીંધી તેના હૃદયના અંતસ્તમ ઉંડાણમાંથી ઉપર ને ઉપર ઉભરાયા કરતો જણાતો હતો. તેણે ઉભા થઈ વળી પાછા ફાડી નાંખેલા પત્રના ચીરા ઉપાડી લીધા, સૂત્રા પાછા મેળવીને તેણે આખો પત્ર એક વાર—બે વાર—ત્રણ વાર વાંચ્યો; ધીમે ધીમે એમાં લખેલી એક એક વાત ધ્યાન દઈને વાંચી. પછી પત્ર ધડી વાળી ખાનામાં મૂકી બેઠો

ઝેઠા વિચાર કરવા લાગ્યો. તે દિવસની આખરી વિદાય વાળી પટના તેને યાદ આવી. પોતે સુરખાલાને કહેલાં વચનો, જવાબમાં સુરખાલાના પેલા ટુંકા જવાબો, એનું ધીર નમ્ર આચરણ, એના ત્યાગમાં રહેલી નિર્વિકાર ઉપેક્ષા, વ્યથિતા સ્ત્રીનું અભિમાન એમાં લેશ માત્ર પણ નહોતું, આત્મસ્થા નારીની પદ-મર્યાદાનો સ્પષ્ટ આભાસ એનાં વાક્યોમાં ને વર્તનમાં જોવામાં આવ્યો હતો. તેજ વખતથી એક ઝાંખી-આંધી શ્રદ્ધા એને સુરખાલા પ્રત્યે ઉત્પન્ન થતાં તેના તરફ કાંઈક આતરિક આકર્ષણ અનુભવતો, ને સાથે સાથે એક જાતની વેદના પણ તે અનુભવી રહ્યો હતો. ધણીયેવાર સુરખાલાનું આ ચિત્ર એનાં માનસ-પટ ઉપર તરવરી ઉઠતું. એનાં આવાં આચરણનું રહસ્ય સમજવા પણ એણે ધણીયેવાર પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તે બરાબર કાંઈ સમજી શક્યો નહોતો. આજ પણ તે યથાર્થ સમજી શક્યો હતો, એમ નહોતું, -જો કે તે સમજવા તેણે ઘણો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. તે પોતે તો ત્યાગ કરીને આવ્યો હતો; છતાં સુરખાલા તો તેની (કિરણની) મા પાસેજ રહેતી હતી. તે પોતાને પિયર જઈ ત્યાં આનંદથી રહી શકત; તે તો ગઈ નહીં. પણ સાસુ પાસે અત્યંત ગરીબ સ્થિતિમાં પણ દુઃખ-કલેશ નિર્વિકાર ચિત્તે સહન કરી તે પડી રહી છે. મા જ્ઞેન ભાઈ સાથે એનો સંબંધ તો એ તેની સ્ત્રી થઈ તેથી જ ને. એ સ્ત્રીના અધિકારથી વંચિત થવા છતાંયે તે એમની સેવા કરી રહી છે-આજ એ અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં છતાં તે એને અનાયાસે અવગણીને ચાલી ગઈ, તેમાં પણ તેનો મુખ્ય હેતુ એ કે દેશમાં તેને ઘેરજ તેની માતાની પાસે રહી એમની સેવા કરવા તે ઇચ્છે છે. પતિ પાસે રહી જ મુખસૌભાગ્યની અધિકારિણી તે થાત, તેના કરતાંયે ગરીબ બુપડીમાં પડી રહી સાસુની સેવાજ તેને મન વધુ મૃત્યુવાન જણાઈ! એક વાત છે. એના હૃદયમાં પતિ તરફના પ્રેમનો વિકાસ હજીયે નહીં થયો હોય. પણ જો એમજ હોત તો, એજ પતિના પિતૃ-ગૃહમાં પડી રહી તેની માતા અને ભાઈ જ્ઞેન પ્રતિ આટલો પ્રેમ, એમની સેવામાં કાય-મનો વાક્ય સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણની વૃત્તિ પણ ત્યારે એનામાં

ક્યાંથી જાવી ? આશ્ચર્યમયી નારી આ ! એના ચરિત્રનું રહસ્ય
 મથાર્થ સમજી શકાયું હોય કે ન શકાયું હોય તે પણ જીના
 રૂપમાં સુરખાલાનાં પોતાનાં વ્યક્તિત્વની શક્તિ અને મહિમામાં
 એવું કાંઈક છે કે જેને તે પોતાના પતિના અધિકાર બળથી કદાપિ
 દબાવી-નમાવી શકશે નહીં, -ને હંમેશ તેની અનુગતા સી થઇને તે
 સંસારમાં રહેશે નહીં. વરણા પણ એને અનુગત નહોતી, વરણાને
 પણ તે પોતાની મરજી મુજબ ચલાવી શક્યો નહોતો; પણ તે ન
 શક્યો તેનું કારણ આત્મ-સુખોપબોગમાં વરણાની અમર્યાદ સ્વચ્છં
 દતાને લઇને; ને સુરખાલાને તે નહીં ચલાવી શકે તેના નારીત્વના
 શક્તિ-મહિમાને લઇને, સુરખાલા ભોગ-વિલાસ કાંઈ ધૃચ્છતી નથી.
 સંપૂર્ણ મનોયોગથી તે તેની જ સેવા કરશે, સાંસારિક સર્વ સુખ
 સ્વચ્છંદતા ને સર્વ પ્રકારનો આરામ-વિરામ તેને વ્યાપશે. કાંઈ
 જાતના ઉમ આચરણથી, કે રૂઢ-કટુ વાક્યથી તે કદાપિ અજ્ઞાતિનું
 વાતાવરણ નહીં સરજે. પણ એના પોતાનાં કર્તવ્ય કે વ્યવહારમાં
 પતિની દબલગીરી ચલાવી લઇ પતિની મરજી મુજબ તે કદાપિ નહીં
 ચાલે પણ પોતાના આરિત્ય-મહિમાના સ્વદ્મ ને પ્રચ્છન્ન પ્રભાવથી
 પતિનેજ કમે કમે પોતાના મનને અનુકૂળ કરી લેશે. વરણાથી તે
 સુખી થયો નથી. સુરખાલાથી પણ તે મથાર્થ સુખી થઇ શકશે શું ?
 પણ-છતાયે-છતાયે-સુરખાલા તરફ જ તે પોતાના ચિત્તનું એક જાતનું
 પ્રબળ આકર્ષણ અનુભવવા લાગ્યો. આ કાંઈ, ઠીક રનેહનું-પ્રેમનું
 આકર્ષણ નહોતું, સારે-સારે-શાનું એ આકર્ષણ ? ફિરણે લણું ય
 મનોમંથન કયું, -પણ કાંઈ તે નિશ્ચય કરી શક્યો નહીં. મન અજ્ઞાત-
 બાકુળ બની ગયું; ધડીઆળ તરફ જોયું, છ વાગ્યા હતા; શિયાળાના
 દિવસો હતા, સાંજ પડી ગઇ હતી. ચિત્ત-વિનોદથી મનનો આ
 અધીર અજ્ઞાત ભાવ કદાચ મટી જાય એ હેતુથી એ ઉઠી કપડાં
 પહેરી કલબ તરફ જવા રવાના થઇ ગયો.

મકરણુ ૯ મું

ધેશુર-જામાતા

‘કિરણુ! તમે એક એવું જલન્ય આચરણુ કયું’ છે કે શિક્ષિત કાષ્ઠપણુ સર્જન, જેવું કાષ્ઠ કાળે ન કરે.’

કિરણુના સસરા નીલાંબર બાણુ આવી પહોંચ્યા હતા. એમણે કિરણુ પાસે જાવી બેસતાં જ ઉપલાં વાક્યો ઉચ્ચાર્યા—જરા ભવાં ચઢાવી કિરણુ તેનો જવાબ વાળ્યો—‘આમ માળો આપવા જ જે આવ્યા હો તો—’

‘તો શું? શું કહેવા માંગો છો તમે? માફ જાણી આવવું વાજબી નથી થયું એમજ ને?’

‘તે તમે પોતે જ સમજી શકો છો.’

નીલાંબર બાણુ બેસ્યા—‘તે વાજબી ગેરવાજબી જે હોય તે, પણ હું આવ્યા વગર રહી શક્યો નથી. વરણુ મારી દીકરી છે ને એના સુખ-દુઃખનો વિચાર મારે કરવોજ જોઈએ ને એ મહા મુશ્કેલીમાં પડી ગઈ હોય તો એનો કાંઈક ઉપાય પણ મારે કરવો જોઈએ.’

‘પણુ તે ઉપાય શું મને આમ માળો દઈને કરી લેશે એમ તમે ખારો છો?’

‘ના એમ તો નહીં, પણુ અદ્ય ને માનમરતબાથી પણુ કાંઈ થશે કે નહીં તે પણુ કાણુ જાણે. તો પણુ-તો પણુ-માળો-જે તમે એને માળો માનતા હો-તો તે દીકરા વગર પણુ રહી શકતો નથી ને કાષ્ઠપણુ માણુસ આ પરિસ્થિતિમાં ન રહી શકે.’

‘વાર, ત્યારે આપ્યા કરો માળો. હું ધીરજ રાખી સાંભળ્યા કરીશ.’

નીલાંબર બાણુએ ભવાં ચઢાવ્યાં. જરાકવાર ચૂપ બેસી રહી પછી આખરે બેસ્યા—‘ના, માળો દીધે કયું વળવાનું નથી. ને તમે એ ધાતુના નથી તે પણુ હું જાણું છું. માફ મહા દુર્ભાગ્ય કે મારી આવી શાણી રૂડી રૂપાળી દીકરી વરણુને મેં તમારા જેવા નિર્દયના હાથમાં સોંપી દીધી.’

‘પછી?’ કઠોર હાસ્ય કિરણના ચહેરાપર ફરી વળ્યું.

‘હસો છો?’

‘મનમાં વિચાર કરો. કે ગાળો નહીં આપું એમ કહેવા છતાંયે ગાળો તો આપ્યાજ કરો છો.’

‘જવા દો-ચાલો! હવે મારે તમને એ ચાર સવાલો પૂછવાના છે.’

‘તે પૂછોને.’

‘દેશમાં તમે એક વાર લમ ક્યાં હતા?’

‘તમે અધુન જાણી ચકયા છો. શું સવાલ નિષ્પ્રયોજન નથી શું?’

ગુરમે થઈ નીલાંબર બાણુ બોલ્યા-‘આવી રીતે જવાબ આપવા છે બધા?—શું ધારો છો તમે તમારા મનમાં કહો જોઈએ? એક તો આવું મહા નીચ કામ કયું’, ને હવે પકડાયા તોય, જરા મનમાં લાજ શરમ-જરા સંકાપ કે કુંઠા કે પરતાવો, કંઈ તમને નથી થતું?’

‘એમ થવાનું કંઈ કારણ હોય એમ હું ધારતો નથી.’

‘વિચિત્ર! તમે આવા સંપૂર્ણ હૃદય-હીન, મનુષ્યત્વના સર્વ ઉન્નત-ભાવ વિહોણા હશે, એવું મેં ન હોતું ધાર્યું’. મને લાગે છે કે મેં અહીં આવવામાં ભૂલ કરી છે.’

કિરણ મૂંઝો રહ્યો.

નીલાંબર બાણુ બોલ્યા-‘વાર, જ્યારે આવ્યોજ છું ત્યારે બીજું કંઈ નહીં તો આ વાતનો કાંઈક નિવેડો લાવવાનો પ્રયત્ન તો મારે કરવોજ પડશે. વાર, તમે જે પ્રથમ લમ ક્યાં તે શું સમજીને ક્યાં હતા?’

જરા વિચાર કરી કિરણ બોલ્યા-‘હું તમને એટલું જરૂર કહી શકીશ-જો તેથી તમને કાંઈ સંતોષ થાય તો, કે, એ લમ મેં પોતે નહોત્તા ક્યાં. મારા પિતાએ કરાગ્યા હતા-જમરદસ્તીથી-મારો મત ન હોવા છતાં.’

‘ને તમે તે વખતે નાના કીકલાયે નહોતા એ તો ખરું ને? તે મને તેમ હોય પણ તમે લમ તો ક્યાં જ હતા, તો પછી એ જાને તજી દેવાની શી જરૂર પડી?’

‘એ મારી ઇચ્છાની વાત છે. એ માટે કાંઈપણ ખુલાસો કે જવાબ આપવાને કાંઈની પાસે પણ હું બંધાયેલા નથી.’

‘કાંઈ નહીં તો અમારી પાસે તો તમે ચોક્કસ બંધાયેલા છો ! પણ એટલું ખરું કે તમારે એ ખુલાસો નહીં જ કરવો હોય તો બળજબરીથી તે કરાવી શકાય તેમ નથી. વાર, પછી ત્યારે વરણાને પરણવાનું કારણ ?’

‘મારી જીવી ઇચ્છા હતી, ને તમે પોતે પણ મને વરણા દેવાને બહુ આતુર હતા, ને હું એ પણ જાણી શક્યો હતો કે વરણાનું પણ મારા તરફ આકર્ષણ હતું, તેથી પરણ્યો.’

નીલાંબર બાણુને ચહેરા લાલચોળ થઇ ગયા. જરાવાર ચૂપ રહી તે બોલ્યા-‘પણ ત્યારે તમને વિચાર સરખોયે ન આવ્યો કે આ લગ્ન કરવામાં આવડો મોટો પહાડ જેવડો અંતરાય છે ?’

‘ના, જરા પણ નહીં.’

‘શા માટે જરા પણ નહીં ? એકવાર તમારાં લગ્ન થયેલ ને એ સ્ત્રી હોવાત-’

‘એને તજીને જ હું આવેશો.’

‘એમ તજી દેવાથી તજી થોડું જ દેવાય છે, ધર્મ મુજબ ને વળી કાયદા મુજબ તે તમારી સ્ત્રી જ કહેવાય, ભણેલા ગણેલા ખાનદાન વંશના નખીરા તમે-એટલીયે તમને ખબર નહોતી ?’

કિરણે જવાબ દીધો-‘એટલું હું જરૂર જાણતો હતો ને સારી રીતે જાણી પણ લીધું હતું. એક સ્ત્રી હોવાત હોવા છતાં હિંદુ શાસ્ત્ર મુજબ બીજી સ્ત્રી પરણવામાં કાંઈ વાંધો ન આવે. હિંદુશાસ્ત્ર-હિંદુ-પણમાં તમે માનો કે ન માનો પણ લગ્ન તમે હિંદુ વિધિ મુજબજ કરાવેલાં છે. તમારાં પુત્રપુત્રીઓનાં લગ્ન તમે હિંદુ વિધિ મુજબજ કરાવો છો. ને આ બધી વાત વરણાને તો મેં ખુલ્લેખુલ્લી કરી દીધી છે.’

‘પણ તો પણ તમારે આ બાબત બધી પડેલેથી જણાવવી વાજબી નહોતી શું ? તમે એમ સમજો છો કે તમે ગમે તેવા મોટા

હો, તવંમર હો કે ભવિષ્યમાં તવંમર થઇ જવાની સંભાવના દેખાતી હોય, છતાં તમે એકવાર પરણી ચૂક્યા છો ને તે સ્ત્રી હૈયાત છે, એવું જાણ્યા પછી પણ અમે તમને વરણ્યા આપવા પડે લાગતા હોડ્યા આવત ?

‘ના, એ સંભવિત નહોતું.’

‘ત્યારે ?’

‘પૂછ્યા વગર ચાહી ચાલીને તમને કાંઈ જણાવવાની મને જરૂર જણાઇ નહીં. એ બધું જાણી લેવાનું, પૂછપરછ કરવાનું કામ તમારું હતું. દીકરીને પરણાવી પણ વર સંબંધી કે એના કુટુંબ-કબીલા સંબંધી કાંઈ ખચર ન કાઢી. એ કાંઈ મારો દોષ છે ? હવે જાણી પીને ધર પૂછવા દોડ્યા છો ?’

નીલાંબર બાણના ગાલ ઉપર કાંઈએ જાણે જોરથી એક થપ્પક લગાવી દીધી. હા, અત્યંત કઠોર હોવા છતાંયે ફિરણે આ વાત તો સાચી જ કહી ! આ બધી પૂછપરછ પ્રથમથી કરી લેવાનું કામ એમનું જ હતું, જરૂર ! પણ છતાંયે-છતાંયે-ફિરણ—

અચકાતાં અચકાતાં નીલાંબર બાણ બોલ્યા-‘ના, મેં કાંઈ પૂછપરછ નહોતી કરી. નહોતી કરી એ સાચું’-કરવી જરૂરી હતી એ પણ સાચું, પણ તમે બહુ જ સીધા સાદા સદાચાર ધરાવતા યુવક છો એમ સમજી મને તમારા પ્રત્યે માનની લાગણી હતી. મને સ્વપ્નેયે ખ્યાલ ન હોતો આવ્યો કે, તમે આટલી હદ સુધીની-’

‘છેતરપીંડી કરી શકશો એમને ? પણ આ વસ્તુને હું છેતરપીંડી લખતો જ નથી. પોતાની મેળે ચાહી ચાલીને પોતાની કાંઈ ખામી કે ઝુટી બીજાને ન જણાવવી એને છેતરપીંડી કહેવાય એમ કાંઈ કહી શકે પણ નહીં.’

‘પણ છતાંયે હું એટલી આશા ન રાખી શકું, ફિરણબાણ ! તમારા ઉપર હું કેટલો બધો વિશ્વાસ રાખતો હતો ?’

‘હા માટે રાખતા હતા ? શું બેઠને રાખતા હતા ? કહ્યું મારી પ્રતિભા કે મારી લાયકાતની તમને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ હતી. પણ હું યથાર્થ સહાશયવાળો યુવક છું—અધી બાબતોમાં સંપૂર્ણ, અથવા સહાશયનો તમે જે અર્થ કરો છો તે પ્રમાણેનું જ માફ વર્તન હતું એનું કોઈ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તમારી પાસે હતું, કે એવી કોઈ ચોક્કસ ખાતરી તમારી તે વખતે થઈ હતી ?’

એક બીજી સખ્ત લપડાક નીલાંબર બાથુના ગાલ પર પડી. થોડી વાર એ ચૂપ બેઠા રહ્યા. સીગરેટની ડબ્બી, દીવાલની પેટી, ને રાખ-દાની (ashtray) ટેબલ ઉપર જ પડ્યા હતા—એ બધું શ્રીશુરની સામે સેરવી ફિરજ ઉડીને બહાર આવ્યો. વરંડામાં ઉભા રહી પોતે પણ એક સીગરેટ સળગાવી.

પાછો ઓરડામાં આવ્યો જોય છે તો, શ્રીશુર નીલાંબર બાથુ ગંભીર બની ધૂમ્રપાન કરતા હતા. ધૂમ્રપાનથી મનની દારૂ અજ્ઞાતિ અને મનનો વિક્ષોભ થોડીવારને માટે શમી જાય છે, કાંઈ નહીં તો લોકો તો એમ કહે છે. નોકરે ચા અને ટોસ્ટ લાવીને પણ ટેબલ પર મૂક્યા. નીલાંબર બાથુએ મુંગા મુંગા તેલું પણ સેવન કર્યું (બંજાલમાં દીકરીના ઘરનું પાણી પણ ન પીવાય એવી પ્રથા બહુ પ્રચલિત નથી). ને વળી પાછી એક સિગરેટ સળગાવી. એમનું મન કાંઈ વધુ સ્થિર બન્યું જણાતું હતું. નીલાંબર બાથુ મનમાં એ પણ સમજી ચૂક્યા હતા કે ધમકી દેવાથી કે ધમાલ કરવાથી કાંઈ વળવાનું નથી. ફિરજ સાથે કોઈ પણ જાતની એકાદ સમજાવટી કરવા પોતે આવ્યા હતા, પણ તેમ કરવા જતાં પોતે જ બેવકૂફ બની બેઠા. આખરે ધીમે રહીને બોલ્યા—‘જે બનવાનું હતું તે તો બની ગયું છે. હવે એના ઉપર વાદવિવાદ કરવાથી કશો લાભ નથી. વાર,—હવે તમે શું કરવા માંગો છો ?’

‘હું શું કરવા માંગું છું ? મારે હવે કરવાનું શું હોય ? વરજા એની પોતાની મરજીથી ચાલી ગઈ છે. મેં એને કાઢી મૂકી નથી, કે ચાલ્યા જવાનું કહ્યું પણ નથી.’

‘હા, તે ચાલી ગઇ-ગયા સિવાય બીજો ક્ષણ જ નહોતો ? તે હવે તમારી સાથે તમારા ઘરમાં કેમ રહી શકે ?’

‘વાધો પણ શું છે રહેવામાં ?’

‘વાધો શું છે ? આપણા સમાજની બહેલી ગણેલી ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલી સ્ત્રી-તમારી એક બીજી જણી પણ સ્ત્રી છે ને તે હૈયાત છે એ જણ્યા પછી પણ-’

‘એની સાથે મારો કાંઈ જાતનો સંબંધ નથી.’

‘છતાં તે હૈયાત તો છે ને ? એની હૈયાતી-’

‘નાશુદ્ધ કરવી એ પણ સંભવિત નથી. હોત તો હમણાં જ જમીને તેનું ખૂન કરી આવત.’

‘એવું કાણ કહે છે ?-તમને એમ લાગે છે કે આવી જાતની કાંઈ મતલબથી હું-’

‘ના, બરાબર એમ તો નહીં. પણ તે જીવતી છે. ને તેના અસ્તિત્વનો તમે કેહું કાંઈ અસ્વીકાર કરી શકીએ તેમ પણ નથી.’

‘ને એ અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરી લઇને પણ વશણ કયા હિસાબે તમને હવે પતિ તરીકે માને ?’

‘ન માને તો ન માને. જોશવરીથી કાંઈ મનાવવા હું પ્રયત્ન નથી. એની જ્યાં મરણ હોય ત્યાં એ રહી શકે છે. ખર્ચ-ખુટણનો જે કાંઈ પ્રયત્ન કરવો જરૂરી જણાશે તે કરી આપવા હું તૈયાર છું ?’

‘પણ એ કાંઈ સુખભરી સમજીતી કહેવાય નહીં ને સમાજમાં સાફ પણ ન દેખાય ? ને આ વળી આવી ભવાઈ-’

‘મારે શું કરવું જોઈએ ત્યારે ? તમારે શું કરાવવું છે મારી પાસે ? બીજો ઉપાય શું છે ?’

‘વશણ આંહી આવી તમારી સાથે રહે એવી કાંઈ સંભાવના-’

‘આવીને રહે એટલે જ સંભાવના. મારી જીતી સ્ત્રીની હૈયાતીને કારણે વશણ સાથેના મારા લગ્ન ગેરકાયદેસર હોત તો વાત જીદી હતી. પણ એમ જ્યારે નથી-’

‘લમ જેરકાયદેસર ન હોવા છતાંયે તમારી એક બીજી સ્ત્રી છે, એ વાત તો તે જાણે છે, ને એ વાતને તે ભૂલી પણ ન શકે—’

‘એક સ્ત્રી છે, એ વાત જાણીને ભૂલી ન શકે એમાં એવડો બધો મોટો અંતરાય પણ શું આવી જાય એમ તમે ધારો છો? તમારા પોતાનાજ પુત્ર ભૂપેન્દ્રની સ્ત્રી ભૂપેન્દ્રને છોડીને ચાલી ગઈ છે, કે ના? એ એનું ધર માંડતી નથી?’

નીલાંબર બાણુનો ચહેરો ક્રોધથી લાલ-પીળા બની ગયો. તે બોલ્યા—

‘ભૂપેન્દ્ર!—એની સ્ત્રી શા માટે એને છોડી જાય?—એણે કાંઈ કાંઈ બીજી સ્ત્રી સાથે લમ કર્યાં નથી.’

બીજી સ્ત્રી સાથે લમ નહીં કર્યાં હોય, એવડખી માફ કરજો, પણ એની પ્રજ્ઞા યિની. રાખેલી એક સ્ત્રી તો એને છે? ને એનાથી જો છોકરાં પણ થયાં છે, ને વળી એમનું ભરણપોષણ પણ એને કરવું પડે છે ને? છતાં એની સાથે ભૂપેન્દ્રનો કાંઈ જાતનો સંબંધ નથી એ વાત તમે છાતી ઠોકીને તો નજ કહી શકો.’

‘છતાંયે—તે પરણેલી ઓરત નથી. ને આવો જાતીય દોષ જીવાન વયમાં—’

‘ત્યારે એને મુકાબલે મારાં વરુણા સાથેનાં વિધિપૂર્વકનાં લમ,—ને તે પ્રથમની પરિણીત સ્ત્રી હોવાત છતાં—એને તમે એથીયે વધુ દૂષિત સમજો છો? જો કે અહીં પ્રથમ સ્ત્રી સાથે મારો કાંઈપણ જાતનો સંબંધ પણ નથી. છતાં—’

નીલાંબર બાણુ, ખગાકાર! નિર્વાક!!

કિરણ બોલ્યો—‘આ જાતીય દોષની ત્રુટી, તમે યે જાણો છો, હું પણ જાણું છું, બધાય જાણે છે. તમારા આ કહેવાતા ઉન્નત-સમાજમાં પણ ધણાય એવા નીકળશે. કાંઈ સ્ત્રી પોતાની સ્વેચ્છાએ પતિને તજીને જાય પણ નહીં. નિર્વિકાર ચિત્તે પતિનાજ સંસારમાં રહે, ને ધર-સંસારનું કામ કર્યે જાય. હું ઉલટું અભિમાન લઈ શકું છું કે આવા જાતીય દોષ-ત્રુટી જેવું મારામાં કાંઈ નથી. પિતાની ઇચ્છાને આધીન થઈ મેં

એકવાર લમ કર્યાં. પણ એ સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ તો હજી
અહીં આવી મેં વરણા સાથે લમ કર્યાં હતાં. પ્રથમની સ્ત્રીની
કાંઈ ખબર અંતર સુદ્ધાંયે મેં પૂછી નથી. એના ભરણપોષણની
જવાબદારી ઉઠાવવી જરૂરની હતી-વાજબી હતી, તે પણ ઉઠાવી
નથી. મારી આવકના થોડા સરખા પણ ભાગથી વરણાને વંચિત
રાખી મેં એ સ્ત્રીને કાંઈ આપ્યું પણ નથી. પાંચ વર્ષ પછી દૈવયોગે
એ અત્રે આવી ચડી ને એના અસ્તિત્વનું સત્ય તમારી પાસે
ખુલ્લું થયું.’

નીલાંબર બાણએ મૂંઝેમૂંઝા બધું સાંભળ્યા કયું; ચૂપચાપ બેઠો બેઠો
એમણે કાંઈને કાંઈ વિચાર કર્યા જ કર્યા, આખરે બોલ્યા-‘વાર તમે,
મને એક વચન આપી શકશો?’

‘શાનું વચન?’

‘એના અસ્તિત્વને હું મનમાં ન લાવું. વરણા પણ તેમ કરે.
એ હું એને સમજાવી લેવા પ્રયત્ન કરું. પણ એક વચન તમે મને
આપો કે આજ દિવસ સુધી જેમ એના સંબંધ તમે અવગણ્યો છે
તેવી જ રીતે ભવિષ્યમાં પણ ચાલુ રાખશો ને કોઈ દિવસ પણ એની
સાથે સંબંધ રાખશો નહીં. આ પાંચ વર્ષ જેમ ચાલ્યા તેમ જીવનભર
બરાબર ચાલ્યાં કરવું.’

‘ના, એ પણ નહીં બને. એમણે ધણું દુઃખ-ધણી કલેશ
ભોગવ્યાં છે. હજીયે ભોગવી રહ્યાં છે. મેં આજ દિવસ સુધી એ વાત
હિપર વધુ વિચાર જ નહોતો કર્યો. સુખસગવડથી એ લોકો રહી
શકે-જીવન ગુમરી શકે, -તે સ્ત્રીને મારી મા તથા મારા ભાઈપણે-
એમને માટે એવો પ્રબંધ હવે મારે કરવો જ પડશે.’

‘તે તમે આનંદથી કરી શકો છો. તમારી કમાણીના રૂપિયામાંથી
તમે તમારી મરજી મુજબ ગમે તેને સહાય કરી શકો છો, પણ એક
વાત તમને સાફ સાફ કહી દઉં. ધારો કે વરણા પાછી આવી તમારું
બર માંડે તો એના આ ધર-સંસારને ભગતો ખર્ચ પ્રથમ પુરો
પાડવો. તે પછી જ કાંઈ બચે—’

‘એમાનું કાંઈ ચે નહીં બને. એના ખર્ચની કાંઈ સીમા નથી. દેશમાં એ લોકોને કાંઈ ખર્ચપત્ર મારે નહોતું જ મોકલવું, એમ કાંઈ નહોતું; પણ હું કાંઈ બચાવી શક્યો જ નહીં. કારણ કે મારી બધી કમાણીની માલિક હતી વરુણા; પોતાની જરૂરીઆતોને પહેંચી વળી મારા પ્રયોજન માટે કાંઈ રકમ બચાવીને તે મને આપી શકી જ નહીં. બધી વાર દેવું કરીને પણ મારે એની જરૂરીઆતની વસ્તુઓના શોખ પુરા કરવા પડ્યા છે.’

‘હું— પણ તમે જાણો છો ને કે તે જરા refined higher Style of life (પરિમાર્જિત ઉચ્ચતર ધોરણવાળું જીવન) ગુજરવા ટેવાયલી છે—’

‘અમે તે વસ્તુમાં એ ટેવાયલી હોય, પતિની આવકનો ખ્યાલ રાખીને જ ક્ષીથી ખર્ચ કરાય. જોને જેમ જરૂરીઆત હોય તેમ પતિને પણ જરૂરીઆતો હોઈ શકે છે. તે અમે તેમ હો. આટલા દિવસ જે બન્યું તે બની ગયું. હવે પ્રથમ દેશમાંનાં મારા કુટુંબને જેટલા ખર્ચની જરૂરીઆત હશે તેટલું રાખી લાઈ બાકીની જ રૂપિયા હું વરુણાને આપીશ, જે તે કદાચ પાછી આવીને ધર મીડશે તો.’

નીલાંબર બાણુ બોલ્યા—‘પણ એ બે ભાગોનું પ્રમાણ-પરિમાણ કેવી રીતે રાખવું છે, તે જો હું જાણું તો—’

‘મારી મા, મારાં ભાઈ-બહેન, એમનાં ભરણપોષણ માટે મારે ક્યારે કેટલું આપવું તેનો હિસાબ-નિકાશ પણ થું મારે તમને આપવો જોઈએ ?’

‘મને ન આપો તોય વરુણાને તો આપવો પડશે ને.’

‘એને પણ શા માટે આપું ? જેવો મારી ક્ષી વરુણાનો મારા પર હક છે તેવો જ હક એ લોકોનો પણ મારા ઉપર છે, કાંઈ નહીં તો આ દેશમાં તો એમ બરાબર ચાલ્યું આવે છે, ને તે હક-દાવા ચૂકવતાં-આપતાં ક્ષીને પ્રજ્ઞવાની કે તેનો મત લેવાની વાટ કાંઈ જોતું નથી. મેં આટલા દિવસ આ વાત ઉપર બારીકાઈથી વિચાર કર્યો નહોતો. પણ હવે વિચાર કર્યો વગર ચાલે તેમ નથી.’

‘હું !-’

‘છતાં યે એ હજી-દાવા, જે કાંઈ હોય તે ધર્મથી લેવા-દેવાના જ હજી-દાવા છે. કાંઈ ન માને તો તેને પરાણે તે મનાવી શકાય નહીં. પણ મારી પ્રથમ સ્ત્રીમાં એ પ્રાણુબળ છે.-દાવો જે કાયદેસરનો માટે તો વરણાને જે મળે છે તેમાંથી બરાબર અરધો હિસ્સો તે જરૂર લઈ શકે તેમ છે, પણ તે એમ કરે તેમ નથી.’

નીલાબર બાબુ બોલ્યા-‘તમે એક મહા ભયંકર આકૃતની આલ-મારી ઉભી કરી દીધી છે. કિરણ બાબુ, વાર, હું વરણાને બધી વાત કરીશ. જે સમજીને તે પ્રમાણે રહી શકશે એમ તેને લાગશે તો આવશે, નહીં તો નહીં આવે. પણ ખર્ચ-ખૂંટણની વાતથી જ તો કાંઈ પતી જતું નથીને. મૂળ વાત છે-આકૃતનું મૂળ તો છે-મૂળ તો છે તે-’

‘શું, કહો ને ?’

‘ખર્ચ-ખૂંટણ બાબતમાં-સંજોગો ને પરિસ્થિતિ જોઈ તમે જે કરવું ધટે તે કશો, એ બાબત હું કાંઈ કહેવા માંગતો નથી. પણ આ વચન તો તમારે આપવું જ પડશે, કે તમારી સ્ત્રી તરીકે તમે જુની સ્ત્રીને કાંઈ દહાડે સ્વીકારશે નહીં. એવી જાતનો કાંઈ સંબંધ જ એની સાથે નહીં રાખો, તજી તો તમે દીધી જ છે-’

‘તજી દીધી હતી તો ખરી, ને આજ દિવસ સુધી કાંઈ સંબંધ સમપણુ પણ રાખેલ નથી. પણ એવું વચન હવે હું આપી શકીશ નહીં.’

‘એટલું પણ નહીં બને ?’

‘ના, વચન તમે શા માટે માંગો છો ? ને ધારો કે મેં વચન આપ્યું પણ ખરું. પણ તેની કિંમત શી ? હું જે તે વચન ન પાળું તો તમે મને શું કરી શકશો ?’

‘ના, કરી તો શું શકીએ ? આ જુઓને પ્રથમનાં ભમની વાત હમણાં પકડાઈ, એ બાબત પણ અમે શું કરી શકીએ તેમ છીએ ?’

‘ત્યારે શા માટે વચન માર્ગે છો ? વચન આપું તોપણ-તે કાંઈ ‘લીગલ એગ્રીમેન્ટ’ (કાયદાસરનું ખતપત્ર) થઈ શકતું નથી, કે જેનો ભંગ કરવાથી તમે અદાલતમાં જઈ નુકશાનીનો દાવો માંડી કાંઈ નુકશાની વસુલ કરી શકશો.’

‘ના, એવું કાંઈ નહીં.-પણ કાંઈ નહીં તો-’

‘એ બધાં દિશુરની કાંઈ જરૂર નથી. પણ વરણા જે ખરેખર પાછી આવવા ઇચ્છતી હોય તો આટલું તમને કહી રાખું છું કે, મારી જીની સ્ત્રી સુરખાલાના પગ આગળ પડી હું મારું પોતાનું ખૂન કરું-આત્મઘાત-કરું તો પણ તે મારા ધરમાં સ્ત્રી-ભાવે મારી સાથે રહેવાનું કબુલ નહીં કરે. વરણા ચાલી ગઈ તે પછી મેં એને આ ધરમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ તે ન આવી. મને એકવાર મળી પણ નહીં. મળ્યા વગર જ દેશ પાછી ચાલી ગઈ. એનું કારણ શું છે તે તમે જાણો છો ? તે સમજે છે કે વરણા મને તણ જાય તો પણ મારાથી એને કદાપિ તણ શકાશે નહીં. આ ધર-સંસાર હવે વરણાનો ધર-સંસાર છે, આજ એ સંસાર ભાંગ્યો છે પણ કાલ તળી પાછો સંધાઈ પણ શકે છે. તે પોતે વચ્ચે આવી કાઠિયા થઈ કાઠને પણ કનડવા માંગતી નથી. મને મળ્યા વગર એક ચિઠ્ઠીમાં માત્ર આટલું લખી તે ચાલી ગઈ છે. તે ચિઠ્ઠી પણ એના હાથની લખેલી નથી. મારા એક મિત્ર-જેની સાથે તે જત્રા કરવા નીકળી હતી એની લખેલી છે.’

વાતચીત કરતાં વાતાવરણ જાણે ભારી થઈ ગયું.

‘હું-ખરી વાત કહી તમે, બાપ અક્કલવાળી-ડાહી તો ખરી. પણ હશે, તે ગમે તેમ હોય-પણ કાંઈ નહીં તો વરણાના સંતોષને ખાતર એટલું વચન આપવામાં ત્યારે તમને શો વાંધો છે ?’

‘વાંધો-વાંધો હોય કે ન હોય-પણ હવે વચન હું કાંઈ આપી શકીશ નહીં, આપવાની ઇચ્છા પણ જરાય નથી. વરણા મારી સ્ત્રી છે, એનો હક છે. મરણ હોય તો પાછી આવી મારી સાથે રહી શકે છે. ફક્ત એટલું જ કે ખર્ચ-ખૂંટણની બાબતમાં એણે અમુક

મર્ષાદામાં રહેવું પડશે. તેમ કરવા એ તૈયાર નહીં હોય તો કલેશ થશે, મને તેમ તેને પણ !’

‘જેઈ ત્યારે એ શું કહે છે-વાર, ત્યારે હવે જઈ.’

‘ક્યાં જશો? અત્યારે તો કાંઈ માડીનો વખત નથી. જમીને-’

‘હું ઉપેન્દ્રને ત્યાં ઉતર્યો છું. જમવા ગુઠવાનું એને ત્યાંજ છે.’

‘વાર, ત્યારે આવજો.’

‘હું જઈ ત્યારે’ કહી નીલાંબર બાણુ ઉડીને બહાર નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૦ મું

મનામણી

એક દિવસે વહેલી સવારે સુરખાલા ફળીયામાં બાણુ એકઠું કરી બાણીં થાપવા બેઠી હતી. શિયાળાના દિવસો હતા. સખત ઠંડી પડતી હતી, શરીરે માત્ર એકજ મેલી સાડી, જે આંટા મારી વીંટી લીધી હતી. ગરીબ ગ્રામ્ય ગૃહ-વધુઓ કામકાજ કરતી વખતે ટાંચી બચવા આમજ કરતી. જાડા મોટા કપડાંની એકાદ ચોળી કે એકાદ કમીઓ પહેરવા-પહેરાવવાની શક્તિ પણ ધણીઓની હોતી નથી, સુરખાલાની પણ તે વખતે નહોતી, એક જે ચોળી જે એની પાસે હતી તે બહાર ક્યાંક કોઇવાર જવું આવવું પડે ત્યારે પહેરવા માટે રાખી મૂકી હતી. ટાઢ ગમે તેટલી વાય તોપણ ધરતું કામકાજ કરતી વેળા એ કાંઈ દિવસે તે પહેરતી નહીં. સૌદામિની ધણુંએ કહેતી પણ સુરખાલા વાત હસીને ઉડાવી દેતી. ને કહેતી: ‘શું જરૂર છે સામુજી? ચાલ્યું તો જાય છે. મનદુ ખેન નાનાં છે એમને પહેરાવવું જોઈએ. એટલું બધું પછી પાપાય ક્યાંથી? ને ચોળી તો તમેયે ક્યાં પહેરો છો?’

‘હાયરે મા! સબિજાને વાત આ ખાયડીની! હું તો વિધવા છું, ને વળી ધરડી ડોસી થઈ-’

‘એટલે શું શરીરે ટાઢ ઓછી વાય? ઉલટું લોહીના ગરમી ઓછી થઈ હોય તેથી તમને તો ટાઢ વધુ વાય.’

તે હું તો તાપણી-આપણી જાળગાવીને બેસું છું ને’.

તે મારાથે હાથ પગ બહુ ઠરી જાય છે ત્યારે હુંયે આવીને તાપણીમાં સેકી જાઉં છું ને’.

‘આ મોટે મળસરે રોજ ઉઠવું, છાણુ વાસીદાં કરવાં, ધર લીંપવાં ગુંથવાં, વાસણુ માંજવાં એમાંથી નવરા થઈ હાથપગ સેકવાની તને, પુરસદજ ક્યાં ને કેટલીક મળે છે?’

‘જે મળે છે તે ધણી થઈ રહે છે. એક ચોળા પહેરવાથી વળી કેટલીક ગરમીયે શરીરમાં આવી જવાની હતી? ને હાથપગને તો ટાઢ વા’ વાની જ ને તે ઠંડા ન પડે માટે તમે મોજાં શુટ તો કાંઈ ધરમાં પહેરવા નહીં દીઓને?’

‘સાંભળજો લમરાણીની વાત!-હા-રે-મોજાં પહેરવાની રજા મળે તો તું પહેરે ખરી કે? જેનાં નસીબમાં છે તે તો પહેરે છે-ને તારા-’

‘મારાં નસીબમાં ઓછું સુખ શું છે સાસુજી?’

‘રૂકને મન દોકડો રતન! ધરમાં દીવો ન હોય એટલે પતં-ગીયાનું અજવાળુંયે બહુ મીઠું લાગે! નસીબ જેવાં દુખળાં હોય તેવી અક્કલ પણ દુખળીજ હોય ને!’

‘દુખળી-ઓછી અક્કલજ સારી નહીં લલા, સાસુજી?’ કહી સુરઆલા ખિલ ખિલ ખિલ હસી પડી.

ગમે તેમ, આમ આ કુટુંબના દુઃખના દોહાડા દિવસો વીત્યા જતા હતા. ઉપર મુજબ મેક્ષી સાડીના બે આંટા મારી શરીર ઠંડી ટાઢની એક વહેલી સવારે—સુરઆલા છાણું થાપતી હતી. અચાનક કાંઈના પગરખાનો પગરવ સાંભળતાં તેણે પાછું વાળીને ઉંચું જોયું—જોયું તો—એના પતિ આવેલા દીદા! માથાનું વજ્ર જરા નીચું ઝાઢી સુરઆલા સંકાયાઈને એક તરફ ખસી જઈ ધરમાં ચાલી

મધ. રસોડા પાસે નાના ફળીયામાં થોડા સાંઠા ને કચરો ભેજા કરી તેને સળગાવી સૌદામિની તાપણું કરવાની તૈયારી કરતી હતી. કામ-કાજ કરતાં વચ્ચે જરા અવકાશ મળે ત્યારે વહુ આવીને હાથ-પગ જરા સેકી જાય એ મતલબથી તે રોજ આમ તાપણી કરતી હતી. પોતે પણ તાપણી તાપતી ને આડોશી પાડોશીઓમાંથી પણ કોઇ કોઇ સ્ત્રી ધરના કામકાજમાંથી જરા અવકાશ મળતાં કોઇ કોઇ વખત આવી હાથપગ સેકી જતી.

સુરબાલાએ આવીને કહ્યું—‘પેલી તરફ જરા જાઓ તો સાસુજી ! જુઓ તો કાણુ આવ્યું છે ?’

‘કાણુ આવ્યું છે ?’

‘જુઓને તમે જામને.’

માથાનો ધુમટો જરા વધુ નીચો ઝોટી સુરબાલા રસોડાનાં આરણ્ય પાસે જઇ ઉભી.

સૌદામિની ઉડીને મોટા ફળીયામાં આવી.

‘કાણુ-એ-કિરણુ ! મારો-કિરણુ ! તું આવ્યો મારા દીકરા ?’

‘હા, બા !’

જે ડગલાં સામે ચાલી આવી કિરણુ માને પગે લાગ્યો, જે હાથે પકડી પુત્રને પોતાની છાતી સરસો ચાપી સૌદામિની બોલી—‘આવ-આવ-દીકરા ! આવ મારા વહાલા. પાંચ-છ વર્ષ પછી આવ્યો. પોતાની મેળે ચાલી આવીને ધરમાં પગ મૂક્યો-આવી તો મને સ્વપ્નેયે આશા નહોતી દીકરા !’ સૌદામિની રડી પડી, જરાવારે શાંત થઈ સાડીના છેડાવતી આંસુ લુછી તેણે હાક મારી ‘અરે સત્ય ! અરે મન્દુ !-અરે આવો અહીં જુઓ તમારા મોટાભાઈ આવ્યા-’

માની હાકથી સત્ય ને ઈન્દુ ધરમાંથી બહાર દોડી આવ્યા ને ફળીયામાં એક બાજુ ઉભાં રડી મર્યા;—પાસે આવતાં કેમ જાણે જરા અચકાતાં હોયને. માના કહેવાથી તેઓ આગળ આવ્યા ને પહોંતાં પહોંતાં ધરમાં મને મોટાભાઈને પ્રણામ કર્યા.

‘ઓહો, આવ ભાઈ! આવ. આવ બહેન! સારી પેઠે છોને બહે?’ કહી કિરણે નાનાં ભાઈબહેનને ખોળામાં બેસાડી એમના ગાલ પર ધીમેથી હાથના આંગળાં ફેરવી રનેહ દેખાડ્યો. સૌદામિની પુત્રનું મોઢું મીટ માંડીને જોઈ રહી હતી. કિરણ રંગે ખૂબ ઉજળો બન્યો હતો; છતાં ચહેરા ઉપર શીકાશ હતી. ધણીવાર સુધી જોઈ રહ્યા પછી તે બોલી-‘આ, શું ભાઈ? શરીરે કંઈ મળ નહોતી કે શું? મોઢું ઉઘાસ ને ઝાંખું કેમ દેખાય છે! આ આખો બે ઉડી ઉતરી ગયો છે! શરીર સુકાઈને અરધું થઈ ગયું છે! તે દિવસે પણ મને લાગ્યું કે તને શરીરે મળ નહીં રહેતી હોય.’

‘એવું તો કંઈ નથી બા! એમજ થોડા દિવસ થયાં જરા અશક્તિ-’

‘આવ ધરમાં આવ દીકરા! આ ઉગમણી એસરીમાં આવીને બેસ. હમણાં જ તડકા આવશે. બહુ ઠાર છે-જરા તાપણી કરી દઉં?’

‘ના, મા! કંઈ જરૂર નથી. ચાલો ત્યાં એસરીમાં બેસું છું.’

ઉગમણી એસરીમાં સૌદામિનીએ એક ફાટેલી તુટેલી સાદડી પાથરી દીધી ને તેના પર એક જીનો પુરાણો તકીયો લાવીને મૂક્યો. સાસુના કહેવાથી સુરખાલાએ પાણી ગરમ કરીને મોકલ્યું. કિરણે હાથ મોઢું ધોયાં. સત્યને સૌદામિનીએ બહાર મોકલ્યો.-તે થોડું દૂધ ને ખાંડ બળરમાંથી લઈ આવ્યો.

બાળુમાં બિંદુની માનું ધર. તે ત્યારે તાળ મમરા વધારતી હતી. ઇંદુ ત્યાં જઈને થોડા ગરમ તાળ મમરા લઈ આવી. આ ને મમરા લાવીને સૌદામિનીએ પુત્ર પાસે મૂક્યાં.

‘આ આ પી લે ને મમરા થોડા ખાઈ લે દીકરા! શહેરમાં સારી સારી ખાવાની ચીજો મળે તે ખાવાની તને ટેવ હશે. તે આ ગામડા ગામમાં મળે પણ ક્યાંથી ને આપણા ઘરમાં શું હોય ને ક્યાંથી હોય?’

કિરણે હસીને કહ્યું-‘આ બહુ લાવશે બા! સાઈ સાઈ ગમે તે બહે ખાતો હોઈ પણ આ સાથે તાળ વધારેલા ગરમાગરમ મમરા જેવું ખીજું કંઈયે વધુ સાઈ ન લાગે.’

ગામડું ગામ. ખજર પડતાં પાડોશીઓ ને પાડોશીઓ પણ બધાં આવીને ટાળે મળ્યાં. સહુના આદરમાન ને આવકાર-વિવેકથી કિરણને અભાંત આનંદ થયો. ફેટલાંય વરસથી ખૂબ વિલાસવેલવર્મા જ તેનું જીવન એકધારે ચુબચુડું હતું, એને ધીમે ધીમે જાણે એ જીવનમાં કાંઈક કલાંતિ ને વિરકિત આવતી જણાતી હતી. આ ગ્રામ્ય ધરમાં સરલ, આડંબર કે દેખાવ વગરનું વાતાવરણ, એનાં સુખસગવડ માટે આ ગામડીયણ માતાનો નિખાલસ સ્નેહભર્યો આગ્રહ, એ સ્નેહભર્યો હસ્ત સ્પર્શથી વધુ મધુર બનેલ આ સસ્તો આરોગ્યદાયક આ મમરાનો નાસ્તો, ગામમાં આજુબાજુના પાડોશી પાડોશીઓએ એને હસ્તે મોઢે આપેલો હાર્દિક ને ભાવભીનો આવકાર, એમનું સ્નેહભર્યું સંભાષણ, ધરનાં બારી-બારણાંની બોથે ઉભેલી ગ્રામ્ય-વધુઓની સ્વચ્છ સુચકિત હાસ્યોજ્જવલ દૃષ્ટિ-આ બધાયે આજે એના હૃદયને એક જાતના એવા આનંદ-રસથી છલોછલ ભરી દીધું, કે જે આનંદ એની કિશોર વય વીતી ગયા પછી એના જીવનમાં એને આજ દિવસ સુધી મળ્યો નહોતો! ખૂબ ભોગ-વિલાસ ને આડંબરમાં ડૂબ્યા રહેતાં છતાં જે અસ્થિતિએ એને અકળાતી બહાવરા જેવો બનાવી મૂક્યો હતો તે પછી આજનો આ આનંદ-આ પરિતૃપ્તિનો આનંદ-એને ખૂબ મીઠો લાગ્યો. પણ હાય! આ મધુર જીવનમાં તે શું ખરેખર પાછો આવી શકશે ખરો?

એક બે કલાક વીતી ગયા. જેઓ મળવા આવ્યા હતાં તે બધાં એક પછી એક ધીમે ધીમે પોતાને ઘેર પાછાં જવા લાગ્યાં. સહુને થોડું ધણું પણ પોતાનું કામકાજ કરવાનું હોય જ ને. ને કિરણ તો આઠલે વરસે આવ્યો છે, બે ચાર દિવસ તો જરૂર રહેશે જ ને. વળી પાછા આવીને મળશું. કિરણે માને પ્રછયું-‘બધાયને દીડા, પણ સતીશ કેમ ન દેખાણો બા? તે ગામમાં નથી કે શું? ને વરચેટ કાઢીયા-’ (સતીશની મા) —

સોદામિની બાલી-‘તે એમને પિયર ગયાં છે. એમની એક ભત્રીજીનાં લગ્ન છે. સતીશ પણ ત્યાં જ ગયો છે, આજે પાછાં આવી જવાં જોઈએ’

‘આજે આવી જશે? તો તો કહ્યું સારું એને થે મળી શકાશે?’
 ‘કેમ, તું આજેજ પાછો જવાનો છે શું? આટલે વરસે આન્યો—’
 ‘ના, આજેજ કદાચ નહીં જઈ’, પણ ઝાઝા દિવસ રોકાઈ
 સકીશ પણ નહીં. પારકાની નોકરી કરે છું ને. વાર, ત્યારે હું જરા
 માથમાં એક આંટો મારી આવું, માડી! ને સતીશને ઘેર પણ થતો
 આવું, જો આન્યો હોય તો મળી લઉં—’
 કહી કિરણ બહાર નીકળી પડ્યો.

અંકરણ ૧૧ મું

પિયા-મિલન

જમી ભુઠી પરવારી જરાવાર વિશ્રાંતિ લીધા પછી કિરણ ઉત્તર
 તરફના ઓરડાની ઓશ્વરીમાં બેઠો. ત્યાં તકેકો ઠીક ઠીક આવતો હતો.
 ફળીયામાં સૌદામિનીએ ચોખા સૂકવવા મૂક્યા હતા; એ ચોખા
 સૂકાયા પછી છડાશે ને તેમ થયા પછી આવતી કાલે તે ચૂલે ચડશે!
 (રાત્રનું રોજ લાવી આવવાનું, ઘરમાં ‘કાઠીયે જર’ થોડીજ ભરી
 હતી!) કિરણ એ ચોખા તરફ વારે વારે નજર ફેરવતો હતો, એની
 સાથેજ ચોખા છડવાની નાની ઓરડી, તેમાં રહેલ ખાંડણીયો ને તે
 ખાંડણીયા પાસે બેઠેલી મલિન વસ્ત્ર પહેરેલી સુરખાલાનું ચિત્ર એનાં
 માનસ ચક્ષુઓ સમીપ તરવરી ઉઠ્યું. ‘અહાહા. હું તો અફલાતુન
 દેહરાફુની ચોખા રોજ ખાઉં છું, ને આ લોકોને જાણ બે-સ્વાદ
 ચોખા પણ પુરા ખાવા નથી મળતા?’ એણે એક ઉંડો નિસાસો
 મૂક્યો, ચોખામાં આમતેમ હાથ ફેરવી સૌદામિની પુત્ર પાસે આવીને
 બેઠી. ઇંદુ આવીને એક પ્યાલો આ મૂકી ગયો.

‘અરે બાપરે બાપ! વળી પાછી અટાણે ચા? જા જા પાછી
 લઈ જા! આખો દિવસ શું હું ખાલી ચાજ પીધા કરીશ? લઈ જા—
 જાજા, જા! એના કરતાં એક પ્યાલો ઇંદુ પાણી લઈ આવ, જા.’

ઈંદુએ પાણી ભાવી દીધું. આખા આસ કિરણ એક થાસે મટમટાવી મયો. થોડી વાર તે મૂંઝો મૂંઝો બેસી રહી કાંઈક વિચારમાં પડી મયો; આખરે ધીમે રહીને બોલ્યો—‘તમે બધાં બહુ જ દુઃખ ભોગવો છો ખરું ને બા!’

‘શું કરીએ દીકરા! આવક-આધાર તો કાંઈ નથી—’

‘હૂં!—મને આવી ખબર નહોતી—’

‘તે કયાંથી ખબર હોય દીકરા! કેટલાં વરસ વીતી ગયાં. તે કાંઈ ખબર ખત પણ નહોતો આપ્યા. ને અમારી પાસે તારું ઠેકાણું સરનામું પણ નહોતું કે અમે તને જણાવીએ. તે અમા કરે તને મારા દીકરા. સાંજે નરવો છો. ભગવાન તને સાંજે નરવો હંમેશા રાખે. સો વરસનો ને સાત દીકરાનો આપ થાજે દીકરા! તે દિવસે પ્રયાગમાં દેવજોજે જાણવા મળ્યું કે તું સાંજે નરવો ને સુખી છો તેથી મારે હૈયે ટાઢારક વળી દીકરા! નહીં તો આ છ વરસ મેં કેમ તરફડીને થાણી વગરના માછલાંની જેમ કાઢ્યાં છે દીકરા તે ફક્ત પ્રભુ—!’

હૃદયમાં ડૂચ્યો ભરાઈ આવતાં સૌદામિની વધુ બોલી શકી નહો, આંખમાંનાં આંસુ પાલવ વડે લૂછવા લાગી.

‘મેં બહુ ખોટું કયું’ બા! તમને દુઃખી કર્યો, પણ-પણ-મનમાં એમ પણ કોઈ કોઈ વાર થતું કે પિતાજી હૈયાત હતા ત્યારે જેમ સંજારખરે ચાલતો હતો તેમ—’

સૌદામિની—‘એ હતા પુરુષ, કામકાજ પોતાને હાથે બધું કરતા, ધરનું બાકું પોતે જઈને વસુલ કરી લાવતા. ને અમે પડ્યા બાઈ માણસ.

‘હૂં! એ ખ્યાલ મને ન હોતો, ને એ બાબત પર લાંબા વિચાર પણ મેં નહોતો કર્યો. તમે બહુ દુઃખી છો બા! ધરનાં ને રેલીનાં બારીબારણાં પણ બધાં ભાંગી તૂટી ગયાં છે. આવી કંકડડતી ટાઢ, વહેલી સવારે આવીને જોયું તો તારી વહુ છાણાં ચાપતી હતી. બાલી એક મેલી સાદી શરીરે વીંટીને.’

‘એ જોનું નસીબ દીકરા!’

‘હું-!’

એક નિસાસો નાંખી સૌદામિની બોલી-‘મેં ધરની દીકરી, બાપની પણ્ય ખૂબ મોઢે ચડાવેલી-આપ એની ખાતર-મરદાસ્ત પણ્ય કરવા મનદેખાડે છે પણ્ય અભાગણી મેં દિવસ ત્યાં જઈને રહેતી પણ્ય નથી.’

‘આ માટે નથી રહેતી. !’

‘નથી રહેતી. કહે છે કે હું એકલી થઈ રહું, મારી માકરી કાણુ કરે? ને વળી મેં નાનાં બાળ એમની દેખ-ભાળ કાણુ કરે? હું તો કાણુ મેં કહું છું દીકરા!-આ પેટનો દીકરો, તું છોડીને ચાલતો ગયો; પણ્ય આ તારી પરણેતર, તને પરણાવીને એને ધરમાં લઈ આવ્યાં અમે, તે અમને ધડીયે અળગાં કરતી નથી! ને એણે ધરમાં આવીને સુખ પણ્ય શું દીધું?’

‘હું, ! સતીશ પાસેથી બધુંપ સંભળ્યું છે, મને પણ્ય નવાઈ લાગે છે !’ વળી એક નિસાસો નાંખી સૌદામિની બોલી-‘તું સમજ્યો નહીં દીકરા! માન્યો નહીં, ને તડક તોડી તરછોડીને ચાલ્યો ગયો. કેવું રતન વિધાતાએ તને આપ્યું હતું તે એક વાર નીરખીને જોયુંએ નહીં !’ કિરણે એક છુપો નિસાસો મૂક્યો.

સૌદામિની બોલી-વળી તે ત્યાં જઈ એક નવો સંસાર માંડ્યો. પણ્ય મેં જે સંભળ્યું છે ને એક દિવસ તારે ત્યાં આવીને મારી આ સગી આખે હું જે જોઈ ગઈ તેથી તું બહુ સુખી હોય એમ મને નથી લાગતું.

‘ના.’

‘રૂપીયાએ ખૂબ કમાય છે-ને નવી તે ખોખલે ખોખલે ઉડાડે છે-ને આ અભાગણીના અહીં આ હાલ છે! તે તારી આખે જોયું ને દીકરા! —’

જાણે કે વાત ઉડાડી દેવાનો અભિપ્રાય હોય તેમ કિરણ વચમાં જ બોલી ઉઠ્યો-‘ખર્ચ-ખૂંટણ-તને શું કહું બા!-હું કંઈ બચાવી શક્યો નથી-ને એ ધર-કારભાર મારા હાથમાં કંઈ નહોતો. નહીં તેમ

તમને કંઈક મોકલવું એમ એ જો વાત બેચાર વાર મારા મનમાં નહોતી હોય એમ પણ નહોતું. પણ હવેથી હું ખરચી મોકલીશ— તમે બધાં જ જ્ઞાનંદથી ખાઈ-પી રહી શકો એટલી—’

‘નવી વહુ પાછી નથી આવી ?’

‘ના.’

‘ને દીકરા બે ?’

‘બેની પાસે જ છે.’

‘તારે ત્યાં હું આવી ત્યારે મારા જીવમાં જીવ નહોતો દીકરા !— આવી-આપો દારીને એમને નહીં ! મને તેમ તોય તારા દીકરાને !— ‘મુડીથી બાજ વઢાલાં,’ મારો જીવ હજીયે બચા કરે છે દીકરા !—’

સૌદામિનીનો અવાજ મળતો થઈ ગયો; સાડીના પાલવથી એણે આંખો લૂછી.

કિરણ બોલ્યો—‘એ દુઃખ હવે સંભાર માં માડી ! એ તારા શું થાય ? ને અમે પણ હવે તારા શું સમા ?’

આંખો લૂછતી લૂછતી સૌદામિની બોલી—‘પોતાનું લોહી-દીકરા. સગપણ નથી એમ મોટેથી બોલી નાખતાં સગપણ એમ કંઈ તૂટી જાય ? તું મોટેથી મને તેમ કહે. ખરા મનથી સાચેસાચ તું એમ શું કહી શકે કે અમે તારા કંઈએ સમા નથી ? એ બને જ નહીં દીકરા !’

વળી કિરણે એક છૂપો નિશ્વાસો નાખ્યો. પછી કહ્યું—‘બા ! હું આવ્યો છું એટલા માટે કે—જે એ આવવા રાજી હોય તો સાચે તેડી જાઉં.’

‘સોનાથી રૂઢું શું વળી, દીકરા ! તેડી જા જરૂર. હું રાજી થઈને મોકલીશ.’

‘મેં તો ત્યાંજ કહી મોકલાવ્યું હતું. પણ એને કંઈ વધી આવ્યો હશે—તે મને વાતચીત કરી બે સપ્તાહો કહેવા સાંભળવાની તક પણ ન આપી ને એને લઈને તું ચાલી આવી—’

સાદામિની-‘હું તો એને લઈ આવી નથી દીકરા ! એ મને લઈ આવી છે. ને એણે જે વાત કરી તે-તે-મને પણ તે વખતે લાગ્યું કે એની વાત સાચી છે. તે બહેને-હવે જો તે આવે, તો એને પૂછ. જો આવે તો તેડી જ-તું સુખી થઈશ.’

‘તમે બધાય ત્યાં આવી મારી સાથે રહો તોયે મને કંઈ વધી નથી.’

‘અમે બધાય ? ના દીકરા ! અમે અહીંથી ક્યાં જઈશું નહીં
‘કેમ, શું વધી છે ? ને તું એ પણ જાણે છે ને ? તમે બધાય નહીં આવો ત્યાં સુખી—’

‘તે આવવા રાજી નહીં થાય, એ હું જાણું છું. ને તેમ છતાં-ના, વાર જવા દે દીકરા ! એ બધી વાતોનું કામ નથી. તું એને વાત કર. હું પણ સમજાવીને બધું કહીશ. તું ચાલી ચલાવીને અહીં સુખી આવ્યો છે તો શા માટે તે નહીં આવે ? તારૂં મન મોં એટલુંયે નહીં રાજે ? તું એનો ધણી તો છો ને-’

‘ધણી જેવું મેં રાખ્યું છે ક્યાં જા !-?’

‘તોયે તું થયો ધણી, ને છ’ વહુ. તારાથી મોટો બીજો કાંઈ દેવ કે ગુરૂ તો એનો ન હોય ને;

કિરણ ચૂપ રહ્યો.

થોડી વાર કંઈક વિચાર કરી એવે સાદામિની બોલી: ‘જે એ કાંઈ રીતે રાજી નહીં થાય તો અમે બધાય સાથે આવશું. એ સુખી થાય ને તુંયે સુખી થા એટલા ખાતર હું આવીશ. શું કહું દીકરા ! તું તો પેટનો દીકરો છો, પણ તારા કરતાંયે આજ એ મને વધુ વહાલી થઈ પડી છે. એ જો સુખી થતી હોય તો મારી પોતાની મરજી નહીં હોય તો પણ દીકરા, મારી મરજીને અવગણીને પણ હું ખુશીથી આવીશ ને પછી તમારો ધરસંસાર હરી કામ થાય ત્યારે વળી હું અહીં પાછી ચાલી આવીશ.’

કિરણ બોલ્યો-‘જો તારૂં ત્યાં આવવાનું સરખયું હશે જા ! તો તારે પાછું તો નહીં જ આવવું પડે. હા, તારા મનમાં જરૂર દુઃખ

યશે, તું મા છો એવી કાંઈ માયા મમતા મેં રાખી નથી. માન પણ રાખ્યું નથી. ને એ કારણે તને તેડી પણ જતો નથી. તેડી જાઉં છું કંઈતે આ વહુને ખાતર. હાં, હું સમજી શકું છું. આ! કે તને દુઃખ થશે. તારી ત્યાં આવવા મરજી નહીં હોય. ને તે ન હોય એમાં નવાઈ પણ નથી. પણ-પણ હાલ ધણા દિવસ યયા ધણા ધણા વિચારો મેં કર્યા છે. આ!-મારું મન પણ બદલાવા માંડ્યું છે. જો તું આવે. આ!-તો તને એક માને ધટતા માનથી હું જરૂર રાખી શકીશ.’

‘તે પણ આ વહુને ખાતરજ ને દીકરા!’

જરા હસીને કિરણ બોલ્યો-‘તું પણ આ દુઃખ આ અપમાન બધું ખમી ખાતી હતી તે પણ આ વહુને ખાતરજ ને, મા!’

હવે સૌદામિનીના મોં ઉપર આછી હાસ્યરેખા દેખાઈ. તે બોલી ‘તે તારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે વહુને કહે દીકરા. એને આટલોજ વધો નથી કાંઈ. બીજો થે વધો છે. તે તું એને જ બધું સમજાવીને કહે, એમાં હું કેમ કહી શકું દીકરા! તમે એય સલાહસંપત્ત કરી બધી વાતને તોડ કાઢો, જા આ ઓરડામાં જઈને બેસ. હું એને તારી પાસે મોકલું છું. અરે ઇન્દુ, દીકરા, જા ને આ આચમણા ઓરડામાં તારા મોઢા બાંધને બેસવાની જરા જગ્યા કરી આપ જોઉં. હે આ સાદી ને તકાવો અહીં પડ્યાં છે તે ત્યાં લઈ જઈને પાથરી દે.’

અકરણુ ૧૨ સુ.

ઉદાર-ચરિતા

‘શા માટે મને તેડી જવા મંજી છે? તેડી જઈને ત્યાં વધુ વખત રાખી શક્યો નહીં. વળા પાછી અહીં ધક્કેલી દેવી પડશે.’

‘ના! જો તું આવે, જો તને લઈ જઈ શકું, તો તને જરૂર રાખી શકીશ. પાછી નહીં ધક્કેલું. ત્યારે શું-ત્યારે શું-આ જ બીકથી જ તું નથી આવતી? નહીં તો-નહીં તો-આવવાને તને પોતાને બીજે કશો વાંધો નથી?’

‘મને વધિા ! મારો પોતાનો વધિા !-શું હોય શકે ?-એ પણ કોઈ દિવસ બને ખરું ?’

‘મેં તારું ખૂબ અપમાન કર્યું છે ! બહુ દુઃખ દીધું છે તને ! નાલાયક કહી તને તરછોડી-તણ ગયો હતો ! પણ તજીને-તજીને-’

‘હિઃ ! એ બધી વાતો યાદ કરી મને શરમાવો છો શા માટે ? જે બનવાનું હતું-તે બની ગયું-હવે મારા નસીબની વાત-હવે-’

‘ત્યારે હવે તું મારા બધા અપરાધ માફ કરે છે ? હવે તું મને તારો કરીશ-મારી બી થઈને તું મારી સાથે રહેવાને રાજી છો ? એ કે હું તને તરછોડીને ચાલ્યો ગયો તે દિવસે હું તને છુટાછેડા આપી ગયો હતો-’

‘એ બધી નાદાનીની વાતો હવે શા માટે યાદ કરો છો ? છૂટવું-છોડવું તમે જેને કહો છો તે અમારે બાયડીની બાત માટે બની શકતુંજ નથી. તમે બાયડા, મોઢેથી છૂટા કહો એટલે છૂટા-તમને કોઈ બાંધી રાખી ન શકે. છતાં તે પણ મને લાગે છે કે સાચેસાચ નથી બની શકતું’-મોં પર જરા હાસ્ય ફરકતાં તેને કબાવી રાખી સુરખાલાએ મોં ખીણ તરફ ફેરવી લીધું.

કિરણના મોં પર પણ સ્હેજ હાસ્ય ઝળક્યું. તે બોલ્યો-‘અમારાથી બની શકે ને વળી ન પણ બની શકે. છતાં એ શકવું ન શકવું બધું ખરું અમારી ઇચ્છાને અધીન તો ખરું, પણ તમારે બાયડીઓને માટે તો-’

‘કોઈ ઉપાયજ નથી, અમારા અણઅણમાં રહેલો ધર્મસંસ્કાર અમને એવું કરવાનો વિચાર સરખો પણ ન આવવા દીએ. તમે જે ધારો છો તે આજકાલ એવો પ્રચાર પણ કરો છો તે બધું અમે ન કરી શકીએ. છૂટા-છેડા પતિત્યાગ વિગેરે, ને તમે પણ મોઢેથી મમે તેમ કહો, મમે તેવો મમે તેટલો દોષ કાઢો, પણ કોઈને એકવાર બંધ-નર્મ બાંધ્યા પછી તમને પણ બે આકરા અંજોગાને વશ થઈ ન શકવું પડે તો તમે પણ શું અમને એમ તણ શકો ખરા ?’

‘ખરાખર-ખરાખર છે સુરખાલા! અમે પુરૂષો સ્વાર્થી તો ખરાજ, ને તમે-તમે લાન ભૂલી પાગલ બની જઈ અમારા માટે શું ન કરી શકો! મારા પોતાના સંપૂર્ણ સ્વાર્થને ખાતર આજે મારો હૃદય માંગવા જે હું તારી પાસે આવી શક્યો છું, તે પણ તમારા આ સ્વભાવ-’

જરા વાર વિચાર કરી સુરખાલા બોલી: ‘એ તો રીસાધને ગઈ છે, શું એ પાછી નહીં આવે?’

‘હજી સુધી તો નથી આવી. પણ-નહીં આવે, એમ પણ હું નથી કહી શકતો. આવે પણ ખરી. કદાચ આવશેજ-’

‘ત્યારે મને શા માટે તેડી જાઓ છો? એ આવતાં કેટલો બધો કલેશ થઈ પડશે ને બધાંને દુઃખ થશે, એ તમે સમજી શકતા નથી? પછી તમે શું કરશો? મને પાછી મોકલી આપ્યા શિવાય.-’

‘કિરણુ બોલ્યો: ‘તે આવશે ખરી કદાચ, પણ તું ત્યાં આવીશ તો તે નહીં આવે. આવશે તો રહેશે નહીં. ને તે આવે ને રહે એમ હું ઇચ્છતો પણ નથી.’

વિરમવલ્લરી આંખે સુરખાલાએ પતિના મોં સામું એકવાર જોયું. જોઈને પાછી આંખો નીચી ઢાળી દઈ તે ધીમેથી બોલી: ‘એમ છે? ત્યારે એના આવવાના માર્ગમાં એક જાતની નકતર ઉભી કરવા ખાતર તમે ઉતાવળા ઉતાવળા મને તેડી જવા આવ્યા છો. ખરું ને?’

કિરણુ બેઠો પડી ગયો. આવું ને આટલું કઠોર સ્વર સુરખાલા બોલશે કે સમજી જઈને બોલી શકશે, એવું એણે સ્વપ્નમાં ધાડ્યું નહોતું. સુરખાલાએ આંખો ઉઘી કરી પાછું કિરણુ સામું જોયું. કિરણુનો ચહેરો ભોંકપનો માર્યો ઝાંખો પણ પડી ગયો હતો. કાંઈ જવાબ ન શકતાં તે નીચું જોઈને બેસી રહ્યો.

સુરખાલા બોલી-‘તમે માફ લગાડશો માં. તમને મારે આમ ન કહેવું એમને પણ આવા સંજોગમાં તમે મને ત્યાં તેડી જાઓ એ તમને પણ શું વાજબી લાગે છે?’

‘હું બહુ દુઃખી છું, સુરખાલા ! હું એનાથી એકદમ યાકૌ છું, હવે આ બધા બનાવો બન્યા પછી જો તે પાછી આવે તો ધરમાં એની સાથે એના હાથમાં રહેતાં મારી શી દસા થશે તેની તું કલ્પનાએ નહીં કરી શકે. આ માણસને જેવી સુખ-શાંતિ આપી શકે, તેવું કોઈ ન આપી શકે. ને તેજ આ જો દુઃખ અને અસાંતિનું વાતાવરણ સરળે તો, માણસને એવું દુઃખ પણ બીજું કોઈ ન આપી શકે. હું બરાબર આવું જ દુઃખ ભોગવી રહો છું. ને હવે વળી વધુ ભોગવીશ. કાંઈ ઉપાય નથી સુરખાલા !-તજ પણ શકાતી નથી-પ્રતિકાર પણ અશક્તિ પિત છે ! મને બાણીમાં બાણીને જાણે એ પીસે છે ! આમાંથી એક ફક્ત તુંજ-તુંજ મને હોદાવી શકે તેમ છે. નહીં તો મારાથી જીવાય એવું નથી.’

એક હાથે જોરથી છાતી દાબી રાખી બીજે હાથે આંખો લુછતાં લુછતાં સુરખાલા બોલી-‘તમારે પગે પડું, પગે પડું છું રે, પગે પડું છું’, તમે એવું ન બોલો. મારાથી-મારાથી નથી શહેવાતું, પણ હું શું કરું. બીજો કોઈ ઉપાય નથી.’

કિરણ બોલ્યો-‘હું મહા-સ્વાર્થી’ છું ને મારો સ્વાર્થ મંગવાજ હું તારી પાસે આવ્યો છું. પણ એ સ્વાર્થ મારા જીવન-મરણનો સ્વાર્થ છે. તું કોઈ પણ રીતે ન માનતાં આ સ્વાર્થને અવગણી ટેલી શકે એમ છે-ટેલી દીધા છે એ હું જાણું છું પણ હું તેમ કરી શકું તેમ નથી.’

‘શું કરશો ?-એને સાચેસાચ તો તમે તજ શકશો નહીં જ.’

‘પણ એજ મને તજીને ચાલી ગયું છે, પહેલેથી જ !’

‘ના, તજીને નથી ગયું, જય શકેજ નહીં—’

‘શકે-શકે ! સુરખાલા ! તું જાણતી નથી એ મોઢો બધુંય કરી શકે.’

‘શકે ! સાચેસાચ શકે ? શું કહેો છો તમે ? આટલાં વરસનો ધરવાજ, ખરેખર તમને મનમાંથી આ બાબત કોઈ દિવસ કાંઈ દુઃખ નથી થયું ?’

‘દુઃખ નથી થયું એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી. પણ—’

‘ત્યારે વાંક ભલે ગમે તેટલો ગમે તેનો હોય, એ તમને તજીને રહી શકશે નહીં. તમે પણ એને તજીને રહી શકશો નહીં. ને વળી એ જ છોકરાંની મા છે. એમ કાંઈ તજીને જઈ શકે? ક્યાં જાય? ને જઈને કરે ચું? ના, ના, એ તજીને ગઈ નથી; રીજાઈને ગઈ છે. જરૂર એ પાછી આવશે.’

‘આવશે-જરૂર આવશે! હા, હું જાણું છું કે તે આવશે. પણ—
પણ-હું ફરીથી એ જ વાત કહું છું કે તું આવીશ તો તે નહીં આવે.’

‘તમે-ધારો છો કે તેથી તમે સુખી થશો? કદાચ થાવ પણ ખરા. પણ તેથી કરીને એના પાછા આવવાના માર્ગમાં હું મોટી નડતર રૂપ બનીને બેસીયે ન શકું. ન્યાયની રીતે એનો જેટલો હક છે તેટલો—’

‘તેટલો જ હક તારોયે નથી? તું પણ મારી બી છે.’

‘હા. પણ એનો હક ધણો વધારે છે, તમે ચાહી ચાલીને હાંસથી જઈ એને પરણી આવ્યા છો, ને આટલાં વરસ એની સાથે ધર-વાસ કર્યો છે, એને પેટે જ છોકરાં પણ થયાં છે,—ના, ના, એની પાસે હું ક્યાં હિંજાબમાં? હવે તો તમારી પાસે એ મારા કરતાં વધુ હકદાર છે. તમે ‘પેટ-ચોળાને શ્રાગ ઉત્તું’ કરો છો—’ શું કરશો? નસીબમાં લખ્યું હોય તો માણસને ધણુંય દુઃખ ભોગવવું પડે. એમથી છૂટવાની યારી નથી. ધીરજથી એ સહન કર્યે જ છૂટકો.’

‘ત્યારે તું ખરેખર નહીં આવે સુરખાલા?’

‘આવી શકાય એવું નથી—આવવું વાજબી પણ નથી. તમે સમજી શકતા નથી; તમે આજ-આજ-કેટલે વરસે આવ્યા-જે મળવાથી મારું નારી જીવન સાર્થક થઈ જાય,—તે તમે ચાહી ચાલીને મને દેવા આવ્યા છો—પણ છતાંયે છતાંયે—તે હું લઈ શકતી નથી—’

જે હાથની કાણીએક બળપ્રવંક છાતી સરસી દાખી રાખી હવે-લીએ વડે મોં ઢાંકી દઈ ઉભરાઈ જતા રૂઢનના વેમને ખાળી રાખવા સુરખાલાએ નિષ્ફળ ક્ષમણ કર્યો.

કિરણુ બોલ્યો-‘રડમાં, રડમાં સુરખાલા! ખરેખર હું મહા સ્વાર્થી ને નિષ્કુર-નિર્દય છું-હું તને ધણું દુઃખ દઇ રહ્યો છું? હું બધું છું કે મારે તને દુઃખ ન દેવું બેઠાંએ. આજ દિવસ સુધી તને જે દુઃખ દીધું છે, તેનો ભાર આજ મેં ઉઘટો વધારી દીધો.’

‘ના, ના, એવું બોલશો નહીં! એને દુઃખ જ માનતા હો, તો તમે જે દુઃખ આપ્યું હતું, તે બધું પાછું લઈ તમે જાણે મારો અવતાર સફળ કર્યો છે-બદલામાં મારે તમને જે આપવું બેઠાંએ તે હું આપી શકતી નથી.-આ રીતે આટલું દુઃખ દઈ તમારી વાત ન રાખતાં તમને ખાલી હાથે પાછા મોકલું છું-તે મને ધણું સાલે છે. પણ તમે મને માફ કરજો. જે હું નથી આપી શકતી તે તમારા જ બલને ખાતર નથી આપતી. તમે સમજી શકતા નથી કે, -એનો તમારી ઉપર જે હક છે, તે બબ્બી તે બે તમારા ઉપર બે ઉપર આવી ઉભી રહે, તો તમે શું કરી શકો? ને હું પણ શું કરી શકું?’

‘બરાબર છે-તાં કહેવું સાચું છે સુરખાલા! મેં ગળામાં જે ફાંસી ધાલી છે, તે અનાયાસે તોડી ફાડી ફેંકી દઈ શકાય તેમ નથી. શું કઈ? મારાં પોતાનાં કર્મ-ફળ મારે ભોગવવાં પડશે. પણ-પણ-તુંને આજ ન લઈ જઈ શકતાં છતાં પણ-હું જે વસ્તુ તારી પાસેથી લઈ બહાર છું-તે વસ્તુને જાણે માફ આ દુઃખ-મારી આ કમનસીબી સહન કરવા હું પ્રયત્ન કરીશ, બે તેમાં સફળ થયો તો હું સમજીશ કે આજ તે મને કાંઈ ન આપવા છતાં મને જે આપ્યું છે તેને હું લાયક હતો!’

આટલું બોલી કિરણુ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગયો.

માના અત્યંત આગ્રહને વશ થઈ, તે રાત કિરણુ ધેર રહ્યો. બીજે દિવસે તે આદ્યો ગયો. સતીશને એક વાર મળ્યો ને મા વિજેના ધરખરખ માટે પચાસ રૂપિયા તેને આપતો ગયો.

કિરણુ અલાહાબાદ પાછો ફર્યો. એની માડી ધરના વરંડા પાસે આવી ઉભી. માડીમાં બેઠાં બેઠાં જ એક જાતની ખીટથી ધડકતી જાતીએ કિરણુ ધરમાં ડોકીયું કર્યું. પછી નીચે ઉતરી વરંડામાં આવી ઉભો; વરણા પશુ આવીને દિવાનખાનાનાં બારણાંમાં આવી ઉભી રહી.

‘ઓ-તું-તું-આવી મદ?’

‘હા, આવી મદ છું. આવતું પડ્યું. બાપુજીએ મોકલી.’

‘તે-આવી તો-ભલે.’ કહેતાં કહેતાં કિરણુ વરણાની એક બાજુએ મદને દિવાનખાનામાં આવ્યો. વરણા પશુ સાથે સાથે અંદર આવીને બાલી-‘હૂં-! હું’ આવી તેથી તમે ખાસ કાંઈ રાજ થયા હો એમ જામતું નથી. ને તમે ધાયું’ પશુ નહોં હોય કે હું પાછી આવીશ !-’

‘ધાયું’ ?-હા-તું આવીશ, એમ ધાયું’ હતું ખરું-’

ટોપી ઉતારી ખીટી પર ટાંગી કિરણુ એક કોચ પર બેસી ગયો.

‘ને સાથે સાથે મનમાં એમ પણ થયા કરતું હતું કે ન આવે તો બહા દુશી. પણ બાબ મને આમ આવી ગયેલી જોતાં એમ પણ માય છે કે આ આદત વળી પાછી ફર્યાંથી આવી ! હા-બરાબર એમ જ તમારા મનમાં થાય છે ને !’

વરણાનો સાદ જરા માદ બની થોથરાતો હતો. તેણે પોતાનું મોઢું ખીજ બાજુ ફેરવી લીધું. કિરણુ તે બેઠું. તે બોલ્યો, ‘એ બધી વાત પાછી જા માટે ઉપાડે છે વરણા ? તું આવી તો તારું જ ધર છે. નકામો ઝખડો કરી તું ચાલી મદ-તેમાં મારો-’

‘કેમ, તમે તો ચોકાએ ચોકાખું કહ્યું હતું ને કે, મારા જવાથી તમે સુખી થશો. જરાય દુઃખી નહોં થાવ. ને વળી આજ-આજ મને પાછી આવેલી જોતાં-જોતાં તમે ચમકી ગયા ! જાણે-જાણે કેમ જાએજામ હું તમારે મન બહા-’

વરણા રડી પડી. કિરણે ધીમેથી ઉઠી એનો હાથ પકડી પોતાની પાસે કાઢ્ય પર બેસાડી.

પતિની જાતી ઉપર પોતાનું માયું મુકી રહતી રહતી વરણા બોલી-‘મેં તમારો થું ગુન્હો કર્યો છે ? તમે-તમે મારું જીવું સત્તાનાશ વાળ્યું છે-ને ઉપર ઉપરથી બધો વાંક મારો જ કાઢો છો.’

વરણાને જરા સ્મૃતિ કરવા પ્રયત્ન કરતો કિરણ એના માથા પર રનેહભર્યા હળવો હાથ ફેરવતો બોલ્યો-‘વાંક-ગુન્હો, એ બધી વાતો શા માટે સંભારે છે ? મેં તને જીવું કંઈ તો કહ્યું નથી.’

‘પણ તમે બીજું જે કંઈ બોલ્યા-મને જોતાં જ મમકી બધને જે પ્રમાણે બોલ્યા-’

‘હા, હું જરા ચમક્યો હતો ખરો ! તું આટલી જલદી પાછી આવીશ એવું-’

વરણાએ મોં ઉંચું કરી કિરણ સામું જોયું. આંખો લજ્જતાં લજ્જતાં તે બોલી, ‘કેમ હમણાં જ કહ્યું ને કે તમે ધારી રાખ્યું હતું કે હું પાછી-’

‘હા-તું પાછી આવીશ એમ મેં જરૂર ધાર્યું’ હતું-પણ આટલી જલદી-તું પાછી-’

‘આવીશ એમ નહોતું ધાર્યું’. ને આવી-તે પણ-તમને તે મર્યું નથી ! તે એમ ન મમતું હોય તો ચોખ્ખેચોખ્ખું કહી દીઓને. મને દૂર જ રાખવી હોય-અવગણવી હોય તો સાફ સાફ બોલી નાંખોને. માએ કહ્યું, -આપણે કહ્યું તેથી હું આવી-ને હું પોતે-પોતે પણ-ન રહી શકી-’

વળી હુસકે હુસકે વરણા રડી પડી. કિરણ ચપચાપ. થોડી વાર જરા સ્મૃતિ થઈ વરણા બોલી : ‘હું આવી તેથી તમને દુઃખ થતું હોય, તમને ન મમતું હોય, તો કહી દીઓ હમણાં જ. હમણાં જ વળી પાછી આવી જાઉં.’

‘શા માટે આડું મોલ છે વરણા ! તું પાછી આવી તેથી હું રાજી નથી થયો કે મને ગમતું નથી એવું તો મેં કહ્યું નથી—’

‘બોલ્યા નથી—ના મોટેથી નથી બોલ્યા એ ખરું પણ હું ખરાબર સમજી શકું છું કે તમે મને જોઈને મનમાં રાજી થયા નથી ! હું આવી તે તમને જરાય ગમ્યું નથી ! ઉઃ ! હું શા માટે આવી, શા માટે પાછી આવી ! તમારે જે કયું છે, તે જાણ્યા છતાં વળી આટલી જલદી પાછી આવી—ના, હું શા માટે આવી ! શા માટે આવી ! મેં શા માટે મારા માનઅપમાનની વાત પણ મનમાં એક વાર ન વિચારી ! તમે મનમાં ને મનમાં જાકળાયા કરો છો કે આ જલા વળી પાછી ક્યાંથી આવી. ઓહ !’

બે હાથ વડે મોઢું ઢાંકી દૃષ્ટ વરણા કૂસકે કૂસકે રડવા લાગી. કિરણ મૂંઝો બેસી રહ્યો. તેણે એક સીમરેટ સળગાવી. વળી વરણા બોલવા લાગી: ‘હું સમજી શકતી નથી કે શા કારણે હું તમને આમ આક્રમ જેવી—બધા જેવી લાગું છું. શોક માથે મને લાવીને તમે મારે મોઢે કેવી કાળા ટીલી ચોંટાડી ! એ બધુંય હું વીસરી ગયી. હું ચાલી ગયી હતી ને વળી મારી મેળે જ બધુંય વીસરી ગયી એ દિવસ પછી પાછી આવી, છતાં ઉલટું તમે જ જાણે મને માફ કરી શકતા નથી, એવો રંગ દેખાડો છો. મારો કાણુ જાણે શું ચે વાંક થઈ ગયો—હું પાછી આવી એ વાત કરી વળી મને મેળું મારવા બેઠા !’

‘તારી સમજદાર થાય છે વરણા ! મેં મેળું નથી માયું’. પણ તું જે કારણથી જે રીતે રીસ કરીને ચાલી ગઈ હતી, તે હિસાબે તું તરત પાછી આવી તે જોઈને મને નવાઈ તો જરૂર લાગી હતી—’

‘નવાઈ ! ફક્ત નવાઈ જ ? મનમાં ચીડાયા છો પણ ખરા વળી ! જતી વખતે તમે સાફ સાફ કહ્યું હતું, તે હું ભૂલી ગઈ નથી ને આ જીંદગીમાં કોઈ દિવસ ભૂલી શકીશ પણ નહીં ! તમે કહ્યું હતું કે મારા જવાથી તમે સુખી થશો, પણ દુઃખી તો નહીં જ થાઓ, ને—ને—ને વળી—ના, એ વાત હું મારી જીભ ઉપર પણ લાવી શકતી નથી !’

પણ શું કરે મારે ખાવડીનો અવતાર છે ને તે પણ આ દેહની ખાવડી. તમે જે ગુજારશો તે બધુંય મારે સહન કરવું પડશે. ને તે સહન કરતાં કરતાં વળી તમારી સેવાચાકરી પણ કરવી પડશે !' જોશતી જોશતી વરણા એકાએક ઉઠીને બહાર ચાલી ગઈ. કિરણે માત્ર એકવાર એની તરફ જોયું પણ કંઈ જોયું નહીં. ચૂપ-ચાપ તે ધીમે રહીને ઉઠ્યો અને બાથરૂમમાં બેઠા હાથમોઢું ધોયાં ને કપડાં બદલી વળી કાચ ઉપર આવી બેઠો. એક નોકરે સફેદ કપડું બિછાવેલ એક નાનું ટેબલ લાવી સામે મૂક્યું. એક રકાખીમાં થોડું ખાવાનું બધને વરણા અને તેની પાછળ એક નોકર એક 'ટૂં'માં ચા દુધ, સાકર, રકાખી ખાલા મમચા વિગેરે બધને ધરમાં દાખલ થયો. રકાખી કિરણની સામે ટેબલ પર રાખી દઈ વરણાએ એક ખાભો આનો તૈયાર કર્યો. ને તે મુંજે મોઢે ટેબલ પર મૂક્યો ને ચોતે બાજુ-માંજ એક બીજી ખુરશી પડી હતી તેના પર બેસી ગઈ.

કિરણે પ્રજ્યુ—'તારે કંઈ ખાવું નથી ?'

'ના, મને જીખ નથી. તમે ખાઓ. ચાક્યાપાક્યા આવ્યા છો.'

'પણ એક કપ ચા તો—'

'ચા'—કહી વરણાએ 'ટૂં' સામું જોયું'

'નોકર કરી આપશે. બાપા !'

બાપે આવી સલામ કરી. હુકમ મળતાં એક કપ ચા બનાવી કપ તેણે વરણાના હાથમાં આપ્યો.

કિરણે પ્રજ્યુ—'છોકરાઓ ક્યાં છે ?'

'ટોમને રાજી ક્યાંક બહાર તેડી ગયો છે. જીમને તો આ લખિયા આટલામાં જ તેડીને ફરતી હશે—જોઈ આવું.'

'ના, ના, તું બેસ. ચા—તો પી લે પહેલાં. લખિયા આવશે ત્યારે વાત. છોકરાંઈ છે તો મળમાં ને ?'

'હા.'

માના એએક ધુંટડા પી વરણાએ પતિ સામુ એકવાર જોયું. થોડી વાર જોઈ રહી પછી બોલી: 'તમે બહુજ સ્વકાષ મયા દેખાએક છે. કાંઈ માંદા-ખાંદા તો નહોતા પડ્યા ને?'

'ના મંદા-ખંદા તો કાંઈ નથી પડ્યો. પણ-હા-મન તો દેશલે નહોતું-થોડા દિવસ મયાં ઉંધ પણ બરાબર આવતી નથી. તું પણ બહુજ સ્વકાષ મધ દેખામ છે ને--'

'એ તો કાંઈ નથી' કહી વરણાએ મોઢું ફેરવી લીધું. એની જે આંખો આંસુથી છલોછલ બરાબર આવી. વેગ લંબાળવો મુશ્કેલ બન્યાવાથી તે તરત જ ઉઠીને બહાર વરંડામાં જઈ ઉભી. એક હાથમાં માતો ખાલો હતો ને બીજે હાથે સાડીના છેડાથી આંખો લૂછી; પણ આંસુનો વેગ કેમય ખાલ્યો ખળાતો નહોતો. વરંડાને આટી મારી વરણા બીજે રસ્તે બાથ-રૂમમાં ગઈ. આંખો ઉપર થોડીક પાણીની ઝલકે મારી ટુવાલ લઈ મોઢું સારી રીતે લૂછ્યું, ને પછી ધીરેધીરે વળી પાછી દીવાનખાનામાં આવી. કિરણે તે વખતે નાસ્તો પૂરો કર્યો હતો. ખાત્રાની રકાબી ને ચાના પ્યાલા બધું ત્યાંથી ઉપાડી લઈ બાથ સીંગારેટની ડબ્બી તથા રાખ-દાની (ash-tray) ને દિવાલની પેટી રાખી મથો. કિરણે એક સિંગારેટ સળગાવી. વરણાએ બારણા પાસે જઈ ઉંચે સાદે હાંકી મારી: 'લખિયા!'

લખિયા બાળક જીમને લઈને દીવાનખાનામાં આવી; ને હસતે મોટે સાહેબ પાસે જઈને ઉભી રહી.

કિરણની છાતીમાં એક ઉંડા નિશાસો બરાબર આવ્યો; તે દબાવી રાખી તેણે બાળક તરફ હાથ લંબાવ્યા. બાપનું હેત બરાબર ન જોયું તેથી કે પછી બીજા કાંઈ કારણે શિશુ કેમ જાણે એકાદાસે પિતા સામું જોઈ જ રહ્યો. હાથ લંબાવતાં બાળક પાછો ફરી લખિયાની કાંટે વળગી પડ્યો. વરણાએ કહ્યું- 'જા, એને લઈ જા હમણાં અહીંથી.'

વરણા બેઠીજ રહી, કાંઈ બોલતી નહોતી, છતાં ફરીફરીને વારે વારે તે કિરણ સામું જોયા કરતી હતી. એ વાર તથા વાર એમ

કયું'. કિરણ મનમાં ને મનમાં બકળાવા લાગ્યો. એને વચ્ચે વચ્ચે એમ થયા કરતું હતું કે આ નિશ્વ શાંતિ કોઈ મોટા વાવાઝાનું પ્રવ-લક્ષણ તો નહીં હોય ને ? તેણે વિચાર કર્યો કે થોડીવાર બહાર ફરી આવવું ઠીક થશે. હું, હું ફરી ઉઠવા જતો હતો, એટલામાં વરણા બોલી: 'શરીર આં નથી, કોઈ ડોક્ટરને દેખાડ્યું હતું?'

'ના-શરીર તો એવું કાંઈ બમડ્યું નથી ને.'

'કહેતા'તા ને કે ઉંઘ નથી આવતી?'

'જે ચાર દિવસ ઉંઘ નહોતી આવી, પણ મધ્યે રાત ઉંઘ સારી આવી મધ્ય હતી.'

'ક્યાં ગયા હતા? કબકતે?'

'ના.'

'ત્યારે ક્યાં? કાશી? ના, મુંબઈ?'

કિરણ બોલ્યો: 'ના, હું ત્યારે જરા બહાર ફરી આવું. એક ચક્કર કારખાના સુધી-'

'પણ તમે ત્યારે ક્યાં ગયા હતા? સાંભળ્યું કે તમે છ સાત દિવસ થયાં અહીંથી ગયા હતા, ક્યાં જવાના હતા તે પણ કોઈને કાંઈ કહી ગયા નહોતા.'

'ના.'

'ક્યાં ગયા હતા?'

'દેશમાં.'

'દેશમાં! દેશમાં-ક્યાં?' વરણાએ ચમકીને ઉંચું બોલ્યું. એની આંખો ને એનો આખોથે ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો.

'ક્યાં વળી? અમારે ઘેર.'

'ઘેર! ઘેર? અચાનક ત્યાં જવાનું શું કામ પડ્યું?'

'કામ? કેમ પોતાનું ગામ ધર-બાર-'

'આજ અચાનક દેશ ને ગામ તરફ આટલી બધી મમતા ઉભરાઈ આવી? આટલાં વરસોમાં તો કોઈ દિવસ ભુલથીયે દેશનું નામ

જીલ ઉપર પણ આબું નહોતું. દેશ, ગામ, ઘર-માર એ બધું તમારે ક્યાંય કાંઈ હશે એવું તો આંખને ઇસારે પણ કાંઈ દિવસ જણાવું નહોતું ને ?

‘જણાવું નહોતું-હા તે બની શકે છે, પણ તેથી તેં એમ પણ નહીં ધારી લીધું હોય કે મારા જેવું એક જનવર ધરતી ફાટીને આપોઆપ નીકળી આબું હશે કે આકાશમાંથી પાંખોવાળું કાંઈ પ્રાણી ધરતી ઉપર આવી પડ્યું હશે.’

‘કાંઈ નહીં તો એટલું તો ધારી લેવાનાં કારણો ધણાંય મળ્યાં હતાં કે તમારો દેશ ને તમારું ગામ ક્યાંક હશે પણ ત્યાં તમારું કાંઈ સગું-સંબંધી નથી. ને એ હિસાબે આકાશ-માંથી નહીં આવી પડ્યા હો તો પણ ભોંય ફાટીને-’

‘ખબરદાર, મોઢું સંભાળીને બોલતી જ વરણા ! મારા બાપ દાદાનો દેશ, ગામ ને મારા કુળનું અપમાન થાય એવી કાંઈ વાત ખબરદાર કાંઈ દિવસ કરી છે તો. મોટા શહેરમાં રહીને આવે હું ભલે ગમે તેવો મોટો માણસ બની ગયો હોઉં પણ આખરે તો બંગાલીનો દીકરો ને ? આવો કાંઈ એક દેશ કે ગામ તારા બાપનુંયે એક દિવસ હતુંજ. કુળ અને ખાનદાનીની બાબતમાં મારા પિતા કરતાં તારા પિતાનું કુળ જરાય ઉંચું નથી.’ ગુસ્સાથી આંખો લાલ-ચોળ કરી કિરણે વરણા સામું જોયું.

અચાનક આમ આક્રમણ ચર્તા વરણા જરા હેબતાઈને ભોંટી પડી ગઈ, પણ એમ એ પણ ગાંઠ જાય તેવી નહોતી. તરતજ બરાબર કિરણ સામું જોઈ તે બોલી-‘એવો સારો તમારો દેશ, એવું સારું તમારું ગામ ને આવું ખાનદાન કુળ તમારું હતું તો આટલા દિવસ તો તમે અમને એમાંનું કાંઈયે આંખને ઇસારેયે જણાવ્યું કેમ નહીં ?’

‘ચાલી-ચાલીને કાંઈને કાંઈ કહેવા જવાનું પ્રયોજન મને ન લાગ્યું. એ બધું પ્રથમથી જણી લેવાની તારા બાપની ફરજ હતી કે જેણે મને કન્યા-દાન કર્યું-’

‘કન્યા-દાન !-દાન ક્યું’ ! લમ કરી આખાં એમ કહો ! હું કાંઈ જઈ વસ્તુ કે વેંચાયલી દાસી-જોલી નથી કે મારું દાન કાંઈથી કરી શકાય.’

જરા મોં મચકાડી કિરણે કહ્યું-‘હિંદુ લમવિધિમાં વરને કન્યાનું દાનજ કરવામાં આવે છે. તું ભણેલી ગણેલી હોવાનો ફોકો રાખે છે પણ લમ વખતે જે મંત્રો પુરોહિત બોલતો હતો તેના અર્થ પણ તું નહોતી સમજી ? ને વળી મારા પિતા, દાદા ને પર દાદાનાં નામ ને જોત બોલાયાં હતાં તે પણ તેં તારે સગે કાને સાંભળ્યાં હતાં કે નહીં ?

વરણા-‘એ બધી બહારની ફારમેલીટી (formality) હતી, એવી બાબતોની મેં ‘કચ્છર’ પણ કરી નહોતી ! હું તો એટલું જ જાણતી હતી કે હું એક સ્ત્રી છું ને મારાં લમ મારાજ મનમાનીતા એક પ્રેમપાત્ર સાથે થાય છે, બસ એટલું જ. એ પ્રેમપાત્રના પિતા, દાદા, કે પરદાદા એમની સાથે મારે થું સ્નાનસૂતક ? એ કાંઈ હોય કે ન હોય તેથી કશુંયે જતું આવતું નથી.’

‘પણ એ બધા હતા ને બધાયને હોયજ. ને તારા એ મન-માનીતા પ્રેમ પાત્રનો જન્મ એમનાજ લોહી-માંસમાંથી થયો હતો. ને તે સંબંધકાંઈ એકદમ તોડીફોડી ફેંકી વિસરી જઈ શકે નહીં.’

‘પણ તમે તો એમજ ક્યું’ હતું.’

‘ક્યું’ હતું-એમજ કરી શકાયું હોત તો લમટાણે એમનાં નામો હું ન બોલત, સાહેબ લોકોની માફક ફક્ત મારુંજ નામ બોલત. તે જે હોય તે. હવે તો જાણ્યું ને કે મારો એક દેશ-મારું એક ગામ છે, ને ત્યાં મારા પોતાનાં નિકટનાં સર્ગાસંબંધી પણ કાંઈ છે, મા છે, ભાઈ બહેન છે-’

‘ને સ્ત્રી પણ છે એમ કાં નથી કહેતા ? મા, ભાઈ, બહેન કરતાં યે વધુ નિકટની સગીને કદાચ હવે મારાથી પણ-’

‘કાંઈથી વધુ નિકટની હોય કે ન હોય, મારે બીજી એક સ્ત્રી છે, એ સત્ય વસ્તુનો તમે લોકો પણ અસ્વીકાર કરી શકો તેમ નથી ને હું પણ કરી શકું તેમ નથી.’

‘પણ આટલા દિવસ તો તમે એમ ક્યું’ જ. આજે પકડાઈ ગયા, છાતું ન રાખી શક્યા ત્યારે સતા થવા નીકળ્યા એમાં તમે બહાદુરી નથી કરી.’ માણસ જેવા માણસ હોત તો શરમના માર્ગ તમે આજ ઉંચું મોઢું ન કરી શક્યા હોત, ઉલટું ‘ચોરી માથે શિરજોરી’ જેવું કરી શકે મારી તમે આમ તડા-તડ વાતો ન કરી શક્યા હોત!

‘શરમાઇને નીચું મોં કરવા જેવું મારે કાંઈ પણ કારણ નથી. હોય તો તે તારા બાપને છે. જેણે ભૌતિક સુખની આજ્ઞાએ ને માફે ભવિષ્ય ઉજળું છે એમ સમજીને બીજી કાંઈ પણ તપાસ કર્યા વિના તને મારા હાથમાં સોંપી દીધી.’

‘પણ તમે-તમે શું મોઢું લઇને લમ કરવા આવ્યા હતા?’

મેં કાંઈની પાસે કાંઈ માગ્યું નહોતું. સંબંધનો પ્રસ્તાવ પ્રથમ મેં નહોતો કર્યો, પણ એમણે કર્યો હતા’

‘પ્રસ્તાવ કાણે પહેલો કર્યો હતો તે હું નથી જાણતી. પણ તમે તમે-આજ તમને યાદ નહીં આવતું હોય-બધું જ લુલ્લી ગયા. તમે મને આહો છો એમ કહી તમે મને છેતરી—’

બે હાથ વડે મોઢું ઢાંકી દષ્ટ વરણા રડી પડી. હવે જરા કામળ આદે કિરણે કહ્યું-‘મેં તને છેતરી નથી વરણા. તે વખતે ખરેખર હું તને રહાતો હતો. તું મારા મનમાં ખૂબ વસી ગઈ હતી. પણ તારા બાપુજી જે બહુ તાણુ કરી મને આપવા ન આવત તો હું મારી મેળે લમતો પ્રસ્તાવ નજ કરત.’

રડતી રડતી વરણા બોલી-‘રહાતા હતા? મનમાં ખૂબ વસી ગઈ હતી? ખરેખર રહાતા હતા? ખરેખર તમારા મનમાં હું ખૂબ વસી ગઈ હતી? ત્યારે આજે એ પ્રેમ બધાય ક્યાં અલોપ થઈ ગયો? આજ કેમ હું તમને ગમતી નથી? મારો શું અપરાધ થયો છે? અપરાધ કાંઈ કર્યો હોય તો પણ હું બાપડીની જાત છું, તમારી ખરેખર છું-તમે માફ ન કરી શકો?’

કરણે કહી વરણાનો હાથ પકડી તેને પોતાની પાસે ડાઘ ઉપર બેસાડી તેનાં શરીર પર ને માથા પર હાથ ફેરવતો ફેરવતો બોલ્યો—‘હવે એ વાત માદ કરવાથી કંઈ લાભ નથી વરણા ! મારી—તું મારી જી છા, મને ત્યારે મને તે અપરાધ તું કરે તો પણ મારી આપવી એ મારી આનવાય’ ફરજ છે. પણ મારે કંઈ એવી મારી આપવા જેવું છેજ નહીં ને તે કંઈ એવો અપરાધ પણ ક્યો નથી. ખરી રીતે તારે જ મને મારી આપવાની છે. ને તે પ્રમાણે તારે વર્તવાનું છે. જે બનવાનું હતું તે બની ગયું. એ વાત વારે વારે માદ કરી મહાભારત જમાવવાથી હવે કંઈ લાભ નથી. ખાલી કલેશ થશે. તને પણ ને મને યે પણ !

‘પણ—પણ તમે તો ગયા હતા ને ! ને ગયા હતા વળી એની—એની પાસે—’

‘મયો હતો, તેમાં શું થઈ ગયું ? તું હેયે ધારણા રાખ કે તે કોઈ પણ ભતનો હજી દાવો કરવા અહીં આવશે નહીં.’

‘પણ તમે—તમે તો જશો ને ? કદાચ જ્યારે ત્યારે થોડે થોડે દિવસે મને અહીં પકડી મૂકી, ત્યાં જઈને રહેશોને એની સાથે—’

‘પતિપત્નીના કોઈ સંબંધ અમારી વચ્ચે નહીં રહે—એ તું મારા ધરમાં જી થઈને રહીશ તો—’

‘પણ છતાંય તમે જશો તો ખરાને ?’

‘જઈશ ખરો કોઈ કોઈ વાર. શા માટે ન જઈ ? મા છે. ભાઈ બહેન છે—’

‘આટલા દિવસ પણ એ હતો. આ પાંચ છ વરસ—’

‘એ એમની સંભાળ નથી લીધી એ ખરું. માઈ એ વર્તન નિર્દય જંગલી પશુ જેવું હતું. પણ ના, હવે તેમ કરી શકું તેમ નથી, વરણા.’

‘પણ—પણ—’

‘પણ—તું શું કહેવા મગિ છે ? સુરખાલા ત્યાં છે એમ ને ? તે શું કહે ? તે ત્યાં રહેવાની જ. એ મારી મા, મારા ભાઈ-બહેનને છોડીને અપાયે જાય તેમ નથી, પણ હું તને કહી ચૂક્યો ને કે—’

‘મમે તે કહો તમે, આ વખતે પણ તમે ત્યાં ગયા હતા તે પણ એની તરફના ખેંચાણથી જ ને? કદાચ-કદાચ-હું ચાલી મઠ હતી તેથી એને તેડી લાવવાજ ગયા હશે.’ કહી વરણાએ પતિ સામું જોયું ને તેના ચહેરા ઉપર જરા ઝાંખપનો લાવ જોતાં બાલી- ‘હા-એટલા માટેજ ગયા હતા! કહો-કહો, ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દીધોને, સાચેચાચું કહોને, કે એટલા માટે જ ગયા હતા!’

જરા અખાડા કરતો અચકાતો અચકાતો ફિરણ બાલ્યો- ‘વાર કે એટલા માટે જ ગયો હોઉં, તો એમાં એવડો તે શો મોટો ગુન્હો ચમક ગયો વરણા? તું તો સાફ સાફ સંભળાવી મઠ હતી કે મારી આ તરીકે રહી હવે તું માફ ધર માંડવાની નથી.’

‘ત્યારે કહો કે હું તમારી કાંઈ સગી નથી. હવે, એ જ છે બધુંય! એની સાથે જ રહેવું છે તમારે. ને મને અવગણવી છે. ઓ-તેથીજ-તેથીજ મને જોઈને ચમકી ગયા! ધાયું’ કે આ બલા વળી ક્યાંથી આવી પડી!’

‘વળી શા માટે એ અણગમતી વાત છેકે છે, વરણા?’

‘અણગમતી! અણગમતી છતાંયે સાચી તો ખરીજ. ને બધી વાત સાફ-સાફ કહેવી સારી. ઉઃ! આટલા કઠોર-આટલા નિર્દય છો તમે! ને હજીયે આ છેતરપીંડી! બાપુજીને વચન દીધું હતું-?’

‘વચન? ના, કોઈપણ જાતનું વચન મેં એમને આપ્યું નથી.’

‘નથી આપ્યું? જુઠું બોલો છો? કાંઈ નહીં તો એટલું તમે એમને જરૂર ચોખ્ખે ચોખ્ખું સમજાવ્યું હતું કે, એની સાથે તમે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ રાખવાના નથી.’

‘તું જો પાછી આવે તો, એ સંબંધ કાંઈ નહીં તો વધુ ગાદ નહીં થાય એવું એ સમજ્યા હશે.’

‘જો હું પાછી આવું? જો આવું? ત્યારે માફ પાછું આવવું તમને ગમતું નહોતું ખરું ને? આવી પડી છું-તેથી સાર-માણસાઈને આતર ફક્ત તેની સાથે તમે સંબંધ રાખવાના નથી, અથવા રાખી

અકથો નહીં? પણ ખરૂં જોતાં તમે તલસો છો એને-મને નહીં, ઉઃ! હું ક્યાંથી પાછી આવી-શા માટે આવી! ના, નથી ખમાતું મારાથી-નથી ખમાતું, નથી ખમાતું-રે-હું અહીં રહી શકીશ નહીં!’

‘ધીરી પડ, ધીરી પડ! જરા જાત યા વરણા! ખાલી ખાલી શા માટે—’

‘ના, છોડો મને, છોડી દીજો મને! હું તમારી કાંઈ ચે સગી નથી. શા માટે અહીં રહું ત્યારે? ઉઃ! શું થયું આ! શું ગુજરી આ મારા ઉપર? ના, છોડો, છોડો મારાથી નથી ખમાતું!’

જેશરાવરીથી હાથ છોડાવી વરણા ઝડપભેર ત્યાંથી ચાલી ગઈ, કિરણ થોડીવાર જડવત બેસી રહ્યો. પછી કપડાં પહેરી બહાર ચાલ્યો ગયો.

અકરણ ૧૪ સુ.

ધર્મ્યાનલ

રાતે લગભગ આઠ વાગે કિરણ ઘેર પાછો આવ્યો, ત્યારે તેણે નોકરો પાસેથી સાંભળ્યું કે ‘મે’મ જાહેબ દરવાજો બંધ કરીને સ્વપ્ન રહ્યાં છે, બહાર નીકળ્યા નથી. કાંઈએ એને બોલાવી ઉઠાડવાનું સાહસ પણ કર્યું નહોતું. કિરણે બહારથી સાદ કર્યો, ને બારણાં ઉપર થોડાક ટકોરા માર્યા. વરણાએ બારણાં ઉઘાડી બહાર આવીને કહ્યું: ‘જાઓ જમવાનું તૈયાર હશે, જમીને ઉંઘી જાઓ.’

‘ને તું?’

‘હું આ બાળુના ઝોરડામાં સ્વપ્ન.’

‘જમવું નથી?’

‘ભૂખ નથી લાગી, માથું ચડ્યું છે.’

કિરણની બાળુમાંથી નીકળી વરણા સામી દિશામાં આગળ ચાલી ગઈ.

કિરણ બોલ્યો—‘શા માટે આવાં ઘેલાં કાઢે છે વરણા? ચાલ હું બાણુના ઝોરડામાં સ્વપ્ન જમશ. તું અહીંજ સ્વપ્ન રહેજે. પણ જમતું શા માટે નથી?’

‘કહ્યુંને કે મને ભૂખ નથી લાગી, માથું ચડ્યું છે?’

‘એ બધાય ખદાનાં છે. તને રીસ ચડી છે—એવાં તો ફટલાય રીલામણાં મનામણાં આપણાં થયાં જ કરે છે. એમ કાંઈ જગ્યા વગર ચાલે? ચાલ, ચાલ જે ભાવે તે બે કાળીયા ખાઇ પછી સ્વપ્ન જજે. ચાલ ડાહી છોને!’

હાથ પકડી કિરણે વરણાને પોતાની પાસે ખેંચી લીધી. રડતી અંખે વરણાએ એની છાતી પર માથું ઢાળી દીધું, ને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગી. એના માથા ઉપર ધીમે, ધીમે હાથ ફેરવતાં કિરણે કહ્યું—‘આ જો વળી? ફવી ગાંડી છો તું! આ બધાય નોકરચાકરો આ બધું જુએ તે કેવું લાગે કહે જાઉં? એ લોકો શું ધારે? શેરીમાં જમને વાત કરશે. આવડા મોટા ઘરની તું ધણીયાણી, બધાય તારી મરફરી કરશે. છિ:!’

હજી એનું માથું કિરણની છાતીએ જ હતું. બે હાથ પતિના ગળામાં નાખી તેને વળગી પડી ને એમજ રડતી રડતી વરણા બોલી—‘તમે-તમે જવાના જ ને! વળી પાછા જવાના! ક્યારે જશો?—’

‘માંડી રે ગાંડી! બસ એજ વાત મનમાં ઠાસી રાખી છે. આજને આજ કંઈ થોડો જ જાઉં છું. હજી આજે તો ચાલ્યો આવું છું.’

‘પણ વળી પાછા જશો તો ખરાને—મહિના પછી કે બે અઠવાડીયાં પછી પણ વળી પાછા જશો—’

‘એમ પણ કાંઈ બને ખરું? માંડી! હું પારકાની નોકરી કરું છું, તને ખબર છે ને?’

‘ત્યારે ક્યારે જશો?’

‘તે હમણાંથી કેમ કહેવાય? કદાચ વરસે દોઢ વરસે પણ જવાનું બને. મા જો કોઈ વાર લખે અથવા એમનું શરીર માંદું

સાચું થાય એવા કાંઈ ખબર આવે તો ગયા વગર કાંઈ ચાલે ? તું જ વિચાર કરી જો. ચાલ, બેસ, બેસ અહીં. જામ અહીં ઉભી રહેતાં-એને શરીર આપું તારું કેવું મૂળે છે. ક્યાંક ચકરી આવશે તો પડી જમણ, બેસ, અહીં આવ.'

એક નાનો કાચ બારણાં પાસેજ પડ્યો હતો. તેના પર વરણાને બેસાડી ફિરજ પોતે પણ પાસે બેઠો. રડવાનો વેગ કાંઈક દબાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી વરણા બોલી-'તો તમે મને વચન આપો કે તમે જશો ત્યારે મને અહીં એકલી નહીં રાખી જાઓ. મને પણ સાથે બધ જશો ?'

'જો, જો, વળી પાછું તું શું બોલે છે તેનું તને જ્ઞાન છે કાંઈ ? તું વળી ત્યાં ક્યાં મારી સાથે આવીશ ? ત્યાં તો નાનું માટીવાર ખોરડું, ચારે કોર જંગલ, પાણી, કાદવ, જળો ને બીજાં જંતુઓ-તું ત્યાં અરધો કલાક પણ નહીં રહી શકે. એક મીનીટ ઉભી પણ નહીં શકે.'

'પણ તમે તો જશોને ?'

'હું જમણ-તે મારો તો જન્મ પણ ત્યાંજ થયો છે ને !-એ ગામડીયા ઘરમાં, જંગલમાં ને કાદવ-કીચડમાંજ હું ઉછરી ઉછરીને મોટો થયો છું ને ! મને તો ટેવ પડી ગઈ છે. પણ તારાથી એ બધું કેમ સહેવાશે ? આપણા બંગાલ દેશનાં એ બધાં ગામડાં, ને તેમાં ચોતરફ જંગલથી ઘેરાયેલાં ઘર-બાર, તેં કાંઈ દિવસ અખે પણ નહીં જોયાં હોય.'

'ના.'

'મનમાં જરા વિચાર કરીને અનુમાન પણ નથી કરી શકતી કે એ કેવી ભુરી દશા હશે ? માણસો ત્યાં કેમ રહેતા હશે ?'

'એક વાર નજરે જોઈ આવવું છે.'

'એમાં જોવા જેવું કાંઈજ નથી વરણા ! જમને તેની તેજ ધડીગે વળી પાછું તને બધને અહીં પાછું ફરવું પડશે.'

‘ના, એમ નહીં કરું, બે ચાર દિવસ ગુબરો કરી બધા. શા માટે હું એટલુંયે ન કરી શકું?’

‘પણ એક બીજી વાતનો વિચાર કર્યો વરણા? ત્યાં સુરખાલા છે-’ વળી પાછી વરણા રડી પડી, રડતી રડતી બોલી-‘એ શા માટે ત્યાં રહે છે? તમારી સાથે એને હવે કાંઈ સંબંધ તો નથી. ત્યારે-ત્યારે-’

‘શું કરું વરણા? એ ત્યાંજ રહેવા મગિ છે, તેથી તે ત્યાં રહે છે. એનો બાપ પૈસાદાર છે-છતાંયે દુઃખ કલેશ સહન કરીને પણ તેને મારી મા પાસેજ રહેવું છે, ને તેથીજ ત્યાં તે રહેવા મગિ છે. શા માટે એ એમ કરે છે તે એ જાણે. હું તો એને એમ કહી શકું નહીં કે, ‘ના, જા તું અહીં રહેજે માં, ચાલી જ તારા બાપને ઘેર.’

‘પણ તમે જ્યારે ત્યાં જાઓ-’

‘ત્યારે પણ એમ શું મોઢે બાધું કે એને થોડા દિવસ એના બાપને ઘેર મોકલી આપો? મારો એવો કોઈ હક પણ છે ખરો કે?’

વરણાએ એક નિસાસો નાંખ્યો. કિરણે કહ્યું-‘તું, ચિંતા કર માં વરણા! હું એને અહીં બોલાવું તો પણ એના બોળીયામાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તે મારી જી તરીકે રહેવા રાજ નહીં થાય. કારણ કે તે એમ સમજે છે કે તારા હકથી વધારે તેનો કોઈ પણ જાતનો હક મારા પર હોઈ શકે નહીં.’

‘પણ છતાંયે હક તો ખરોજને. ને વળી-ને વળી-પહેલાં તે એનેજ પરણ્યા હતા ને?’

‘એ ખરું, પણ તારે ખાતર એણે એ પોતાનો હક છોડી દીધો છે, ને તે છોડી દેખેજ રહેવા મગિ છે.’

‘દીકે ખૂબ રૂપાળી છે?’

‘ના, તારી સાથે એની સરખામણી કોઈ બાબતમાં પણ ન થાય.

કિરણના મોં પર આણું હાસ્ય ખેલી ગયું. તેણે તે વરણા ન જુએ તેમ દબાવી દીધું.

‘સારું બધી મધી છે?’

‘ના, થોડું બહુ સાધારણ ધરમાં શીખી હતી.—સાંભળ્યું છે કે બંગાલી અને સંસ્કૃત—’

‘ગાર્તા જાણે છે ?’

‘બહુ કરીને નથી જાણતી. કાંઈ દિવસ સાંભળ્યું તો નથી.’

વરુણાએ એક નિસાસો નાંખ્યો. છેવટે ધીમે રહીને બોલી—

‘ને છતાંયે આજ તમારે મન એ મારા કરતાં વધુ માનીતી થઈ પડી છે. ને—ને—હું—’

‘જો વળી પાછું એજ પુરાણ આદ્યું ને ! એ બધી ગાંડી ઘેલી, વાતો શા માટે કરે છે વરુણા ? ચાલ, ઉઠ, પહેલાં જમી લખએ; પછી બધી વાત, ચાલ રાત પડી ગઈ છે, મોડું થયું છે. ચાલ જોઉં; ઉઠ જમીને પછી મને ચાર ગાયન ગાઈ સંભળાવજો. ચાલ તો.’

કિરણે હાથ વડે એનીને વરુણાને ઉભી કરી ને, એને ખેંચતો ખેંચતો પરાણે બોજન-ગૃહમાં તેડી ગયો.

તુરતને માટે તો પતિપત્ની વચ્ચે સંધિ સ્થપાઈ. વરુણાએ આ બાબત પાછી કાંઈ વાત ઉપાડી નહીં; કિરણ પણ પોતાના આચરણમાં આ બાબતની કાંઈ ચર્ચા ઉઠે એવો પ્રસંગજ જોડતો નહોતો. સુરબાલા માટે એના હૃદયના એક ખુણામાં એને ગમે તેટલું દુઃખ થતું હોય તો પણ તે સમજી ચૂક્યો હતો કે તેને વરુણા સાથેજ ધર-સંસાર ચલાવવો પડશે; ને તેથી આ સંસારમાં અશાંતિ જેમ ઓછી થાય તેવાજ પ્રયત્નો તેણે કરવા જોઈએ. વિવેક, આવકાર, માન, પ્રેમ, વરુણા ક્યારે કેમ ધ્રુવે છે તેની એ બરાબર કાળજી રાખતો, ને તે પ્રમાણે તે તેને આપતો. અવકાશ મળતાં સાંજે એને લઈને બહાર ફરવા જતો; સાંજે કબજમાં ન જતાં દિવસનો મોટો ભાગ તે ધરમાંજ વરુણા સાથે વાતો કરવામાં વીતાવી નાંખતો, એની પાસે માયનો ગવડાવી સાંભળતો, છોકરાંઆને રમાડતો. વરુણા પણ માળજી ભરી સેવાથી ને સલુકાર્થે ભરેલાં આચરણથી પતિને રાજી રાખવા બનતું કરતી હતી, વાતવાતમાં છોડાઈ પડતી નહોતી. પોતાના ખ્યાલો ને બને તેટલા અંકુશમાં રાખીને ચાલતી હતી, પરણ્યા પછીના પ્રથમ

જીવનના દિવસોમાં જેવા સુખનો અનુભવ થયો હતો તેવું જ શાંત સુખી વાતાવરણ ધણે અંશે ઘરમાં જણાવા લાગ્યું.

પણ પહેલાં પતિના પ્રેમમાં જેવો અંતરનો ઉમળકો વરણાએ બીથ્યો હતો, અનુભવ્યો હતો, તેવો તે હવે અનુભવી શકતી નહોતી, મેળવતી નહોતી; અથવા એને એમ લાગતું હતું કે એને એ મળતો નથી. કારણ કે તે અંતરમાં અનુભવતી હતી કે પતિનો પ્રેમ તે શ્રમાવી બેઠી છે, એના હૃદયસિંહાસન ઉપરથી તેને ખસેડી ચૂકી સુરખાલાએ એ સ્થાનનો કબજો લઇ લીધો છે. બીજો કાંઈ ઉપાય-ધલાજ નથી. વરણા સાથે રહીને જ ધરસંસાર ચલાવવો પડશે તેથી, મનમની સુરખાલા પ્રયત્નો પ્રેમ દયાવી રાખી પોતાના તરફ ન છુટકે પ્રેમ દેખાડી, સારી લાગણી દેખાડી, જાણે તેને રાજી રાખવાનો પ્રયત્ન પતિ કરી રહ્યા હોય ને, એવું વરણાને લાગ્યા કરતું હતું. વરણાએ એ પણ જોઇ લીધું હતું કે રાતની ઉંઘમાં પણ પતિના મનને શાંતિ નહોતી મળતી. ઉંઘમાં પણ સુરખાલાનું નામ એક-બેવાર એના મોંમાંથી નીકળેલું સાંભળ્યું હતું, રૂપમાં તો સુરખાલા એના કરતાં ઉતરતી જ હતી-કળાકૌશલ્ય, ચતુરાઇ, ટાપટીપ, હાવભાવ, વેશભૂષા અને સુધરેલી ઢબથી બોલવુંચાલવું, આ ને આવા બીજા ગુણોથી પતિને આનંદ આપી શકાય ને ઉત્તમ સુધરેલા આધુનિક સમાજમાં સર્વનું આકર્ષણ કરી માનભર્યું સ્થાન કાંઈ બી પ્રાપ્ત કરી શકે એવો કાંઈ ગુણ સુરખાલામાં નહોતો. કાંઈ નહીં તો એમની વાતચીતપરથી તો એવું જ અનુમાન થઇ શકે, -ને તેથી જ તો પરજુમા પછી એ સુરખાલાને તણ-તરછોડી ચાલ્યા આવ્યા ને તેની સાથે લગ્ન કર્યાં ને, પણ હવે આજ-નં ના, આજે ચક્ર ફરી ગયું છે. વરણાને પડતી ચૂકી વળી પાછું સુરખાલા ઉપર જ એમનાં મનનું સંપૂર્ણ આકર્ષણ થયું છે. જે નજામાં વરણા પ્રતિ તે આકર્ષાયો હતો-હા તે એક નશો જ હતો. હવે તે નશો ઉતરી ગયો હતો, હવે એના દોષો, એની ખામીઓ, ઝુટીઓ જ માત્ર પતિની નજરે પડતી હતી. ને વાતવાતમાં ચીડાઇ જઇ એ બધી ખામીઓ બતાવી, દાણો પણ મારી લેતા હતા. ધણીવાર કેમ જાણે

એક જાતની અવગણનાનો ભાવ એમના વર્તનમાં સાફ સાફ જોવામાં આવતો હતો. તેથી જ તે આ બધું સહન કરી શકતી નહોતી,—મનમાં દુઃખ થતું. રીસ ચડતી, ને તેથી વાતવાતમાં સામું ચાલી કળયો કરી નાંખતી. હા, એનામાં ખામીઓ ધણી છે, પણ એવી ખામીઓ ખીજમાં પણ ક્યાં નથી હોતી? એમના પોતાનામાં ક્યાં ખામીઓ નથી—ને પેલી સુરખાલા-એનામાં પણ શું કાંઈ ત્રુટી કે ખામી નહીં હોય? એની સાથે ચાર દિવસ રહીને ધર-વાસ કર્યો નથી, સંસાર માંડ્યો નથી તેથી એમને આજે એ ત્રુટીઓ-ખામીઓ નહીં દેખાતી હોય. ખાલી ચાર દિવસને માટે ત્યાં જાય છે—જેય છે કે જેણે એક મહાન ત્યાગ કર્યો છે—ભોગ આપ્યો છે, ચરિત્રમહિમામાં તે ધણી ઉંચી સપાટી પર છે. ત્યાગ? ભોગ આપ્યો છે? એમણે પોતે જ તો એને પહેલાં તજી દીધી હતીને! જે પોતાનું નથી, પોતાનું થવાનું નથી, જે કાંઈ કાલે મળવાનું નથી, તેને તજી દેવું એ શું ત્યાગ કહેવાય? એ તો ‘બળતું ઘર કૃષ્ણાર્પણ’ અથવા ઇસપ નીતિમાંની પેલી શિયાળની ‘દ્રાક્ષ ખાટી છે, એ કાણુ ખાય!’ ની વાર્તા જેવું નથી શું? પણ—પણ હવે તો એ એને પાછી સ્વીકારવા માંગે છે ને, તેડવા પણ મથા હતા. છતાં તે કેમ ન આવી? કહ્યું કે એના કરતાં વરણાનો વધુ હક છે. વધુ? હા વધુ તો ખરોજ વળી? પણ છતાં-છતાં આવા હક્કની ખુલ્લે ખુલ્લી કબજાત કેટલી સ્ત્રીઓ કરી શકે? ને એવા હક્કની પરવા પણ કેટલી જણીઓ કરે? એની મરજી હોત તો એ જરૂર આવી શકી હોત ને આ ધરમાં આવી આખાયે ધર-સંસારનો તે અનાયાસે કબજો મેળવી લઈ બેસી શકી હોત. પણ એમ ક્યાં પાલે પડ્યું હતું? એના આગ્રહ પહેલાં તો પોતે અહીં આવી પહોંચી હતીને? પણ એને એ વાતની તો કાંઈ ખબર નહોતી ને? હા, એણે જરૂર ત્યાગ કર્યો છે,—ભોગ આપ્યો છે ખરો! પણ એ એમ સાથી કરી શકી? તે શું પતિને આહતી નથી? આહતાં હજી શીખી નથી? હા. એ જ વાત ખરી હશે! એમ ન હોત તો તે આ ત્યાગ કેમ કરી

શક્ત? આ ભોગ કેમ આપી શક્ત?—પણ આવી હોત તો ખૂબ સુખ-સમવડમાં રહેત તો ખરીને? એની પણ એણે ઇચ્છા કરી નહીં. કંઈ નહીં તો એ સ્વર્થી તો બરાબ નથી. ને વળી એનો બાપ પૈસાદાર-મોટો માણસ છે—તો પણ તે બાપને ઘેર જતી નથી—આ ખડેર માટીયાર ધરમાંજ જંગલમાં ને કાદવ-કીચડમાં ધરડી સાસુની પાસેજ પડી રહી છે. હા, એ ત્યાગ તો જરૂર કહેવાય. જરૂર બહુ મોટો ત્યાગ કહેવાય! ને તેથીજ પતિના મનનું ખેંચાણ એના તરફ થયું લાગે છે.

જ્યારે જ્યારે આ વિચારો મનમાં ઉડતા ત્યારે કોઈ એક તીવ્ર જ્વાળા વરણાના હૃદયમાં બ્યાપી તેને પગથી તે માથા સુધી સળગાવી ચૂકતી. જ્યારે પણ તે વિચાર કરતી ને અનુભવથી જોઈ પણ શક્તી કે, ચરિત્રગુણમાં, સ્ત્રીત્વમહિમામાં, સુરબાહા એના કરતાં ધણી મહાન—ધણી ચઢીયાતી છે, ને એ ચઢીયાતી છે તેથીજ તેણે પતિનો પ્રેમ એની પાસેથી ખૂંચવી લીધો છે, ત્યારે એક અસહ્ય ઇર્ષ્યા-વિષનો પ્રવાહ એના આખાં હૃદયમાં ભરપૂર બ્યાપી જતો, છતાં બહુ પ્રયત્નપૂર્વક તે તેને દબાવી રાખતી હતી; કારણ કે, તે સમજી ચૂકી હતી કે, આ બાબત હવે વધુ ધમાલ કરવા જતાં પતિનો તેના પ્રત્યેનો અભાવો ઘટશે તો નહીં પણ ઉલટો વધશે. અભાવો અભાવો! ના, અભાવો છે, એ જો કે બરાબર સમજવામાં ન આવતું હોય તો પણ ભાવ-પ્રેમ અગાઉના જેવો તો હાલમાં નથીજ, એ તો ચોખ્ખું દીવા જેવું જળાતું હતું. તેઓ ધણી વખત લડ્યા-ઝગડ્યા પણ હશે. છેલ્લે છેલ્લે કળ્યા પણ વધુ પ્રમાણમાં થતા હતા પણ તોયે-તોયે-તે એક ભુદીજ પરિસ્થિતિ હતી. ત્યારે તે જાણતી હતી કે પતિ એ તેણીનો એકલીનોજ પતિ હતો. ને એમણે પણ—સુરબાહાનો એક વાર પણ વિચાર કર્યો હશે શું? ના,—એવું કંઈ-કે બીજા કોઈ ઉપર એમનું આકર્ષણ હોય એવો આશાસ સરખોયે—તેને કોઈ વાર થયો હોય એવું તો યાદ નયા. ગમે એટલું પરસ્પર લડ્યાં હશે—છતાં એ હતો ફક્ત તેનોજ પતિ; ને એ પોતે હતી તેનીજ એક માત્ર સ્ત્રી. વચ્ચે વચ્ચે બીજા કોઈ બાબતોમાં

એક બીજને મન દુઃખ થયું હશે, મનમાં અંતર પડ્યો હશે-પણ તે આવી જાતનું અંતર નહોતુંજ, ને આજ કળયો-લડામ્મ નથી-અડાલડી પણ નથી; હેત-મીઠાશ પણ એ વધારે રાખે છે પણ વચ્ચેનું આ અંતર તો એ હઠાવી શકતા નથી, પોતે પણ હઠાવી શકતી નથી. એ અંતરનું અસ્તિત્વ હોવાથી જ તે જે આ હેત મીઠાશ દેખાડે છે, તેમાં પ્રથમના જેવા આનંદનો મધુરો સ્પર્શ એ અનુભવતી નથી. ઉલટું જાણે એમ કરી એ તેને અનવરત ગ્લાનિજ આપ્યા કરે છે. આ બધું તે કેટલો વખત-કેટલો વખત સહન કરી શકશે! છતાં હજુવે તે આ બધું સહી રહી છે. પણ ભવિષ્યમાં જો કોઈ એવી ઘટના ઘટે, કે જેથી સુરખાલા પ્રત્યેના પતિના અંતરના આ અનુરાગનું કોઈ પણ ચિહ્ન પ્રકટપણે એ જોઈ શકે, એનું નામ પણ કોઈ વખત માનપૂર્વક કે મમતાપૂર્વક કે સહાનુભૂતિપૂર્વક એમના મોઢામાંથી નીકળી જાય, તો તે તેનાથી કોઈ કાળે પણ સહન થઈ શકશે નહીં! આ હમણાં જે શાંતિ એમના સંસારમાં પ્રવર્તી રહી છે કે જે તે, તે પોતે અથાગ પરિશ્રમ ભ્રમ જાણે પોતાની છાતી ચીરીને પોતાના જ રક્તને બોગે શાંતિને જાળવી રહી છે, તે શાંતિ તે વખતે તો તે વધુ જાળવી શકશે નહીં. ત્યારે શું થશે? ત્યારે શું થશે?!!

કોઈ કાળે કોઈ પણ જાતનું દુઃખ સહન કરવા તે ટેવાયલી નહોતી. કોઈ ખ્યાલથી કે સ્વેચ્છાથી કે કોઈ મનના આવેશને વશ થઈ કોઈ પણ જાતનો સંયમ કે કલેશ એણે કોઈ દિવસ વેઠ્યો ન હોતો. ને બીજું, આ દુશ્ચિંતાની વેદના એના ચિત્તનું અવિરત મંથન કરી રહી હતી. સુરખાલા પણ તેને અવિરત યાદ આવ્યા કરતી અને એક જાતની તીવ્ર અભિજ્ઞાનાથી તેનાં દેહ, મન, પ્રાણ પારાવાર પ્રજ્વળી રહ્યાં હતાં. ને વળી આ વેદના, આ જ્વાલા, પતિનાં લુપ્ત પતનથી થયું મહાન દુઃખ, અથાગ પ્રયાસપૂર્વક મનમાં જ દાખી રાખીને સંસારમાં રહેવું પડતું હતું. પરિણામે મનની સાથે સાથે તેના શરીરનું સ્વાસ્થ્ય પણ લથડવા લાગ્યું. આહારની રૂચિ ઓછી થવા લાગી, ઉંઘ પણ ખરોખર આવતી નહોતી ને તેથી શરીર રોજ રોજ નબળું-અધિકતર નબળું પડવા લાગ્યું.

મહિનો પૂરા થયો. કિરણને મહિને હળાર રૂપીયા પમાર મળતો હતો. તે ઉપરાંત હકશી, બાનસ વગેરે જે કાંઈ મળતું તે બધું વધારી આખરે હિસાબ થતો ત્યારે એક સાથે મળતું. ને એ બધું વરણાને નામે તે એકમા જમે કરાવી દેતો હતો. પગારના રૂપીયામાંથી પ્રોવી-ડન્ટ ફંડ તથા વીમાના પ્રિમિયમ ને પોતાના હાથ ખરચ વગેરે માટે બસો રૂપીયા રાખી બાકીને બાકીના આડસો રૂપીયા ઘેર લાવી તે વરણાને સોંપી દેતો હતો. પણ આ વખતે માસની આખરે એણે ફક્ત પાંચસો રૂપીયા આપ્યા. વરણાએ પ્રશ્ન્યું: 'આમ કેમ? બીજા ત્રણસો રૂપીયાનું શું થયું?'

આજ એક મહા પ્રચંડ તોફાન થશે જ એ કિરણે ધારી જ રાખેલું ને તે માટે તે સંપૂર્ણ તૈયાર થઈને આવેલો હતો. ધીમેથી ઠંડે કક્ષેજે તેણે જવાબ દીધો, 'દેશમાં મોકલ્યા.'

'દેશમાં?—દેશમાં મોકલ્યા? ત્રણસો રૂપીયા!'

'હા'

'ત્રણસો રૂપીયા પૂરા દેશમાં મોકલી દીધા! ને અહીં ફક્ત આ પાંચસોજ રૂપીયા? બાટલાથી મારે ધરખરચ કેમ ચલાવવો? આડ-સો રૂપીયામાંથી જ્યાં પૂરું નથી થતું ત્યાં?'

'અમે તેમ કરીને એટલામાંજ ચલાવવું પડશે. ફાલતુ ખર્ચ' આછો કરી નાંખ.'

'ફાલતુ ખર્ચ?—હંમેશાં તમે આમજ કહ્યાં કરો છો!—ફાલતું ખર્ચ—નકામે ખર્ચ! હું શું ફાલતુ ખર્ચ કહું છું? કયું નકામું ખર્ચ છે માફ? કયું ખર્ચ મારે ઝોછું કરવું?—કયું ઝોછું થઈ શકે તેમ છે, તમે જ કહો?'

'એ હું કાંઈ કહી શકું નહીં, એ માફ કામ નથી વરણા! એમાં હું કાંઈ સમજતો પણ નથી. તું સમજીને જોઈ વિચારીને ધરખરચ ચલાવ. આટલા રૂપીયામાંજ ચલાવવું પડશે.'

‘ના, એ નહીં બને! આટલાથી નહીં ચાલે! મારે શું કરવું તમે કહો?—નોકરોને રળ આપી દઉં? હાથે રસોઇ કરું, વાસણ મારું, કપડાં ધોઈ, ધરમાં ઝાડું કાઢું? ના, મારા આ શરીરથી એ ચમ શકે તેમ નથી.’

‘એટલું બધું કરવાની કંઈ જરૂર પણ નથી! કેટલા માણસોનો આ તારો સંસાર?—તું, હું ને આ બે છોકરાં. મહિને પાંચસો રૂપિયા કાંઈ ઓછા નથી. આના કરતાં ઘણી ઓછી આવકમાં પણ ઘણા બંગાલી ગૃહસ્થો સંપૂર્ણ સુખસગવડને આરામથી રહી ધરસંસાર ચલાવે છે.’

‘તે જે ચલાવતા હોય તે ભણે ચલાવે. જૂનવાણી દબનો બંગાલી ગૃહ-સંસાર! ના, હું એ બધું શીખી નથી. જાણતી નથી ને હવે ‘પાકે ઘડે કાંઠા’ ન ચડે. આ ઉમરે ટાઇન્ટી પાસે શીખવા જવાની ઇચ્છા પણ નથી.’

‘એટલી બધી નીચી સપાટીએ ઉતરવાની જરૂર પણ પડે તેમ નથી—જે એને નીચે ઉતરવું તું માનતી હો તો. એકાદ સાધારણ સાહેબી દબનો નાનો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ આ પાંચસો રૂપિયામાં સુખેથી ચાલી શકે’.

‘ના, એ ન ચાલે! ખાસ કરીને મારાથી એટલામાં નહીં ચલાવી શકાય! આઠસો રૂપિયામાં નથી ચલાવી શકતી તે પાંચસો રૂપિયામાં ક્યાંથી ચલાવી શકું? ના, એ નહીં બને, મીસ્ટર રાય! પૂરેપૂરા આઠ સો રૂપિયા કલદાર તમારે મને આપવાજ પડશે!’

‘ક્યાંથી આપું? હું તો મોકલી ચૂક્યો—’

‘મોકલી ચૂક્યા!—શા માટે મોકલ્યા?—મને પૂછ્યા વગર? હું કેટલા ‘રેપેઅર’ (Spare) કરી શકીશ, કેટલા નહોં કરી શકું એ જાણ્યા વગર શા માટે મોકલી આપ્યા?—કોને મોકલ્યા?’

વરણા લાલઘૂમ આંખો કરી કિરણ સામું જોઈ રહી.

‘મા ને’

‘મા ને! મા ને ?—ના પેલી સુરબાલાને?’

દારણ કોઠના આવેશમાં પણ વરણુનો અવાજ કેમ જાણે કાંઈ મર્મ-બેદી વેદનાના ઉચ્છવાસથી લથડ્યો—થોથરાયો.

‘ના, માને જ મોકલ્યા છે. સંસારની ધણીયાણી મા છે.—સુર-
આલા નહીં. ખર્ચ—ખૂંટણુ એને (માને) જ મોકલાવાય—’

‘પણ આટલા બધા રૂપીયા શા માટે ! ગામડા ગામમાં
માટીઆર ખંડીયેરમાં રહે, જીવારનું લડકું ને જાડા મોટા ચોખા
ખાઈ જે ગુજરાન ચલાવે—તેને મહિને ખરચ તે વળી કેટલુંક લાજે ?’

‘હું એનો દીકરો છું. મહિને હજાર રૂપીયા મને પગાર મળે છે,
ને તે ઉપરાંત વળી વરસની આખરે બીજી આવક પણ છે. આ બધા
ઉપર એનો કાંઈયે હક્ક ન હોય ? હું પુલકંટાક બની સાહેબી ઢાંચી રહી
મહિને આટ આટલા રૂપીયા ઉડાડું, ને એ બિચારી ગામડામાં રહી
ગરીબાઈથી ધરસંસાર ચલાવી દુઃખે પાપે એ કાળીયા ખાઈ જાડાં
મોટાં કપડાં પહેરી દિવસો ગુજારે ? ને તે ઉપરાંત મારો ભાઈ ને
બહેન—એ પણ છે—’

‘સાફ સાફ એમજ કહેને કે પેલી સુરઆલા પણ છે ! મા, ભાઈ ને
બહેન—આજ અચાનક આ બધું હેત ઉભરાઈ આવ્યું છે કા ? જેનાં
નામ પણ કાંઈ દિ’ જીભ ઉપર આપ્યાં નહોતાં, મુઆ છે કે જીવતાં
છે એટલી ખબર સુઢાંચે નહોતી કાઢી, મેહેરબાની કરી ભિખારીને
માણસ આપે તેમ એ રૂપીયા સુઢાંચે કાંઈ દિ’ મોકલ્યા નહોતા—’

‘એ મેં આટલા દિવસ ઘેર અન્યાય કર્યો, તથી જાંદગી—જર
એમ કર્યા કરે ?’

‘ના, એમ કરવાનું કાંઈ કહેતું નથી. માણસ હોય તે એમ
કહે પણ નહીં ને કહે તો વાજબી પણ ન કહેવાય. આપતું હોય તો
ભલે આપો, એમને ખાવાપીવાને પ્રરતું થાય તેટલું. કેટલુંક ખરચ
લાગી જાય ત્યાં ? મહિનાના પચાસ—સાઠ—ને બહુ બહુ તો સો
રૂપીયા. જે ખરચ લાગતું હોય, તે મને કહ્યું હોત તો હું જ મોકલી
આપત. પણ મને કાંઈ પણ ન કહેતાં, મારી સલાહ લીધા વગર, મને
વગર પૂછ્યે ગાછ્યે એકદમ ત્રણસો રૂપીયા મોકલી આપ્યા—કે જે વધુ
પડતા—હા ધણીજ વધુ પડતા—વધુ પડતાથી પણ વધુ કહેવાય !’

‘જરા પણ વધુ પડતા નથી વરણા. હું માતું છું ને કાંઈ નહીં તો આ દેશમાં રહેનારા બધાયની એવી માન્યતા છે કે મારી આવકમાંથી ઓછામાં ઓછી આટલી રકમના હિસ્સાનાં મારાં મા-ભાઇ-બહેન કાયદેસર રીતે હકદાર છે.’

‘ને, એવું ધારવાની કાંઈ જરૂર નથી-ધારી શકે પણ નહીં ! આ દેશનાં માણસો ? એમને જેમ માનવું હોય તેમ બલે માને, પણ તમે એમજ માનશો ? આ દેશના એવા માણસ તમે ક્યારથી થઇ પડ્યા ?’

‘હું આ દેશનુંજ સંતાન છું. આજ દિવસ સુધી ગમે તેવું ઉચ્છ્રંબલ સ્વચ્છંદી જીવન ગુજર્યું’, પણ દેશના માણસોના રીતરીવાજ ને કાયદા-કાનુન ને રૂઢીઓની બધી હું ખબર રાખું છું. તું નથી રાખતી’.

‘જરૂર પણ નથી મારે એવી ખબર રાખવાની ! એ બધાં તમારાં ખોટાં વૃત્ત ને ખડાનાં છે ? તમે કંઈ જાતના માણસ છો એ શું હું આટલા દિવસમાં નથી જાણી શકી ? મા-ભાઇ-બહેનના હક્ક ? કે ના પેલી સુરખાલાનો હક્ક ધારો છો મનમાં ને મનમાં ? એને તમારે મારી અર્ધોઅર્ધ ભાગીદાર બનાવવાની મતલબ છે ! એમ જ સાફ સાફ કહી નાંખોને.’

કિરણે ઉત્તર વાળ્યો : ‘એમ હોત તો ત્રણસો રૂપીયા નહીં પણ બરાબર અર્ધોઅર્ધ પાંચસો રૂપીયા જ મોકલી આપત !’

‘તે કેમ મોકલત ? હું અહીં કાંઈ એકલી નથી, તમે પોતે છો, આ બે છોકરાં છે. જરા ખર્ચનો ભાગે પડતો હિસાબ તો કરો. તમે અર્ધો અર્ધથી વધુ જ મોકલ્યું છે, ઓછું નથી મોકલ્યું ! ને તે તો તમે મોકલોજને, એ થઇ મોટી શેઠાણી, મોટો ભાગ તો એને જ દેવાય ને.’

કિરણ : ‘હી તો ખરી જ વળી. લામ તો ક્યાં જ છે, જો એ કાર્ટમાં દાવો માંડે તો બરાબર અર્ધો હિસ્સો જ બધ મૂક.’

વરણા : ‘વાર, બલે એમ કરે ! જોઈ તો ખરી તે કેવડી મોટી મહાત્યાગિનીની પુંછડી છે કે જેથી-જેથી એના પગમાં તમે લોટી પડી તમારી જાતને સુદાં વેંચી નાખી છે ! રાત ને દિવસ મનમાં ને

બહાર ખાલી એનું જ ધ્યાન ખર્ચા કરે છે !' વળી પાછો વરણાને કંઠસ્વર ગુમ રુદનના ઉચ્છ્વાસથી થોથરાયો.

કિરણ બોલ્યો: 'આવો આરોપ મુકવાનું કાંઈ પણ કારણ મેં તને આપ્યું નથી, વરણા !'

શેઠ એવાં એક નહીં પણ એકસો કારણો આપે છે ! હું કાંઈ સમજતી નથી શું ? તમે એમ માને છે કે તમારી ઉપર ઉપરની ભલમનસાઈથી હું ભોળવાઈ ગઈ છું ? હું કીકતી છું કેમ ?

કિરણ વિસ્મિત નજરે જોઈ રહ્યો. ભોંઠપનો ઝીણો આભાસ પણ એના ચહેરા ઉપર જણાયો. એ ભાવ તે પૂરેપૂરો છુપાવી શક્યો નહીં.

વરણા: 'તમે ખરાબર સમજી શક્યા છો કે હું જે કહી રહી છું તે અક્ષરે અક્ષર સાચું છે. તમારા મનના ઉંડામાં ઉંડાં તળીયાં સુધી હું જોઈ શકું છું. તમે મારાથી કાંઈયે છુપાવી શકવાના નથી ! શક્યો નહીં-શક્યો નહીં-તેનું કારણ, -ના, હું વધુ કહેવા માંગતી નથી, -હું-હું-...' વરણા લગભગ રડવા જેવી થઈ ગઈ-ને તે બોલતી બોલતી અટકી ગઈ. મહામહેનતે તેણે પોતાના રુદનનો ઉચ્છ્વાસ ખાળ્યો; જરા વિસામો ખાઈ છેવટે તે બોલી- 'જવા દો હવે એ વાત, વધુ જીભા જોડીથી કાંઈ લાભ નથી. દ્યો તમારા આ રૂપીયા-તમારી સુરખાલા સાથેના અરધા ભાગનું ફયાનું આ દાન-હું એને મારા આ હાથથી નહીં અડકું. તમારે ધરખરચ જેમ ચલાવવો હોય તેમ ચલાવો !'

'ધરખરચ હું ચલાવું ? હું કેમ ચલાવું ?'

'જેમ ચલાવવો હોય તેમ ચલાવો. હું એમાં શું જાણું ?'

ભવાં ચડાવી કિરણ બોલ્યો: 'ત્યારે શું એક પગારદાર હાઉસકીપર (Housekeeper) રાખવો પડશે ? દર મહિને એને આપવાના પગારના રૂપીયા વળી વધારાના નકામા ખર્ચા નાખવા એવો તારો વિચાર છે ?'

'મારે કાંઈ વિચાર કરવા જેવું છે જ નહીં. હું કોણ કે આ બધી બાબતોનો વિચાર કરું ? તમારાથી કાંઈ ન બને તો તમારી એ સુરખાલાને તેડાવો ! મોટી શેઠાણી એ છે. એને તેડાવીને બેસાડો તમારા સંસારની શેઠાણી કરીને ! હું તો એક ગોલી-ગોલી થઈને જ રહીશ' કહી વરણા ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

ખીજે દિવસે જાણે ઓશીસથી ઘેર આવી કિરણે નોટાનું ખંડલ વરણા સામે ફેંકી દઈને કહ્યું—‘મારા જમવા જીવવાનો પ્રત્યંધ મેં બહાર શહેરની એક હોટલમાં કયો છે. ને જો મને એમ લાગશે કે રાત દિવસ ત્યાંજ રહેવાથી વધુ અગવડભર્યું ને આરામભર્યું થઈ પડશે તો તેમ પણ કરીશ. તમારો બધાયનો બંદોબસ્ત તારે જેમ કરવો હોય તેમ કર,—જેમ ફાવે તેમ કર, હું એ કશાને માટે જવાબદાર નથી.’ કહીને કિરણ આરણા તરફ ફર્યો.

છંછેડાયલી વરણા બોલી ઉઠી: ‘તમે આમ મને દબાવવા ધારો છો?’
‘લાયાર!’

‘લાયાર! કેમ, હું તમને એવી તે શી આડખીલી ઘસંપડી છું?’

‘આડખીલી તો ખરીજ તો. માફ કામ છે ધંધારોજગાર કરી પૈસા ધરમાં લાવવાનું—તે હું લાવી આપું છું.’

‘લાવી આપું છું? તે પણ ક્યાં આપો છો? જેટલા બેઠએ તેટલા ક્યાં આપો છો?’

‘મારાથી બની શકે તેટલું લાવી આપું છું ને જરૂરીઆતો અને અર્થ’ એની મર્યાદામાં લાવવા પડશે. એટલામાં જેમ ચલાવાય તેમ ચલાવવું પડશે. તેમ ન બની શકે તો છોકરાંઓને સાથે લઈ ઉપવાસ કરીને મરી જા. મારાથી જે બને છે તે લાવી આપું છું. બસ.’

‘જે બને છે તે લાવી આપો છો! ના, જે બને છે, જેટલું કમાઓ છો, તેટલું દેતા નથી! હું તમને સાચુંજ કહું છું કે મારે હાથે ધર-અર્થ ચલાવવા તમે ઇચ્છતા હો તો આટલા બધા રૂપિયા તમે મહિને મહિને દેશમાં મોકલી શકશો નહીં?’

‘તે તો મારે મોકલવાજ પડશે. એ એમનો કાયદેસરનો હક છે.’

‘ને મારો કાયદેસરનો હક કાંઈ નહીં?’

‘જે છે તે તને આપું છું.’ ઉભટું તને વધુજ મળે છે ને મળશે પણ. કારણ કે વર્ષાની આખરે જે ખોનસ, કમિશન વગેરે મને મળે છે તે આટલા દિવસ તારેજ નામે જેકર્મા જમે થતું આવ્યું છે. ને હવે પછી પણ એમજ જમે થતું રહેશે. એમથી કાંઈપણ જાતનો ભાગ પાડી એમને આપવાનો મારો ધરાદો નથી.’

દાંત વડે હોઠ કરડી મનમાં ‘ધા’ ખાઈ વરણા થોડીવાર ચૂંગી બેસી રહી. થોડીવાર કાંઈક વિચાર કરીને આખરે બાલી: ‘વાર? ખરેખર કાંઈ બે છાકરો ન ખવડાવી મારી તો નહીં ન’ખાય ને. ને હું એ પણ જાણું છું કે લીધી હઠમાંથી તસુ પણ ચસો એવા તમે નથી. એ તમારા લોહીમાંજ નથી. વાર, લાવો રૂપિયા, પણ આ પણ તમને કહી રાખું છું કે મને જેમ ઠીક લાગશે તેમ હું ખર્ચ કરીશ, એ મારે કરવુંજ પડશે. ને આજેલા રૂપિયાથી જેટલું વધુ હશે, તેનું ઉધાર ખીલ પણ તમને ધોરણસર નિયામત મળશે.’

‘આખરના શબ્દો ધણું કરીને કિરણે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા નહો. અથવા એણે શું વિચાર કર્યો તે એ જાણે. તે ફક્ત બોલ્યો: ‘ત્યારે મારો પ્રયત્ન હું હોટલમાંજ કરી લઉંને?’

‘કરી દ્યો. એટલું બધું વધુ પડતું કરવાની જરૂર નથી. આટલા-થી જ ગામમાં ઢોલ પીટાઈ ગયો છે તે ધણો છે.’

ખીલું કાંઈ ન જાણતાં કિરણ બારણાં બંધી આગળ વધ્યો. એને અંબાધીને વરણાએ મોટે સાદે કહ્યું: ‘જોશીસથી આવો છો-કાંઈક નાસ્તો ને ચા આપું ને?’

‘સગવડ હોય તો બલે આપ.’ કહી કિરણ દિવાનખાનામાં જઈ બેઠો. અત્યંત અશ્ચાંચિચર્ચા દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. વરણાએ, આ બાબત વિષે પાછી કાંઈ વાત ઉચ્ચારી નહીં, ધરતું કામકાજ પૂર્વે જેમ ચાલતું હતું તેમ તે ચલાવવા લાગી. ખાવાપીવાનો પ્રયત્ન નિયમિત ને બરાબર કિરણની રચિતે સુચંગતજ હમેશાં થતો. કપડાં બતાં વગેરે પણ પૂર્વવત્ સજાઈ ને ટાપ ટીપ પૂર્વક થોડા ઠંકાણે થતી

કરી મૂકેલાં જણાતાં. આ બધી બાબતોમાં કિરણને કોઈ વસ્તુને અભાવ જણાતો નહોતો. કાંઈ અગવડ પણ જણાતી નહોતી. ઘેર આવતાં જતાં માણસો સાથે વાતચીત પણ વરણા વિવેકથી કરતી હતી. પણ પતિ સાથે એકાંત મેળવી તે કોઈ પણ વાત કરતી નહોતી, કાંઈ પ્રજવામાં આવે તો માત્ર ટુંકમાં તેનો જવાબ આપતી. પોતાની મેળે પોતે કોઈ પણ જાતની વાત ઉપાડી કાંઈ પ્રજતી પણ નહીં; એક જ ઓરડામાં બન્ને સ્વર્તા અરાં પણ જુદા જુદા પક્ષમાં પર, ને બન્નેની આખી રાત કાંઈ પણ વાતચીત વગર જ વીતી જતી. કોઈ કોઈ દિવસ કિરણ દિવાનખાનામાં કોચ ઉપર પણ સ્થ રહેતો. વરણા એને ઉઠાડતી કે બોલાવતી નહીં. રાતે કે સવારે એને પ્રજતી પણ નહીં કે તે રાતે શયનગૃહમાં કેમ ન આવ્યો. આમ મહા મુશીબતે એક મહિનો વીતી ગયો. વળી પગારનો દિવસ આવ્યો. કિરણે ત્રણસો રૂપિયા દેશમાં મોકલી બાકીના પાંચસો રૂપિયા નોકર મારફત વરણાને મોકલી દીધા. બીજે દિવસે વરણાએ કેટલાંક બીજો કિરણ પાસે મોકલ્યાં. કેટલાંક બહુમૂલ્ય વસ્ત્રોનાં, કેટલાંક ધરેણુંની ખરીદીનાં, કેટલાંક નવી ચીજવસ્તુની ખરીદીનાં ને કેટલાંક ધર-સંસારનાં બીજાં પરચૂરણ અર્થનાં હતાં. કિરણે બધાંનો સરવાળો મૂકી જોયું તો બરાબર ત્રણસો રૂપિયાનાં બીજો !

વરણાને બોલાવી પ્રજયું: ‘આટલાં બધાં બીજ મને શા માટે મોકલ્યાં?’

‘ખરચ થયું છે, શું કરું?’

‘શા માટે ખરચ કર્યું?’

‘મને જરૂર લાગી તેથી !’

‘તે દિવસે મેં કહ્યું નહોતું કે પાંચસો રૂપિયામાં જ ચલાવવું પડશે?’

‘મેં પણ કહ્યું હતું કે ખરચ જ્યારે જોઈશે કરવાની જરૂર જણાશે તેટલો કરીશ. ને પાંચસો રૂપિયાથી વધુ જે કાંઈ થશે તેનાં બીજો તમને ધોરણસર મળશે.’

‘બરાબર ત્રણસો રૂપિયાનાં બીજ !’

‘એટલું ખરય થયું છે.’

‘ખરાબર પૂરા ત્રણસો રૂપીયા, કે જે રકમ તારી મરજી વિરૂદ્ધ દેશમાં મોકલું છું—એટલા માટે જ ને!’

‘જરૂર પડતું જે ખર્ચ હશે તે મારે કરવુંજ પડશે.’

‘મહિને જે ત્રણસો રૂપીયા વધુ ખરચ થાય તો બાર મહિને કેટલા રૂપીયા થાય તેનો હિસાબ કરી જોશો છે?’

‘ત્રણ હજાર છસો રૂપીયા.’

‘મારે દેવાળું કાઢવું પડશે એનો વિચાર કર્યો છે?’

‘એ વિચાર કરવાનો હોય તો તમારે કરવાનો છે, મારે નહીં.’

જરા વાર ચૂપ રહી કિરણ બોલ્યો: ‘વાર, આ વખતે તો આ બધા બીલો હું ગમે તેમ સગવડ કરી ચૂકવી આપું છું પણ હવે પછી—’

‘હવે પછી શું?’

‘આવાં કોષ્ટપણુ જાતનાં બીલોની જવાબદારી હું લઈ શકીશ નહીં.’

‘ન લઈ શકે, તો ના લેતા. શું યાચ છે તે જોયા કરજો.’

કહી વરૂણા ચાલી ગઈ. કિરણ એકદમ લાચાર બની ગયો. પ્રતિકારનો કોઈ માર્ગજ એને જણાયો નહીં. એ સમજી ગયો કે આવ નહીં તો કાલ વહેલે મોડે પણ એને દેવાળું કાઢવુંજ પડશે. એક જ ઉપાય છે. વરૂણા પાસે જઈ તેને પગે પડી માફી માંગે ને પગારના પૂરા રૂપીયા એના હાથમાં સોંપે,—ને તે મહેરબાની કરી એની મરજી મુજબની રકમ મા—ને મોકલે. પણ ના! હવે તો આ બધું સહન થાય તેમ નથી! ખરેખર શું એની—મા, ભાઈ બહેન ને આ સુરખાલાનો તેના પર કોષ્ટ પણ જાતનો હજી નથી? ફક્ત ચાર કોળીયા અનાજ, ને તેના માટે પણ એમને આ વરૂણાની દયા પર જીવવું પડે? ના, એ બનશેજ નહીં! પણ વરૂણાની જીદ—મહિને મહિને તેના આ બધાં બીલોની ઉધરાણી—તે કેટલા દિવસ આમ ચલાવી શકશે? આ મહા આફતમાંથી ઉગરવાનો ઉપાય શું?

પ્રકરણ ૧૭ મું

કૃત-નિશ્ચય કિરણ

વળી પાછો એક મહિનો વીતી ગયો. પાંચસો રૂપિયા મળતાં વરણાએ વળી પાછાં અહીંતહીંના કેટલાક ખરચનો હિસાબ કરી ખરાબર ત્રણસો રૂપિયાનાં ખીસો કિરણને મોકલ્યાં. કિરણને પત્ની માથા સુધી ક્રોધ વ્યાપી ગયો. આ એક મજની કાયદાની આડીમાં લઈ આ અભાગણી માઈં સત્યાનાથ વાળવા બેઠી છે. ખરેખર શું તે શાવ નિરૂપાય છે? ને આમ લાચાર બની ચિંતા ને વેદનાના યંત્રમાં પિસાઈ ભીંસાઈ તડકડી તેને મરવું પડશે? ના, હવે આ નથી ખમાતું-ખમી શકાશે નહીં! આ જીવન-મોટા પગારની આ તોફારી-આવો ઉચ્ચ મોભો ને માન મરતથો-ભવિષ્યમાં આર્થિક અને સામાજિક કેટલી બધી ઉન્નતિની આશા-હાય! આ બધું એને શો આનંદ આપે છે? શું સુખ એને મળવાનું છે? ઉલટી એક મહા આફતની ધોર વિભીષિકા જ ચોતરફથી ઘેરાઈ રહી છે ને અનિવાર્ય સંકટના દુઃસહ નાગપાશમાં એને ભોંસી રહી છે. ના, હવે તે વધુ ખમી શકે તેમ નથી, આમાંથી છૂટવાનો ઉપાય તેણે કરવો જ જોઈએ-ગમે તે ઉપાયે-કરવો જ જોઈએ!

આ તરફ વરણાની તખીયત પણ દિન પર દિન લથડવા માંડી. શરીર સૂકાઈને અરધું થઈ ગયું. સુંદર સુડોળ મોઢું નિષ્પ્રભ-નિસ્તેજ, નાનું ને લાંબું દેખાવા લાગ્યું. સુંદર ગૌર લીસાં કપાળ ઉપર કાળા રેખાઓની કરચલીઓ પહવા માંડી, આંખોની આજીવાસ કાળાશ લયુર્ વર્તુલ જમવા લાગ્યું. આંખોના ડોળા ઉંડા ઉતરી ગયા ને તે એક જાતની ધૂળાની જવાળાથી અસ્વાભાવિક ઝમઝમારા મારવા લાગી. કિરણે આ બધું જોયું પણ તે શું કરે? શું કરી શકે? છતાં એક બેવાર વરણાને તખીયતની સંભાળ રાખવા કહ્યું હતું. વરણાએ કાંઈ શક આપી નહોતી.

ખખર મળતાં વરણાની મા આવી. એની સોનાની પ્રતળી સરખી વરણાને અન્યાય કરી અવગણી નિર્દય જંગલી કિરણે સાવ મારી નાંખી, વગેરે અનેક આક્ષેપો કર્યા, મરશે તો એની દીકરી મરશે. કિરણને એમાં શું? એની વહાલી ને માનેતી રાણી સુરખાલા દેશમાં વાટ જોઈને જ બેઠી છે. પાપ જશે! એને લાગ્યાં આવીને ઘરમાં સોનાને હિંડોળે બેસાડી બુલાવશે, વગેરે આવાં આવાં ફેટલાંય રૂઢ મલેષ વાક્યો! પણ ક્યાં. ને છેવટે વરણાને પોતાની સાથે તેડીને ચાલી ગઈ. નિષ્કુર કિરણ એને મારી નાંખી શકે પણ મા થઈને તે તો ખરેખર કાંઈ દીકરીને મારી ન નાંખી શકેને! કે મરતી ન જોઈ શકેને? વરણા—એ પ્રથમ જવાની ના કહી, પણ માની ધમકી અને અત્યંત હઠથી તે આખરે જવાને રાજી થઈ. પરંતુ એને એટલો વિશ્વાસ તો પોતાના પતિ ઉપર જરૂર હતો જ કે મનમાં એને ગમે તેવી પ્રખળ ઇચ્છા હશે ને ગૃહસંસારની વર્તમાન અસ્થિતિના અવસાનની તે ગમે તેવી ઇચ્છા સેવી રહ્યો હશે છતાંયે તે તેની ગેરહાજરીમાં સુરખાલાને આ ઘરમાં તેડી નહીં લાવે.

ખીજે એક વધુ મહિનો પસાર થઈ ગયો, માતા-પિતાની સંપ્રણુ માવજત ને સારવાર છતાં વરણાનું શરીર જોઈએ તેવું સુધયુ નહીં. શરીરની નબળાઈ પણ કાંઈ ઓછી થઈ નહીં. દરમ્યાન કિરણનો એક પત્ર વરણા ઉપર આવ્યો. વાંચીને દ્રુજતી દ્રુજતી વરણા મૂર્છા ખાઈને જમીન પર ઢળી પડી.

કિરણે લખ્યું હતું:-

‘નોકરી મેં છોડી દીધી છે. આ કામ ને અત્રેનું માફ જીવન ને આસપાસનું વાતાવરણ મને એકદમ દુઃસહ જણાય છે. દક્ષિણ બંગાળમાં માઠ જમ્લો છે તે તરફ મેં એક પડતર જમીન ખરીદી છે, ને જરૂરજોગા બે-ચાર માણસો રાખી ગ્રામ્ય ગૃહસ્થની પેઠે રહી ખેડ કરી આજીવિકા ઉપાર્જન કરી જીવન ચલાવવાને મેં નિર્ધાર કર્યો છે. ઊંચા મોલાની કે ઐશ્વર્ય વૈભવની ફાંસપણ જાતની

લાલસા હવે મને રહી નથી. એના કરતાં આ એકાંત જીવનની અણ-
મોલ શાંતિ જે નસીબમાં લખી હશે, તો તે મારે મન વધુ લાલ-
દાયક ને આવકારદાયક થઈ પડશે, એમ મને લાગે છે. કેટલાંક વર્ષોનું
બોનસ, કમીશન વગેરે મળી બ્યાબ સાથે તારે નામે બેંકમાં દશેક
હજાર રૂપિયા જમા થયા છે, તે સિવાય પ્રોવીડન્ટ ફન્ડના
રૂપિયા જુદા જમા થયા છે. ને જીવન-વીમાની બધી પોલી-
સીએ! બરપાઇ કરાવી લેતાં એના પછુ ૧૯-૨૦ હજાર રૂપિયા
થવા જશે. આમાંનો અરધો ભાગ દશ હજાર રૂપિયા તારા થશે
ને બાકીના દશ હજાર રૂપિયા મારી મા ભાઈ-બહેન અને સુર-
બાલાના બરણપોષણ માટે એમને આપું છું. કારખાનાના માલિકો
મારા કામથી સંતુષ્ટ જ હતા, ને મારા પ્રયત્નથી એમનો ધંધો પણ
સારી રીતે જમ્યો છે. એમણે સાત હજાર રૂપિયા બહોસ તરીકે મને
આપ્યા છે. આમાંથી પણ પાંચ હજાર રૂપિયા તને આપું છું, ને
બાકીના ફક્ત બે હજાર રૂપિયા હું મારી પ્રજા તરીકે મારી પાસે
રાખું છું. દશ, દશ, અને આ પાંચ મળી કુલ પચીસ હજાર રૂપિ-
યાની રકમ તારી પાસે થઈ. સમજી-વિચારીને ખર્ચ કરીશ
તો આ રકમના બ્યાબમાંથી તારું ને જે સંતાનોનું ગુજરાન બરણ
પોષણ આનંદથી તું કરી શકીશ, એમ હું માનું છું.

‘જે કામ હું હાથમાં લેવા માંગું છું, -તેમાં કાંઈ પેદાશ થશે તો
તેમાંથી પણ મહિને મહિને તને કાંઈક મોકલી શકીશ એવી આશા
રાખું છું. કારણ કે, મારો પોતાનો ખર્ચ તો બહુ ઓછો જ હશે. પરંતુ
આ પણ તને કહી રાખું છું કે આ આવકમાંથી પણ એક ભાગ
મારે દેશમાં મોકલવો પડશે.’

‘જો મરજી થાય, આમ્ય ગૃહસ્થનું જીવન ગુજારવું તારાથી બની
શકશે એમ તને લાગે તો મારા એ ધર-સંસારની ગૃહિણી બનીને
મમે તારે આવી તું રહી શકે છે. મારો ધર-સંસાર મમે લાં હોય
ને મમે તેવો હોય તો પણ એ ધર-સંસારના ગૃહિણીપણાનો તારે

હક પહેલો છે. હું પ્રમાણિકપણે એમ માનું છું, સુરખાના પણ એમજ માને છે તે તું જાણે છે.’

‘એ પુત્રો તારી સંભાળ હેઠળ છે, એમને પાળાપોષી ઉછેરી જાયા શહેરી બનાવવા એ તારું કામ છે માટે એમના એ દિતને ખાતર પણ તારા શરીરની ખાસ સંભાળ રાખજે.’

આશાપુર-વાયા (વાંઘ) કેનોંગ, ૨૪ પરમણા-

‘જો મુશ્કા થાય તો ઉપરને ડેકાણે પત્ર લખજે. જો કોઈવાર જાહી આવવાની મરજી થાય તો એક રેલ્વે સ્ટેશન પણ આ તરફ છે. તે પછી એક મોટી નદી પાર કરવી પડે છે. મને અગાઉથી જણાવીશ તો બધો પ્રયત્ન હું કરીશ, એજ.’

‘કિરણ.’

પ્રકરણ ૧૮ મું

પશ્ચાત્તાપ

નીલાંબર બાણએ કિરણનો પત્ર વાંચ્યો, વાંચીને તે ગંભીર બની બેસી રહ્યા. ગૃહિણી તિલોત્તમાએ પૂછ્યું-‘શું લખ્યું છે? તબિયત તો સારી છે ને?’

‘તબિયત?—હા—તબિયત તો સારીજ છે. પણ—’

‘પણ શું? શું થયું છે વળી?’

‘નોકરી છોડી દઈ ચાલ્યો ગયો છે.’

મૂર્છા ઉતરતાં જરા સ્વસ્થ બનેલી વરૂણા પાસેજ સૂતેલી હતી. તે રડી પડી. તિલોત્તમા સફાળી પાસે આવી પુત્રીના શરીર અને માથા પર હાથ ફેરવતી બોલી—‘જો વળી પાછું રડવા માંડ્યુંને! શરીર તો જો જરા તારું, બહુ વ્યાધિ કર મા. શીકર કરવા જેવું કાંઈ નથી. શું આવત છે. તે બધું મને નિરાંતે સાંભળી તો લેવા દે એકવાર. તે પછી એનો કાંઈક ઉપાય કરશું. તારા વરની તબિયત તો સારીજ છે ને? તો પછી ચિંતા શા માટે કરે છે?’

‘મારું સત્યાનાશ વળી ગયું રે માડી ! હવે તમે કાંઈયે કરી શકવાનાં નથી’ વરણા વડુ જોરથી રડી પડી.

‘અમ્મૈયાં ! અમ્મૈયાં ! ! મારી દીકરીને. એવી અપશુકનિમાળ વાત ન બોલીએ દીકરી ! સત્યાનાશ તે વળી શાનું વળે ? સત્યાનાશ વળે તારા દુશ્મનોનું ! તારા વરની તબિયત-ભગવાન એને સાજો નરવો રાખે-તો સારી છે ને ?-ટાણે-કટાણે મોઢામાંથી જેવાં તેવાં વેણુ ન કાઢીએ બેટા ! નોકરી છોડી દીધી એજને ? એરી તો વણ્ણીયે નોકરીએ મળશે. ગભરાય છે શાની ? ‘શિર સલામત તો પધડીયાં જ્ઞેહાત.’ વાડ, સાંભળો છો ? શું છે વ્યા અધુ ? નોકરી છોડી દીધી-શા મારે ? કારણ શું ? ને. નોકરી છોડીને ક્યાં ગયો એ ?’

બોલતાં બોલતાં તિલોત્તમા પુત્રી પાસેથી ઉઠીને પતિ પાસે આવી ઉભી.

‘લે આ કાગળ વાંચ’ કહી નીલાંબર આશુએ પત્ર પત્નીના હાથમાં મૂક્યો.

વાંચતાં વાંચતાં તિલોત્તમાની આંખો ને મોં લાલ ચોળ બની ગયાં. ભવાં ચડાવી થોડીવાર વિચારમાં જ તે ગુપચુપ બેસી રહી; થોડી વારે બોલી-હૂં !-આ બધી ચાલાકી છે ! આપણે પણ એવા-મોટા કાંઈ સમજી શક્યાં નહીં-જેયું ને !’

‘ચાલાકી ! એમાં તે’ ચાલાકી શું જોઈ ? નોકરી તો છોડીજ દીધી છે-’

‘સાચે સાચે છોડી દીધી છે કે શેઠ સાચે કાંઈ ખાનગી ગોઠવાણું કરી એક-એ વરસ ક્યાંક ગેબ થઈ જવું છે, કેને ખબર ?’

નીલાંબર આશુ બોલ્યા-‘પણુ ગ્રેવીડન્ટ ફન્ડના રૂપિયા પણ બધા ઉપાડી લીધા છે, શેઠીઆએ સાત હજાર રૂપિયા બક્ષિસ આપી છે, એમ લખ્યું છે-’

મોં મચકોડી તિલોત્તમા બોલી-‘શું કયું’ ને શું નહીં, કપાળ એમનું એ લોઢાજી જાણે. સાચે સાચે જ નોકરી છોડી દીધી હોય તો-

મરણ થતાં વળી ખીજે ક્યાંય જઈ ખીજ નોકરી શોધી ન શકે? ને એ ઇચ્છે તો આ નોકરી પણ શું એને પાછી ન મળે? જો તે પાછો જોડાવા રાજી હોય તો આ શેઠીયાઓ તો રાજી થઈને એને પાછી એ જ જગ્યા આપે એ પણ ખરું ને?

‘તું શું ટંગધડા વગરતું બકે છે? કાંઈ ખખર પડતી નથી. એમ જ જો એનો વિચાર હોત તો નોકરી છોડત શા માટે? નોકરી છોડી પ્રોવીડન્ટ ફંડના રૂપિયા-વીમાની ચાલુ પોલીસીઓ વગેરે બધું પીંટી-સમેટી વીમાના રૂપિયા પણ નુકશાન ખમીને વસુલ લઈ લીધા એ બધું શા માટે-’

‘તે એમ ન કરે તો જાણ ક્યાં? વરણાને આમ તજ દીધી, તો પછી એના ભરણપોષણનો વિચાર કરીને કાંઈક કરવું તો જોઈએ જ ને? નહીં તો સજ્જનતા ન જળવાય, પચીશ હજાર રૂપિયામાં શું પ્રેર થવાતું છે? કરમ પુટયો એમ સમજતો લાગે છે કે જે દીધું છે તે બધું કહેવાય. વરણા આ રૂપિયાથી જ જોળવાઈ જશે, ને પછી કાંઈ ઉત્પાત નહીં કરે. પચીશ હજાર રૂપિયા! વાપરીને ખાવા માંડતાં કેટલા દિવસ ચાલે? બેંકમાં રાખો કે સરકારી લોન ખરીદા. જ્યાંજ આવી આવીને કેટલુંક આવશે? બખ્ષે છોકરા સાથે આજ કાલના દિવસોમાં ગુજરો કરવો! વરણા જેવી કાંઈ પણ જાતે એટલાથી પ્રેર થાય ખરું?’

નાનો સરખો નિઃસાસો નાખી નીલાંબર બાણ બોલ્યા-‘ના પ્રેર ન કરી શકે એ ખરું! પણ તજ દીધી છે એવું યે કાગળમાં કશું લખ્યું તો નથી. ઉલટું એમ લખ્યું છે કે જો વરણા ત્યાં રહી શકે,...’

‘ઝોહોઝોહો-શું સારા માણસની પુંછડીરે-ને વરણા ત્યાં શું રહી શકે? ક્યાં દેશને ખૂણે ખાચરે એક ઘોર વન-વગડામાં ચંધાતી નહેરને કાઢી માટીયાર ઘરમાં બંધને વસવું! એ પોતે કદાચ બે ચાર છ મહિના રહી શકે-એ જ-મ્યો છે પણ એવા જ ઘરમાં ને! પણ મારી વરણા શું બે દિવસ પણ પ્રેર ત્યાં રહી શકે? તમે એની આ

અદમાશીની ચાલ સમજી શકતા નથી? મૂળ મતલબ છે વરણાને તણ દધ જીની વહુ સાથે ધર માંડવાની ને તે ચોખ્ખે ચોખ્ખું તોડી ફાડીને કહી શકાતું નથી તેથી આ ચાલખાણ કરી છે. એ જાણે છે કે, વરણા કોઈ કાળે ત્યાં આવશે નહીં, આવી શકે જ નહીં. એણે ધાયું છે કે પચીસ હજાર રૂપિયા હાથમાં સોંપી દેતાં વરણા ચૂપચાપ બેસી રહેશે ને પછી પોતે જીની વહુ સાથે ધરસંસાર માંડી મજબૂતો સુખે રહેશે ને પછી ધીરે ધીરે વળી એકાદ સારી નોકરી પણ શોધીને કરવા માડે તો તમે શું કરી શકવાના હતા? ને વળી એ લોકોને નામે પણ કાંઈ ઓછા રૂપિયા તો રાખ્યા નથી. દશ હજાર લખે છે પણ જાનાં છપના બીજા રૂપિયા એણે નહીં રાખ્યા હોય એમ કેમ કહેવાય? એ રૂપિયા લખને પોતે પોતાનો એકાદ ધંધો-રોજગાર ન કરી શકે? પોતાના હાથમાં એટલા બધા રૂપિયા ને વળી વધુ રકમની જરૂર પડે તો એકાદ કંપની કાઢી શેરો ભરાવે તો પણ મોટી જેવી રકમ ભેળા કરી શકે.’

‘હૂ—’

‘હવે આવ્યું તમારી સમજમાં કે એણે શું ચાલાકી કરી છે? કેવો અટપટો દાવ ખેલ્યો છે એણે? મૂળ મતલબ છે વરણાને તણ દધ પેલી ભમરાળી જીની સાથે ધર-વાસ કરવો છે. તે સીધી રીતે તો થઈ શકે તેમ નથી. ને એ સારું પણ ન દેખાય. તેથી આ નવો દાવ નાંખ્યો છે. એક વાર જો તે જીની વહુ આવીને ધરમાં ટકી જાય ને સાથે સાથે વળી એની મા પણ પોતાનાં બે છોકરાં સાથે ધરમાં ચાણું જમાવી દીએ તો પછી વરણા શું એમને ધક્કા મારી કાઢી મૂકી પોતાનું જોર પાછું જમાવી શકશે ખરી? ને વળી એ મેણું પણ મારી લીએ કે દુઃખની વેળાએ સગપણ સુધ ગયું હતું ને આજે સુખની વેળાએ સોળ આના ભાગ લેવા નીકળી પડી. અરરર— આ-આ-ધ-ધ-ધ! એના પેટમાં આટલી બધી ગત!’

વરણા આ બધું સાંભળ્યા કરતી હતી. તે બેઠી થઈ બોલી ઉઠી.

‘ના, ના, તારી ભૂલ થાય છે બા. તું કહે છે તેમ કદાચ છેવટે બને પણ ખરું પણ એવી કાંઈ ખાસ મતલબથી એમણે આ બધું ક્યું નથી.’

‘ના નથી ક્યું’ ! ચોક્કસ ક્યું’ છે વળી ! તને ભારી ખબર પડે ! એમ નહોય તો નોકરી છોડી ચાલતા રોટલાને લાત મારી-ક્યાં ઝાડ-ઝાખરાવાળા ગાઢ જંગલમાં પડતર જમીન ખેડી ખેતી કરીને પેટ ભરવા પણ કાંઈ બચ ? ભાષસાહેબના એવા દિદાર પણ ખરા ને ?’

વરણાએ ધીમે ધીમે ઉત્તર વાળ્યો-‘હઠીલા બહુ છે.-ને ટેકવાળા પણ છે, મનમાં ધારે તો બધુંય કરી શકે. તું હજી એમને પ્રેરપ્રેર ઓળખી શકી નથી. એ કદાચ ત્યાં ન જાત. પણ ગયા છે-ગયા છે-મારેજ વાકે, મેં એમને સુખે રહેવા દીધા નહીં.’

રૂઢનના ઉચ્છ્વાસથી વરણાનો સાદ વળી પાછો થોથરાયો. કાંઈ ન જુએ તેમ પોતાની બીની અખો લૂછી નીલાંબર બાણુ પણ ઉડીને બહાર વરંડામાં જઈ ઉભા. તિલોત્તમા બોલી-‘હા, એ વાત પણ ખરી છે દીકરી ! ભાયડાનાં જાત. તારે કાંઈ કહેવાય નહીં. તારે પણ આટલી બધી ધમાલ શા માટે કરવી પડી ?

“એ માણસજ જુદી જાતનો છે, આયલો બની ગારા માટીની જેમ બાયડીઓના પગ તળે છુંદાતો એમના પગ પાસે પડી રહે એવો એ નથી કે એને દયાવી કાનની છુટ્ટી પકડી આપણું ધાયું” કરાવી શકાય. કાળમીઠ નફર પથ્થર ઉપર હથોડી મારતાં પોતાના હાથને જ સામું લાગે. પથ્થરને તો કાંઈયે ન થાય.”

ત્રણસો રૂપીયા મહિને મહિને દેશમાં મોકલતો’ તો, તો ભલે મોકલતો’ તો. તને પણ ક્યાં ઓછું આપતો હતો. એટલા રૂપીયામાં ઘર ખરચ આનંદથી ચલાવી શકાત. તું વળી દોઢ-ડાહી બનીને મહિને મહિને ત્રણસો રૂપીયાનાં ખીલો મોકલવા ગઈ ! સાચું કહીશ

તો એમ એ ક્યાં સુધી ચલાવી શકે ? તેથીજ એ આમ ફક્કી ગયો છે. એને આવી સલાહ કેણે આપી-કેણે આ સુઝાડ્યું તે સમજાતું નથી.'

'મારાથી ખમાતું નહોતું, માડી ! ખમાતું નહોતું ! ખાલી રૂપીયા માટેજ આમ કયું છે. એમ પણ નથી ! મારાથી સહેવાતું નહોતું ? પેલી નહોત ને એ જો ઘેર પોતાની મા, પોતાનાં ભાઈ બહેનને માટેજ એટલા રૂપીયા મોકલતા હોત તો કદાચ હું કાંઈ કહેત નહીં ! ને કહું હોત તો પણ નરમાશથી કહું હોત. એમને આમ દબાવીને નહીં-'

'ને એમ દબાવીને શો લાડવો કાઢ્યો ? ઉલટી પું જ ફસાઈ ગઈ. હવે એને સમજાવી પટાવી રહેજમાં ઠેકાણે લાવી શકાશે ?'

વરણા માને ગળે જાઝી રડી પડી. એની છાતીમાં પોતાનું મોઢું છુપાવી રડતી રડતી બોલી-'ઠેકાણે આવે તોપણ શું થાય હવે માડી ? એને હવે હું ગમતી જ નથી. એમનું મન હવે પેલી તરફ જ દબ્યું છે. પણ છતાંયે-છતાંયે-મને આમ તજીને પણ તે જઈ શકત નહીં જ. પણ મેંજ એને એમ કરવાની ફરજ પાડી છે.'

મુંગી મુંગી તિલોત્તમા એક હાથે આંસુ લુછી બીજો હાથ પુત્રીના માથા પર ફેરવવા લાગી.

વરણા બોલી-'શું કરે' માડી ? મારો ભવ આખો ખમડ્યો. એમને હવે હું ગમતી જ નથી-પાછી બધને એમની પાસે રહું તોપણ બેમાંથી એકયને સુખ મળવાનું નથી. વિવેકની ખાતર મારી સાથે મીઠું મીઠું બોલી વાત કરશે, પણ મન તો પેલી તરફ જ ખેંચાયલું રહેશે. હું આ બધું કેમ ખમી શકું મા ? એ પોને કદાચ સહન કરી શકે-ને જેમ તેમ કરીને દિવસો વીતાવી દીએ પણ મારાથી એ બની શકે તેમ નથી. દુઃખ અને કોષનું માયું મારું શરીર ને મન બળીને ખાખ થઈ જશે-ને મન ઠેકાણે રાખી સાર મોઢે બે મીઠાં વચન પણ હું નહીં બોલી શકું. રોજ રોજ ઝખડાજ થયા કરશે. ને પછી એમનાં એ દણાં ને ઝોઠાં-તને ખબર નથી માડી એની-તેં એમને

કાંઈ દિવસ ખેલતા સંભળ્યા પણ નહીં હોય—એ કાઠની પણ જરા સરખીયે લાલ-પાલ રાખે તેમ નથી—એ ખીજાય ત્યારે મરમ આગ જોવા બની જાય છે !

કહેતાં કહેતાં વરૂણા આંખો લુછી સરખી થઇને બેઠી.

‘આટલો બધો મિજાસ પણ ક્યાંથી આવ્યો કાણુ જાણે ? તું અમારી બહેલીગણેથી સુધરેલી દીકરી—ને તે કાણુ એક ગામડીયો મમાર-રોડ-ખોડ વંશનો રખડુ છોકરો—’

‘જમે તે વંશના હોય પણ એમનો સ્વભાવ ઉંચો છે, ને મન પણ ખરેખર હલકું નથી. ઉપરાંત વળી બણ્યાબણ્યા છે ને કામ કરવાની શક્તિ ને યોગ્યતા પણ છે. કમાય છે પણ સાફ. ને એમની ખાનદાની—એ એમ માને છે કે,—તમારી ખાનદાનીથી એમની ખાનદાની જરાયે ઉતરતી નથી. વાત છેડતાં એ બાબતમાં પણ તે તમને દશ-વીશ કડવો વાતો સંભળાવી શકે તેમ છે.’

‘તે હવે થાવ શું પણ ? આ પચીસ દળર રૂપિયા તને આપ્યા છે. બધુય છોડી-છોડી તું આ રૂપિયાને જ આધારે જીવી શકાશ ?’

વરૂણા વળી પાછી રડી પડી. વળી પાછી માને વળગી પડી. એની છાતીમાં મોં સંતાડી રડતી રડતી બોલી—‘ના એ પણ બની શકે તેમ નથી મા ! રૂપિયા ચૂલામાં પડ્યા—રૂપિયાને હું રડતી ચે નથી ? લાખ બે લાખ રૂપિયા આપે તો ચે હું એમના વગર રહી શકું તેમ નથી. તને કહેતાં મને શરમ આવે છે માડી—પણ હું એમને છોડીને વેચણી રહી શકીશ નહીં. ને તેમણે વળી એ જપારે શોકને લાવવાના છે—ના, માડી, મારાથી એ ખમી શકાય તેમ નથી—નહીં ખમાય—શકાય મારી છાતી ફાટી પડશે—હું મરી જઈશ !’

‘ઠીક લે હવે મૂંગી મર અભાગણી, બેશરમ !—એટલી બધી અધીરી થા મા ! નહીં તો હમણાંજ છાતી ફાટી પડશે ને મરી જઈશ.’

‘મરું તો તો એક જ વાત માડી, હિસાબ ચૂકતે થઈ જાય. ના, તેમ પણ ચૂકતે ન થાત,—જે હું મરી ગયા પછી પણ જોઈ

‘જાણું કે-એને (શોકને) લખને ધર માંડ્યું છે ને સુખેથી રહે છે-મને સાવ ભૂલી ગયા છે-ના, માડી, તો હું પરલોકમાં પણ સુખે ન રહી શકું, નરકની આગમાં ત્યાં પણ શેકાયા કરે!’

‘જે-જે! શું ગાંડી હોય તેમ બકવાદ કર્યા કરે છે. પણ એણે તો સાફ સાફ લખ્યું છે ને કે તું જે જવા માંગતી હો તો તારી સાથે જ ધર માંડશે, પણ તું ત્યાં જમને એવી જગ્યામાં રહી શકીશ?’

‘ના-એ પણ-એ પણ બને તેમ નથી. ક્યાં-ક્યાં વન-જંગલમાં એકાદ માટીયાર ધરમાં જમને રહ્યા હશે—’

‘ચોક્કસ એવાજ ધરમાં રહેલ છે ને તું જ તો પણ ત્યાં તું-ખાસ ન રહી શકે-એવી બરા ગોઠવણ એણે ચાહી-સમજીને કરી છે. માટીની જમીન ઉપર સાદડી પાથરી સવું પડશે-માટીનાં હાંડલાંઓમાં જાડા-મોટા ચોખ્ખા રાંધવા પડશે, ખાખોચીયા જેવાં નાનાં ગંધાતાં તળાવોમાં નહાવું પડશે-ત્યાંજ વાસણ માંજવાં પડશે ને કપડાં ધોવાં પડશે. જાણુ-લાદ ને માટી ભેળાં કરી પાણી નાખી કોઢવાવી એ માટીયાર ધરને વારે વારે લીંપવા ગુપવાં પડશે—’

‘એ ચાર દિવસની વાત હોય તો તો જાણે સમજ્યા, પણ આ તો રોજનું થયું, એ કાંઈ બની શકે ખરું, માડી! ને વળી આ એ છોકરા સાથે છે-એ તો માંદા પડીને થોડા દિવસમાંજ મરી જાય, પણ-જે એ બધું હું કરી શકું માડી-તો મેં જે ગુમાવ્યું છે તે મને પાછું મળે. શોક તરફ એમનું મન દબ્યું છે તે મન પાછું મારી ઉપરજ ઢળે.’

‘હા, એવી ગૌરી પાર્વતી જેવી તપસ્યા કરી શકાય તો પથ્ય શિવનું મન પણ ગળી જાય ખરું! પણ એવી તપસ્યા જાજ કાલની છોકરીઓ કરી શકે ખરી?’

‘આ સુરખાલાએ એમ કરીનેજ એમનું મન પીગગાવ્યું લાગે છે, નહીં તો એને તજી તો દીધીજ હતી, પણ હું-હું એટલું બધું કરી શકું ખરી મા!’ કહી વરણાએ એક ઉંડો નિશ્વાસો નાખ્યો.

તિલોત્તમા કાંઈ બોલી નહીં, ગુપ્તગુપ્ત બેઠી બેઠી તે કાંઈક વિચાર કરવા લાગી, વરુણા બોલી-‘એમને પાછા નહીં બોલાવી શકે તું, માડી ? એ માને તો જીની નોકરી પણ એમને પાછી જરૂર મળે. એ લોકો એનો બહુ જ માન-મરતબો રાખતા હતા, હજુ-હજુ હાથમાં વખત છે માડી,-એ લોકોએ બીજો માણસ રાખ્યો નહીં હોય. જો એ યાચ તો હું હજુ એક વાર પ્રયત્ન-પ્રાર્થનાપૂર્ણ પ્રયત્ન કરી જોઉં ને જોઉં કે, મનની બધી ઝાળ મનમાં જ સમાવી દઉં એમને સુખી કરી શકું છું કે નહીં. અને એમ સુખ આપી એમનું મન પાછું મારા તરફ ખેંચી શકું છું કે નહીં. પહેલાં-પહેલાં એ મને ખૂબ ચઢાતા હતા ! મારા માટે જાણેસાચ માયા-લાગણી હતી, ને તે હજુ સાવ નાશ પામી હોય એમ પણ હું માનતી નથી. આ પર લખી એમણે છેલ્લો પ્રયત્ન કરી જોયો છે કે, પોતાના મનમાં બીજી તરફનું આકર્ષણ રોકી રાખીને પણ મારી સાથે સુખ-શાંતિથી રહી શકાય તો રહેવું.

‘જેથું-એવું જ કાંઈક કરવું પડશે.’

પ્રકરણ ૧૯ મું

મંત્રણા

તિલોત્તમા ઉઠી બારણા પાસે આવી પતિને બોલાવ્યા; ‘અરે તમે સાંભળો છો ? બહાર થું બેઠા છો ? ધરમાં આવો ને ?’

‘થું છે ?’

નીલાંબર બાણુ ધરમાં આવ્યા ને ખુરસી ઉપર બેસતાં બેસતાં બોલ્યા-

‘હું એમ કહું છું કે, હવે આ વાતનો કાંઈ છેરો લાવશો કે નહીં ? છોકરીને તો આવડું પકડી ઉડા પાણીમાં ધક્કેલી દીધી, ને તે પણ ધોગાપુર વહેતી નદીમાં—’

નીલાંબર બાણુ-‘એ જ્યાં ધક્કેલી દીધી હોય ત્યાં, એ મારી એકલાની જવાબદારીથી નથી થયું. મારી જવાબદારી જેટલી છે તે

કરતા તારી જવાબદારી ઉઠાડી કાઢક વધુ કહેવાય પણ ઓછી નહીં.
દીકરી દેવા દાણે તો તું એકદમ ઘેલીતુર બની ગઇ હતી.’

‘તે હું થઇ હઇશ, અમે બાયડીની જાત—ને વળી દીકરીની મા—
એક સારો છોકરો જોયો—ખોલવે ચાલવે ચતુર—રૂપાળો—’

‘પણ એણે તો આવવું જવું ખોલવું ચાલવું બધું જ છોડી દીધું
હતું—હવે સમજાય છે કે લમ કયા પછી એણે આમ કયું’ હતું. પણ
એ આવતો જતો બંધ થતાં તું તો સાવ અધીરી બની ગઇ—
‘જુઓ, જુઓ, તપાસ કરો, કયાં ગયો એ છોકરો, શું થયું, શા
માટે આવતો નથી’—ને આખરે એક દિવસ હેમેન્ડ એની ભાળ કાઢી
પરાણે ઘેર લઇ આવ્યો, ત્યારે જ તું જંપીને બેઠી. ને પછી તો
પૂછવું જ શું? તેં તો એકદમ જમાઇને અપાય તેવા માન-અકરામ
શર કરી દીધા—’

‘તે કયાં તો શું થયું? ત્યારે શું મને ખબર હતી કે, પોતાને
ગામ જઇ તે લમ કરી આવ્યો હતો તેથી જ આમ લપાતો છૂપાતો
કરતો હશે? તે ગમે તેમ તોય અમે બાયડીની જાત—અમારી જાલ
તો થાયજ પણ તમે તો ભાયડા હતા ને—તમે બહાર પણ પાંચમાં
બ્રહ્મચારી છો—દીકરી પરણાવતાં પહેલાં એકવાર એ ટ્રાણ છે, કયા
ગામનો રહીશ છે, કેનો દીકરો છે, એ બધું તમારે જાણી લેવાની જરૂર
નહોતી શું?’

‘એ બધી વાતોનો વિચાર કરવાનો સમયજ કયાં હતો? વાર, એ
બધું હવે જવા દે—હવે પાણી પીને ઘર પૂછવું’ નકામું છે. હવે વાદ
વિવાદ કરવાથી કાંઈ લાભ નથી. જે બનવાનું હતું તે બની ગયું. એ
બન્યું ન બન્યું થનાર નથી. હવે ત્યારે કરવું શું?’

‘એ પણ મારે કહેવું પડશે? તમારા પોતાનામાં કાંઈ અઠ્ઠલ નથી?’

‘ના, અઠ્ઠલ બધી બોડી બેઠો છું. આનો શો ઉપાય કરવો એ
મને તો જામજાતું જ નથી.’

‘ત્યાં જવું પડશે-ઠેકાણું તો એણે આપ્યુંજ છે. ત્યાં જઈ તેને સમજવી પડાવી પાછો લાવવો પડશે.’

‘ક્યાં પાછો લાવશું? નોકરી તો એણે છોડીજ દીધી છે. હીસાબ-પત્ર બધું ચૂકવી પોતાનું જે લેણું નીકળે તે બધું લઈને તો નોકરી છોડી છે. એની પાસે જઈ એને કહેવાયીજ થું તે આપણે ઘેર દોડતો ચાલ્યો આવશે એમ તું ધારે છે?’

‘એમ કાણ કહે છે? પણ એને આ નોકરી ઉપરજ પાછો લાવવો પડશે.’

‘પણ નોકરી તો એણે સાવ છોડી દીધી છે. હવે એ કારખાનાવાળા’

‘એને રાખશે. હજી કેટલા દિવસ થયા છે, નોકરી છોડ્યાને પાછો આવવાની એની મરજી જ હશે તો એ લોકો એને જરૂર રાખશે. શા માટે ન રાખે? ને સાચું કહીએ તો એનામાં બીજા દોષ ગમે તેટલા હશે પણ તે પોતાના કામમાં હુશીયાર છે, ચાલાક છે, કામ કરવાની શક્તિ ને આવડત છે. નહીં તો આ લોકો એને આટલો મોટો પગાર આપીને રાખે પણ શા માટે? ને એણે જે લખ્યું છે, તે જે સાચું હોય, તો સાત સાત હજાર રૂપિયા જેમણે એને બક્ષીસ તરીકે આપ્યા, તે કાંઈ ફાકટ તો નહીં આપ્યા હોય ને? તમે પહેલાં અજાણ્યાજીવ. ત્યાં જઈ કારખાનાના શેડીઅઓ સાથે વાતચીત કરો, એમને બધું સમજાવીને કહો. વાત બધી બોલીને કહો તોય શા વધો છે?’ ‘ધણી-ધણીયાણી વચ્ચે કલેશ થયો, તેમાં ચુસ્તસાની ધનમાં નોકરી છોડી દીધી છે. હવે આટલા દિવસે મગજ જરા ઠેકાણે આવ્યું છે, તમે બોલાવશો તો પાછો આવશે.’ કારખાનાના મોટા મેનેજરને તમે સારી રીતે જોળખો છો—

‘જરૂર જોળખું છું, ને જે કહેવાનું હોય તે બધું જ કહી પણ શકીશ. ને કદાચ એને રાજી પણ કરી શકીશ—એ એમણે કાંઈ બીજા માણસ સાથે પાકી ગોઠવણ નહીં કરી હોય તો. પણ જમાધરાજને કાણ મનાવશે? મૂળ વાંધો ત્યાં જ છે. મારી એક પણ વાત માનશે એમ

તું ધારે છે? એકવાર અલાહાબાદ એની પાસે જઇ વાત કરી બની શકે તેટલો ભેવફૂદ બનીને પાછો આવ્યો છું. તે યાદ છેને?’

‘પણ તેથી કાંઈ હાથ પગ સંકાડી મુંગા મુંગા ધરમાં બેસી રહેવું કાંઈ પાલવે? ને દીકરીને રડી રડીને આમ મરી જવા દેવાય?’,

જરા વાર વિચાર કરીને નીલાંબર બાણુ બોલ્યા—‘મારાથી તો એમાં કાંઈ બની શકશે નહીં પણ વરણા પોતે જો આવવા તૈયાર થાય—’

‘તો એને સાથે લઇ જાવ. કેમ વરણા જઇશને? હોંમત છે ને?’

વરણા—‘જઇશ—હોંમત તો રાખીશ. પણ—પણ મારા જવા-થાયે કાંઈ વળવાનું નથી. એ નહીં આવે—કાંઈ કાળે નહીં આવે. એ તો કહેશે કે, વાર—આવી છે. તો હવે રહે અહીં મારી સાથે. ને હું જો ન રહી શકું, ને પાછી આવું—’

વરણા વળી પાછી રડી પડી.

આખો લૂછતાં લૂછતાં નીલાંબર બાણુ બોલ્યા—‘હા—વરણા કહે છે તે જ વાત સાચી છે. એ જો ત્યાં જઇ બે-ચાર છ મહિના એની સાથે રહી શકે, ને એનું મન મોં રાખીને ચાલે, તો વળી ધીરે ધીરે એને સમજાવીને પાછો ઠેકાણે લાવી શકાય. દરમ્યાન હું અલાહાબાદ જઇ કારખાનાવાળા શેડીઆઓને સમજાવી શકું કે, એ ચાર છ મહિના એની જગ્યાએ કાંઈ પાકી ગોઠવણ ન કરે.’

‘તે એ વાતનો બંદોબસ્ત હમણાં જ કરો. પણ વરણા શું ત્યાં જઇને એની સાથે રહી શકશે?’

‘ના, એ બની શકે તેવું નથી. ને ખાસ કરીને એના શરીરની હમણાં જે હાલત છે તે જોતાં એનાથી હાલ પુરત તો એ નહીં જ અને. એને એટલે છેટે સુધી લઇ જઇ શકાશે કે નહીં એ જ પહેલાં તો સવાલ છે.’

‘તો ડાક્ટરને દેખાડી એની સલાહ લીઓ. ડાક્ટરનો મત પડે કે લઇ જઇ શકાશે તો એને તેડોને તમે જાઓ. હું પણ સાથે

આવીશ, ચાલો. તે પછી ત્યાં જઈ વાતચીત કરી શું કરવું તેનો વિચાર કરશું. વાર, એ હાલમાં ક્યાં છે? એ ગામ ક્યાં આવ્યું? કલકત્તાથી કેટલુંક છેડું હશે?

કાગળ પાછો હાથમાં લઈ ઠેકાણું વાંચી વિચાર કરતાં કરતાં નીલાંબર બાબુ બોલ્યા—‘ગરાબર ચોક્કસ નથી કહી શકાતું, જુલો લખ્યો છે ૨૪ પરગણા, ગામનું નામ છે આશાપુર. આ નામ પણ કાંઈ દિવસ સાંભળ્યું નથી. કેનીંગ પાસે ઉતરવું પડશે. બહું કરી, સુંદરવન તરફ એ ગામ હશે. કાને ખબર?’

‘હાય! હાય!! સત્યાનાશ વાળ્યો ને!!! સુંદરવન! ત્યાં કેમ જવાશે?’

‘જવું જ પડશે—એ જમાણને પાછો લાવવો હોય તો’.

‘ભય ભયે’ ફિક્કે ચહેરે નિલોત્તમા નીલાંબર બાબુના મોં સામું તાકી રહી.

પ્રકરણ ૨૦ સું

આર્ય-જનની

નોકરી છોડતી વખતે ફિરજે એક જરૂરી પત્ર લખી મિત્ર સતી-શ્વને અલાહાબાદ બોલાવ્યો હતો, ને તેની સાથે બધી મસલત કરી-ને જ તેણે આગલાં પ્રકરણમાં વર્ણવેલો બધો પ્રબંધ કર્યો હતો.

પચીશ હજાર રૂપિયા વરણાને આપી દશ હજાર રૂપિયા એણે મા-ભાઈ બહેન અને સુરઆલા માટે રાખ્યા હતા. આ દશ હજાર માંથી પાંચ હજાર રૂપિયાનાં કેટલાંક સરકારી બોન્ડ તથા પોસ્ટલ ફેશ સરરીશીકેટ પોતાની માને નામે ખરીદ્યાં ને બીજા પાંચ હજારનાં એજ પ્રમાણે સુરઆલાને નામે ખરીદ્યાં. ને એ બધું સતીશના હાથમાં સોંપી તેને બધું સમજારીને પાછો પોતાને ગામ મોકલ્યો. માને એક પત્ર લખી બધી હકીકત ત્રિગતવાર જણાવી, ને પોતે પણ સાથે સાથે અલાહાબાદ છોડી ગયો.

અતીશ પાસેથી બધી વાત સાંભળી અને પત્ર વાંચીને થોડી વાર તો સૌદામિની મૂઠ ભાવે બેસી રહી. તેની બંને આંખોમાં ઝગઝગીયાં ભરાઈ આવ્યાં. સાડીના પાલવ વડે આંખો લૂછતી લૂછતી તે બોલી-‘હવે શું થાય સતીશ ? શું કરવું કહે જોઈ ?’

‘શું હવે કરવાનું છે, કાકીયા ? એણે તો બધું કરી જ મૂક્યું છે’

‘તે’ એને કાંઈ કહ્યું નહીં ? એને સમજાવ્યો નહીં ? આવી સારી મોટા પગારની નોકરી-રાજા જેવા ઠાકથી રહેતો હતો-’

‘રાજા જેવા ઠાકથી. પણ મનનું સુખ હતું જરાય ?-હા, રૂપીયા ખૂબ કમાતો હતો-ને ખરચતો પણ ખૂબ હતો. પણ તમે બધું સાંભળ્યું ને ? રતીભાર પણ સુખ નહોતું એને. છેલ્લા બે ત્રણ મહિનાથી તો તે એકદમ અકળાઈ મુંઝાઈ જ ગયો હતો.-’

‘તે મહિને મહિને અમને આટલા બધા રૂપીયા ન મોકલે તોય શું વધી ? હા-હમણાં જ બે મહિના એણે આટલા મોકલ્યા-તેથી તો આ ધર-પાર જે જીનાં પુરાણા થઈ પડી જવા જેવાં થયાં હતાં તેની મરામત કરાવી શકાઈ છે, નહીં તો આમ અમને મહિને આટલા રૂપીયાની જરૂર પણ શું ?’

‘એનું કહેવું એમ છે કે તે આટલો આટલો રૂપીયા મહિને કમાય, તો તમને પણ આટલા શા માટે ન મોકલે ? તમારો પણ હક્ક તો ખરોજ ને-’

‘તે ગમે તે હોય, પણ એના પોતાનાં સુખથી તો એ હજી-દારા અમને કાંઈ વધુ નહીને ? હા,-અમે દુઃખી થતાં હતાં-તે અમને ચાલીશ પચાશ રૂપીયા મહિને મોકલતો તો અમારો નિર્વાહ આનંદથી થયાં કરતો, પણ આ વહુ, ધણી સાથે બે દિવસ રહી ધરવાસ ભોગવી શકી નહીં-તેના બલ્લામાં ઝાઝા બધા રૂપીયા એ મોકલી આપે તેને હાથમાં ફેરવવાથી એને શું સુખ મળે ? બે સારી સાડી પણ એ વેચાતી બજને પહેરતી નથી. ધરેણાં પણ નથી ધડાવતી. આપને ધેરથી જે

લાવી છે તે પણ પેટીમાં મૂકી રાખ્યું છે. એમાંની એક વસ્તુ શરીરને એકવાર અડકાડી પણ નથી. ને કયે સુખે એ અડકાડે? કોના માટે પહેરે? તે આ બધું એને સમજાવીને તે કશું નહીં?

‘એ ત્રણવાર કહી તો જોયું’ પણ એણે એ વાત ધ્યાનમાં જ ન લીધી. એની તો એક જ વાત હતી કે ‘ના, અહીં આવી રીતે હવે હું રહી શકું’ તેમ નથી. હું મારી મા, મારા ભાઈ-બહેનને ખરચી મોકલું તે પણ એને પ્રધીને એ કહે તેટલીજ મોકલું એમ? ના: આ ઝોળીયામાં જીવ છે ત્યાં સુધી એ નહીં બને.’

સૌદામિની એક નિસાસો નાંખી બોલી-‘ને આ બધી અક્કલ પહેલાં કેમ ન આવી?—’

‘કાકીયા! પ્રણામે એમ અક્કલ પહેલેથી આવતી નથી. દુઃખના હથોડાના ધા ખમી ખમી ને ટીપાયા પછી એ ભુદ્ધિ આખરે માણસમાં આવે છે. એજ કિરણ આજ આવો થશે એવું થોડા મહિના પહેલાં આપણે સ્વપ્નેયે ધાર્યું હતું?’

સૌદામિની-‘ને પેલી હૈયાપુટી અભાગણી પણ કેવી છે? માણસને પેટે અવતરી હશે કે કાઈ ડાકણને? આમ મારા પુલપુલીયા દીકરાને છાંવુંવણું કરી હેરાન કરી મૂક્યો? હવે એ શું કરશે? બધુંય મયું તે એનુંજ મયું ને! પચીસ હજાર એને મળ્યા છે તે તો એ ફૂંક મારીને ઉડાડી દેશે. ને વળી બે પુલપુલીયા દીકરા છે. હવે ભલે આપને ઘેર પડી રહે! માખાપતી આખી મીંચાવા દે પછી જોજે કે એ ભોળામોળાં મેણાં ઓઠાં, લાતો ને ઝાડુ કેવા ખાય છે તે! એ શું ભોળામોળાં મનમાં રાખી રહી શકશે-જે પોતાના ધણીનું મન ન જાળવી શકી તે! ભોળામોળાં તો એને લાત મારી ત્રણ લુગડાં ભર કાઢી મૂકશે ધરમાંથી ને પછી હાથમાં કાચલી લાઇ બે છોકરા બેઠા ફરતી શેરીએ શેરીએ બીજા માંગીને પેટ ભરતું પડશે એને!-પડે ચલામાં, જે થવાનું હોય તે યાવ-મારે શું? પણ એને પેટ જે બે છોકરા થયા છે એનું મને દાગે છે-’

જરા હસીને સતીશ બોલ્યો-‘એમને માટે આજેજ તમારું એટલી બધી શીકર ચિંતા કરવી પડે એવું નથી, કાઢીખા! એ છોકરા-એનો બાપ પણ હજુ તો બેઠો છે, ને જો છોકરાઓ આગળ ઉપર દુઃખી થશે તો જોને એ બાબત વિચાર કરવાનો છે તે પોતાની મજા કરશે.’

સૌદામિની-‘તે વખતે પછી વિચાર કરીને કરશે પણ શું? નોકરી તો છોડી દીધી છે. ક્યાં કાંઈ અજાણ્યા મુલકમાં જઈ વસ્યો છે-કહે છે કે ખેતી કરીને પેટ ભરશે. એક કરવી એ શું રમત વાત છે સતીશ? આવતું કામ છે? કાંઈ દિવસ જોણે ન ક્યું’ હાથ તેને કેટલું આકર્ષે લાગે.’

બન્ને આખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. જરાવાર થોભી સૌદામિની બોલી ‘વારૂ, સતીશ અલાદબાદ છોડીને ચાલ્યોજ ગયો છે તારી સાથે જ એણે ગામ છોડ્યું?’

‘હા, કલકત્તા સુધી અમે બન્ને સાથે જ હતા.’

‘પછી? એણે ખેડની જમીન ક્યાં લીધી? તે શું ત્યાં પહોંચી પણ ગયો?’

‘કલકત્તે આવી અને આ તરફ રવાનો કરી તે પણ ત્યાંથી ચાલ્યો તો ગયો.’

‘ક્યાં?’

‘આ ૨૪ પરગણા શલ્લાની દક્ષિણે-સુંદર વન પાસે એટલામાં’

‘સુંદર વન પાસે? જંગલમાં? હાય! હાય!! સત્યાનાશને!!’ ત્યાં તો વાધ વડે સાપ વીંછી ને મગરની રાત દિવસ બીક. જીવ તો મુઠીમાંજ રહે! ક્યારે શું થાય? આપણામાં તો કહેવાય છે કે:-

‘જલે મગર રથને વાધ, કેમ જીવાય સુંદર વન મોઝાર!’

હસતો હસતો સતીશ બોલ્યો ‘ના, ના, એટલું બધું ડરવા જેવું નથી કાઢીખા! સુંદર વનની અંદર નહીં, પણ સુંદર વનની

પાસે. ત્યાં આજકાલ જમીનની આબાદી થાય છે, નવાં નવાં ગામડાંઓ વસે છે. ત્યાં કોઈ એક જમીનદારી કંપની ખુલી છે ને ત્યાં જ એડ કરવા માંગે તેને સસ્તે ભાવે જમીન આપે છે. કિરણે આ કંપની પાસેથીજ બસો વીધા જમીન લીધી છે. વચમાં એકવાર પોતે ત્યાં જાતે જઈ જોઈ આવી બધું ઠીક ઠીક કરી આવ્યો હતો.’

‘તું મને ત્યાં તેડી જા સતીશ ! હું એકવાર એને મળી આવું. એનું મોઢું જોઉં, મને આ બધું સાંભળી હવે અહીં સુખ વળતું નથી, જતાં પહેલાં આટલો પાસે કલકતા સુધી આવ્યો હતો તોય એકવાર અહીં સુધી આવીને મળી પણ ન ગયો ?’

સૌદામિની રડી પડી. સતીશ ને સૌદામિની ઝોસરીમાં બેઠાં બેઠાં વાતો કરતાં હતાં. ઝોરડામાં બારણાંની ઓથે બેસી સુરખાલા આ બધું સાંભળી અબોમથી આંસુડાં સારતી હતી. આંખો લૂછી બોખારો ખાઈ કંઈ સ્વર ઠીક કરી તે હવે બોલી ‘એક કામ કરોને સાસુજી ? આટલા બધા રૂપિયાને આપણે શું કરશું ? તમે જમીને બધા એમના હાથમાં સોંપી દીધોને. એ ગમે તે કામ ધંધો કરવાના હોય પણ પોતાની સાથે તો ફક્ત બે હજાર રૂપિયાજ છે ને ? એમાં બધો રોજબરો તે વળી કેવોક થાય ? આ દશ હજાર રૂપિયા એમને આપીએ તો ?’

‘એ તો આપવાનાજ તો. સાચે સાચ આટલા બધા રૂપિયાનું અમારે કામ પણ શું છે ? એ બધાય બહે એ રાખે, ને એને જ ઠીક લાગે તે ધંધો કરે. તું અમને ત્યાં તેડી જા સતીશ. તનેયે કામકાજ તો હશે જ-તું અલાહાબાદ ચાર દિવસ ફરી આવ્યો તો હવે બે દિવસ વધારે. અમને ત્યાં પહેંચાડી તું તુરત પાછો આવ્યો આવજો.’

જરાવાર વિચાર કરીને સતીશ બોલ્યો ‘પણ કિરણ આમ કરવાથી રાજ થશે એમ હું ધારતો નથી કાકીઆ !’

‘રાજી નહીં થાય ? એને રાજી થવુંજ પડશે. તું એકવાર અમને એની પાસે તેડી જા. એને સમજાવેલા ને રાજી કરવેલા એ પછી મારું કામ છે.’

‘પણ પહેલાં એને લખીને જાણવી—’

‘ના, ના, લખવાનું કાંઈ કામ નથી. તે કદાચ ધૂનમાં ને ધૂનમાં ‘ના’ લખી બેસશે ને કાં તો અમે આવીએ છીએ એમ સમજી વળી ક્યાંક ભાગી જશે.—‘તો પછી વળી અમારી શી દશા ?’ અમે ક્યાં જઈને ઉભીએ ?’

‘પણ એક બીજી વાતનો પણ વિચાર કરવાનો છે, કાકીઆ ! એણે એની નવી વહુને પણ લખ્યું છે કે—જે મરજી હોય તો તે ત્યાં આવી શકે છે—’

‘અરે!—તું ગાંડો થયો છે, સતીશ ?’ વહુ સુંદરવન દોડતી આવશે કાં ? એવી જો એ ડાહી હોત તો ધણીને આમ પૂછવાને દુઃખી કરીને આવી નોકરી શા માટે છોડાવત ?—મને થોડી થોડી વારે મનમાં થું થયાં કરે છે તે તને હું કહું સતીશ ? જાણે કે જે થયું છે તે સાચું જ થયું છે. એ તો હવે આવશે જ નહીં. ને તેથી હવે આ અભાગણી સાચું જો ભગવાન જીવે ને એનું ધર મંડાય ! અરે—બાયડી, રૂપીયા રૂપીયા કરીને મુઠ્ઠા તું. રૂપીયા જ કાંઈ દુનીયામાં મોટી વાત નથી. સુકો-ટાઢો રોટલો ને જાડાં મોટાં લુગડાં પહેરી ધણી સાથે ધર માંડી રહીને ધણીનાં માન મેળવે એનું નામ તે બાયડી—ને એ બાયડીનાં સુખ પાસે રાજનાં મહેલનું સુખ કંઈ વિસાતમાં !’

‘સાંભળો કાકીઆ ! તમારી એ વાત ખરી હશે છતાં એ વહુની શુદ્ધિમાં પણ ક્યારે ફેર પડે તે કાંઈ કહેવાય નહીં. કિરણ પોતે પણ એમ ધારે છે કે, તે કદાચ આવશે ! ને ભોગજો જો એ આવે—વાર, જવા દો એ વાત, આવશે ત્યારે વળી જોયું જશે. હમણાં તો—વાર ત્યારે તમારે જો જવું જ હોય તો ચાલો હું તમને તેડી જઈશ પણ થોડાક દિવસ તમારે થોભી જવું પડશે કાકીઆ—’

‘કેટલા દિવસ?’

‘આ દશ પંદર દિવસ. જતાં પણ એ ત્રણ દિવસ ભાગશે. ને જમીને તમને ત્યાં પહોંચાડીને તુરત તો કાંઈ મારાથી માથું તો નહીં અવાપને. તેથી આ તરફનું થોડું કામ છે તે બધું પતાવીને જ નીકળવું સારું.’

‘વાર દશ પંદર દિવસ પછી નીકળશું-તું એક કાગળ લખી નાખ-આપણે ત્યાં જવાના છીએ એવું કાંઈ લખજો માં-ફક્ત રહેજ નાવે ખબર અંતર પૂછજે કે તે ત્યાં શું કરે છે, કેમ રહે છે-તબિયત કેમ છે-વગેરે. મારા મનમાં શુંનું શું થાય છે સતીશ. શું કહું તને? કાંઈ કાંઈ વાર તો એમ પણ મનમાં થયાં કરે છે કે હું અલાહાબાદ-પ્રયાગ મરવા શા માટે ગઈ? ન ગઈ હોત તો બધું અમારું તો એમ નભતું હતું તેમ નબ્યા કરત, અમે તો જનમ દુઃખીવારું દુઃખી રહેત-પણ મારું આ પેટ-મારો દીકરો બન્ને બહુ સુખી નહીં તોપણ સારે રૂકાણે શહેરમાં ધૂળિયું આબરૂથી રાગ જોવી નોકરી કરતો સુખે ટાઢે છાંયડે બેઠો તો હોત ને? હવે તે એકલો અટુલો ગાદ જંગલમાં શું કરતો હશે, કેમ ખાતો પીતો હશે-વાવ-વર-દીપડાની ખીક, મગરની ખીક-મચ્છર-ચાચક જીવ જંતુ ક્યાંક તાવ-ખાવ પણ ને આવી જતો હોય-’

બોલતાં બોલતાં એક ઉડો નિસાસો નાખી સૌદામિતીએ આંસુ લૂછ્યાં. સુરખાલાનું આખું શરીર પણ ધ્રુજી ઉઠ્યું. એને મનમાં એમ થયું કે, ‘જી તેને પાંખો હોત તો! એક વાર આકાશમાં ઉડી ફિરણને તે જોઈ આવત.’

પ્રકરણ ૨૧ સું

સુંદર-વન

એક મોટી નદીની ઉત્તરે જ ગામ-નવું ગામ-હજી વસ્યે માત્ર ૧૫-૧૬ વર્ષ થયા હતાં, નામ રાખ્યું હતું આશાપુર. જે જમીનદાર કંપની આ તરફની જમીનની આબાદી કરી ગામ અને વસતી વસાવી જમીન વેચતી હતી તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે, બેકાર બંગાલી સજ્જન યુવકો માટે સુધારેલી હોયે આ ખેતીનું કામ ચાલુ રાખવું ને દિનપર દિન વધારવું. એમણે એમ ધાયું હતું કે દેશની બેકાર-સમસ્યાનો સારામાં સારો આ ઉપાય છે. પૂર્વે લગભગ બધાય બંગાલી સહગૃહસ્થો ગામડાંમાં વસતા હતા અને ધરની બાબુમાજ થોડી જમીનની ઉપજ ઉપર જ આ ગૃહસ્થોની આજીવિકા અવલંબતી હતી. કાલાંતરે અનેક કારણોને અંગે આ પરિસ્થિતિ બદલાતી ચાલી; બુદ્ધિશાળી અને ભણેલા ગણેલા લગભગ સર્વે ગૃહસ્થોએ ગામડાંની ગૃહસ્થાલી છોડી, નોકરી, વકીલાતી, ડાક્ટરી ને એવા જાતજાતના વ્યવસાયથી ધન ઉપાર્જન કરવાના આ નવા નુસખા અજમાવવા ચાલુ જમાના પ્રમાણે આબાદી કરેલાં નવાં શહેરોમાં જઈ વસવાટ કર્યો. ભણેલા શ્વાસી-ઓનું એક માત્ર લક્ષ્ય ધનોપાર્જન જ થઈ પડ્યું ને તે સિદ્ધ કરવા બધાયનું મન, નોકરી, વકીલાતી, ડાક્ટરી તરફ જ ખેંચાવા લાગ્યું. પણ આમ થવાથી વખત જતાં એમાંના મોટા ભાગને ઉપરના ક્ષેત્રોમાં આજીવિકા મળવી દુર્લભ થઈ પડવા લાગી. આ જમીનદારી કંપની જેમના પ્રયત્નોથી સ્થાપિત થઈ હતી, તેમણે એમ ધાયું હતું કે, બરાબર આગળના જેવું નહીં, પણ એવી જ કામ વ્યવસ્થાપૂર્વકનું આયોજન ચાલુ સંજોગોને અનુકૂળ હોય તેવું-કરી આ બેકાર સજ્જનોને પાછા ગામડાંમાં વસતા કરી શકાય તોજ આ લોકોની આજીવિકા સુખપૂર્વક ચાલી શકે. જુના ગામડાંઓની આસપાસ પડતર જમીન પણ મળવી મુશ્કેલ થઈ પડી હતી. પણ આવી પડતર જમીન દેશમાં ઘણે ઠેકાણે અણખેડાયેલી પડી છે. એ જમીનો ખેડાવી આબાદ કરાવી તેની

આજીઆજી નવાં ગામો વસાવી શકાય, તો એ તરફ કદાચ બેઠાર યુવકો આવીને વસે પણ ખરા. ને એમ થાય તો ભવિષ્યના અવશ્યભાવી દેવસમાંથી બંગાલી ભદ્રસમુદાય બચી જાય. સ્થાપકોએ પ્રથમ નાને પાચે આ કામ હાપાડવાનું યોગ્ય ધારેલું. દેશના શિક્ષિત યુવકો જે ધારેલા પ્રમાણમાં આ કામમાં આવીને ન જોડાય તો પણ એમની પાસેથી જમીન ખરીદી લેનારા બીજા ધણાય મળી આવશે. જમીનના નાના ભાગલા પાડી સાધારણ કિસાન-કુટુંબોને તેઓ આવી જમીનો વેચી શકશે ને એવાં ધણાંય કિસાન-કુટુંબો એ જમીન ખરીદવા તત્પર થઈ જશે ને પરિણામે જે મૂળ-ધન આ કામમાં રોકેલું છે તેના નાશ નહીં થાય. તેથી એમણે પ્રથમ આ ગામ વસાવ્યું અને પ્રભુકૃપાથી એમની આશા પૂર્ણ થશે એવી શ્રદ્ધા રાખીને એમણે ગામનું નામ પણ આશાપુર રાખ્યું. આ આશાપુર ગામને મધ્યવર્તી કેન્દ્ર બનાવીને એમણે કામ શરૂ કર્યું હતું. આ કામની દેખરેખ રાખવા એક મેનેજર પણ નીમવામાં આવ્યો હતો ને તે આ ગામમાં જ રહેતો હતો. કાર્યાલયની પાસે જમીનદારોએ પોતે પણ થોડી જમીન લીધી હતી અને પોતાનો જ દાખલો દેખાડી એવી રીતે એ જમીનમાં કામ શરૂ કર્યું હતું કે નવાગત યુવકોને એમની કાયમી પ્રણાલી માર્ગ-દર્શક થઈ પડે. મેનેજર હતો એક પ્રૌઢ વયનો સજ્જન; જેઓ અહીં વસવાટ કરવા આવતા હતા તેઓ આ મેનેજરને સુરખી ને વડીલ જેવા માની એની સાથે તે પ્રમાણેનું વર્તન રાખતા હતા. મેનેજરનો સ્વભાવ પણ અત્યંત સરળ અને પ્રેમી હતો.

સ્થાપકોએ ચોતરફ જાપાઓમાં આ ચોજના બાબતની ધણી જાહેર ખબર આપેલી ને એમની એવી એક જાહેર ખબરથીજ પ્રેરાઈને કિરણે અહીં એક વાર આવીને પોતે જાતે જમીન જોઈ અને ખેતી માટે જોઈતી તથા પોતાને રહેવા માટે ૩-૪ એકરડા બાંધી શકાય એટલી જમીન પસંદ કરી, મેનેજર સુખમય બાણ પાસે તે થોડાક રૂપિયા પણ બાના તરીકે અગાઉથી આપી ગયેલો હતો. પોતાનું નામ અને પોતાના ગામનું નામ આપ્યા શિવાય બીજા કોઈપણ

ઓળખાણ એણે મેનેજર બાણુને આપી નરેલી. ફક્ત એટલું જ કહેલું કે તે પ્રથમ નોકરી કરતો હતો. તેમાં થોડાક રૂપિયા તે એકઠા કરી શક્યો છે, ન હવે નોકરી છેડી દઈ એ રૂપિયા ખેતીવાડીમાં નાખી આ ગામમાં વસી ખેતી કરી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા તેની ઇચ્છા છે, કુટુંબકબીલો હાલ તુલ્ય તો દેશમાં જ છે ને અહીં કામ કરા રસ્તે ચડે ને બધું ઠેકાણે પડે એટલે કુટુંબને અહીં તેડી લાવવાનો વિચાર છે.

પંદર-વીસ દિવસ થતાં કિરણ અગ્યો હતો ને ફટલાક માણસો રાખી એણે કામ પણ થોડું થોડું શરૂ કરી દેલું હતું. મેનેજર બાણુ-એજ એને આ માણસો મેળવી આપ્યા હતા, તે ખેતી કરવા આવનાર દરેક દરેક વ્યક્તિને તેઓ આ પ્રમાણે માણસો મેળવી આપતા હતા. બીજા ફટલાક સર્જનોએ પણ આણુબાણુમાં જ મીન લીધી હતી ને એમને પણ જ્યારે જ્યારે જેટલાં જેટલાં માણસો જોઈતાં તે સર્વે આ મેનેજર બાણુ જ મેળવી આપતા હતા.

એક દિવસ સાંજને સમયે કાર્યાલયની પાસે બહાર એક ઝાડ નીચે સુખમય બાણુ અને કિરણ બેઠા હતા. કિરણ કહેતો હતો:- 'ગામનું નામ તો બહુ મળતું રાખ્યું છે-આશાપુર, પણ આ આશા ક્યારે અને કોણ પૂર્ણ કરશે એની કાંઈ ખબર પડતી નથી, થોડા મહાશય.'

સુખમય બાણુ હસતાં હસતાં બોલ્યા: કાંઈ કરેવાની વાત નથી, ભાઈ, અમારા શેઠીવાઓની આશા-મેં તો પરેલેવીજ કહી દીધું હતું કે 'આ બધામાં તમારું કાંઈ વળવાનું નથી, તમારી આશા ફળવાની નથી.' પણ એમણે કશું કે-જરૂર ફળશે, જરૂર ફળશે. આમ ને આમ આખી જાતિ જે જીએ મરી રહી છે-એકાર થતી જાય છે-તે શું મરીને રસાતળ જશે? અરે શેઠ, મરવાની છે જ તો વળી. નહીં તો કાંઈ આ દશા હોય? એક નાની સરખી નોારો મેળવવાને બધાય શહેરમાં જઈ ઉપરા ઉપર પછડાઈ મરે છે. એટલી

બધી નોકરીની જગ્યાઓ પણ ક્યાં હારી રાખી છે? જેઓને નોકરી મળતી નથી તેઓ 'બેન કેન પ્રકારેશુ' ચાર થોથા વાંચી પરીક્ષા આપી પાસ થઇને વકીલ ને સોલીસીટર થઇને બેસી જાય છે. પણ એ બધાને એટલા અસીલો પણ પછી ક્યાંથી મળે? અસીલોની સંખ્યા કરતાં વકીલ સોલીસીટરોની સંખ્યા વધી પડી છે. હું એક-વાર શેઠીયાઓના એક કોર્ટના કેસ બાબત હાઇ કોર્ટમાં ગયો હતો-ત્યાં વકીલોની હારની હાર બેઠી હતી. જાણે કે કોર્ટ નિશાળના વર્ગમાં છોકરા હારબંધ કેમ ન બેઠા હોય! ને એજ પ્રમાણે વેદ કાકટરોને પણ કાંઈ પાર નથી. શહેરોમાં ગલી ગલીએ દુકાન ખોલી પાટીયાં ટાંગીને બેસીજ ગયા છે. એકાદ રોગી મળી જાય એવી આશામાં મોઢું ફાડીને બેઠાજ હોય. આને શું કહેવું? કાંઈ નહીં. બોલવામાં સાર નથી ભાઈ. આ વેદ કાકટરોને બે પાંચ રૂપિયાની કમાણી થતી હોય તો પેલી અભાગલા ને સત્યાનાથ વાળનારી પેટન્ટ દવાઓ વેચીને. આપણી જાતિ મરવાજ બેઠી છે બાપુ. ચોક્કસ મરવાનીજ! એટલે સોળસોળ આના મરવાની! અરે મરી ગઇ છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે.'

હું—

'આ જુઓને હું અહીં પંદર સોળ વર્ષથી આ દુકાન ખોલીને (જમીનદારીની) બેઠો છું, કેટલાક જણ આવ્યા? જે બે ચાર જણ આવ્યા છે-તેઓ જરા મોટી ઉમરના છે-પાસે ચાર પૈસાની મૂડી છે-ને દુનિયાનો અનુભવ લઇ ઠોકરો ખાઇ ઠોકાણે આવ્યા પછી, અહીં આવ્યા છે. ને કેટલાક નાન્ય: પન્થા વિચિતે' 'રહેજે બાવા અહારી' બની અહીં આવ્યા છે. પણ સાચું કહું છું ભાઈ, તમે આ યા પછી મનમાં કાંઈક આશા બંધાણી છે. તમારી ઉમર પણ કાંઈ મોટી નથી-કેટલાં વરસ થયાં હશે તમને? ત્રિસેક ખડેને?

'આ બત્રીસમું ચાલે છે.'

'તે ત્રીસ ને બત્રીસ એમાં કાંઈ ફેર ન કહેવાય. ને તમે બહુ હોશિયાર ને ચતુર લાગો છો.-તમારો ચહેરો પણ પ્રભાવશાળી છે-

મને લાગે છે કે તમે શહેરમાં કામ સારી મોટા પગારની નોકરી કરી લાગે છે. તે સારી નરસી જે કામ કરી હોય તે હવે છોડીને અહીં તો આવ્યા જ છોને? જેમને નોકરી નથી મળતી તેઓ પણ શહેરની મીઠી મધલાળ છોડી આ તરફ આવતા નથી તે દુઃખ ભોગવી મુશ્કેલીઓ વેઠીને પણ શહેરમાં નોકરી મળવાની આશાએ પડ્યા રહે છે. ને તમે જો આલુ નોકરી છોડીને આવ્યા છો એવા કેટલાં માણસો મળે?’

‘વાર, આ બેકાર યુવકો-જેમના માટે તમે લોકોએ બાટબાટલું કપું’ છે તેઓ કામ બિલકુલ આવતા જ નથી કે શું?’

‘આવે છે કામ કામ, બેયાર દિવસ રહે, જુઓ, સાબળે, ને પાછા ચાલ્યા જાય’. કામ કહેવા લાગે: ‘એમાં કાંઈ વળે નહીં,’ કામ કહે-‘અહીં રહી શકાય તેવું નથી. પાણી માફક આવે તેવું નથી.’ વળી કામ કહે-‘જોઈએ જરા વિચારી કરી-સલાહ-મસલત કરીને આવશું.’ ને કામ કહે: ‘પાસે મૂડી નથી.’

‘આ છેલ્લી વાતમાં કામક વળુદ છે, ધોષ મહાશય: લગભગ બધા યુવકોની પરિસ્થિતિ એવી હોય છે કે એમનાં માથાપોએ માંડ માંડ ખરચ પ્રે કરીને અથગા કેટલીકવાર તો કરજ કરીને એમને ભણાવ્યા હોય છે. ભણતર પણ બહુ મોંઘી થઈ ગઈ છે ને. તેથી બ્યારે ભણી લીએ છે ત્યારે એવી વિકટ સમસ્યા એમની સામે આવી ઉભે છે કે તુરતમાં જ કામક કમાઈ ન લાવે તો ચાલે નહીં. જમીન લઈ ખેડ કરવા જાય કે બાગબગીચો કરી ફળપુલની પેદાશ લેવા જાય તો કાંઈ નહીં તો ત્રણ ચાર વરસ તો વગર આવકે ગાંઠના રોટલા ખાઈને મહેનત કરવી પડે. ને ખેડ કરવા જતાં ૫૦૦-૧૦૦૦ રૂપિયાની મૂડી જોઈએ. બધાની પાસે તે હોય પણ ક્યાંથી?’

સુખમય આણુ-‘જો માણસ મરણીયા થઈને એક જ નિશ્ચયને વળગી રહી મહેનત કરે તો મૂડી કદાચ મળી પણ રહે. ને જો આ છોકરાઓને દુનિયામાં ખરેખર માણસ થઈને જીવવું હોય તો એમણે મૂડી ગમે ત્યાંથી મેળવવી જ જોઈએ. પણ પહેલાં તો મરણીયા થઈ કામ કરવાની શક્તિ જોઈએ.’

‘અહુ જ અધરું છે ઘોષ મહાશય; એમને જે શિક્ષણ મળે છે-’

‘એજ સત્યાનાશનું મૂળ છે ને, બાપુ. એ કાણુતરની સરઆ-
તમાં જ આ ખેડ ખેતી તરફ એમની વૃત્તિ કેળવવામાં તો નથી જ આવતી
તે તો જાણે ઠીક પણ ઉલટું એના તરફ અણુમમે પેદા કરવામાં આવે
છે. પણ એવા પણ કાંઈ કાંઈ છોકરાઓ છે કે જેઓ નોકરીની શોધમાં
ઉંબરે ઉંબરે ભટકીને હેરાન પરેશાન થઈ ગયા હોય છે. શહેરમાં બે
વખત પેટ ભરીને ખાવાનું પણ ખિચારા મેળવી શકતા નથી. થોડી
ધણી મૂડી હોય કે કાંઈ આપે તો આવીને કામે પણ લાગી જાય. પણ
મૂડી મેળવવાની શક્તિ ન હોય; કાંઈ સાથે ખાસ ઓળખાણ પાછાણ
પણ ન હોય, કાંઈને કહી પણ ન શકે કે મૂડી આપો.’

‘વારૂ, તમારા શેડીઆઓ અહીં એક બેંક ખોલી ન શકે ?
છોકરાઓને અહીં લાવી વસાવે, એમને રૂપિયા ધીરા, ને તમારીજ
દેખરેખ નીચે એમને કામ કરાવે કે જેથી તમારા રૂપિયા માર્યા ન
જાય. આવક થતા માંડતાં તમારા રૂપિયા ધીરે ધીરે વસુલ કરી લેવા.
જેઓ કાયદેસર બરાબર નિયમ પ્રમાણે કામ કરવા માંડે હોય તેમ-
નેજ રાખવા. જેઓ એમ ન કરે તેમને રવાના કરવા.’

સુખમય બાણુ-‘એમ કરવાથી માર્ગ કાંઈક વધુ સરળ થાય
ખરો. શેડીયાઓ પાસે એકવાર આ બાબત વાત કરી પણ જેમ
હતી. પણ એમણે અંધી મૂડી આ જમીનની ખરીદીમાંજ રોકી નાંખી
છે. બેક કરવા જતાં બીજી મૂડીનો પ્રયત્ન કરવો પડે. એ કામ જરા
મુશ્કેલ પણ ખરું ને શેડીયાઓને એની સફળતાનો કાંઈ બહુ ભરોસો
પણ નથી આવતો. ઉલટું જરા ભડકી ગયા છે, નિરાશ થઈ ગયા છે.
આ જમીનમાં આટલા રૂપિયા રોક્યા છે તે પણ માર્યા ન જાય ને
વસુલ થઈ જાય તો સારું એમ એમને થયાં કરે છે. ને વળી એકલી
બેંક ખોલવાથીજ તો કાંઈ ઇતિ કર્તવ્યતા થઈ ન જાય ને. તમે જેમ
કહ્યું તેમ કાયદેસર ખતપત્ર લખાવી યુવકો પાસે કામ પણ કરાવવું જેમજે;
નહી તો ગમે તેમ હોય તો પણ બિનબનુભવી અનાડી છોકરાઓ

કાણું જાણે ક્યારે શું તું શું કરી એસે ! એમની મૂળ નીતિ કાંઈ અપ્રામાણિક ન હોય તો પણ કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ યોજના વગર રૂપીયા પૈસા વધુ ખર્ચી એસે તો પછી કરવું શું ?

હું ! કામકાજની પાકી નિયમાવલી બનાવી એ ધોરણને અપ્પત રીતે અનુસરીનેજ રૂપીયા ધીરી કામ ચલાવવું જોઈએ. જે રૂપીયા આપનાર કાંઈ હોત તો, હું દેખાડી આપત ધોષ મહાશય કે, કેમ કામ થાય છે. ને તે જે હું કરી શક્યો હોત, કામ ચલાવવાનું માન મને મળ્યું હોત તો મને લાગે છે કે હું એક કામ જેવું કામ કરી બતાવી માઈ જીવન સાર્થક કરત. આટલા દિવસ મારા પોતાનાજ સુખ દુઃખમાં રચ્યોપચ્યો રહ્યો, આ બધી વાતોનો ખ્યાલ કાંઈ દિવસ સ્વપ્ને પણ નહોતો આવ્યો. આ દિશામાં એક-કર્તવ્ય ફરજ છે, કે હોઈ શકે છે એનો વિચાર સરખોયે નહોતો આવ્યો. અહીં જ્યારે આવ્યો-ને તે મનમાંના એકાદ ખ્યાલથીજ આવ્યો હતો ત્યારે ધાકું હતું કે, જેઈ,-કરી જેઈ કેવું લાગે છે. અનુભવ લઈ જેઈ. કાંઈક કાંઈક એવું પણ ખર્ચ કે બીજે કાંઈ ઉપાય નહોતો તેથીજ આ તરફ આવી ચડ્યો. ગમશે કે નહીં ગમે, રહી શકીશ કે નહીં, પાણી માફક આવશે કે નહીં, એનો પણ વિચાર નહોતો કર્યો. પણ હવે તો નક્કી વિચાર થાય છે કે હું અહીં જરૂર રહીશ, મારે રહેવુંજ જોઈએ. હું આવ્યો તે સારુંજ થયું છે. હવે જોઈશ. તનતોડ મહેનત કરીને જોઈશ કે, કાંઈ નવું કરી બતાવી શકાય છે કે નહીં, કે જેને પરિણામે તમારું આ આશાપુર ગામ દેશના લોકોની મંગલ સાધનાનું આદિ-પીઠ ધામ બની જાય !

કિરણની આંખોમાં અને એના ચહેરામાં એક જાતનો ઉજ્જવલ પ્રકાશ ઝળકતો હતો, એની બોલવાની છટામાં, એના અવાજમાં દેશની કાંઈ એક મહાશક્તિશાળી વ્યક્તિની પ્રભા ઝળકી રહી હતી. સુખમય બાણ આ બધું મુગ્ધ દષ્ટિએ જોઈ રહ્યા હતા, મુગ્ધ ભાવે કાન માંડી એની વાણીના રજકાર સંભળતા હતા. એમની આંખોમાં

હર્ષાશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં, કિરણને પ્રેમથી બેટી પડી મદ્યદ કંઠે સુખ-મય બાણુ બોલ્યા ‘થશે, મારા બાપજી, બધુંય થશે, તમે જ આ બધું કરી શકશો! તમારી વાતની છટામંજ-તમારા હાવભાવમાં જ આ વસ્તુની સિદ્ધિ હું સાંભળી રહ્યો છું. તમારી આંખો અને ચહેરા પરના દિવ્ય તેજમાં હું એ સિદ્ધિ સાંપડવાના સોણગાં જોઈ રહ્યો છું!’

હસતાં હસતાં કિરણ બોલ્યો ‘એટલો બધો ભરાસો કરજો માં ઘેલ મહાશય. હું-હું કોઈ મહા પુરૂષ છું-બહુજ મોટો માણસ છું. એવું કહી બેસશો નહીં. હું એક ખ્યાલી માણસ છું. પણ હવે તમે આશીર્વાદ આપો કે આ જે ખ્યાલ મનમાં આવ્યો છે તે સંકલ્પમાં ને કાર્યમાં પરિણમ પામે. ને જો તેમ થઈ શકે તો મને આશા છે કે કદાચ-કદાચ આ કામ હું આગળ ધપાવી શકીશ. ને રૂપીયા-પહેલાં મને આ વાતનો ખ્યાલ જ નહોતો. જો થોડા દિવસ પહેલાં જરા સરખો પણ ખ્યાલ આવ્યો હોત તો કદાચ-કદાચ એક નાની સરખી બેંક ખોલવા જેટલા રૂપીયાનો પણ હું બંદોબસ્ત કરી શકત.’

‘પ્રથમ તમારો સંકલ્પ પાકે થવા દીઓ. કહો કે પાકે થયો છે તે પછી જુઓ કે શું થાય છે? પ્રયત્ન કરશો તો હજુયે કાણ કરી શકશો. દિલની સાચી ધમશ ધરાવનાર માણસ જો કામ કરવા તૈયાર હોય તો ફક્ત રૂપીયાને કે મુડીને અભાવે તે અટક્યું નહીં રહે મારા બાપજી.’

એ યુવકે તે વખતે તેમની તરફ આવતા જણાયા. સુખમય બાબુ તેમની તરફ જોઈ રહી બોલ્યો—‘એ પેલ કાણુ આવે છે ? રૂડા—રૂપાળા એ છોકરા અચાનક આમ ક્યાંથી આવી ચડ્યા ? મને તો લાગે છે કિરણુ બાબુ, કે તમારા મનનાં આવેગભર્યાં આવાહનથી આશ્ચર્યના વાસ્તુદેવતા આ યુવકને અહીં ખેંચી લાવ્યા છે.’

‘આવાહન જો થયું જ હોય તો તે હમણું થેડી વાર પહેલાં જ થયું હતું. પણ આ લોકો તો આશ્ચર્યમાં બહુ પહેલાં આવેલા હશે !’

‘આવાહન—તમે જાણી શક્યા નથી બાબુ, તમારા આંતર મનમાં આ હાકલ ધણી વાર પહેલાંથી ઉઠી ચૂકી હતી. મોઢામાંથી હમણું બહાર નીકળી તે ભલે. ને એ હાકલ બહાર પડતાંની સાથે સાથે જ જીઓ—હવે એ લોકો શું કહે છે, શાં મતલબથી આવ્યા છે તે જોઈએ.’

બંને યુવકોએ પાસે આવીને નમસ્કાર કર્યા. પ્રતિ—નમસ્કાર કરી હસતાં હસતાં સુખમય બાબુએ તેમને આવદાર આપ્યો; ને માનપૂર્વક પોતાની પાસે બેસાડ્યા. એક યુવકે કહ્યું ‘આપ જ અહીંના મેનેજર બાબુ છો ને ?’

‘હા,—તમે—તે—તમે છોકરાઓ છો—તેથી તમને ‘આપ’ કહી ન સંબોધતાં ‘તમે’ કહું છું. કાંઈ ખોટું લગાડશો નહીં—આ ભારી હમણું ‘આપ’ ‘મહાશય’ વગેરે સંબોધનો તમારા જેવા છોકરાઓ સાથે વાત કરતી વખતે મારી જીએ જ ચડતાં નથી. વાર ત્યારે હવે કહો તમે આ તરફ ક્યાંથી ચડી આવ્યા મારા બાપભા ?’

‘અહીં જમીન વેંચાય છે, તેથી જેવા આવ્યા છીએ.’

‘ફક્ત જેવા જ આવ્યા છો ? તે ભલે જીઓ. એ—એ આ ચારે તરફ જ્યાં સુધી તમારી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી—આ બધી અમારી

કંપનીની જમીન છે. જોવા તો ઘણાંયે આવે છે. વાર-તમે ખાલી જોશો, કે ના, ખરીદવાની પણ કાંઈ મરજી છે ?

‘જો અધી વાતે અનુકૂળ હશે તો જરૂર ખરીદશું. ન ખરીદવી હોય તો આટલે છેટેથી ફક્ત જોવા માટે જ કોઈ આવે ખરું ? ને વળી રસ્તો પણ કાંઈ એવો આરામ ને સુખ-સગવડ ભર્યો નથી કે ફક્ત શોખના માર્યા કોઈ અહીં ફરવા નીકળી આવે ! પેલી પાર સ્ટેશન પાસેથી આ આવડી મોટી નદી પાર ઉતરી આ તરફ આવવાનું, રસ્તામાં જો એકાદ વરસાદનું ઝાપટું કે વાવાઝોડું થાય તો મધ-નદીએ આ ભાજરા પાણીમાં જ સમાધિ થતાં સો વર્ષ પૂરાં થઈ જાય’ હાહી યુવક જરા હસ્યો.

સુખમય અને કિરણ પણ હસી પડ્યા. પછી સુખમય બાણ બોલ્યા ‘સાઈ, સાઈ, ભલે આવ્યા. વાતચીતમાં બહુ જ ચાલાક ચતુર જણાઓ છો. તમારાં નામ કહો જોઈં બાપલા ?’

‘સાઈ નામ વિમલાંશુ રાય’ એક યુવક બોલ્યો.

‘ને સાઈ નામ સુપ્રકાશ લાલિટી’ બીજો બોલ્યો.

‘નામ તો બહુ જ સુંદર અને શહેરી ને વગી રોમાન્ટીક છે. વાર...

વિમલાંશુ-‘જી, નામ તો છોકરાંઓના માળાપો જ પાડેને. ને જ્યારે પાડે ત્યારે એ નામ છોકરાંઓના ભવિષ્યના જીવનમાં કાંઈ મેળ ખાશે કે નહીં એ વાતનો તેઓ કાંઈ ખાસ વિચાર કરતા નથી.’

‘પણ નામ તેવા ગુણની આશા તો જરૂર રાખેને ? ને તેથી જ સારાં-સુંદર નામો પાડે એ તો ખરુંને ? વાર તમે ક્યાંથી આવો છો ?’

‘હાલ તો કલકત્તેથી આવીએ છીએ. પણ મારો દેશ યશોદર છે ને આ ભાઈ રાજશાહીના છે. અમે બન્ને મિત્ર છીએ. ને કલકત્તે મેસર્સ એકજ રૂમમાં રહેતા હતા.’

‘શું કરતા હતા ? નોકરીના ઉદ્યોગ ?’

‘હા. તે સિવાય બીજું કરવાનું શું હોય? અમે અને એન્ડ્રુ-એટ છીએ ને મારા આ મિત્ર તો વળી એક છોશું ઉપર છે. એમ. એ પાસ થયા છે. ઉમેદવારીમાં કંઈ થે ન વળે. ધરના રોટલા ખાઈ કસરડો કરવો. અમે અને બેકારનાં ટોળાંમાં અમારા બેનો વધારો કરીએ છીએ. નામ બંનેનાં અમે તેવાં લાગે, પણ ‘રોમાન્સ’ જે હતું તે બધું ઉડી ગયું છે. શહેરમાં એ વખત પેટ ભરીને ખાવાનું થે મળતું નથી.’

‘નામની વાત કહો છો તમે મારા બાપલા; તે જુઓને માફ નામ પણ સુખમય છે—’

‘હા અમને એ ખબર છે. પણ ફેટલા સુખી છો તે કહી શકાય નહીં.’

‘આ વસ્તી વગરના જંગલમાં પડ્યો છું ભાઈ-દા-પણ-મારા પોતાના મનથી હું મને એક રીતે સુખી જ મનું છું: અને મારા આ જુના મિત્રનું નામ છે કિરણ. મને તો આશા છે કે, આ ધોર અંધારાં વનમાં પણ તે ખારનાં મળનાં સુખ-કિરણો પ્રકટાવી અજવાળું ફેલાવશે.’

‘નમસ્કાર, મહાશય.’

‘નમસ્કાર હું તમારાથી ઉમ્મરે મોટો છું, તમને આશીર્વાદ આપું છું કે, તમારું અને આવવું સાર્યક થાય.’

‘હાથ જોડી વિમલાંશુ બોલ્યો—‘જો ભગવાનની કૃપા થાય તો...’

સુખમય—‘ને તે કૃપા-દયા પ્રભુ પાસેથી વસુલ કરી લેવી પડશે. બાપલા, મંગી લેવી પડશે. બી.એ.એમ. એ. પાસ થયા છો. અંગ્રેજ શાપડીમાં વાંચ્યું છે ને ‘Heaven helps them, those who help themselves?’

‘વાંચ્યું તો જરૂર છે. પણ પોતાની જાતને પણ મદદ કરવા જેટલી શક્તિ જોઈએ તો ખરી ને?’

‘ને તે શા માટે ન હોય? જો દુનિયામાં માણસ-યથાર્થ માણસ થઈને જીવવું હોય તો એ શક્તિ હોવીજ જોઈએ. ન હોય તો

કેળવવી પણ જોઈએ ને ભગવાનની દયા ? એ બધાં મનુષ્યનાં કર્મ-
ફલ છે બાપલા. દયા કહો, દંડ કહો, શિક્ષા કહો, બધાંય કર્મનાં
ફળ છે. જેવું કરીએ તેવું પામીએ, વાવીએ તેવું લણીએ. આ
અંગ્રેજી કહેવત Heaven helps them those who helps
themselves એમાં પણ કર્મ-ફળનીજ વાત છે ને બાપલા ?
વાર, ત્યારે તમે કામ કરી શકશો ને ?

‘જો થોડીક જમીન મળે તો-મહેનત ખૂબ કરી શકશું. બહુ
બહુ દુઃખો ખમ્યા છે. ને તિરસ્કાર અપમાન એની તો વાતજ ના પુછશો
મુરખખી ! મૃગતુષ્ણના મોહમાં દોડી દોડીને હેરાન થવામાં પણ
કાંઈ બાકી રાખી નથી. હવે તો પમ ઉપડતાયે નથી એટલા થાકા
મયા છીએ ને મન પણ ચાલવાની ના પાડે છે.’

‘હું !-પણ અહીં એ મૃગજળ નથી-ઝાંઝવાનું પાણી નથી. અહીં
તો સાચું પાણી છે. ફળપુલ છે. છાયા છે; પણ જરા છેટાં છે ખરા-
કદાચ કાંઈક વધુ છેટાં પણ ખરાં.’

વિમલ-‘છેટાં હશે છતાં ભવિષ્યમાં જરૂર મળશે એ આશાએ
મહેનત કરી શકશું. ને આશા-સાચી આશા સેવીને કામ કરતાં મનને
પણ જોર મળશે. એ ત્રણ વરસ ફક્ત પેટીયું મળે તો પણ અમે કામ
કરવા રાજી છીએ. ખાસ રોકડી આવકની કાંઈ જરૂર પડે તેમ
નથી. મારા પ્રબળ કાઠા હૈયાત છે ને આ મારા મિત્રના મોટા ભાઈ
હૈયાત છે. એ લોકો દેશનું ધર ખરચ જેમ તેમ ચલાવી શકશે. પણ આ
જમીનની ખેડ કરવા માટેનાં સાધનો વસાવવા જેટલી ને બે ચાર
મહિના ધરનું ખાઈને કામ કરવા જેટલી પુંજી પણ અમારી પાસે
નથી એનોજ વિચાર થાય છે.’

‘ખાવા પીવાનું, બે ચાર મહિના તો શું પણ એક વરસ પણ
ચલાવવું હોય તો વધી ન આવે. ભગવાનની એ દયા છે. હું હું, આ
કિરણભાઈ છે. જો તમે સાચે-સાચ દીક્ષાગ્રનથી કામ કરવા તૈયાર
હો તો એ બાબતનો વાંધો આવે તેમ નથી.’

‘પણ ખેડ કરવામાં કાંઈક મુડી પણ જોઈએ ને-તેનું શું થાય?’

‘તે તમારી પાસે કાંઈએ નથી? તમારા કાકા પાસે પણ?—ને આ ભાઈ-શું નામ એમનું-હા-સુ-સુ-સુ—’

‘સુપ્રકાશ—’

‘હા, આ સુપ્રકાશના મોટાભાઈ પાસે—’

‘ના, એ લોકોની એટલી બધી શક્તિ નથી કે અમને આમ સામું ખર્ચ આપી મદદ કરે.’

‘પણ ત્યારે જમીન જોવા આવ્યા હતા, તે ખરીદ કરશો એમ સમજીનેજ આવ્યા હશે ને?’

‘જોવા આવ્યા હતા—પહેલાં જોવું તો જોઈએ ને? ને તમારી સાથે વાતચીત કરી સોદો પણ નહીં કરી જવો એવો વિચાર ક્યો હતો. ને પછી પાછા કલકત્તે જઈ પુંજ મેળવવાનો કાંઈક પ્રયત્ન કરવો, ને તેમાં ફાવીએ તો પાછા આવવું, નહીં તો—’

‘નહીં તો શું કરત?’

‘એ તરફ ક્યાંય કિનારો ન દેખાતો હોય એવા મધ-દરીઆમાં જે પડ્યા પડ્યા ગોચા ખાતા હોય એમને વળી ડરવાનું શું હોય? તથુબહુ, લાકડાનો દુકડો, દોરી જે નજરમાં આવે તેને પકડી કિનારા તરફ આવવાની મહેનત કરે. તેમાં ન ફાવે તો આગળ ને આગળ ગોચા ખાતાં તથુએ જાય ને છેવટ-ઘાંક જઈને ડુબે-હા, એમને ડુબવુંજ પડે, બીજો ઉપાયજ નહીં’

વિમલશુએ આમ બોલતાં બોલતાં એક ઉંડો નિઃસાસો નાંખ્યો; એની બન્ને આંખોમાં ઝળઝળાયા ભરાઈ આવ્યા. સાથે સાથે સુપ્રકાશ, સુખમય ને કિરશુ-બધાઓએ પોતાની આંખો લૂછી.

કિરશુ બોલ્યો: ‘ભાઈ તમે એક કામ કરશો?’

‘શું, કહો?’

‘આ મેં જસી’ક વીધા જમીન લીધી છે. થોડી પુંજ પણ મારી પાસે છે. તમે રાજી દો તો ચાલો આપણે બધાય સાથેજ કામ

કરીએ. જેટલી જમીન યેડી શકાય ને તેમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી અરધું માફ ને બાકીના અરધામાં તમે જેકે સરખે ભાગે વહેંચી લેજો. ને ખાવાપીવાનું-તે જુઓ હું એકલો છું-આપણે બધા એક સાથે ખાશુંપીશું. પછી આમળ ઉપર-જોષ્ઠશું, જે મનનું ધાર્યું કાંઈ પાર પડશે-જો કાંઈ સફળતા મળે-ને વધુ પુંજ મેળવવાનો પ્રયત્ન આમળ ઉપર થઈ શકે, તો તમને ફાવે તો વળી જુદી જમીન લઈ તમારી જુદી ખેડ કરજો. હાલ તુરતને માટે તો મારી સાથે રહો. તમે જેકે મારા નાના ભાઈ છો એમ જાણજો. ને આપણે ત્રણે ભાઈઓ ભેગા રહી એક સાથેજ કામ કરીએ. એથી મારા મનને પણ હીંમત આવશે! બોલો રાજા છો?”

‘મોટાભાઈ! મોટાભાઈ!’

વિમલ અને સુપ્રકાશ બન્ને ઉઠી ઉભા થઈ સહર્ષ દોડી જઈ કિરણને બેઠી પડયા, ને તે પછી બન્ને સુખમય બાણુને પ્રણામ કરવા આગળ વધ્યા. સુખમયબાણુ કુદકો મારી દૂર ખસી ગયા-‘અરે શું કરો છો આપણા! આ ભાઈ છે બ્રાહ્મણનો દીકરો ને હું જાતનો છું કાયસ્થ—’

‘પણ હું કાયસ્થનો પુત્ર છું—’

‘હા-તમારા પ્રણામ સ્વીકારી શકાય ખરા’.

‘સુપ્રકાશ બોલ્યો-‘પણ તમે તો મારા મોટા ભાઈના પણ મોટા ભાઈ જેવડા વયોવૃદ્ધ છો. તમે તો મુરખી-વડીલ-પૂજ્ય—’

‘તે ભલે, મોટા ભાઈનો મોટા ભાઈ કે તેનો પણ મોટો ભાઈ હોઈ-ગમે તેવો મોટો મુરખી કે વડીલ હોઈ’-પણ હું નાત-જાતમાં માનનારો છું-જુના જમાનાનો ખરો ને! ને તમારા ગળામાં જનોઈ પણ હશેજને. તમે બ્રાહ્મણ કહેવાઓ. દેવોની જાત. તમે મને પ્રણામ કરો તો હું દોષમાં પડું. ઉલટું મારે તમને પ્રણામ કરી તમારી ચરણરજ લેવી જોઈએ. આપો આપો ભૂ-દેવ! આપો તમારી ચરણ-રજ.....’

હસીને સુપ્રકાશ દૂર ખસી જઈ બોલ્યો-‘ના, ના તમારી દુહાઈ, એટલું બધું કરશોમાં. તમે મને આશીર્વાદ આપો. અમને આ જે મોટા ભાઈ મળ્યા, તો અમે મોટા ભાઈના નાના ભાઈ થવા લાયક બની એમની પડખે ઊભા રહી કામ કરી શકીએ. બીજું કંઈ થાય, ન થાય, પણ તમારા આશીર્વાદથીજ અમે અમને કૃતાઈ થયેલા માનશું.’

‘તે જરૂર તમને મારા આશીર્વાદ છે. વાર, ચાલો જવાદો, ને વળી બીજું બધુંય પણ થશે-શા માટે નહીં થાય? આ તમારા મોટા ભાઈ જેવા તેવા મોટા ભાઈ નથી સમજ્યા ને! તમને તો જાણે ઠીક પણ મનેયે દિ‘મત આપી એણે હૈયે હામ આપી છે. થશે-થશે-એની મદદથી વાણ્યે થશે. ને તમે ખેડે જાણ આવી પણ ઠીક ટાંકણેજ લાગ્યા હો. સદુ સારાવાનાં થશે, આશાપુરમાં કાચું સોનું પાકશે. સોનાને દેશ વળી પાછો આ જમીનની આબાદીથી માથું ઉંચું કરી ઉભો થશે!’

કિરણ બોલ્યો-‘ત્યારે હવે તમે અહીં રહીજ જવાના છો કે ના એકવાર કલકત્તા કે દેશમાં આટો મારવા જવું છે!’

વિમલ-‘ના, ના હવે આટો ફાટો મારવા ક્યાંય જવું નથી. શું જરૂર છે? આવતી કાલથીજ ભગવાનનું નામ લઈ કામે લાગી જવું છે. તું શું કહે છે સુપ્રકાશ?’

‘હા-રો વળી-દેશમાં જમને શું કરવું છે? લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે મોં ધોવા શા માટે જવું? જે મળ્યું તે માથે ચડાવવું.’

‘વાર, ત્યારે આજ તો સંજ પડવા આવી છે ચાલો ત્યારે તમે મારી સાથે-તમારું નવું ઘર તમને બતાવું. વાર ત્યારે ઘોષ મહાશય આજ તો રામ-રામ-’

‘ચાલો ભાઈ ચાલો. હુંયે તમારી સાથે આવું. તમને પહેલાંથી દિ‘. સારા માણસોના જગ જેટલો વધુ સેવી શકાય, તેટલો વધુ ભાલ.’

પ્રકરણ ૨૩ મું

કૃષિ-જીવન

ધરકલેશના કોષાવેશમાં ઉતાવળો નિશ્ચય કરી એક જાતના ખ્યાલથી માત્ર નજીવા પુંજ પોતાની સાથે લઇને કિરણ અહીં આવ્યો હતો. પણ અહીં આવીને જ્યારે તે વાસ્તવ જીવનમાં ઉતર્યો ત્યારે તેને તે અત્યંત પ્રીતિકર કે આનંદદાયક લાગ્યું હતું એમ તો ચોક્કસ કહેવાય નહીં.

સુખમય સ્થિતિ સ્થાપકતા કરી સર્ગીંગી ઉન્નતિ સાધવાને માગે આગેકુચ કરતાં તેને ધણાં વરસો સુધી કેવો અસાધારણ કઠોર જીવન-સંગ્રામ કરવો પડશે તેનો હવે એને સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી ગયો હતો. હજુ પણ કાંઈ મોડું થયું નહોતું. અલાહાબાદની નોકરી તે જો પાછી સ્વીકારવા માગે તો તે શેડીઆઓ રાજ થઇને એને પાછો નોકરીમાં દાખલ કરી શકે તેમ હતું. અથવા બીજી એવીજ કાંઈ વધુ શ્રી નોકરી કરવાની તેની ઇચ્છા થાય, ને તે માટે તે પ્રયત્ન કરે તો તેમાં પણ તે સફળ થઇ શકે તેમ હતું. પણ વરણા સાથેના સંસાર-જીવનની વિભીષિકા તેના અંતરમાં ફરીથી જાગી ઉઠતાં તેને કંપારી છૂટતી હતી. એના કરતાં અહીંનાં આ નિરસ કઠોર જીવન-જીવનનો અતિ કઠોર જે અવશ્યભાવી-સંગ્રામ તેને ખેલવો પડશે-તે પણ તેને મન વધુ સુખદાયક થઇ પડશે, એમ તેને લાગતું હતું. વરણા અહીં કદાચ નહીં આવે, અથવા આવશે તો રહી નહીં શકે, પણ મોટા પગારવાળી કે.ઇ નોકરી જે તે પાછી સ્વીકારે તો વરણા ચોક્કસ આવીને વળગવાની જ. ને એમ થાય તો તે વળી પાછું એનાં જીવનને વિષદગ્ધ કરી મૂકવાની જ.

ના. હવે એનાથી એ સહન થઇ શકે તેમ નહોતું. જે સુખની ઇમારત તેણે ચણવા માંગી હતી, અથવા ચણી લીધી છે એમ તે માનતો હતો, તે કડડ ભૂથ પડી ગઇ હતી. હવે જરા શાંતિ-જેની શોધમાં તો તે અહીં આવ્યો હતો-તે મળે એવીજ તેની પ્રયત્ન ઇચ્છા

હતી. પણ તે શું ખરેખર એવી શાંતિ અહીં મેળવી શકશે ? એકલો
અટુલો તે આ મહા-સંગ્રામનો સફળ સામનો કરી શકશે ? કદાચ
સામનો કરી શકે-જો-જો-સુરખાલા આવીને તેની સહચરી બની
આ સંગ્રામમાં તેને સહાય અર્પે તો કદાચ-કદાચ-આ નૂતન સ્થાનમાં
આ નૂતન જીવનમાં ફરીથી એક નૂતન સુખની ઇમારત તે કદાચ ચણી
શકે. પણ સુરખાલા શું આવે ખરી ? તે પોતે પણ શું એને સમ-
જીવીને અહીં લાવી શકે ખરો ? કેણુ જાણે-ને જો વરણુ આવી
યડે તો ? ખરેખર તે શું આવે ખરી ?

પ્રથમ-પ્રથમ શરૂઆતમાં અહીંના જીવનમાં કિરણને આવી
જાતના અનેક વિચારો મનમાં ઉઠતા હતા, ને તેથી તેનું મન ઘણી
વાર વિસ્તુબ્ધ બની જતું હતું. આવા કામ માટે અત્રે કાયમી-સ્થાયી
વસવાટ કરવો શક્ય છે કે નહીં તેનો પણ તે પાછા નિશ્ચય કરી
શકતો નહોતો.

પણ સુખમય બાબુ સાથેના વધુ પરિચય ને તેની સાથેના
વાર્તાલાપ પછી તે ધીમે ધીમે સમજતો થયો કે, પોતાના સુખ-
દુઃખની સંભાવના અત્રે ગમે તેટલી અને ગમે તેવી હોય, પણ રેશની
વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં આ ખેતીની આબાદીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ
જો તે આગળ ધપાવી શકે તો તે સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે; અને તે
પોતે જો અહીં રહી આ કાર્યની સ્થાપના કરી એનાં સફળ સંચા-
લનમાં સહાયતા અર્પી શકે તો જે શક્તિ, પ્રતિભા ને વિદ્યા એણે પ્રાપ્ત કર્યાં
છે તે સર્વાંશે સાર્થક થાય ખરાં. વાર, ત્યારે ફક્ત પોતાના જ સ્વાર્થનો
વિચાર બાબુએ રાખી આવાજ પ્રવર્તનમાં તે મંડ્યો રહે તો શું ખોટું
છે ? તેમ કરતાં પછી સાંસારિક જીવન ગમે તે રીતે ગમે તેની સહ-
યોગિતાથી ભલેને વ્યતીત થાય. એના માટે વધુ ચિંતા કરવાનું શું
અયોજન ? ને ચિંતા કરવાથી તે પોતે કરી પણ શું શકે તેમ હતો ?

મનની આવી સ્થિતિમાં તે દિવસે સુખમય બાબુ સાથે એણે
આમણા પ્રકરણમાં વહુવેળ વાતો કરી હતી. ને એ વાત જેમ જેમ

આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે સંકલ્પ પણ સ્થિર થવા લાગ્યો. ને બરાબર આજ ટાંકણે વિમલાશુ ને સુપ્રકાશ એને આવી મળ્યા. હવે એનો સંકલ્પ અટકાવ દૂર પાયા ઉપર સ્થિર થયો. હા. હવે આ યુવકોના સહકારથી તે કામ શરૂ કરશે. તે અહીં રહી પોતાની સર્વ શક્તિ આ કામમાં યોજશે. પછી એમાં સફળતા કે નિષ્ફળતા મળે એનો વિચાર તેને જે અહીં ખેંચી લાવ્યું હોય, જેણે તેના જીવનનું આત્મ લક્ષ્ય નિર્દેશ કરાવ્યું હોય તે સુખમય બાબતો ને આ નવ-યુવકોનો યોગ મેળવી આપ્યો હોય, -તેને કરવાનો છે. તે નાનો હતો ત્યારે એક પાંડિત પાસે ગીતા શીખતો હતો, ને તેને ત્યારે એ તરફ રૂચિ પણ હતી. પણ કલકત્તાના આધુનિક કેલેજ-જીવનના વાતાવરણમાં પડતાં તે ગીતા-પાઠ એકદમ છૂલી જ ગયો હતો. પણ આજે તેને આ મહાઅંતની અમૂલ્ય વાણી યાદ આવી - 'કર્મણ્યેવાધિ-કારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન.'

આમ સંકલ્પ સ્થિર થતાં જ, વિમલાશુ એને સુપ્રકાશની સહાયથી કિરણે મહાઉલ્લાસપૂર્વક વગર વિલંબે કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. તેણે બસો વિધા જમીન લીધી હતી ખરી પણ પુણ માત્ર બે હજાર રૂપિયા જ હતી. તેમાં છ-સાતસો રૂપિયા તો એમને રહેવાની જગ્યા તૈયાર કરતાં ખર્ચાઈ જાય તેમ હતું. બાકી માત્ર ત્રેસો-ચૌદસો રૂપિયા જ સિલ્લક રહે. આટલી થોડી મુડીથી આવડી માટી જમીનની ખેડ એક સાથે થઈ શકે તેમ નહોતુંજ. પોતે ત્રણ જણ તથા કામ કરવા માટે બીજા પણ ત્રણ જણ રાખ્યા હતા. -તે મળીને બધાય છ જણ થયા. તેમના માટે થોડાક માંદના સુધી ચાલે એટલા ખાદ્ય-ખોરાકોના રૂપિયા પણ હાથમાં રાખવા જોઈએ ને. તેથી કિરણે હાલ તુરત ફક્ત ૫૦ વીધા જમીનની ખેડ શરૂ કરી. જે ત્રણ માણસો રાખ્યા હતા તેમના એકલાના પરિશ્રમથી આટલી જમીનની ખેડ પણ સંપૂર્ણ રીતે થાય તેમ ન હોતું. તેથી પોતે તથા બે નવયુવકો મળી ત્રણે જણ કાઝો વાળાં કમરે પછેડી બાંધી કામે લાગી ગયા. ને મહા ઉત્સાહ-પૂર્વક અને ઉલ્લાસપૂર્વક કામ કરવા લાગ્યા.

એક દિવસે સાંજ પડવા આવી હતી, કિરણ ખેતરમાં કામ કરતો હતો. થોડીવારે થાક જણાતાં તે એક ઝાડની ડાયામાં આવીને બેઠો. બાજુમાં જ વિશાળ-પટ નદી. નદીના પાણી ઉપર ઝીણી ઝીણી હેરો પાડતો મંદ મંદ મીઠો મધુર વાયુ વહી રહ્યો હતો. થાકેલી કાયાને આ પવનનો સ્પર્શ જલ્દી આનંદદાયક લાગતો હતો. કિરણને મનમાં થયું કે જાણે તે આ ઝાડની ડાયામાં અહીંજ થાક ઉપર આમને આમ સૂઈ જાય. એક માણસ હોકામાં તમાકુ ભરી હોકો લઈ પાસે આવ્યો. શરીરને લાગેલા આવા થાક પછી આ વસ્તુ અત્યંત લોભનીય તો જરૂર લાગે. પોતાના હાથ લાંબો કરી હોકો હાથમાં લઈ કિરણે હોકો પીવામાં ચિત્ત પરોવ્યું. વિમલાશુ અને મુપ્રકાશ પણ થોડે દૂર કામ કરતા હતા, તેઓ પણ થાક્યા હતા. કિરણને હોકો પીતો જોઈ એ લોકો પણ પાસે આવી થાક ઉપર લાંબા ચઢને સૂઈ ગયા. મીઠો મધુરો પવન મંદમંદ વાતો હતો. હોકો પીતા પીતા કિરણની બન્ને આંખો મીંચાવા લાગી. વિમલાશુ અને મુપ્રકાશ પણ આંખો મીંચી સતા ને થોડી વારમાં ધસ-ધસાટ ઉઠી ગયા.

‘અરે, વાહ રે વાહ ! હા: હા: હા:!’

કિરણ ચમકીને જાગી ઉઠ્યો, જોયું તો સામે સતીશ ઉભો ઉભો હસતો હતો !

‘અરે કાણુ-સતીશ ? તું આમ અચાનક-કમીથી, આકાશમાંથી ઉતરી આવ્યો કે શું ?’

‘આકાશમાંથી ઉતરીને ક્યાંથી આવાય-હજી આ દેશમાં વિમાનોની અવરજવર વહાણ કે બેલગાડાં કે હોડકાં જેવી સાધારણપણે હજી ક્યાં ચાલુ થઈ છે.’

હસતા હસતાં કિરણ બોલ્યો-‘બેલ ગાડી પાણીમાં તો ન ચાલી શકે ને સાધારણ વહાણ કે હોડકાંથી આવડી મોટી નદી કાંઈ પાર ન ઉતરી શકે !’

‘નહી! આને તું હજી નહી કહે છે! આ તો નાનો મહાસાગર છે એમ કહેને! આપરે આપ! ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતાં પોકારતાં મહા-મુશ્કેલીએ આ કાંઠો લીધો છે બાપુ!’

‘વાર, બેસ. બેસ; અરે હરીયા, કામ એકાદ ખુરસી કે સાદડી તો અહીં લઈ આવ.’

વાતચીતનો અવાજ થતાં વિમલાંશુ અને સુપ્રકાશ પણ ભગી ગયા, હાંફળા-ફાંફળા બને હસીને આંખો ઝોળવા લાગ્યા. સતીશ બોલ્યો: ‘અરે, ના-ભાઈ-ના એ બધું લાવવાની કામ જરૂર નથી. આ કાંઠને ખાંચડે જ ફીક છે. કેવું મજાનું લીલુંછમ ઘાસ છે. અહીં જ બેસવા દે. તમે આમ ઘાસ ઉપર ખાસા મજાના ઉંઘી પણ શકો છો તો હું બેસી નહીં ચકું?’

કહી સતીશ ઘાસ ઉપર બેઠો. ફિરજે હોકો સતીશના હાથમાં આપ્યો. બે ચાર કુંક મારી સતીશ બોલ્યો-‘ત્યારે સાચેસાચ તું તો એકદમ શુદ્ધ ખેડુ જ બની બેઠા ને શું! આ ઉધાડા પગ, ઉધાડી કાયા, કાઠો વાળો ઉપર ભેંક બાંધી છે, હાથ પગ ધૂળ ને માટીવાળા ને વળી કાંઠને ખાંચડે બેસી નાળીયેરીનાં નાનાં હોકામાં તમાકુ પીએ છે બેઠો બેઠો વળી-ને તે તમાકુ વળી બહુ જ આકરી સેકેલી-ખૂ-ખૂ-ખૂ-’

ફિરજે હસતા હસતા ઉતર વાળ્યો-‘તમે હજી શહેરના બાણ છો તમને એ આકરી લાગે. ને અમે રહ્યા ભાઈ ખેડુ માણસ-નકલી ખેડુ નહીં હોં સાચેસાચ શુદ્ધ ખેડુ બની બેઠા છીએ. અમને આવી આકરી સેકેલી તમાકુ વગર ફાવતું જ નથી.’

‘અરે તાહ રે તાહ! પેલી બહુ ખરયાળ સ્મિટ સિગારેટ ફેટલી’ મોઢી—?

‘પણ એવું’ હવે કામ નથી સતીશ. કમાણી પણ એટલી નથી. આ આકરી સેકેલી તમાકુ ને આ નાળીયેરના કાચત્રાનાં દેશી હોકા-ખેડુ કહે, જંગલી કહે, કે સજ્જન કહે-જે કહેવું હોય તે તું કહે પણ આ વસ્તુએજ આ દેશના ગૃહસ્થો માટે ચિરંતન આધારરૂપ છે

‘કેમ મીઠી ગડાકુ-’

‘મીઠી ગડાકુ-’ એ તો શહેરના મોટા માણસોની-ધનવાનોના-વિલાસની વસ્તુ છે. અને તે મળે પણ શહેરમાંજ. ગામડાંઓમાં જે જાતે મેહેનત કરી રોટલો રળી ખાતા હોય, તેમને આખા દિવસની હાક લાગુ મેહેનત પછી ગડાકુના મીઠા તમાકુનો ધુમાડો કેવો લાગે ખતર છે? આ જોને ખૂબ કંકડીને ખૂબ લાગી હોય તેની પાતલમાં ચપટી એક અમૃતસરના આસુમતી ભા- પીરસીએ તેવો. ને ચીરટને સીગારેટ!-એ તો આની પાસે કંઈ હિસાબમાં જ નહીં-ને વળી એ ‘જહુ મોંધી’ પણ પડેને! આ દેશના ગરીબ દેશ-જંધુઓને એ ક્યાંથી પેલાય? આ હોઠ્ઠા માટે ચલમતી તમાકુ-એ પૈસાની લીધી હોય તો પાંચ સાત માણસનો આખો દિવસ સહેજે તીકળી જાય. સીગારેટ ખરોદવાથી પરદેશ દરદાસ જતું ધન જાયી જાય. દેહની આ દુર્દશા શું એક કારણથી થઈ છે લાભ?’

વિમલાંશુ હસતો હસતો ખોદ્યો-‘ને અમારી દુર્દશા શું એથી એછી થઈ છે મોટા લાભ? ત્યાંને ખરચે મેસમાં રહીને બચતો-રોજ આછામાં એછી ત્રણ ડબ્બી સીગારેટ તો ખપી જતીજ. ને તેનો ખર્ચ પાંચ-છ આના રોગનો તો ખરોજ. હવે મનમાં વિચાર આવે છે કે આ આટલાં વરસ મરિને મરિને જે રૂપીયા આમ નકામા ખર્ચમાં ધુમાડામાં ઉડાવી દેતો હતો ને એ અચાન્યા હોત તો અંજો કાંઈક પુંજ એકઠી કરી શક્યો હોત. પણ ત્યારે તો એવું કંઈ સુઝયું નહીં. હવે ‘દૈવના પછાનું ઉદાપણ’ સા કામનું? ત્યારે તો ‘ધાયું’ હતું કે-’

‘પરીક્ષા પાસ કરી યુનિવર્સિટીમાંથી અદ્યાર નીકળતાં જ ટાઇ એક ‘કેમ્બ્રી મેડીસ્ટ્રેટ’ કે ‘મુન્સફ’ બની જશું. અથવા વકીલ બની ધરમાં મોડ તાણીને સ્વતાં સ્વતાં રોજ અસીલોના રૂપીયા લુંટશું-શ્ર માટે ખીજ બ્યાધિ કરવી બેઠક? હમણાં સીગારેટનાં ત્રણ પાકીટનો ધુમાડો થાય છે, ને વખતે દશ પાકીટનો ધુમાડો ઉડાવશું હા: હા: હા:’

જતીશે પ્રશ્ન-‘તું રોજ કેટલાં પાકીટનો ધુમાડો ઉડાવતો હતો?’

‘એનો કાંઈ હિસાબ નથી ભાઈ, અને વળી એ પાકીટ-એ સિગારેટની જાત ફસ્ટ ક્લાસ, વર્જનીયા નેવોકટ મહિને-હા મેં પોતે મારે માટે ને મારા હેતુ-મિત્રોને માટે જો ધુમાડા કાઢ્યા છે, તેનો કાંઈ હિસાબ જ નથી, મહિને ૫૦-૬૦ રૂપીયાથી ઓછો ખર્ચ તો નહીંજ.’

વિમલાશુ અને સુમકાશ મોં ફાડી કિરણની સામું જ જોઈ રહ્યા.

‘પચાશ સાઠ રૂપીયાની ચીરટ સિગારેટ-મહિનામાં! શું કહો છો મોટાભાઈ? કેટલા મોટા પગારની નોકરી તમે કરતા હતા?’

‘નોકરી કાંઈ ખાસ ઓછા પગારની નહોતી. એ બધું પછી ધીરે ધીરે તમારા જાણવામાં આવશે. પણ જો તમે બાપ અને કાકાને ખરચે કોલેજમાં બણી મેસમાં રહી દર મહીને ૧૦-૧૨ રૂપીયાની સિગારેટ પુકતા હતા, તો હું કાંઈ-ઓછા પગારની નોકરી નહોતો કરતો તે પચાશ સાઠ રૂપીયાની સિગારેટ પુકી ન જાઉં? તમે હિસાબ કરી જુઓને તમારી સરખામણીમાં મેં હિસાબે ઓછી જ પુકી છે, ને હવે તમે પણ આ હોકા શિષ્ટાચારને ખાતર મારાથી જરા છેડા જમને પીઓ છો. ને હું તો પીઉં છું જ. ને આ હરીયો-જવલો-ને રવલો એ તણ જણા પણ પીએ છે-રોજ કેટલા પૈસાનું ખર્ચ થાય છે ‘કહે જોઈ’?’

‘એ તણ પૈસાથી વધુ તો નહીંજ.’

‘ત્યારે હવે હિસાબ કરો જોઈ. આ આકરી તમાકુનો સસ્તો હોકા તણ દર પરદેશથી આવતી ચીરટ સિગારેટ પુકી એકલી આ એકજ વસ્તુમાં આપણે દેશના કેટલા બધાં ધનની પાયમાલી કરી છે? ને આ શું એકજ વસ્તુ છે? આવી તો સેંકડો ને હજારો વસ્તુઓ છે.’

‘પણ હવે તો ચીરટ ને સિગારેટ પણ દેશી મળે છે.’

‘તે મળતી હશે. પણ આ હળ વિદેશથી આવી છે, ને આપણા આ સ્થિતિ ગરીબ દેશ માટે એ બહુ ઉંચા પ્રકારની નબળા ચાલ કહેવાય. વિદેશી વસ્તુઓ કરતાં વિદેશી રીતમાતની વાંદર-નકલ

ખડુજ ભયંકર છે. વસ્તુઓને કદાચ તજી શકાય પણ આ વાદર-
નકલ એકવાર ધરમાં પેડી કે પછી એને ધરની બહાર કાઢવી ભારે થઇ
પડે છે. ખીજી કમનસીબી એ જોવામાં આવે છે કે, આપણા બાળુ-
ભાઇઓને જોઇને દેખાદેખીથી ખેડુ ને મજૂર વર્ગ પણ હેડા યલમ
તજી દેવા લાગ્યા છે. પણ તેઓ બદલામાં હજી દેશી ખીડી પીએ છે;
તે હજી ચીરટ સિગરેટ કરતાં ધણી સસ્તી છે. પણ આ હેડા ને
ચલમથી સસ્તી તો નથીજ. ને વળી એ ખીડી સીગરેટ ચીરટ પુ'કવા
વારેવારે દિવાસળીનું ખરચ પણ કાંઇ જોણું નથી થતું ને આ હેડા
ને ચલમ પુ'કવા માટે તો ફક્ત ચુલામાંના કોલસાની એકાદ નાની
ટાડી રાખમાં ભારી મુકી હોય તો આખો દિવસ અને રાત આનંદથી
હેડા-ચલમ જેટલીવાર પીવા હોય તેટલીવાર પીવાય. ને ધરમાં જો
સમડી બળતીજ હોય તો તો પછી પુછવુંજ શું ?

જે યુવકો તરફ જોઇને સતીશ પૂછ્યું-‘આ બે છોકરાઓ
પોણું છે કિરણ ?’

‘એ બે સાથી મને મળી ગયા છે. ભાઇ, મારા પોતાના સહોદર
ભાઇ જેવા એ છે. એમની મદદથી હું અહીં ‘નવો-સંસાર’ વસાવવા
પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું.’

‘હું- ! સંસાર- ! તે શું ભાઇ થકી જ સંસાર વસે ખરો
કિરણ ?’ કહી સતીશ જરા મુઠમાં હસ્યો.

‘હું- ! તું કહીશ જ કે ‘દુહિણી દુહમુચ્યતે’ તે એ મારા નસીબમાં
લખ્યું નથી, સતીશ. બે-હા-બે ભાઇ થકી જ મારો સંસાર મળ્યો
આલે છે, ને ચાલશે પણ ખરો. અહીંના આ સંસારમાં આ ભાઇઓજ
મને સ્નેહનાં દોરડાંથી મજબૂત બાંધતા બધ છે, એ દોરડું તોમળી
મારાથી ભાગી શકાય તેમ છેજ નહીં.’

‘એ-એ-એમ ! ત્યારે સાચે સાચ અહીં જ કામગીરી વસવાટ
કરવાનું નક્કી થયું છે તે-’

‘હા! આનાથી વધુ સરસ ખીણું-સારું ખીણું-વધુ સુખદાયક કાંઈ કરવાનું હોય એમ હું માનતો નથી ને જાણતો પણ નથી બાપ. પણ વાર તું આમ અચાનક—’

‘આ મનમાં થયું કે ચાલ એકવાર ફિરણને મળી આવું. જોઈ આવું તું શું કરે છે ને તખીયત કેમ છે—’

‘હા, મેં તો તને હજી કાંઈ તખીયત સંબંધી પુછ્યુંએ નથી. કેમ તું તો સારી પેટે છે ને? હા, તે તો છેજ ને વળી? નહીં તે આ મોટી સમુદ્રની ખાડી જેવડી દુસ્તર નદી પાર ઉતરી તું આવી શકતજ નહીં. વાર મારે ઘેર-અધાઈ મળ્લમાં છે ને?’

‘હા, મળ્લમાં જ છે.’

‘એ લોકો મારા આ કામથી બહુ રાજ નહીં થતાં હોય ખરું ને?’

‘ના, પણ કાઠીયા—’

‘કાઠીયા, શું?’

‘આ બતાવમાં પણ એકાદ આશાનું ફિરણ નથી જોતાં એમ ન કહેવાય.’

ફિરણે એક ઉંડા નિસાસો નાખ્યો. એટલા ઉપર ઝાંખી દારવની રેખા પણ ટુટી નીકળી, કહ્યું—‘અ જા! એ આશા ફાકટ છે, સતીશ. મારા હાથ પગ અવિજ્ઞા છે.’

‘ને એ અંધન જો પોતાની મેજેજ ટુટી જાય તો?’

‘ટુટી જશે કે નહીં, તે કહી શકાય નહીં. ના, એવી કાંઈ ધ્રુષ્ટાને મનમાં પોપણ આપતું પણ મારે માટે ઉચિત ન કહેવાય સતીશ.’

‘ધ્રુષ્ટા—! તે ધ્રુષ્ટા ઉચિત-અનુચિતનો વિચાર કરી કાઢના. મનમાં ઉત્પન્ન થતી નથી ફિરણ. ને ઉત્પન્ન થતાં એને કાંઈ બળાતકારે દબાવી રાખી પણ શકે નહીં.’

અચાનક વીજળીનો ચમકારો થયો, ગુડગુડ કરતો એક માળવા બાગ્યો, ચમકાતે બધા જોઈ રહ્યા, વાયવ્ય ખૂણેથી એક મોટી

કાળી વાદળી ચડી આવતી હતી, પવન પણ સ્થિર થઈ ગયો હતો. વાતોના ગપાટાના રસમાં એ તરફ કોઈનું ધ્યાનજ નહોતું ગયું. કિરણે કહ્યું—‘હમણાંજ તોફાન થઈ એક ઝાપટું વરસાદ પડશે. ચાલો જઈને ઘરમાં બેસીએ.’

અત્યંત લયભીત નજરે એમ રહી સતીશ બોલ્યો—‘તોફાન થશે ? ઝાપટું પડશે ? હવે-હવે-શું થાય ? સત્યાનાશની પાટી-આફત-હોડીમાં-હોડીમાં-’

હોડીમાં-શું ? એહા!-તારો સામાન પડ્યો હશે ખરુંને ? હજુ તે ઉતરાવ્યો નથી ? વિમલ, ભાઈ તું જરા જાને. ખલાસીએને તો હોડી સંભાળી રાખવી પડશે એા હરીયા-સવલા-રવલાને લઈને જ તો ભાઈ જલદી એનો સામાન બધો ઉતારી આવ-’

‘અરે ચુલામાં પડ્યો સામાન ! હોડીમાં કાકી આ છે-’

‘કાકી આ ?’

‘હા, કાકી આ, વહુ, સત્ય, મંદુ-’

કહેતાં કહેતાં જતીશે નદી કિનારા તરફ એક આસે દોટ મુકી. સાથે સાથે કિરણ, વિમલ અને સુપ્રકાશ પણ દોડ્યા.

પ્રકરણ ૨૪ મું

કાર્ય સાધયામિ

એક મોટું વાવાઝોડું થઈ એક ઝાપટું વરસાદ જોરથી વરસી ગયો. સાંજ પડી ગઈ હતી. વચ્ચે વચ્ચે પવનની ઝીણી લહેર સાથે ટપ ટપ વરસાદનાં ટીપાં હજુથે પડ્યાં કરતાં હતાં. રસોડામાં સુરખાબા બેઠી બેઠી રસોઈ કરતી હતી. એક ઝોરડામાં સત્ય અને મંદુને લઈને વિમલ અને સુપ્રકાશ બેઠા હતા. નાની નાની રોચક વાતોઓની વચ્ચે વચ્ચે સુમધુર હાસ્ય પણ સંભળાતું હતું. બીજા એક ઝોરડામાં કિરણ અને સતીશ બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા. ઝોરડાની પાછળ એક

વરંડા હતો, ત્યાં બેસીને સૌદામિની હમણાજ સાયં-સંધ્યા પુરી કરી આજ્ઞા લઈ જવ કરવા બેઠી હતી. મોટેથી મંત્રનું ઉચ્ચારણ થયા કરતું હતું ને હાથની આંગળીઓ પણ માળાના મણકા ઉપર ફરે જતી હતી, પણ કાન અને મન ચોરકામાં સતીશ અને કિરણ શી વાતો કરે છે તે તરફજ હતા. વરંડામાં પડતું ચોરકાનું બારણું ખુલ્લું હોવાથી સતીશ અને કિરણને જોઈ પણ શકાતા હતા.

કિરણ કહેતો હતો.-‘હા, રૂપીયા હું લઈશ-બરાબર ટાણે કોઈ દેવતાના વરદાનની જેમ આ રૂપીયા આવ્યા છે, ભાઈ સતીશ. મને વિચાર થયા કરતો હતો કે એક બેક બોલાય તો ચાહે નહીં તો ફક્ત બે-ત્રણ માણસો કાદાળી, પાવડા ને હળ હલાવી કાંઈ કામ જેવું કામ કરી દેખાડી શકશે નહીં. કાંઈપણ પુંજ વગરનો હું-આ જંગલમાં આવીને પડ્યો છું. હવે આ પુંજ હાથમાં આવી. હવે હું એકવાર કલકતા જઈશ. આ જમીનદારી કંપનીના ભાગીદાર શેઠીઆઓને મળી સલાહ કરી કાંઈક તડ-મેડ કરી કામ શરૂ કરી દેવું છે. સાંભળ્યું છે કે, એ લોકોને પણ એમ સમજાયું છે કે, એક બેક બોલવાની જરૂર છે. પણ એમની પાસે વિશેષ પુંજ નથી ને શેરો કાઢીને બેક ઉભી કરવાની પણ હિંમત પડતી નથી. આ ટાંકણે હું છ-સાત હજાર રૂપીયાની પુંજ એમને દેખાડી શકું, ને-ને મારી ઝાળખાણ આપું, તો મને લાગે છે કે એ લોકો ખૂબ રાજ થઈને આ કામ ઉપાડી લઈ મને મદદ કરશે.’

સતીશ કાંઈક વિચાર કરતો કરતો બાત્સ્યો-‘પણ તને તો પુરેપુરા રૂપીયા દશ હજાર મળે છે ને—’

‘ના, બધાય નહીં લઉં. કાંઈ નહીં તો ઓછામાં ઓછા ત્રણેક હજાર તો એમની પાસે ભલે રહ્યા. બાકીના લઈ જઈ એમના નામથી જ બેકના શેરો ખરીદીશ.’

સૌદામિની બોલી ઉઠી-‘તે તારે શેર-મેર જેતા નામ પર લેવા હોય તે લેજે. ભલે. તને દુઃખ દઈ તને અમવડમાં ઉતારી અમે

નિરાંત જીવે ધરમાં બેઠાં બેઠાં આ રૂપીયા ખરચીને ખાધા કરીએ એ શું ઠીક કહેવાય? વધુ રૂપીયાની જરૂર લાગતી હોય, ને તેથી તારા કામમાં વધુ જમવડ થતી હોય તો, બધાય રૂપીયા લે ને. શા માટે નથી લેતો?’

કિરણ બોલ્યો—‘ના, ના થોડાક પાસે રાખવા સારા. કેને ખબર છે, કદાચ—એ કે હું ચોક્કસપણે ધાંડું છું કે નુકશાન નહીં થાય ને રૂપીયા માર્યાં નહીં જાય—છતાં ‘ચેતતા નર સદા સુખી’. એટલા તમારા હાથમાં ભસે રહ્યા.’

‘રહ્યા તો ભસે રહ્યા. તારી પાસેજ રાખજે. એ તારાજ છે, જરૂર પડે ત્યારે વગર ખટકે કામમાં લેજે.’

સતીશ પૂછ્યું—‘તારે અહીં રહીને આ કામજ કરવું છે એ નિશ્ચય તો પાકો કર્યો ને, કિરણ?’

‘હા, એમાં હવે મીન મેખ નથી. મારો સંકલ્પ સ્થિર અફર છે. હા, જ્યારે પ્રથમ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે મન જરા ડગુ-મગુ હતું—આવ્યા પછી પણ થોડાક દિવસ એમજ લાગ્યું. સર-આતમાં બહુ ગમતું પણ નહોતું. મનમાં એમજ થયા કરતું હતું કે, જાણે લાચારીથી આ ઉજ્જડ સ્થાનમાં વનવાસ ભોગવવા મારે આવવું પડ્યું છે,—જાણે કાંઈએ પરાણે મને વનવાસ આપ્યો હોયને, પણ એ બધા વિચારો હવે ઉડી ગયા છે. એક નવી આશાનું અજવાળું મને દેખાયું છે—તેથી હવે એમ લાગે છે કે ના, હું વનવાસ ભોગવવા નથી આવ્યો. પણ પ્રથમ વનવાસી હતો, ને ત્યાંથી છુટી હવે પોતાના દેશમાં પોતાની જમિમાં આવી ઉભો છું. આ જમીનમાંથીજ હું સોનું ઉપજાવીશ ને તેથી માફ જીવન સ્વાર્થક થઈ જશે. કાંઈ સતીશ, મેં આટલા દિવસ શું કર્યું? હા, ખૂબ રૂપીયા કમાણો. ને કામ-હા-કામ પણ ખૂબ કરતો હતો ખરો. પણ તે કામનો વિચાર તો મેં કાંઈ દિવસ નહોતો કર્યો. હું તો મારા પગારનોજ વિચાર કર્યા કરતો અને એ પગારના રૂપીયા બધા મારો પોતાનો શોખ પુરો કરવામાંજ ઉડાડી દેતો હતો. ને તે છતાં કાંઈ એવું સુખ પણ ન મળ્યું.’

‘અધ્યાયને સુખ મળે છે, પણ તને ન મળ્યું તેનું કારણ—’

‘કારણ ગમે તે હોય પણ મને સુખ ન મળ્યું. ફક્ત પોતાના જ ભોગ મારેનું સુખ-ના, મને લાગે છે કે આખરે તે પણ ખાંડે જાગે. એના કરતાં અહીં જે થોડે ધણો સુખનો આભાસ થાય છે, તે પણ ખૂબ મળતો લાગે છે.’

‘પણ એ આભાસ જ ને...કરણ, ગમે તેમ હોય પણ તને શું નથી લાગતું કે, અનિશ્ચિત ભવિષ્ય અને ભાગ્ય પાછળ?—’

‘ભાગ્ય, નસીબ-જેની પાછળ લોકો દોડે છે, તે ભવિષ્યને મારે જ. એ ખરું, અને એ ભવિષ્ય અનિશ્ચિત છે. એની પાછળ દોડું છું. ને દોડીશ, મારે દોડવું જ પડશે. ને આ અનિશ્ચિતને જ-નિશ્ચિત બનાવવું પડશે. એમાં તો પૂરણું પૌરુષત્વ છે. ને આ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ મારે કરવી જ છે. માંડું સંપૂર્ણ મન અને મારો પ્રાણ અદમ્ય ઉત્સાહ અને આવેગપૂર્વક આ સિદ્ધિને લક્ષ્ય બનાવી એક તાનથી એના તરફ દોડી રહ્યાં છે, એને હું પાછા ફેરવી શકતો નથી. એ ઉત્સાહને હું રોકી શકતો નથી.’

‘પણ દુનિય માં અંતર્ભવિત ને અસંભવિત જેવી વસ્તુઓ પણ હોય છે તેનોય વિચાર કરવો જોઈએ ને.’

‘કરવો જોઈએ. ફક્ત કલ્પના-વિલાસી બની કોઈ સંપૂર્ણ અસંભવ વસ્તુ પાછળ દોડવું એ દારણ મૂખતા છે-આકાશના ચંદ્રમાને ઠીંગણ વામને ઝડપવા જવા જેવો એ પ્રયત્ન વૃથા છે. પણ મારી આ સાધનાનું લક્ષ્ય, ભલે દૂર હશે, દુઃસાધ્ય હશે, પણ અસંભવિત જેવું કર્યું એમાં નથી.’

‘ના, એકદમ અસંભવિત તો નજ કહી શકાય. પણ તે જેમ કશું તેમ તે દૂર તો ખરુંજ ને દુઃસાધ્ય પણ ખરું. જો, ભાઈ, કરી શકે તો—’

‘કરી શકીશ, જરૂર કરી શકીશ. મારે કરવું જ જોઈએ. હું કરવા માંડ્યું છું, ભાઈ સતીશ. આ વસ્તુ નહીં સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી

તમે બધાય મમે તેટલા ભુમ-જરામ પાડશે, ધમ-પછાડા કરશે, તે દેશ-નેતાઓ કુદા-કુદ કરશે-તે બધુંય નિષ્ફળ જવાનું. દેશને અધો-ગતિની ગહન ગતીમાં વધુ ને વધુ ગમડી પડતો બચાવવો હોય તો આ કમજ સૌથી પ્રથમ હાથમાં લેવું પડશે.

‘પણ તું પહેલાં જો કામ કરતો હતો, તે પણ એ માર્ગે જવા જેવું જ કામ હતું ને-’

‘એ માર્ગે જવા જેવું એ કામ હતું ખરું, પણ હીક આનું નહો, મમે તેમ હોય તો પણ તે એક વિદેશી વાતાવરણથી ભરેલું. એકાદ વિદેશી જુદી જાતનું કામ હતું, અને આ તો આપણા દેરાની આબોહવાથી સર્વાંગભરપુર ધોરણસર દેશી કામ-દેશવાસીઓને બચાવવા હોય તો આ માર્ગે જ આવા કામથી જ બચાવી શકાશે. મોટા કારખાનાવાળાં શહેરો ફેટલાંક આપણા દેશમાં પૂર્વે હતાં ? જમીનમાં કાચું સોનું પાકતું, ગામે ગામની જમીનનાં કાચાં સોનાથી આબાદ છસોછલભરેલો હતો. આપણો આ સોનાનો દેશ પોતાનાં ધરખાર છોડી જાપિકા વતન જમીન ખેતર છોડી આપણે શહેરમાં રજવા મના તેથી તો આજે આપણી આ મૂતઃપ્રાય દશા થઈ છે. જીવવું હોય, યથાર્થ મનુષ્ય જીવી જીવવું હોય તો આપણે આપણા ગમમાં આપણી જન્મહામમાં પાછા ફરવું જ જોઈશે. જે ધોરણે દેશની જાતિ પરા-પૂર્વથી ચાલી આવી છે એ ધોરણ જ એના જીવનની સાચી ધારા છે. એને છોડી એટલે મૃત્યુ. ને એ ધારાને પાછી પકડતાં જ જીવનલાભ છે. માટે દેશ-બંધિયોને આ માર્ગે પાછા ફેરવવા જ પડશે. એ અનિવાર્ય છે.’

“તું” કહે છે તે સત્યું જ છે ભાષ કિરણ. જો તું” સફળતા મેળવશે તો તે” એક કામ જેવું” કામ કયું” જણાશે.”

‘એ ‘જો’ ‘તો’ની વાત તું કરજે જ માં, ભાઈ સતીશ સફળ થઈશ જ. મારે સફળતા પ્રાપ્ત કરવી જ જોઈએ ! મારો નિશ્ચય અડઝ-અચળ-અફર છે !’

‘હૈ— તું તો આ નશામાં ખૂબ ચક્રવર થયો જણાય છે. તે તું જરૂર સફળ થઈશ, ભાઈ, આ મે જાણે તો તું મોડાતુર

કરી વસડી લાવ્યો છે. પણ ફક્ત 'વાતોનાં વડાથીજ લઈ વળવાનું નથી. ખૂબ મોટી પુંજ કામે લગાડવી પડશે. આ સાતેક હજાર તો તે પુરા દશ હજારજ સમજને તારા હાથમાં આવ્યા છે. ને એ રૂપીયા ખીજ રૂપીયાને ખેંચી લાવશે.'

'જરૂર ખેંચી લાવશે.'

'હું-' કહી સતીશ આંધું હસ્યો; ને બોલ્યો, '-મને લાગે છે કે, ઉજ્જડ-વેરાન ગામડાંઓના પણ દિવસો હવે ફર્યા છે. અને પણ એમ થયાં કરે છે, લાઇ કિરણ, કે આ નોકરી કરીને મું લાલ છે -એ બધું છોડી દઇ—'

'ચાલ્યો આવને અહીં લાઇ.'

'ઉં હું ? દેશમાં મારા ગામમાં પણ મારે ખેતર-વાડી છે. જેમની પાસે આવી જમીન હોય એમણે પણ તે બધું છોડી છોડી વોટી મુકી આ વેરાન જંગલમાં આવી વસવું એવું કાંઈ નથી.'

'ના, એવું કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. જુનાં ગામડાંઓને ઉજ્જડ-વેરાન બનાવી મુકવાં, ને આખાય દેશને આ વેરાન જંગલમાં લાવી મુકી અહીં આબાડી કરવી એવું કાંઈજ નથી. જેની પાસે જ્યાં જમીન હોય, જે જ્યાં મેળવી શકે ત્યાં જમીને તે ખેતે ને કામ શરૂ કરે તો મૃત-પ્રાય થયેલો આ દેશ આ મૃત-સંજીવનીથી પાછો સંજીવન થઈ ઊઠે.

'પણ બધા ખેતીમાં કામે લાગતાં પાકનું ઉત્પાદન વધુ થશે. એટલે બધો પાક પછી ખાશે ઠાણ ? એને ઠેકાણે કેમ પાકવો ?'

'પોતે ખાય, છોકરાં ઊંચાં થાય તે ખાય, ને બધાય કાંઈ ખેડ કરવા નહીં મંડી જાય ને ? અહીં તહીં અનેક જાતનાં કામો નીકળી પડશે ને જેને જે ફાવશે તે ધંધો લઇને ખેતી જશે. એ પણ કરવાની જરૂર છે ને. મામ વસે એટલે એની પાછળ વસવાયાં વસે જ. મુતાર, લુહાર, ધોલી, દરજી, મોચી, હજમ, વૈદ, વસવા માંડશે. અનેક વસ્તુઓની જરૂર પડવા માંડશે ને દરેક ધંધાદારી ને કારી-મરો જેઓ હાલ ગામે વેરાન-ઉજ્જડ થવાથી બેકાર થઇ ગયાં છે ને

રોટલો રળવા દેશપરદેશ નીકળી ગયા છે તેમને કામ મળતાં સહુ સ્વદેશમાં પાછા ફરી પોતપોતાનો ધંધો શરૂ કરી સુખે આનંદ જીવન ગુજારશે, એ બધાને ખાવાનું તો જોઈશો જ ને. ને એક કરતાં કાંઈ એકલું અનાજ જ ઉપજશે એમ નથી. કપાસ વાવી એમાંથી સુતર કાંતી શાળો ચલાવી કપડાં પણ વણી શકાશે. ને ઘર બાંધવાનો અને એ સામાન લોકડ--કુટ વગેરે એ બધું ખેતીમાંથી જ ઉત્પન્ન થવાનું ને. જર--આજરો--ચોખા, પહેરવાનાં લુગડાં ને ગમે તેવી તોય પોતાની જ રહેવાની નાની સરખી મદુલી માણસો જ્યારે ગામેગામ બાંધી વસવા મડિ ને એ જીવનની મુખ્ય જરૂરીયાતો છે--તો પછી બીજી વસ્તુઓ માટે ખાસ મરવા જવું નહીં પડે, જે જે ચીજની જરૂરત પડશે તે પોતાની મેળે જ આવવા માંડશે. માણસ તે મેળવી પણ શકશે. જો માણસો--સાર્યા--ખરેખર માણસો હશે તો.'

જરા તાર વિચાર કરી સતીશ બોલ્યો--'જોઈ, દેશમાં જ્યાં કાંઈ કરી શકું છું કે નહીં. પણ મારી પાસે પૂંજી કાંઈએ નથી. ને અકુશમાં પુરે બાળબચ્ચાંની સંખ્યા ઘરમાં વધવા માંડી છે. ને વળી રૂઢ મા-આપ બેઠાં છે, એ બધાંનું ભરણ પોષણ.'

એ બાબત તું જરાય ચિંતા કરતો નહીં. પૂંજી--દુંજી તો--તને અમારી આ બેંકમાંથી પ્રબંધ કરાવી આપીશ.'

સતીશ બોલ્યો--'તારી બેંક તો ફક્ત આ વેરાન--ઉજાડ જમીનના ટુકડા પુરતી જ બનશે ને?'

'ના. એ બનશે આખા ઇલાકાની બેંક. પરગણે પરગણે, મહાલે મહાલે--મોટાં મોટાં ગામેમાં આ બેંકની શાખાઓ ખેલવામાં આવશે! જ્યાં જ્યાં જમીનનો ટુકડો હશે, એક કે વેપારી વર્ગ જે કોઈ જ્યાં કામકાજ કરવા--એક કરવા રાજી હશે, એમને એમની જરૂરીયાત મુજબ રૂપિયા ધીરવામાં આવશે. આ બેંક એમની જ બની જશે. ને આ બેંકનું કામ કરતાં કેટલાયે છોકરાઓને આજીવિકા મળશે. ને વળી બેંક ફક્ત બેંકની બેંક જ શા માટે રહે? ગામમાં

ઝોમાં, શહેરોમાં, જ્યાં જ્યાં દુનર ઉદ્ધોગ હશે—ખીંતે કાંઈ ધંધો રોજગાર હશે—તે સરવેને ખીલવવા આ ખેંક પ્રયત્ન કરશે. આ ખેંક અથવા આવી ખીંચ ખેંકો જરૂર જણાતા ખુલવા માંડશે. કામ જેવું કામ જો એક ાર કરે થઈ જાય તો જોતજોતામાં ખૂબ આગળ વધી જશે એમાં શંકા નથી. રૂપીયા રૂપીયાને ખેંચી લાવશે. કામ, કામનો માર્ગ મોકળો કરી આપશે, જે આ બધું અને સતીશ, જે હું એ પાર પાડી શકું તો—તો દેશમાં ક્યાંય ખુશે પણ કામ એકાર રહે ખરું? ને હું—હું—હા: ! હા: ! હા: ! એકદમ આકાશકુસુમનું સ્વપ્ન જોઈ છે—આખો દેશ પહેલાંજ અધાણાંની કરીએનો વિચાર હા: હા: હા: હા—

‘હિ: હિ: હિ: ! તે જ્યારે મનનાજ લાડુ ખાવા છે તો પછી શેરે શેર ધીના શા માટે ન ખાવા ?’

માળા ઝોમુખીમાં વીટી સીદામિની હસતી હસતી ચોરડામાં આવી હતી.

‘તે તું બોલવા કરને લાછ, બોલવા કર, એ મનના ખ્યાલ છે ને? હવામાં આતશખાળની પેઠે ચોતરફ ફેંકાફેંક કરી મુડી છે. જે હવે કેટલી દૂર જાય છે! તે કેટલે દૂર મુડી પુલ ઉડાડે છે.’

હસતાં હસતાં કિસ્મત બોલ્યો: ‘જેટલે દૂર જવાનાં હતાં તેટલે દૂર તો ગયાં છે. પુત્રો પણ આ મારે દેશના અઠાશભરમાં વેરામ પડ્યા છે.’

‘તે રહેશે—ટકશે કેટલીવાર?’

‘ગમે તેટલીવાર લલે રહે, જેમને આખો તો અજમ જાય છેને, અને એના નશાનું સુખ—એનું મુલ્ય પણ શું એણું છે? જેમથી જ્યારે જેટલું સુખ મળવી શકાય તે ભોગવી લેવું એજ ખરેખરો લાલ. જીવનનું એજ ફળ, લલેને એ ફળો દારવી આતશખાળની પેઠે થોડી વારમાં અલોપ થઈ જશે પણ આંખમાં એની રોશનીના ઉલરા તો રહી જશે ને!’

‘રસોડું પાસેજ હતું; સુતબાલાને કાને આ જાંવી વાતચીત પહોંચતી હતી. ચુલા ઉપરનો ટોપ ઉતારી તે પણ બાળુના દરવાજાની એથે ઉભી રહી એકચિત્તે બધું સાંભળતી હતી. સાંભળતાં સાંભળતાં તેણે મમીનપર એસી જઇ, જગલિયંતા ઇશરને યોળો પાથરી પ્રણામ કર્યા, મનમાં ને મનમાં બોલી-‘ગર રોશનીના ઉભરા આખમાં ભસે રહે, ને એમાંથી સાચેસાચો પ્રકાશ એક દિવસ દેશના આકાશમાં વ્યાપી રહે, હે પ્રભુ! હે ભગવાન! દયા કરજો! હું જો તે જોઇ શકવા બાગ્યશાળી થાઉં, તો માફ આ નારી જીવન કૃતાચ’ થઇ જશે! ખીન્ન કામ મને જોઇતું નથી; પ્રભુ ફક્ત-ફક્ત આટલુંજ હું જોવા માગું છું!’

અટલું બોલી તે ઉડીને ઉભી થઇ ને પાછી રસોડામાં ચાલી ગઇ, સૌદામિની બોલી: ‘તે તું ગમે તેટલા વિચાર કરે-વેગા થડે પણ તું ખરેખર અહીં આવી રીતે રહી શકીશ, ફિરલુ!’

‘રહ્યો છુંજ તો વળી? રહી શકીશ એવી આશા તો રાખી છે જરૂર-તું આશીર્વાદ આપ મા!’

‘પુત્રનું કલ્યાણ થાય, એવા માતા હૃદયના આશીર્વાદ હંમેશાં બાળ્યેઅબાળ્યે એની તરફ વરસ્યાજ કરતા હોય પણ એમાંથી ફળે છે કેટલા?’

સૌદામિનીએ એક નિસાસો નાખ્યો.

ફિરલુ-‘જો મા એવા સાચા મનથી આશીર્વાદ આપે, ને હીક-રાઓ જો ખરેખર સાચા મનથી એ માથે ચડાવે તો જરૂર ફળે. વળી બાળ્યાં એવા ફળ્યા છે, બાળ્યાં ફળે છે.’

‘હશે ભાઇ, મને કામ ખપર નથી આવું, પણ--’

‘એ બધાં ‘પણ-પણ’ જતારે, મા! તું આશીર્વાદ આપ એટલે બાળું બધું. હું-હું-હા-હું, એને માથે ચડાવીશ. આટલા દિવસ નથી કરી શક્યો પણ હવે કરી શકીશ.’

‘કરી શકે તો સારું. દીકરા. જા મારા આશીર્વાદ છે. પણ તેમ બનશે કે નહીં તે હું કહી શકતી નથી. બધું પ્રજ્ઞના હાથમાં છે. એ તારું કલ્યાણ જ કરે દીકરા. પણ દીકરા કિશ્કુ એક વાતને મને વિચાર આવે છે-’

‘શું મા ?’

‘તું તો અહીં જાણે રહી શકીશ. ને આ કામ ધંધા કરી દિવસો ગુજરીશ, પણ હું તને એકલાને આ વેરાન વન-વગડામાં મૂકી ઘેર જઈ સુખે કેમ રહી શકું દીકરા ?’

‘વન-વગડો ક્યાં છે, મા ? હવે તો આ બધું આસપાસ વસી ગયું છે, આખાદ થઈ ગયું છે.’

‘થઈ છે રાખ ચુલાની. આબુખાબુ સાત ગાઉમાં નજર નાખતાં કોઈ માણસ તો ફરકતું નથી. આ હજુ હમણું તો રાત પડી-આ આકાશમાં વાદળાં-રસાદ-ધોર અંધારું-ચારેકાર-એ જોતાં કાળજી તો કંપી ઉઠે છે ! તને એકલો અહીં રાખી જઈ ઘેર જઈ તો મને સુખે ઉંઘ કેમ આવે દીકરા ?’

‘હું એકલો ક્યાં છું’ મા ? આ રહ્યા આ ખીજા બે દીકરા તારા’

‘પણ તમારી બધાની સંભાળ લેવાવાળું કોણ છે ? ભુખ લાગતાં કોણ તમને ચપટી ચોખ્ખા રાંધી દેશે ? તમે સંજે થાક્યા પાક્યા જ્યારે ઘેર આવો ત્યારે એક લોટો ઠંડું પાણી તમારા હાથમાં મુકવા-વાળું અહીં છે કોઈ ?’

‘એ બધા વગર કાંઈયે અટક્યું રહેતું નથી.’

‘હવે જામે અહીં આબ્યા તો ખરાંજ ને. તે અત્રે શું અહીં તારી પાસે રહી ન શકીએ દીકરા ?’

‘કિશ્કુ માથે હાથ મૂકી આંખો નીચી ઢાળી દીધી. જરાવાર વિચાર કરી પછી બોલ્યો-‘તમે કેમ રહી શકશો તેનોજ મને તો વિચાર થયા કરે છે, મા વાર, જોઈશું. એના ઉપર વિચાર કરીશું.’

હવે રાત બધી વીતી છે, મા. લુપ્ત પણ કંકડીને લાગી છે. જો ને રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ છે કે નહીં ?

‘આજ જોઈ. અરે-વહુ-ઓ વહુ !’ કહેતી સૌદામિની રસોઈ તરફ ગઈ.

બધાં જીવો લીધું. એક ઓરડામાં વિમલા સુપ્રકાશ, કિરણ અને સતીશ સુતા. બીજા ઓરડામાં વહુ, અને નાનાં પુત્રપુત્રીને બંધને સૌદામિની સુતી.

વિમલ અને સુપ્રકાશના વિસ્મયનો પાર ન રહ્યો. આ તો નવાઈ જોવું જ ને ! કેટલા દિવસે લાભી આવ્યાં. ને મોટાભાઈ અહીં આવીને આપણી સાથેજ સુઈ ગયા ! બીજી જગ્યા નથી તેથી ? પણ એનો શું કાંઈ પ્રયત્ન ન થઈ શકત ? પહેલેથી કહ્યું હોત તો પોતે જ જગ્યા કાર્યાલયમાં જઈને સુવાનો પ્રયત્ન ન કરી શકત ?

મંત્રરણુ ૨૫ મું

ભાવના અને કર્તવ્ય-કાર્યેષુ મંત્રી

બીજે દિવસે બપોરે જમીને જરા વિશ્રામ કર્યા પછી એક ઓરડામાં એકાંતમાં પતિ-પત્ની એકવાર મળ્યાં.

કિરણ બોલ્યો-‘હવે-હવે આવીજ છો, તો, અહીં રહી જઈશને સુરબાલા ?’

કહીને તેણે ઝટપટ સુરબાલાનો હાથ પકડી લીધો. સુરબાલાએ મોં બીજી તરફ ફેરવી લીધું. હાથ છોડાવવાને પણ જરા જોર તો વાપર્યું, પણ કિરણે બહુજ બળપૂર્વક પકડી રાખ્યો હતો તેથી છોડાવી શકી નહીં, ને પોતે પણ બહુ જોર વાપરી હાથ ખેંચી શકી નહીં. કિરણે કહ્યું-‘બોલ-બોલ કે રહી જઈશ ! હવે જ્યારે તું આવીજ છો-તને તેડી લાવી શકીશ એવો મને મનમાં ભરોસો નહોતો-તું આવીશ એમ પણ ધાર્યું નહોતું-પણ છતાં જ્યારે હવે તું આવી જ છો-’

બહુ પ્રયત્ને આત્મ-સંવરણ કરી રૂંધાયેલે શારે સુરખાલા બોલી-‘મારી આવવાની મરજી નહોતી-’

‘મરજી નહોતી? મરજી નહોતી?—ખરેખર નહોતી? એકવાર પણ મનમાં એમ નહોતું થયું કે તું મારી પાસે આવે? મેં વિચાર કર્યો નહોતો, એનો અર્થ એ કે વિચાર કરવાની ઇચ્છા નહોતી કરી કે તું આવીશ. પણ—છતયિ—છતયિ આ આશા મનના ઉંડાણમાંથી ભેરથી ડોકીયાં કર્યાં જ કરતી હતી કે કદાચ—કદાચ તું આવીશ, તને એકવાર પાછી ભેઠ શકીશ, મળી શકીશ. પણ તે’ શું ખરેખર આવવાની ઇચ્છા જ નહોતી કરી? ખરેખર શું એકવાર પણ તારા મનમાં એવો વિચાર નહોતો આવ્યો કે એકવાર જાહીં આવી મને તું મળી જાય?’

સુરખાલા, નિરવ. એનું મોઢું ફેરવેલું જ હતું. એનું હૃદય આવેગથી ભરાઈ ઉઠ્યું હતું ને આંખો આંસુથી જલોછલ ભરાઈ મધ હતી.

હાલો વડે હોઠ દાબી કાઢપણ ઉપાયે ઉભરાઈ આવતા રૂદનનો વેગ આળી રાખવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન તેણે કર્યો. કિરણે બાલ્યો—‘આવવાની ઇચ્છા નહોતી? ખરેખર નહોતી? ક્યારેય પણ નહોતી? ક્યારેય પણ જરા પણ—રજ માત્ર પણ ઇચ્છા નહોતી થઈ. બાલ, સુરખાલા બાલ, ખરેખર તારા મનમાં જરાય ઇચ્છા નહોતી?’

સુરખાલા ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી. કિરણે તેને પોતાની પાસે ઐચ્છી લીધી, બન્ને હાથો વડે તેને જાતી સરસી ચાંપી. પતિની જાતી સરસું માથું રાખી સુરખાલા કેટલીયે વાર સુધી રડી. કિરણે પણ પોતાનું આસું ભરેલું મોં જાતીયે લાગેલા સુરખાલાના માથા ઉપર રાખ્યું. આખરે ધીરે ધીરે સુરખાલા પતિના બાહુ-પાશમાંથી પોતાને છોડાવી લઈ થોડે દૂર એક ખુરસીને એક છેડે જરા હટીને બેઠી. કિરણે પણ એને છોડી દીધી. પણ હૃદયમાં સહાર બાપી ગયેલા બસલ આલેખ ને—અદમ્ય આકુલ ભાવને દબાવી રાખવાનું કામ

એને માટે દુષ્કર થતું હતું. એના ચહેરા ઉપર જાણે આગ વરસતી હતી, આખો લાલ-ધુમ, દાંતો વડે હોઠ દાખી રાખી કિરણ એસી રહ્યો-‘આવવાની ઇચ્છા નહોતી!-ખરેખર જો ઇચ્છા નહોતી-તો પછી કેમ આવી?’

જરા ધ્રુજતે સાદે-જાણે કેમ એ સાદર્ભા જરા રીસ-અભિમાન ભરી વેદના પશુ ધ્વનિત થતી હોય તેમ સુરખાલા ધીમે નમ્ર આવળે એલી-‘મા કામ રીતે માન્યા નહીં, પરાણે મને અહીં લઈ આવ્યાં.’

‘હું’-

‘જે કામ માટે એમને અહીં આવવું હતું-તે કામ મારા આવ્યા બગર પણ પતી જશે એમ મેં માને કહ્યું હતું.’

‘કામ! કશું કામ? આ રૂપીયા મારા હાથમાં પાછા સીંપવાનું? તે-તમે જોય જણીઓ પોતપોતાની સહી કરી સતીશ મારફત સોઠવી આપત તોયે ચાલત. માને પણ એટલા ખાતર અહીં સુધી પહોંચ્યા માટે આવો પડ્યો?’

‘માએ કહ્યું કે તે તમને એકવાર એમની આખોથી જોઈ ગયા સિવાય રહી શકતા નથી.’

‘ને તું-તું-રહી શકત ખરું ને? હા-એ મારી મા છે. પણ તું મારી કંઈ નહીં ખરું ને સુરખાલા?’

કિરણનું ગળું રૂંધાઈ ગયું-આખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. ઉઠી ઉભો થઈ આરડામાં આમ તેમ જોયાર વાર આંટા મારી બારણાં આલી થોડી વાર સુધી બારણાંમાં ઉભી બહારની દિશા તરફ જોઈ રહ્યો. પછી બંને આખો લુછી, બારણાં પાછાં બંધ કરી વળી પાછો તે આરડામાં આવ્યો ને બેસ્યો. કાલ સાંજ ટાણે જ્યારે ઝાડને જાણે એટલો હતો ને સતીશ આવ્યો ત્યારે મેં રવખેત્રે નહોતું ધાયું’ કે તમે સાથે આવ્યા હશે. જ્યારે જાણ્યું ત્યારે વાવાઝોડાની ખીકથી-માન ખીકથી-તમને હોડીમાંથી જલદી ઉતારી લેવા દોટ ચૂકતો આવ્યો, હોડીમાંથી ઉતારી તમને જ્યારે આ ઘરમાં લઈ આવ્યો ત્યારે-ત્યારે-

મને એમ લાગ્યું કે રસ્તાના બીખારી એવા મને આજ અચાનક કોઈ રાખનું રાજ મળ્યું! ને આજ-આજ લાગે છે કે તે બધું આતશ-બાજની જેમ ક્યાંય ઉડીને અંતર્ધાન થઈ ગયું! જે રસ્તાનો બિખારી હું હતો-ખરેખર હું રસ્તાનો બિખારી જ ને? ને રસ્તાનો બિખારી છતાં હું રસ્તામાં ઉભો તો હતો. પણ આજ મારા હાથપગ ભાંગી પડ્યા છે ને હું રસ્તામાં અનાથ અસહાય બની ધૂળ ફાકતો પડ્યો છું!

બંને હાથ વડે પોતાનું મોં ઢાંકી ઈશ મુરખાલા રડવા લાગી. કિરણ બોલ્યો-‘શા માટે આવી ત્યારે? જો અહીં રહેવુંજ નહોતું, તો પછી બાવી શા માટે? મને લાગે છે-મને લાગે છે કે, તમે ન આજ્ઞા હોત તો વધુ સાફ હતું.’

‘હા’

‘થોડીવાર મુરખાલા તરફ અધીર આતુર નજરે જોઈ રહી વળી પાછો કિરણ બોલ્યો-‘ખરેખર તું અહીં નહીં રહી જાય મુરખાલા?’

‘ના’

‘વાર, ત્યારે જા! ભલે પાછી જા! તમારા આ રૂપીયા પૈસા બધા પાછા લઈ જાવ! એમાંથી કંઈયે-એક પાછ પછુ હું લઈ જ નહીં, લેવાનો નથી-લઈ શકીશ નહીં!’

‘પછુ એ રૂપીયા તો તમારાજ છે ને’.

‘ના, એક દિવસ મારા હતા પછુ તે તો આપી દીધા. હવે એ તારા છે. તારા રૂપીયા હું શા માટે લઉં? તું મારી કોણ, મુરખાલા?’

‘જો હું તમારી કોઈ નહોતી તો આટલા રૂપીયા મને આપ્યા તો શા માટે?’ મુરખાલાએ ઉંચી આંખ કરી કિરણ તરફ જોયું. આંસુ બરેલા ચહેરા ઉપર જરા હાસ્ય પણ ફરક્યું. કિરણ બાકુળ ભાવે બોલ્યો-‘ના, ના, હવે વધુ બાળ માં મુરખાલા! પડ્યા પર પાડુ ના ખર. જખમો ઉપર મીઠું છાંટ મા. તને આપ્યા-ગમે તેમ સમજીને આપ્યા. પણ આજ-આજ-’

પ્રથમની પેઠેજ જરા હસીને મુરખાલા બોલી-‘ને એ જમ-જમમાં કાંઈ જૂલ થઈ હોય-તો તમે ખુશીથી તમારા રૂપીયા પાછા પણ લઈ શકો છો. ને બધાય રૂપીયા કાંઈ મને એકલીને તો નથી આપ્યા ને. તમારી માતો પણ એમાં અરધો ભાગ તો ખરોતે. મા પણ તમારાં કાંઈ (સમાં) નથી એમ તો તમે-તમે નહીં કહી શકાને.’

‘ના કાંઈ-કાંઈ માફ કાંઈ જાયું નથી. હું એકલો અટલો સાવ નોધારો રસ્તાનો ક’માળ ભિખારી છું!’

‘પણ રસ્તાના ભિખારીનેયે રસ્તા સાથે લડાઈ કરતાં ચાલવું તો પડેને-’

‘ચાલી શકશે ત્યાં મુધી ચાલીશ. ભિખારીની પેઠેજ ચાલીશ. ને જો સફળ થઈશ તો પણ ભિખારીની જેમજ લડાઈ લડીને સફળ થઈશ. પણ એટલા માટે આટલા બધા રૂપીયા-કાંઈની દયાનું દાન સમજીને હાથમાં લે નહીં લઉં!’

મુરખાલા-‘જિ: ૧ પામલની માફક આમ ઘેલાં શું કાઢ્યાં કરતા હશે? દેશને માટે આવડા મોટા કામનો સંકલ્પ કરી ભાર ઉપાડ્યો-’

‘ચલામાં પડ્યું એ કામ! પોતાનું જીવન જો આમ બળી-જળીને ખાખ-’

‘જિ:-જિ:-શું બોલો છો તમે? કાલે જો વાતો સતીશભાઈ પાસે કરતા હતા, એ બધી આટલીવારમાં બૂલી ગયા? તમારું પોતાનું સુખ જ એટલું બધું મોટું સમજો છો, દેશ કરતાંયે?’

‘હું સંન્યાસી સાધુ નથી-મને પોતાને પણ સુખ તો જોઈએજ ને! ખૂબ ઝાઝું સુખ જોઈએ છે. હા. નાનો હતો ત્યારે ગીતા વાંચતો હતો-કર્મ-સંન્યાસનો અધ્યાય વાંચ્યો છે. પંડિત મહાશય એનો અર્થ સમજાવતા-વાંચતા-સાંભળીને બહુ આનંદ પણ થતો હતો. પણ એ સાધના મારે નથી સાધવી. એવડા મોટા સંન્યાસીનો હું અધિકારી પણ નથી. કામ ભલે ને જમે તે કરૂં, પણ સુખની ઇચ્છા

તો જરૂર કરે. શા માટે ન કરે? મને તે કામ બહેને કરીએ તો, તે કરતાં જતાં પણ સાથે સાથે સુખ ભોગવવાનો સમય શું ન મળે?

‘સમય કદાચ મળી શકે, પણ બધાયના ભાગ્યમાં એ સુખ લખાયલું હોતું નથી. તો પછી આ કામમાં જ-એ કામ કરવામાં પણ ક્યાં એણું સુખ છે?’

‘છે, સુખ છે. હું ના નથી કહેતો. પણ ફક્ત એટલાથી જ મારા જીવને સંતોષ મળી શકે તેમ નથી-ના, તે મળી શકે તેમ નથી, સુરખાલા! તને મેં કહ્યું ને કે આ સાધના મારે માટે નથી-એવી સાધના કોઈ દિવસ સાધી પણ નથી ને સાધવાની ઇચ્છા પણ નથી. એ સાધનાથી બહાર રહેલું સુખ પણ મને જોઈએ છે. જે વસ્તુની પ્રબળ આકાંક્ષાથી મારે પ્રાણ તરસ્યો બની અકળામ ઉઠ્યો છે, તે-તે-વસ્તુ ફક્ત તું જ મને આપી શકીશ! ને આ કામ. એ કામમાં પણ એકાદ જેને પોતાની કહી શકાય, એવી વ્યક્તિની સહાયતાની પણ જરૂર હોય જ ને. તે તું જ બની શકે ને સહાયતા પણ કરી શકે.’

સુરખાલાએ મોં બીજી દિશામાં ફેરવી લીધું.

કિરણે પૂછ્યું-‘ત્યારે ખરેખર તું અહીં નહીં રહી બધા સુરખાલા? મારી બની મારા આ કામમાં મને સહાયક બની-મારી સહયોગિની બની તું રહી શકીશ નહીં? સાચું કહેજે’

આખો લૂછતી સુરખાલા બોલી-‘રહી શકું ખરી? તમે-તમે જ કહો કે તમે મને રાખી શકશો?’

‘જરૂર રાખી શકું-રાખી શકીશ જ-રાખવી પડશે જ-નહીં તો-નહીં તો કોઈ કામ જ મારાથી નહીં થાય. હું જીવી પણ નહીં શકું. પામજ બની જઈશ!’

સુરખાલા-‘કાલ રાતે જ્યારે તમે વાતો કરતા હતા, ત્યારે ખામણીની એથે ઉભાં રહી મેં તે બધી વાતો સંભળી હતી. મને તે વખતે ભાગ્યું કે, આ દુનિયાનાં હવા-પાણી છોડી દઈ તમે બહુ જ એ-બહુ-બહુ-ઉંચે ઉડી રહ્યા છો. એ બધું તમે શા આધારે શો

નિશ્ચય કરીને બોલતા હતા તે હું જાણતી નથી. પણ ત્યારે ક્ષણભર પણ તમારા મનમાં શું એ વિચાર આવ્યો હતો કે, હું તમારી સંજિની થઈ અહીં રહીશ. ને ફક્ત એજ બળને આધારે તમે આવડા મોટા કામની જવાબદારી ઉપાડી લેવા તૈયાર થયા છો ?

આંખો નીચી ઢાળી કિરણ નીરવ ઉભો રહ્યો. સુરબાલા બોલી - 'ને આ મહત્ત્વ કાર્યની કલ્પના પણ ફક્ત ગઈ કાલે જ અમારા અહીં આવ્યા પછીજ તમારા મગજમાં ઉઠી છે એમ પણ હું ધારતી નથી. પ્રથમ જ અહીં તમે આવ્યા પછી ધાણું કરીને તરતજ તમે આ કાર્ય માટે વિચાર કરતા થયા છો ખરું ને ?

કિરણ-‘હા, એ વાત સાચી છે ખરી. ને કાલ-ના-બરાબર તારી બાબતનો વિચાર પણ એ ખ્યાલ આવ્યો ત્યારે નહોતો કર્યો. પણ કાલ અને આવજ વચ્ચે તફાવત--’

‘તે તફાવત શાથી થયો ?’

‘તું પાપાણુ હૃદયની છો ! એ તું નહીં સમજી શકે ! કાલ તને મેં નજરે જોઈ પણ નહોતી. ને તને એકાંતમાં મળવાનો સુયોગ પણ નહોતો મળ્યો. પણ આવજ-ના, આવજ હવે મારી ધીરજ રહેતી નથી. ખરેખર મારી ધીરજ ખૂટી છે ! બોલ. જલદી બોલ સુરબાલા ! તું અહીં રહીશ-મારી-મારી થઈ-મારી સાથે-મારા આ ગરીબ અંધારા ઘરમાં તું અજવાળું પાડતી રહીશ ? જો તું રહેવાને કબુલ થાય-તો જ હું બધું કરી શકીશ. નહીં તો-નહીં તો-જો શક્તિ હતી-જો યોજના થી હતી-તે બધી ભાંગી પૂટીને ભૂકેભૂકા થઈ જશે. બોલ સુરબાલા-બોલ રહીશ ને !’

બોલતાં બોલતાં કિરણે સુરબાલાની પાસે જઈ વળી પાછો તેનો હાથ જોરથી પકડ્યો. તેને પોતાની છાતી સરસી ખેંચી ને અત્યંત આવેગથી તેને પોતાના બાહુપાશમાં જકડી લઈ બોલ્યો-‘ના, સુરબાલા ! હું તને હવે જવા નહીં દઉં-આવી રીતે આવી રીતેજ-તને મારી છાતી સરસી રાત ને દિવસ જકડીજ રાખીશ ! તું જઈ શકીશ નહીં-ને હું તને જવા નહીં દઉં !’

પ્રકરણ ૨૬ એ

અપૂર્વ ત્યાગ

બહારથી સુપ્રકાશે મોટે સારે કહ્યું: 'મોટા ભાઈ ! ટપાલીઓ આવ્યો છે, રજીસ્ટર કામળ છે.'

કિરણ સુરખાલાને બાહુપાશમાંથી મુક્ત કરી બારણા ખોલી પોતે બહાર આવ્યો. સુપ્રકાશે કહ્યું: 'એ પત્રો આવ્યા છે તેમાંના એક રજીસ્ટર છે.'

રજીસ્ટરની પાવતી સહી કરી કિરણે સુપ્રકાશને આપી, રજીસ્ટર પત્ર ઉપરની છાપ જોઈ. તે કલકત્તાની હતી, પણ મોકલનારનું નામ પરખીડીયાં પર નહોતું. ને હસ્તાક્ષર પણ કિરણ જાણખી શક્યો નહોતો. ખીજો પત્ર અલ્લાહાબાદથી આવ્યો હતો. એને લાગ્યું કે એના ભુતનાં કારખાનાના માલિકનો એ પત્ર હશે. ઓરડામાં બાવી કિરણે પત્ર વાંચ્યો, કારખાનાના મોટા મેનેજર સાહેબે લખ્યું હતું કે જોમને એવા સમાચાર મળ્યા છે કે કિરણનું મન કાંઈક બદલાયું છે અથવા બદલાય એવો સંભવ છે ને જો તેને નોકરી પર પાછો રાખવામાં આવે તો તે કદાચ પાછો દાખલ થાય. એને પાછા જોડાવાનો વિચાર હોય તો એ લોકો ખુશીથી એને પાછો દાખલ કરી એને એનું પૂર્વનું કામ પાછું સોંપશે, ને તે માટે એ લોકો કિરણને થોડો સમય આપી તેટલો વખત થોભવા પણ રાજી હતા વગેરે. તે પછી કિરણે રજીસ્ટર પરખીડીયું જોયું. વાંચતાં વાંચતાં એનો ચહેરો ઝાંખો-બળ પડી ગયો, એના ધૂનતા હાથમાંથી પત્ર નીચે જમીન પર પડી ગયો.

સુરખાલાએ પુછ્યું: 'કાનો પત્ર છે ?'

કિરણ-‘એક પત્ર જેમને ત્યાં હું પ્રથમ નોકરી કરતો હતો તે કારખાનાવાળાઓનો છે.’

‘શું બંધ છે ?’

‘લખે છે કે ને હું પાછો નોકરીમાં જોડાવા રાજી હોઉં તો એ લોકો મને મારી જગ્યા પાછી આપવા ખુશી છે. હું પાછો જોડાવા રાજી છું એ વાત એમને કોણે કહી દશે ?’

‘પાછું નોકરી પર દાખલ થવું છે ?’

‘ના.’

‘પણ જવું હોય તો જમ શકો છો.’

‘જમ શકું છું, પણ જવું નથી.’

‘ને આ બીજો પત્ર ?’

‘એમાં લખ્યું છે-લખ્યું છે-એ લોકો કલકત્તે આવી પહોંચ્યા છે. ને અહીં આવે છે-’

‘જરાવાર કિરણ સામું જોઇ રહી ધીરેધીરે સુરખાલા બોલી-
‘આવે છે-એ લોકો-એ લોકો એટલે કાણ કાણ છે ?’

ઝોરગનાં આરણ્ય ખુલ્લાં જ હતાં. ચિત્રવત્ ઉદાસ ભાવે કિરણે જહારની તરફ જોયું, ને એ તરફ એમને એમજ જોઇ રહી જવાબ દીધો, ‘એ લોકો એટલે મારા સહરા, મારી સાસુ, ને-ને-વરણા-’

સ્થિર નજરે થોડીવાર પતિ સામું જોઇ રહી સુરખાલા બોલી-
‘ને તમે તો-મારા સાંભળવા પ્રમાણે-અહીં આવ્યા ત્યારે વરણાને પત્ર લખતા આવ્યા હતા કે, એની મરજી હોય તો તે અહીં આવી શકે છે.’ ખરું ને ?’

‘હા.’

સુરખાલા-‘ને હું પણ જાણતી હતી કે, તે આવશે જ-’

‘તું જાણતી હતી ? કેવી રીતે જાણ્યું તે ?’ કહી કિરણે સુરખાલા સામું જોયું અને વિરમચક્રી નજરે એની સામે તાકી રહ્યો. આંખો નીચી ઢાળી દમ ધીરેધીરે સુરખાલા બોલી-‘આવ્યા વગર રહી શકે ખરી ? તેથી જ હું કહેતી હતી કે હું અહીં વધુ રહી શકીશ નહીં ને તમે પણ મને રાખી શકશો નહીં.’

સહેજ ઉરકરાટભર્યા સાદે કિરણ બોલી ઉઠ્યો-‘શા માટે નહીં રાખી શકું ? ને તું પણ શા માટે ન રહી શકે ? એ લોકો આવે તો ભલે આવે. એમાં તને અહીં રહેવામાં હરકત શી છે ?’

‘હિઃ ! એમ પણ બનતું હશે કાંઈ દહાડો ?’

દાંત વડે હોઠ કરડી જરા ભર્વા ચઢાવી કિરણ જરાવાર ચૂપ રહ્યો. પછી બોલ્યો-‘એ લોકો આવે છે-તે અહીં રહેવા માટે આવતા નથી. ને ઓશીસનો આ પત્ર-એ નીલાંબર બાણુની યુક્તિનું પરિણામ છે.’

સુરબાલા બોલી-‘હા, તમને પાછા અલ્લાહાબાદ ખેંચી જવા તે જરૂર પ્રયત્ન કરેજને, પણ તમે જો ન જાઓ, તો-તો-એ (વરણા) શું ખરેખર તમને છોડીને અહીંથી પાછી જઈ શકશે ?’

‘રહી પણ શકે તેમ નથી. તે અહીં આ પરિસ્થિતિમાં રહી’ શકે એવું છે જ નહીં ને વળી-ને વળી-એની તખ્તીયત પણ લથડી મઠ છે. દુહ્યમાંથી નીકળતા નિસાસાને કિરણે દબાવી રાખ્યો.

સુરબાલા-‘તે તમારે એની તખ્તીયતની સંભાળ પણ લેવી જોઈએ.’

‘સંભાળ લેવા માંગતો હતો. પણ લઈ શક્યો નહીં, લેવા દીધી નહીં. ફેકટની અદેખાઈની આગમાં-’

‘ફેકટની ?-જાણેસાચ ફેકટની તમે કહી શકો છો ? ને તમારું પોતાનું મન-’

‘મારા મનમાં ગમે તેમ હોય-એ બધું મનમાં દબાવી રાખી, દેશમાંથી પાછા ગયા પછી એને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો હતો. પણ કાંઈ વળ્યું નહીં.’

‘વળત-જો-જો-’

‘હા, જો પ્રથમની માફક તમને સાવ ભૂત્રી ને-અવમણીને રહ્યો હોત તો, ને તમને કાંઈ ખરચી ન મોકલત તો.’

‘તે મને તેમ હો, હવે એ બ્યારે અહીં આવે જ છે ત્યારે-’

‘ત્યારે શું ? તું કહેવા માંગે છે ?’ કહી કિરણે તીક્ષ્ણ નજરે સુરબાલા સામું જોયું. નજર નીચી ઢાળી દધ સુરબાલા બોલી-‘તે

પાછી નહીં જ જાય. શરીર સાફ નથી તેથી શું થઈ ગયું? અહીં રહેશે એટલે તખીયત સુધરી જશે.’

‘સુધરી જાય તો સાફ. ને રહેવું હોય તો બલે રહે પણ. —પણ તેથી તું શા માટે ન રહી શકે? તું પણ મારી જી છો. તને પણ હું પરણ્યો છું ને. તારોયે શું કાંઈ હક-દાવો નથી?’

‘ના હવે કાંઈયે નથી?’

કિરણ—‘બંને જીઓને જો હું પરણ્યો જ છું—’

‘બંને એક સાથે રાખીને ધર-સંસાર ન ચલાવી શકાય.’

‘તારો સાવ ત્યાગ પણ કેમ કરી શકું સુરખાલા?’ કિરણનો અવાજ ધ્રુજતો હતો. સુરખાલાએ મોં ફેરવી લીધું. થોડી વારે ધીરે ધીરે તે બોલી—‘એ વાતનો વિચાર કરવાનો હવે વખત નથી. ત્યાગ—તે તમે મનથી તો મારો ત્યાગ કર્યો નથી ને.’

‘ના, મનથી નથી કર્યો. નથી કર્યો—કરી શકીશ પણ નહીં. ને એ વસ્તુને કદાચ તું તાફ મહાભાગ્ય માની શકે પણ હું તેથી રીખી-રીખીને—તલ તલ બળી બળીને મરીશ. હૃદયથી તેમજ બહારથી એકરૂપે હું તને મારી કરવા—મારી પાસે જ રાખવા માગું છું.’

‘પણ—તે તમે કરી શકશો નહીં.’

‘ને જો—જો તેમ કરી શકું, કોઈ પણ ઉપાયે એ બનવું સંભવિત હોય તો તને શો વાંધો છે સુરખાલા?’

‘મને? મને?—એ સવાલ મને શા માટે પૂછા છે? તમારા મનને—’

‘તો પણ—કહે, તું કહે? એક વાર તું કહે?’

‘એ (વરણ) પોતે જો મને અહીં રાખવા રાજી હોય તો, એની દાસી—બોલી થઈને પણ હું રહી શકત—’

સુરખાલાએ આંખો લૂછી. કિરણ પણ રડી પડ્યો.—થોડી વારે મન કંટાળી કરી તે બોલ્યો—‘ના, એ તને અહીં સાથે રાખવા રાજી નહીં થાય. એ રાખી શકશે નહીં—જો કે તને રાખવાનો કે ન રાખવાનો એને કોઈ અધિકાર નથી. કારણ કે, તું મોટી છો, હું પહેલાં તને જ પરણ્યો છું.’

સુરમાલા—‘એ લોકો ક્યારે આવે છે ?’

‘કાલ સાંજે. રોજને માણસ સામું મોકલવા લખ્યું છે.’

‘જે માણસ કાલે રોજને જવાનું હોય એની સાથે અમને પાછા મોકલી આપો !’

‘ના, કદી પણ નહીં ! જે આવે છે તો બલે આવે. રહેવું હોય તો બલે રહે. પણ તેથી તમે અત્રે આવ્યા છો—તેમને એની બીકથી પહેલેથી જ અહીંથી રવાના કરી દઉં ? ના, ખોળીમાંમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી એ નહીં બને, સુરમાલા !’

કહી કિરણ બહાર ચાલ્યો ગયો. બારણાં પાસે જમ્મ વળી પાછો ફરીને બોલ્યો—‘હા, હમણાં માને આ વાત કરતી નહીં. એને જે રહેવું હશે તે આવતી કાલે હું બધું સમજાવીને કહીશ.’

પ્રકરણ ૨૭ મું

મંત્રણા

બહાર નીકળી કિરણ પેલા જાડ નીચે જમ્મ બેઠો. તે વખતે અંધો સારો પડી રહ્યો હતો. હરીયો તમાકુ ભરી હોઠો મૂકી ગયો હતો. બધી વાર સુધી બેઠે બેઠે કાષ્ઠવાર જોરથી તો કાષ્ઠવાર ધીમેથી પુકા મારી કિરણે હોઠો તાણ્યો ને મનમાં અનેક તર્ક—વિતર્ક કર્યા. કાષ્ઠ મોટી આફતમાંથી બચવાનો રસ્તો નહીં દેખાડી શકતી હોય છતાં તમાકુમાં એ ગુણુ તો છે કે તે ચંચલ મનને ધણું જાંત બનાવી શકે છે, ને પોતાનું શું કર્તવ્ય હોય શકે તેનો ધીરજથી વિચાર કરવાનો મનુષ્યને થોડો વખત આપે છે. કિરણનું મન પણ ધણું જાંત થયું અને હવે પોતે શું કરવું જોઈએ તેનો પણ એણે લમલમ નિશ્ચય કરી લીધો હતો. તે હવે ઉડી ઉભો થઈને કચેરી (કાર્યાલય) તરફ ગયો. બપોરની વામકુક્ષી કરી લીધા પછી ધરની બહાર નીકળી સુખમય બાણુ પણ તે વખતે જાડ નીચે બેસીને તાઝફૂટનું

સેવન કરી રહ્યા હતા. ત્યાં જઇને બેસતાં બેસતાં કિરણે સૌથી પહેલાં પોતાના હાથમાં દશ હજાર રૂપિયા કેમ આવી પડ્યા તેની ખબર કહી સંભળાવી. સુખમય બાપુ તો આનંદના આવેશમાં કુદકે મારીને ઉભાજ થઇ ગયા.

‘શું કહો છો બાપું!—એકદમ દશ દશ હજાર રૂપિયા! ને આટલા બધા રૂપિયા તમારી મા અને તમારી સ્ત્રી પાસે હતા! ને તમે મૂઢી વગર—તમે કાણુ છો તે કહો જોઈ બાપું! તમે પેલી વાર્તાની ચોપડીમાં વણુવેલ ‘રૂપકથા’ના રાજપુત—’

‘વેશપલટો કરી અહીં આવ્યો છું ને—ક્યારે ફટ કરીને પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ પ્રકટ કરું ને કરીને તરત જ મારું આ રાજ્ય કબજે કરું. હાવ લશ્કર બધું તેજ વખતે હાં-હાં કરવું ક્યાંયથી ઉતરી પડે—કદાચ વિમાનમાં ઉડીને! એમને!—’

સુખમય બાપુ હસતાંહસતાં બોલ્યા—‘તે જાવ—લશ્કર ભલે ન આવ્યું હોય, પણ માણસ જેવાં માણસો તો કુમક લઇને મુઢોંચી આવ્યાં છેજ ને, અને આ રાજ્ય—તે આ રાજ્ય કબજે કરી બેસશે જ તો બાપું! જરૂર કબજે કરી બેસશે! કબજે લઇ બેઠા છો એમ કહીએ તો પણ ચાલે.’

‘એ તો હજી ધણી વાર છે મોટા બાપું! દાનમાં મળેલા માત્ર દશ હજાર રૂપિયાનું કાંઈ કામ નથી.’

‘જેની મા અને સ્ત્રી આવીને આમ દશ હજાર રૂપિયા વગર સંકેતે દષ્ટ શકે તેની પોતાની પાસે—’

‘કાંઈ નથી રાખ્યું’ મોટા બાપું. ફક્ત આ બે હજાર રૂપિયા હતા—તેમાંથીયે જ્ઞાત સૌંદર રૂપિયા તો ખરચાઇ ચૂક્યા છે.’

‘ઉંહું—એ હું હવે માનું નહીં, એમાં કાંઈક ભગદપટ છે, એ બની શકે જ નહીં. હા, હવે મને યાદ આવે છે. તે દિવસે તમે કહ્યું હતું—‘પ્રથમ આ બધી વાતનો વિચાર નહોતો કર્યો—નહીં તો જેટલા રૂપિયાની જરૂર હોત તેટલાનો પ્રયત્ન કરી શકાત, તે હવે કેટલા દિવસ આ

સંતાકુકડીની રમત રમશો? બધું ચોખ્ખો ચોખ્ખું કહી જ નાંખોને ભાઈ? હવે હું એટલું તો જાણી શક્યો છું કે તમે કોઈ રોડ-ખોડ તો નથી જ’.

જરા હસીને કિરણ બોલ્યો—‘બધું સાંભળશો?—હા બધી વાત ખુલ્લેખુલ્લી તમને કહેવી જ પડશે. પણ એવડી બધી મોટી આશા પણ બાંધજો માં-કોઈ ગમે તે હોય ને ગમે તે થાય. હાલ તુરત તો પહેલું કામ—’

‘ઝટપટ કરી નાંખોને ભાઈ? હાલ તુરતનું પહેલું કામ જલદી મતાવી લેવું સાઈ. તે પછીનાં કામની વાત વળી પછી કરશું’.

‘તમારા શેઠની કંપનીની જે મોટર લોય છે—’

‘લોય? અરે બાપરે બાપ! તે એમજ વાત કરોને મારા ભાઈ! ત્યારે શું હું બિટું કહેતો હતો, રાજકુમાર! લક્ષ્મીજી સાક્ષાત્ હાજરાહજુર આવી પહોંચ્યા છે, ને તરતજ એમને લઇને શોખની એક સફર—જેને તમે અંગ્રેજીમાં શું કહો—હા—અરે પેલી પ્લેઝર ટ્રીપ (Pleasure Trip) ખરું ને?’

હસીને કિરણ બોલ્યો;—‘ના—ના ઘોષ મહાશય! એવું તેવું કાંઈ નથી. તમારી જે લક્ષ્મીદેવી છે તે એકદમ ગામડા ગામની ગામડીઓ વધુ છે. કદાચ અત્યારે ઘરમાં શાકભાજી સુધારતી હશે કે શિલા-પથ્થર ઉપર કાંઈ ચટણી કે મરીમસાંભો વાટતી હશે. રાતે પણ આટઆટલા માણસોને ખવડાવવું પડશે ને?—એજ એ લક્ષ્મીદેવીએ સ્વયં સ્વીકારેલું કામ છે. એ બધી શોખીન સફરો એની સાથે ન થાય.’

‘ત્યારે કાની સાથે થાય?’

કિરણ મરક મરક હસ્યો. એને વડજાની વાતજ યાદ આવી હશે. ચહેરા ઉપરનું હાસ્ય જોઈ સુખમય બાણ બોલ્યા: ‘આ મનમાં મરક મરક હસી રહ્યા છો શું હકીકત છે કહી નાંખોને જલ્દી?’

‘ગમે તે હકીકત હોય પણ કામ તાકીદનું છે. લોય નહીને પેલે ખાર છે ખરું ને?’

‘હા, ત્યાંજ પડી છે. શેઠિયાઓમાંથી એ ત્રણ જણ અહીં આવવાના છે તેથી આવશે ત્યારે આ લૌચમાંજ નહીં પાર ઉતરી અહીં આવશે. ને લૌચમાંજ ફરી ફરીને બધું બેશે.’

‘એ લોકો ક્યારે આવવાના છે?’

‘આ-એકાદ અઠવાડિયામાં આવશે, હવે આવવાના દિવસો નજીક આવતા જાય છે. ને વળી તમારી વાત પણ બધી વિગતવાર જાણી હતી ને. જવાબમાં એમણે જણાવ્યું છે કે-આ કાલજ પત્ર આવ્યો-તેઓ આવીને તમને મળશે ને બધી વાતચીત કરશે.’

‘હૂં-ત્યારે ત્રણ-ચાર દિવસ હમણાં મને એ લૌચ મળી શકે ખરી?’

‘પ્રુશીથી, પણ કરવું છે શું?—ક્યાંય જવાની મરજી છે કે શું? ફરવા બહાને કે કામે ક્યાંય જવું છે? શું કામ છે? કહી નાખોને જલદી!’

‘મારે ક્યાંયે જવું નથી, પણ—’ કહી વળી પાછો ફિરણ ખરા હસ્યો.

‘શું, છે શું! તે આમ મલક્યા કરો છો—મને જાણે છે કે હજી કાંઈક રહસ્ય—’

‘રહસ્ય! હા, રહસ્યજ તો વળી. કેટલાક અતિથિ આ તરફ આવે છે. એ લોકો બહુ મોટા માણસ છે. આ આપણા દેશી વહાણો કે હોડકાંઓમાં એમણે કાંઈ દિવસ પગ સરખાવે પણ મુક્યો હોય એમ હું ધારતો નથી.’

‘એ-એ...મ! આ તો ધીમે ધીમે કાયળામાંથી બિલાડું નીકળવા માંડ્યું! વાર એ લોકો કાંઈ રાજ-મહારાજ-હજુરના મિત્રો કે આજખાણવાળા તો નથી ને?’

ફિરણ હસતો હસતો બોલ્યો, ‘હજુર મહારાજના મિત્રો હોત તો એમને લૌચની જરૂર ન પડત, એ લોકો નાવકાં કે હોડકાંમાં આ કાંઈ આવી શકત.’

‘ત્યારે કાણુ છે એ લોકો ?’

‘જે લોકો આવે છે તે કહેયુંજ પડશે-કહીજ દઉં ત્યારે હવે ? આવે છે મારાં સાસુ ને સસરા, ને એમની સાથે-મારી સ્ત્રી-’

‘સ્ત્રી !’ સુખમય બાણુ આંખો ફાડીને વિસ્મિત નજરે જોઈ રહ્યા.

‘સ્ત્રી ? તે એક સ્ત્રી તો અહીં હાજર છે ને !’

અહીં હાજર છે તે સિવાય પણ એક બીજી છે. મહોની વિપરીત દશામાં મેં જે સ્ત્રી પરણી લીધી છે.’

‘જોહો એ...એમ છે ! વાર પછી ?’

‘પછી-પછી તો એક નાટકનું આખું કથાનક છે. આ હમણાં જે અહીં છે, તે પિતાશ્રીએ મને પરણાવી હતી. હું તે વખતે ફેશની, મીઠાણ ને હાલના જમાનાના રોમાન્સથી ભરપૂર હતો. મને એ પસંદ ન પડી. હું એને તણને ચાલ્યો ગયો.’

‘હું ! ને જમને તમને મનગમતી ફેશની, મીઠાણ અને હાલના જમાનાના રોમાન્સથી ભરપૂર આ બીજી સ્ત્રી સાથે પરણ્યા ખરે ?’

‘હા, મોટા ધરની રૂપાળો કન્યા પણ ખરી ને લગ્ન પહેલાં કાંઈક વાતચીત પ્રવાનુરાગ ભાવ-પ્રેમ પણ કાંઈક થયેલાં, નિશાળમાં હું બહુ તેજ અને હુશીયાર છાત્ર હતો. સારા ગુણાંક મેળવી એ જીનીયરની પરીક્ષા મેં સફળતાથી પાસ કરી. યુક્ત પ્રાંતના કોઈ કારખાનામાં સારી નોકરી પણ મળી ગઈ. સંઘા કામમાં મારું જ્ઞાન જાર પહોંચતું હતું તેથી જે ચાર નવી યુક્તિઓ શોધી સંઘાકામમાં સુધારાવધારા કર્યા. આ ખજર બહાર ફેલાતાં બીજાં એક મોટા કારખાનાના શેડીયાઓએ મને બોલાવ્યો. અર્ધા ખરચની જોગવાઈ જો હું કરું તો બીજા અર્ધા ખરચ પોતે આપવાનું કહી મને વિલાયત મોકલવા એમણે પ્રસ્તાવ કર્યો. ત્યાં જમને કોઈ એક મોટા કારખાનામાં કામ કરી સંઘાકામમાં વધુ હુશીયારી અપાદન કરી આવવા માટે મને ત્યાં

મોકલવો હતો. પાછો આવતાં મોટા પગારની નોકરી આપવાનું પણ કહ્યું. તે વખતે એમના કારખાનામાં કાંઈ ગોરા જાહેજ ઇન્જનીયર મેનેજર તરીકે કામ કરતો હતો. વિલાયતમાં ક્યાં જવું, કાને મળવું અને શું શીખવું, કેમ શીખવું એ બધી વાતની તેણે મને સમજ પાડી ચીઠી-પત્રી લખી બધા પ્રબંધ કરી આપ્યો.'

'હું! ને લવિષ્ય ખૂબ ઉજળું જોઈ એમણે રાજ થઈને સહજમાં એમની કન્યા તમને પરણાવી દીધી, ને બાકીનું આરધું ખર્ચ પણ આપ્યું હશે પણ છતાંયે એકવાર તો તમારા લગ્ન થયાં હતાં—'

તે એ લોકો જાણતા જ નહોતા. એ લોકોએ કાંઈ પૂછ્યું ગાછ્યું નહીં ને-મેં પણ વિચાર કર્યો કે હું તજીને તો આવ્યો છું—'

'પણ ત્યારે વળી પાછી એ નવીને તજ દઈ આવી સરજ મોટી નોકરી છાડી દઈ આ વનવગડામાં ખેડુ બનવા કાં આવ્યા ?'

એક નિઃસાક્ષી નાંખી કિરણે જવાબ આપ્યો—'એ બધી બહુ લાંબી વાત છે ઘોષ મહાશય ! બીજાં લગ્ન કરી સુખી ન થયો, બચત પણ નહોતી, ઘરખરચ બહુ ભારે હતું. બહુ જ દુઃખમાં કેટલાંક વર્ષો વીતાવ્યાં. તે પછી એવી એક ઘટના બની ગઈ કે જેથી મારા પ્રથમ લગ્નની વાત છતી થઈ, ને સાથે સાથે જ મને ખબર મળી કે મારી તજ દીધેલી આ મારી મા સાથે મારે ઘેર જ (મારા પિતાને ઘેર) રહેતી હતી. ને એના ગુણોની તો કાંઈ વાત જ ન થાય, મારી મા, મારાં ભાઈ બહેન બધાયે દેશમાં રહેતાં હતાં, મેં કેટલાંક વરસ સુધી એમની કાંઈયે સંભાળ લીધી નહોતી. આ ઉપરથી તમે હવે સમજી શકશો ઘોષ મહાશય ! કે હું કાંઈ સીધો જાદો માણસ-સજ્જન માણસ નહોતો—'

'પણ હવે—'

'સુધર્યો છું. બહુ ઠોકરો ખાઈ ખાઈને-ને-ને તે મારી તગથેલી સ્ત્રીના ચરિત્ર-મહિમાના પ્રભાવથી જ સુધર્યો છું. આ ઘટના પછી મારા મનનું ખેંચાણ એની ઉપર થયું, તે છતાં બીજાને

તજીને પહેલી સાથે ધરવાસ કરવાનો કોઇ ઉપાય જણાયો નહોતો. પહેલી જી પણુ આ વાતમાં રાજી નહોતી. આ તરફ નવી (ખીજી)-એ એવો તો ઉપાડો લીધો કે કહેવાની વાત નહોતી ઘોષ મહાશય ! હું તો ત્રાહિ-ત્રાહિ પોકારી ગયો-એનું શરીર સાંડું નહોતું રહેતું એ સાંભળી એની મા આવી. મને દેવાઇ શકે તેટલી માથો ભાડી એની દીકરીને તેડી ગઇ. મેં જોયું કે આ ઠીક લાગ છે. નોકરી છોડી દઇ રૂપિયા પૈસા જે ત્યાં બેંકમાં હતા તે ઉપાડી હીસાબ ચૂકવે કરી નાંખ્યો. બે છોકરા પણુ નવીથી થયા હતા. પચીશ હજાર રૂપિયા નવીને ને દસ હજાર રૂપિયા મારી મા તથા આ જુની અને આપી દીધા. ને મારી પાસે બે એક હજાર રૂપિયા રહ્યા તે લઇને હું અહીં આસ્યો આબૌ-મનમાં ધાયું કે અહીં કદાચ શાંતિ મળશે.’

‘હૂં ! આ તો ખરેખર એક નાટક જ રચાઇ ગયું. પણુ છેલ્લો પડદો હજી પડ્યો નથી. જુની તો અહીં આવી જ છે ને નવી આવે છે. હવે ?—’

‘છેલ્લો અંક કઇ રીતિએ લઇ જશે ને કેવો ભજવાશે તે કહી શકાતું નથી ઘોષ મહાશય ! જે જાળ મારે હાથે મેં વણી છે તેમાંથી હું કેમ છુટી શકીશ, છુટી શકીશ કે નહીં, તે જાણતો નથી.’

‘કામડો કઠણ છે ખરો. આ આવી છે, એ આવે છે. ને એમાંથી જો કોઇ પણુ તમને છોડવા રાજી ન હોય તો—’

‘આ તો હમણું જ છોડવા, ચાલી જવા રાજી છે. આ ભોંકો આવે છે એવું સાંભળતાં આવતી કાલે સવારના જ અહીંથી ચાલી જવા રાજી છે. પણુ હું એમને જવા દેતો નથી.’

‘શું કરશો ? ‘એક માનમાં બે તલવાર’ તો સમાશે નહીં. એક જ આસને બે દેવીની પૂજા એકજ વખતે તો ન થઇ શકે ને !’

જરા હસીને કિરણ બોલ્યો-‘હા. જરા મુસ્કેલ તો છે ખરું.’

‘ને એમ કરવાનો નિષેધ પણુ છે. ગુરૂદેવ કહે છે કે એમ કરાય નહીં-કરવાથી પૂજારીને વિક્ષાભ થાય. એની સાથે આદત આવી પડે—’

‘એ...એ...મ !’

‘હા. શાખના વાઝ્યો કાંઈ ખોટા હોય ? ને તે વિશ્વાલ બહુ મોટા થાય તે કોણ નથી જાણતું ? અનુભવથી ન જાણ્યું હોય. પણ કાનેયે સાંભળ્યું નથી શું ? ‘જે બાયડીવાળા’ની વારતા વાંચી નથી ?’

‘વાંચી છે. પણ આને જે તમે શક્તિપૂજા કે દેવપૂજા કહો—?’

‘શ્રીજાતિ આખીયે શક્તિસ્વરૂપ છે. ને જેની જેની શ્રી હોય તે તેની સ્વકીયા શક્તિ જાણુશો; જાણુશો ભાઈ ! જરા વાળ અરધાં મોળા થવા દો, લોહી ઠંડું પાવા દીજો, આ દેશના જ તમે પુત્ર છો. બધું સમજી શકશો.’

‘તે આવી રીતે એક આસને બે દેવીની પૂજા આ દેશમાં તો બહુ કાળથી ચાલી આવે છે ને—’

‘ને તથી વિશ્વાલ કલેશ પણ મહાન થયા છે. વારા કરી સવા જવું પડતું, બિચારા પૂજારીના જીવ અને ઝોળીયાની ઝેંચાઝેંચી ! એક આસને તો પૂજા થાય જ શાની, પણ બે જુદે જુદે આસને પૂજા કરતાં પણ ક્યાં આરો આવે એમ હતું ? તમને એક વાત કહું સાંભળો. મારા ઝોળખીતા એક માણસને બે સ્ત્રીઓ હતી. કલકતામાં નોકરી કરતો હતો. બે જુદાં જુદાં ઘર ભાડે રાખી એણે બંનેને જુદી રાખી. બાયડીઓએ વારા કર્યા, રાતના બાર વાગ્યા સુધી એક જણી પાસે રહેતો ને તે પછી અરધો ગાઉ રસ્તો કાપી બિચારો બીજી પાસે જતો. બાયડીઓ હાથમાં હડીયાળ રાખી મીનીટ કાંટો સૂઢાં મેળવતી ને કોઈવાર બિચાર મીનીટ મોડું થતું તોપણ આંકુ બંધને બિચારને મારવા ઉઠતી—’

હો-હો-કરતો કિરણ હસી પડ્યો, પછી બોલ્યો—‘માણસને કર્મ-ફળ આમ જ ભોગવવાં પડે-મેં પણ ખૂબ ભોગવ્યાં છે. હજુ આગળ ઉપર નસીબમાં શું લખ્યું છે તે પ્રભુ જાણે. એ બધાથી બચવાના વિચારથી તો અહીં વન-વગડામાં આવી આસરો લીધો પણ’

ત્યથિ ભાગ્ય મારા પીછા છોડતું નથી. વાર એ બધી પછીની વાત છે. હાલ તુરત તો—’

‘તે માનેતી રાણી આવે છે, લોચ તો જોષએજને !—વાર એના પણ બદોબસ્ત જણે થયો—તે લોચમાં આવશે પણ ખરું. પણ પછી ?—ક્યાં રાખશે ? તમારે તો આ એ માટીયાર જોરમાં; ને વળી તેના પણ અણુમાનેતી રાણી પહેલાંથી આવી કળજે કરી બેઠી છે—’

‘અણુમાનેતી ! ના, હવે એ અણુમાનેતી નથી લોચ મહાશય ! મારા મનની સાચી વાત કહું તો હવે માનેતી આ જ છે.’

‘તે હશે પણ એ પણ અત્રે આવ્યાં તો ખરાંને. પણ તે વખતે લોચ તો મંગાવવી નહોતી પડીને.’

‘એ આવી અચાનક—મને પ્રથમથી ખબર નહોતી—’

‘ને ખબર હોત તોપણ આટલી ધમા-ધમ કરી એના માટે લોચ મેળવવી પડત ખરી ?’

કિરણે હસીને ઉત્તર વાળ્યો—‘ના, એ ન પડત.—પણ—પણ—’

‘સાચી વાત એ છે કે, મનમાં ગમે તે માનેતી—અણુમાનેતી હોય, પણ પદ્ધતિમાં એ નવી જ હાલ તો માનેતી છે—ને રાણી પણ ખરી. તે તમારા આ જુપડાંમાં—ખરેખર જુપડાંમાં એ રાણી, રાણી બનીને રહી શકશે ખરી ?’

‘રહી શકશે કે નહીં, તે તો કાણ જાણે. પણ અહીં રહેતું હોય તો આવા માટીયાર ધરમાં—જુપડીમાં રહેતું પડશે એમ સમજીને જ તે અહીં આવે છે. કારણ કે અહીં આવતી વખતે મેં તેને ખુલ્લેખુલ્લું લખી દીધું હતું કે, હું ક્યાં જઉં છું, કેમ રહીશ, ને શું કામ કરીશ, ને એની મરજી હોય તો તે અહીં આવી સંસાર વસાવી શકે છે.’

‘ને તે વખતે તમારા મનમાં એમ પણ ખાતરી હતી કે, જો તે આવશે તો જો દિવસ પણ પૂરા અહીં રહી શકશે નહીં.’

કિરણના મોં પર હાસ્યરેખાઓ ફરકી ઉઠી-કહ્યું-‘ખાત્રી હતી-હા ખાત્રી નહોતી એમ પણ કહી શકું તેમ નથી, ઘોષ મહાશય છતાં એમ પણ ધાયું હતું કે, જો રહી શકે, આ કઠોર પરીક્ષામાં પાસ થાય તો—’

‘તો માનેતી એ જ રહેવાની. ને મનમાં પણ તે જ પાછી માનેતી થઈ જવાની.’

‘મનમાં હોય કે ન હોય. પણ કાંઈ નહોં તો અહીંના ધરસંચારમાં તે માનેતી બનીને રહેત ખરી-’ કિરણે એક છુપો નિસાસો નાંખ્યો. ઘોષ મહાશયના ધ્યાન બહાર આ ન ગયું, તે બાલ્યા-‘હૂં!-મન તો આ મનની માનેતી રાણીના અંધનમાં જ જકડાયેલું છે. સહેજમાં એ અંધન તોડી શકાય તેમ નથી.’

‘ના!’

‘પણ-છતાં-એ જ આવે ને પરીક્ષામાં પાસ થાય, તો તમે સુખે દુઃખે જેમ તેમ દિવસો પૂરા કરશો. પણ મને આ લક્ષ્મી માતાજી (જુની વહુ) માટે વિચાર આવ્યાં કરે છે-એમનું જીવન તો-’

‘દુઃખમાં જ પૂરું થવાનું, જો કે એ એ દુઃખને દુઃખ તરીકે માનવા સ્વીકારવા માંગતી જ નથી.’

‘તો તો એટલુંયે દુઃખમાં સુખ ખરું-કાંઈ નહોં તો તમારે માટે-’

‘ના, સુખ જો હોય તો, તે એને જ છે. મારે માટે-ના, ઘોષ મહાશય! એ બધી વાતો કરવાથી કશો લાભ નથી. મારાથી હવે સહેવાતું નથી. એનાં મહત્વનો-મોટાં મનનો-જેટલો વધુ અનુભવ મને થાય છે, જેટલો વિચાર હું કરું છું તેટલો હું એને મેળવવા માટે-હું વધુ ને વધુ પાગલ બનતો જાઉં છું. પણ એ મારા હાથમાં આવતી નથી-ને આવશે પણ નહોં-એવું સમજતાં મને આ બધું અસહ્ય થઈ પડ્યું છે. એને પકડવા જાઉં છું પણ એ પકડાતી નથી. ભાગતી ભાગતી ફર-ફર ચાલી જાય છે. ને છતાંયે મારું નાક નાથો નાથની દોરી સખત સુઠીમાં એણે પકડી રાખી છે. ને એ દોરી વડે મને એ

કાંટાવાળા ઘેર વન-જંગલમાં દોરી જવા સખત આચકા મારતી બન્ય છે.

‘હું! પકડાતી નથી તે આ માનેતીને ખાતર’

‘હા-તે કહે છે કે હું એને (નવીને) તણ શકું જ નહીં.-શુભી શકું જ નહીં. ને જોયને સાથે રાખીને સંસાર ચલાવાય જ નહીં’.

‘હા, એ વાત સાચી છે. આજકાલના જમાનામાં એ નબળા છે. ને તેમાં પણ ખાજ કરીને તમારી આ માનેતી જેવી ઇંચ-અંચ સમાજ (અરધી અંગ્રેજી અરધી અંગ્રાલી સમાજ) ની કોષ ‘લેડી’ બોલે હોય તો- તમારા પ્રથમ લગ્નની કસુરને એણે માફ કરી છે, ને તે ક્યાં પછી વળી પાછી તમારી સાથે આવી તમારું ઘર માંડવા રાજી થઈ છે, એજ તમારું સારું નસીબ સમજવું.’

‘કમનસીબજ કહોને. માફ ન કરત પણ પ્રથમ જેમ મને તણને ચાલી ગઈ હતી-તેમ તણને એકલી રહી શકત તો એને હું મારું મહાભાગ્ય માનત.’

‘ત્યારે એને અહીં આવવાનું લખ્યું શા માટે? અહીં આવીને એને એક રીતે તણ તો તમે જ હીધી હતીને’.

‘શા માટે લખ્યું હતું-કહું? આ બધી બાધિના ચક્કરમાં પડતાં મનજ ઠેકાણે નહોતું. મનમાં એમ વિચાર કર્યો કે આવું કાંઈક મારે લખવું ઉચિત છે. ને તે ઉચિત અનુચિતની સલાહ મળી હતી સુરખાલા-એટલે કે તમારી આ જાદુની માતાજી-પાસેથી. એને લખવા પહેલાં હું પ્રથમ દેશમાં જઈ સુરખાલાને મળી આવ્યો હતો.’

‘હું! હવે માનેતાં રાણીજી તો આવે જ છે. તે આવે ને પછી ધારે કે, અહીં ન રહેવાનો મનસુખો કરે, અથવા ન રહી શકે-ને તમે પણ જો એની ખાતર આ બધું કામ છોડી દઈ વળી પાછી કોષ મોટી નોકરી-ચાકરી મેળવી શહેરમાં રહેવા જાઓ તો—’

‘એ હવે બને એમ નથી-જઈ શકાય તેમ નથી. આ કામ હવે કેવળ મારું જ છે, એમ હું સમજતો નથી—’

‘ત્યારે જુઓ હવે-એ આવે છે, જુઓ શું થાય છે તે—’

‘એ તો હવે જોવું રહ્યું જ. એમાં કંઈ ખીજો ઉપાસ નથી જ ને—’

થોડીવાર કાંઈક વિચાર કરીને સુખમય બાબુ બોલ્યા—‘એ આવે છે ને તમે જેમ કહો છો તેમ આવા ઝુંપડામાં રહેવું પડશે એમ સમજીને આવે છે તે તો જાણે ઠીક સમજ્યા પછી આ ઝુંપડીના પછી એના આવવા પહેલાં જ કબજો લેવામાં ગયો છે, તેનું શું ? આવીને એને જોશે ને પછી તો ‘ધમ’છેત્રે-કુરુછેત્રે’ થવાનું જ ને ?

‘એ સંભવિત છે ખરું.’

‘આ ઓપીસ (કાર્યાલય)માં એ લોકો ઉતરી શકે છે-શેડીઆ-ઓનો આ મોટો ઝોરડો છે, ત્યાં એ લોકો આરામથી રહી શકશે. પણ એ લોકો કંઈ બે દિવસ ફરવાને બદલે તો નથી આવતાને ? ને કાંઈ નહીં તો પણ તમને મળવા હજીવા પેલાં ધરમાં આવ જાવ તો કરશે જ ને—’

‘હા, જરૂર’

તેથી જ હું કહું છું કે, ભાઈ ! શા માટે આ બધી આફતને નોતરવી ?-એના કરતાં માતૃશ્રીને ને લક્ષ્મી માતાજીને સ્વારાસ પહોરમાં ગુપચુપ અહીંથી રવાના જ કરી દીધોને. ને પછી આ લોકો અહીં આવીને બે ન રહી શકે તો એ લોકો ગયા પછી એમને પાછાં ક્યાં નથી બોલાવી લેવાતાં. શું કહો છો ?

‘એમાં કાંઈ ખોટું નથી ઘોષ મહાશય ! પણ હવે—’

‘ને લક્ષ્મી-માતાજી પણ એમજ કહે છે ને કે એમને રવાના કરી દીધો—’

એમ એણે કહ્યું ખરું પણ જવાબમાં હું ‘ના’ પાડી ચૂક્યો છું કે ‘એમ નહીં બને. એ લોકો આવે છે એની બીકથી તમને પ્રથમ-થીજ રવાના કરી દઉં એ નહીં બને’.

‘એ તમે વગર વિચાર્યું’ બોલ્યા, એ વાત તો સાવ હોંસાતોસીમાં બોલ્યા. પણ હવે—’

‘હવે -ના, હવે જખ મારી-પાછો એની પાસે જખને કહું કે ના, તમને નહીં રાખી શકાય, તમે ચાલ્યાં જાઓ. ને નહીં તો મારા દુઃખનો પાર નહીં રહે?’

‘પણ દુઃખ તો ભોગવવું જ પડશેને. ને તે મહા-ભયંકર. એક આફતસમુંજ. વળી હું તો એનો વિચાર કરતાં જ ધૂળ ઉડું છું. એક મહા ‘યુદ્ધ કાંડ’ જ થઈ જવાનો—’

‘ચાલો થવા દોઓ! ‘યુદ્ધકાંડ’. તેની તો પૂરી તૈયારી થઈ ચુકી જ છે. વાવાઝોડાંને ઝાપટાં ખમી ખમીને માફ જીવન વેર-વિખેર બની રહ્યું છે એનાથી વધુ હવે શું થવાનું છે? અતિ દુઃખીયાને દુઃખ શું ને અતિ રણીયાને રણ શું? ચાલો જોઈશું શું થાય છે તે? વિષમ્ય વિષમૌષધમ્—હાથોહાથની એકાદ જામવા દોઓ.’

‘હું! એ જામતાં તમે ખુશી થઈ તાળીઓ પાડશો એટલું સહજ-એટલા સરતામાં એ નહીં પડી જાય હો! પણ તમે આ નવી-માને-તીને આવવાનું લખ્યું હતું, ને તે એ ભરોસો રાખીનેજ આવતી હશે કે ધર એને માટે ખાલીજ પડ્યું હશે—’

‘ને તે હતું પણ ખરું, ને રાખીશ એમ ધાર્યું’ પણ હતું. પણ આ લોકો વળુ નોતર્યાં પણ કશા અહીં આવીને હાજરાહજુર. હવે ચોરેલી માલમત્તાની જેમ નવીની બીકે એમને અહીંથી ભગાડી ચૂક્યાં-એ એક મહાન કાયરતા-આયલાપણું-બીરતા-કહેવાય, વેપ મહાશય! ને વળી હું કહી પણ ચૂક્યો છું કે એમ નહીં જવા દઉં.’

‘હું!’

જરા વાર કાંઈક વિચાર કરીને ફિરણ બોલ્યો-‘ભુઓ સંભળો! વેપ મહાશય! આ એક વિકટ જીવન-અંત્રામ લડતાં લડતાં મારા મન ગ્રાણ્ય ક્ષત-વિક્ષત થતા જાય છે, તે તમને હું કેમ સમજાવી શકું?—આ વાત નક્કી છે કે હું સુરખાલાનેજ જ’ખું છું. એને છોડીને

રહેવું અશક્ય છે એમ હવે મને સમજાય છે ને આ તરફ સુરખાલા પશુ કહે છે ને મને પશુ લાગે કે, -વરૂણા બે મારી ચાલુ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બની સંતોષથી મારી સાથે રહી સંસાર ચલાવી શકે, તો હું તેને તણ શકવા અસમર્થ છું-નવી સહેજમાં આમ અનુકૂળ નહીં થઈ શકે એ પશુ હું જાણું છું. પશુ છતાં કદાચ થઈ શકે-તો-સુરખાલાને તણને એની સાથેજ મારે રહેવું પડે. હું રહેવાને રાજી પશુ છું. પછી ભલે ગમે તેટલું દુઃખ એનાથી ભોગવવું પડે. ને તે દુઃખ ફક્ત મારું એકલાનુંજ બની રહેવાનું. સુરખાલા-હું સમજી શકતો નથી કે, એના મનમાં શું છે-મારી સાથે રહે તો તે કૃતકૃત્ય થઈ જાય-પશુ સાથે ન રહી શકે તો તેને વિશેષ દુઃખ થશે એમ પશુ હું માનતો નથી. મને લાગે છે કે આ દુનીયાનાં સવળાં સુખ દુઃખથી તે પર છે. એ સ્થિતિનો અનુભવ મારી કલ્પનામાં પણ આવી શકતો નથી. મને એમ થયા કરે છે કે તે સ્વર્ગની એક દેવ-ખાલા છે; ને હું આ દુનીયાનો એક મહા પાપી મનુષ્ય છું ને મારા સ્પર્શથી પશુ જાણે તે કલંકિત થઈ જતી હોય, અલગાઈ જતી હોય એવી ઝાંખી અનુભૂતિથી તે જાણે દૂર-દૂર સરકી જવા મગિ છે. ને એ વસ્તુને તે જોટલી ધ્રુષ્ટ છે-સરકી જવાને-તેટલો હું ઉન્મત્ત બની એની પાછલ દોડ્યા કરું છું!

એનો સાદ લારે બની ગયો-બોલતાં બોલતાં તે જરા થોભ્યો, સુખમય બાણી નીરવ, નિશ્વળ. જરાવાર પછી પોતાને સંયત કરી વળી પાછો ફિરક્યુ બોલ્યો-‘પશુ છતાં-છતાં હું જાણું છું કે વરૂણા બે મને પાછો ફેરવવા મગિ તો હું એની પાસે જવા ધ્રુષ્ટું કે ન ધ્રુષ્ટું પણ આ તરફનું ખેંચાણ તોડાવી મારા પ્રાણ ફફડાવી મારે પાછું ફરવુંજ પડે. તેથીજ વિચાર કરું છું કે આ લોકો અહીં જ્યારે આવ્યાં જ છે તો હવે ભલે રહ્યાં. તે આવે છે તો તે પશુ ભલે આવે, તેમને પાછાં ફેરવી શકશું કે નહીં, એ શકિત એનામાં છે કે નહીં તેની પશુ પરીક્ષા થઈ જશે. ભલે એને બધી વાતની પશુ ખબર પડે. હું બધું ખુલ્લેખુલ્લું એને કહી દઈશ. ને તે છતાં જો

તે અહીં રહેવાને સંમત થશે તો આ લોકોને પાછા મોકલી આપીશ. મોકલી આપવાં જ પડશે. બીજો કાંઈ ઉપાય નથી.’

‘બુઝો શું થાય છે તે-પણ મને લાગે છે કે એને માટે આ બહુ કઠણ પરીક્ષા થઈ પડશે.’

‘હા. પણ મેં જાણીશુઝીને તેને આ પરીક્ષામાં ઉતારી નથી. જોણે ઉતારી હોય, તેજ ફક્ત જાણે છે કે, આનું પરિણામ શું આવશે ને તે આ પરીક્ષામાં સફળ થશે કે નહીં.’

સુખમય બાણ, નીરવ. જરા વાર થોભી વળી કિરણ બોલ્યો-
‘જે તે પરીક્ષામાં સફળ નહીં થાય ને એજ કારણથી આઘાત પામી પાછી જાય-ના, તો પણ હું નહીં સુખી થઈશ એમ કહી શકતો નથી. ને તે જય એટલે ‘ચાલો છૂટ્યા’ ‘ટાટે પાણીએ ખસ મઈ’ કહી સુરબાલાને અહીં રાખી શકાશે એમ પણ મને લાગતું નથી. સુરબાલા પણ નહીં રહે.’

કિરણે એક ઉંડો નિસાસો નાંખ્યો.

સુખમય બાણ બોલ્યો-‘ચાલો! મા જમદંબાની શું ઇચ્છા છે તે કાણ કહી શકે? જે કાંઈ થતના થતાવવી હોય તે એજ થતાવે છે, ને તે કદાચ આમથી પણ કાંઈ નવો રસ્તો સુઝાડશે. ત્યારે હવે-એમને સ્ટેશન પરથી ઉતારી અહીં લઈ આવવાની તબવીબ કરવી જોઈએ. આખા પછી જો કાંઈ વાવાઝોડું કે તોફાન ન હોય તો જો લોકો લોચમાં જ મુકામ રાખે તો પણ કાંઈ ઘાટું નથી.’

‘હા, ને એટલા માટે મેં લોચની માગણી કરી હતી. સાધારણ દેશી વહાણ કે હોડકામાં તેઓ કદાચ મહામુશ્કેલીએ આવી તો શકે પણ એમાં રાત દિવસ રહી તો નજ શકે.’

‘ને જો સંજોગવશાત્ કાંઈ વાવાઝોડું કે તોફાન થયું તો ‘ક્ષેત્રે કર્મ વિધીયતે-’ એવું કંઈક કરવું પડશે. શેડીઆઓને આ મોટા ઝોરડો તો છેજ. સવારેજ એને ઝાડીઝુડીને સાફ કરાવી

રાખશું. ચાલો ત્યારે જામે કાંઠે અમારો એક કમચારી ક્ષિતીશ બાણુ કરીને છે તેના ઉપર તમને ચીડી લખી આપું છું તે તમને બધે બંદોબસ્ત દીઠાક કરી આપશે. અહીંથી વહેલાં મળસ્કામાં જ રવાના થવું પડશે. તમે પોતે જાઓ છો ને એમને ઉતારી લાવવા ?

‘હું-પોતે-? ના, હું નહીં જાઉં. વિમલ અને સુપ્રકાશને મોકલી આપીશ. તમે ત્યારે એક ચીડી લખી આપો ચાલો.’

‘સુખમય બાણુએ ચીડી લખી આપી. તે લખને સાંજ પડ્યા પછી કિરણુ ઘેર આવ્યો. વિમલ અને સુપ્રકાશને બહાર બોલાવી એમને બધી વાત અથ-ઇતિ સમજાવીને કહી.

તે પછી આવનાર મહેમાનોનું આતિથ્ય બોજન વગેરેનો કેમ કેવી રીતે પ્રબંધ કરવો, કેવી રીતે એમને અહીં જઇ આવવા તે બાબતની ઘટતી સૂચનાઓ આપી. જે હોડકાંમાં સતીશ વગેરે આવ્યા હતાં, તે હોડકું હળુ આ કાંઠે જ હતું. જોષ્ઠતા રૂપીયા આપી વિમલ અને સુપ્રકાશને તે હોડકાંમાં જ વહેલાં મળસ્કામાં રવાના કરી દીધા. સતીશ અને સૌદામિનીને તે રાતે તેણે આ બાબત કાંઈ જણાવ્યું પણ નહીં.

પ્રકરણ ૨૮ સું

અતિથિ-સત્કાર

બીજે દિવસે સાંજે ગાડી સ્ટેશન પર આવી પહોંચી; વિમલ અને સુપ્રકાશ નીલાંબર બાણુ પાસે જઇ પોતાની જોળબાણુ આપીને એમનો સત્કાર કર્યો. એમની સાથે નીલાંબર બાણુ સપરિવાર લૌચમાં ચડ્યા; બેથું તો મુસજ્જિત કેબીનમાં ચા, પાઉં, રોટી, માખણ, કેળાં, દૂધ વિગેરે ફક્ત ખાવાના પદાર્થો જ નહીં પણ એમને માટે સીમરેટ અને દિવાસળી વગેરે સાધનો પણ બે નાનાં જુદાં ટેબલો ઉપર રીપ-ટાપ

કરી સફાઈથી મૂકી રાખેલાં હતાં। નીચે એક બાળુ ખૂણામાં કેટલાક ડામ (લીલાં નારિયેળ) પણ રાખેલાં હતાં. કદાચ આ ઉનાળાના દિવસોમાં બપોરે આ કરતાં આ વસ્તુ એમને વધુ ઉપકારી ને ઉપયોગની થઈ પડે એમ સમજીને. જમ અને ડુંગળાં પાણી હતું. એક નાની લાકડાની ઘોડી ઉપર બે-ત્રણ દુવાલ હતા. કોઈ વસ્તુનો અભાવ જણાતો નહોતો. ને વળી આ બે છોકરા જે એમની સરભરા કરવા મોકલ્યા હતા તે રૂડા રૂપાળા, હુશીયાર ને ચપળ હતા. એમનાં વર્તનમાં ગામડાની જડતાનો અંશ માત્ર જણાતો નહોતો. નીલાંબર બાળુ અને તિલોત્તમા રાજી થયાં ને એમનાં મન કાંઈક શાંત થયાં. વરૂણાએ પણ છુટકારાનો એક દમ ખેંચ્યો.

એક મોટર લાંચ એમને માટે ખાસ મોકલવામાં આવી હતી ને એમનું સ્વાગત કરવા ને સરભરા કરવા આવા બે મજના છોકરા, આ બધો પ્રયત્ન કરીને એમને સંતોષવા--એમને સત્કારવા માટે જ કરી રાખ્યાં હતાં। ત્યારે કરી કાંઈ એકદમ ગામડીયા બેકુ જેવી હીન દશામાં રહેતો નહીં જ હોય, ગમે તે કામ કરે પણ ઉચ્ચ મનવાળા માણસનું કામ પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું જ હોયને. ને રહેતો પણ લાગે છે જરા ઉંચાં ધોરણે, કદાચ ખાસ્સો મજનો એકાદ બંગલો ફંગલો હશે; ને નોકર ચાકર પણ કદાચ રાખ્યા હશે, બરાબર છે, સફ-ગૃહસ્થના ઘરના-જારા ઘરના યુવકોને 'ફામી'નું કામ કરવું હોય તો આ ધોરણે જ કરવું જોઈએ. એકદમ પેલા બાવા આદમના યુગના ગામડીયા બેકુની જેમ લાંબોટી પહેરી માટીયાર ઝુંપડામાં રહેવું ને હાથમાં કોદાળી પાવડો લઈને કામ કરવું કે હળ હાંકવું--એ શું ખરેખર આ યુગમાં બની શકે ખરું? ચાલો જઈને જોઈએ તો ખરા કે કામકાજનો શો પ્રયત્ન છે. પાછી જીતી નોકરી સ્ત્રીકારી લેવા તેને ન સમજીવી શકાય તોયે અહીં પણ જો આમ ઉંચાં ધોરણથી સુધરેલી રીતભાતથી ને આરામથી કાંઈ નહીં તો વરૂણા રહી શકે એવો બંદોબસ્ત અહીં હોય એવું લાગે છે.

વિમલ બોલ્યો-‘તમે હાથમોઢું ઘોષ લીઓ-ને આ પાછળ બાથરૂમ છે તે ઘેરંઓ માટે છે. પાણી, સાબુ, દુવાલ, બધું ત્યાં તૈયાર છે. નાનો બાબો દૂધ પીએ તો-એક કપ બનાવી આપું હમણાં?’

તિલોત્તમા બોલી-‘હા, લાવો લાવો, દૂધ સાફ છે ને? સારી રીતે ગરમ કર્યું છે ને? હા. એ બન્ને છોકરાઓને બે કપ દૂધ આપો ને ટોમને એક કેળું ને બે રોટી આપજો. આ બંને બચાને બધું આપો એ એમને ખવડાવી દેશે.’

‘સુપ્રકાશે બે કપ દૂધ તૈયાર કર્યું; એક રકાબીમાં બે રોટી અને એક કેળું મૂકી વિમલે ટોમને ઉદ્દેશીને કહ્યું-‘આવ અહીં આવ કાકુ! હું તારો કાકો થાઉં, આવ, તને ખવડાવું, આવ કહી એને પોતાના બોળામાં લીધા.

હસતે ચહેરે વિમલ તરફ જોઈ ટોમ બોલ્યો-‘કાકા? કાકા કોને કહેવાય, કાકા?’

‘પોતાના બાપના ભાઈને કાકા કહેવાય-જેમ આ જીમ તારો ભાઈ છે ને? તેમ’

‘જીમ તો આવડોક નાનો છે.’

‘તે મોટો થાશેને,-તુંયે મોટો થાઈશ-ને પછી જીમ થાશે કાકો?’

‘કોનો કાકો? મારો?’

‘નારે ના, તારો કાકો કાકો કહેવાય?-ત્યારે પછી નવા નવા કાકુડા આવશે ને તેનો તે કાકો થશે.’

‘નવા કાકુડા આવશે? ક્યારે આવશે?’

‘તમે જ્યારે તમારા બાપુ જેવડા મોટા થશેને, ત્યારે આવશે.’

‘બાપુજી ક્યાં છે. કાકા?’

‘આ નદીને પેલે પાર છે. તમને તેડી લાવવા માટે આવું ખાસું મળતું સંચાવાળું વહાણ મોકલ્યું છે. હમણાં આપણે એમની પાસે પહોંચી જશું હો. પછી તું બાપુજીને મળજે ને તેના બોળામાં બેસજે હો.’

‘આપુણને હું મમીશ?’

‘હા, ચોક્કસ મમીશ વળી.’

બાળક ચૂપ થઇ કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડી વાર પાછો બોલ્યો.

‘હું મમીશ?’

‘હા, તે તને ખૂબ વહાલ કરશે, બોળામાં લેશે ને કેટકેટલી બચ્ચીઓ ભરશે.’

કોઇ દિવસ અમને રમાડતા તો નહોતા. બચ્ચી પશુ ભરતા નહોતા. ના, પહેલાં ખૂબ વહાલ કરતા, બોળામાં લેતા, બચ્ચી ભરતા—

‘હજીયે વહાલ કરશે. હવે તું આપુણ પાસે જઇશ જોડે, વહાલ કરશે રમાડશે, બોળામાં બેસાડશે, બચ્ચી ભરશે—’

વરણાની આંખોમાં ઝળઝળીયાં ભરાઇ આવ્યાં. મોઢું ફેરવી લઇ તેણે આંખું લુછી નાંખ્યાં. તિલોતમા બાથ-રમમાંથી બહાર આવી, ને કહ્યું—‘જા, વરણા! હાથ મોં ધોઇ આવ. આ છોકરાઓની વાતો તો જોતી જ હોય!’ પછી ટોચ તરફ ફરીને બોલી—વહાલ જરૂર કરશે! જરૂર હેત કરશે! શા માટે નહીં કરે? આટલા બધા દિવસો પછી તમે મળશો—આ જીવોને તમને તેડી લાવવા કેવું સંચાવાળું વહાલું મોકલી આપ્યું છે, કેટકેટલું ખાવાનું મોકલ્યું છે! જો તમને ખૂબ વહાલ કરશે, બોળામાં બેસાડશે ને બચ્ચીઓ ભરશે. ત્યાં કેવા મળનાં ખુશ્ખાં મેદાન છે—આપુણ સાથે ને કાકાઓ સાથે ત્યાં જઇ દોડજો ને રમજો હોં. ચાલ ખાવા માંડ જોડે, ખાઇજા આટલું.’

‘હા—તે ખાઈ હું તો ખરો. કેવું મળતું સરસ કેળું છે, તમારે ધીર તો આવાં કેળાં કોઇ દિવસ ખાધાં નથી—હા, આપુણ ચોક્કસ અમને ચાહે છે! આ કેવાં મોટાં મોટાં સરસ કેળાં અમારે માટે મોકલ્યાં છે—ના, એ પાંદે રોટી મારે નથી ખાવી, હું બીજું એક કેળું ખાઇશ! હા. જીવો ધણીયે કેળાં પડ્યાં છે ને અહીં! આપુણ બીજાં લઇ આપશે ને?’

‘જરૂર લઈ આવશે ? તું જેટલા ખાઈ શકે તેટલા—’

બૂટ લઈ દેશે ? કોટ કરાવી આવશે ?—એટ બોલ,—ધોડો, ફતરો અધું ય લઈ આવશે ?’

‘હા જે અધું ત્યાં મળતું હશે તે લઈ આવશે.’

સુપ્રકાશે પાંઉ રોડીના કટકાઓ ઉપર માખણ ચોપડ્યું, ને થોડાંક ફળાં છોલી રાખી ને ત્રણ પ્લેટ પીરસીને તૈયાર કરી. પછી કહ્યું—‘ગરમ પાણી તૈયાર છે. આ હમણાં પીશો ? લાવું ?’

‘હા, લાવો પી લઈએ’ કહી તિલોત્તમા ટેબલ પાસે બેઠી. નીલાંબર બાણુ પણ બળતી સીંગરેટનો નાનો ઢુકડો છેલી ફૂંક મારી આરીમાંથી નદીમાં ફેંકી દઈ ખુરસી સેરવીને ટેબલ પાસે બાવી બેઠા. વરૂણાએ ધીમે સારું માને કહ્યું;—‘હું’ આ—હા કાંઈ પીવાની નથી માડી ! ફક્ત એક પ્યાલો પાણી—’

‘પાણી ? ખાલી પાણીજ ? કેમ, બીજું કાંઈ ન ખાવું હોય તો આ લીલાં નારિયેળનું પાણી તો પી. જોને કેવાં મજનાં સરસ નારિયેળ છે ! હારે છોકરાઓ ! આવાં સરસ ડાખ તમે ક્યાંથી લાભ્યા ? અહીં આવાં ડાખ ખૂબ મળતાં લાગે છે, ખરું ?’

સુપ્રકાશે જવાબ દીધો—‘હા માતાજી ! અહીં ખૂબ મળે છે. આ તરફ નારિયેળનો પાક બહુ સારો થાય છે.’

‘ઓહ—હો ! ત્યારે આ તરફના માણસો તરસ લાગતાં પાણી ન પીએ ને ડાખનું પાણી પીએ તો પણ ચાલી શકે ખરું ? એનાથી અછરણ—અપચો મટી જાય, ને કહે છે કે લીવર પણ સારું રહે, તે તમે જોને એક ડાખ છોલી આપો ને.’

સુપ્રકાશ ચાનું પાણી ગાળતો હતો. વિમલ ઉતાવળો ઉતાવળો હૃદીને એક ડાખ (લીલું નારિયેળ) છોલવા ગયો. વરૂણાએ તરત જ માને ઉદ્દેશને ધીમે સારું કહ્યું—‘ના. મા ! ડાખ રહેવા દે, મને ફક્ત એક પ્યાલો પાણી આપવાનું જ કહે. મારી છાતી જોરથી ધડકવાં કરે છે, હું

પાણી પીને જરા સ્વપ્ન જઈશ-” કહી એક બાબુ બારી પાસે એક બાંકડો પડ્યો હતો તે તરફ જોયું. કુળમાં પાણી હતું. વિમલ એક ખાલો પાણી ભરી લાવી ટેબલ ઉપર મૂક્યું. ઉતાવળે એક ગિઝારું ખોલી બાંકડા ઉપર ગિઝારી દીધું. આ પીવાનાં કપ રકાબી, કીટલી, દૂધ, સાકર વિગેરે વસ્તુઓ ‘ટ્રે’ ઉપર ગોઠવાઈ ગઈ હતી. ટોમને સાથે લઈ વિમલ અને સુમકાશ બહાર કુંખીનની અગાશી ઉપર જઈ બેઠા. ઢફ, ઢફ ઢફ, પાણીનો આખો ખાલો પી જઈ વરૂણા સ્વપ્ન ગઈ.

આ તૈયાર કરતાં કરતાં તિલોત્તમા બોલી-‘તખીયત શું બહુ નરમ જણાય છે, વરૂણા?’

‘ના, એવું કંઈ નથી. ફક્ત છાતી જોરથી ધક્કે છે ને જીભ મુંઝાય છે. આપણે ત્યાં પહેલિયાતાં ફેટલી વાર લાગશે મા?’

‘ફેટલીક વાર લાગવાની વળી? આ બહુ બહુ તો બે કલાક ખરું ને?’ કહી તિલોત્તમાએ નીલાબર બાબુ સામું જોયું.

નીલાબર બાબુ બોલ્યા-‘ચોક્કસ ખબર તો નથી. પણ એટલીજ વાર લાગશે, ધણું કરીને. આ લૌચ પણ ચાલી ચૂકી. નહીં તો અહીં કોઈ ડોક્ટર હોય તો-હા, લૌચ ઉભી રખાવી ડોક્ટર કોઈ હોય તો તેને બોલાવવા કહેશું?’

વરૂણા બોલી ઉઠી-‘ના, ના, ડોક્ટરની કંઈ જરૂર નથી. ખાલી ખાલી એકાદ કલાક નકામો નીકળી જશે ને પહેલિયાતાં વાર લાગશે. આ પાણી પીને સ્વપ્ન પછી મને જરા સાઈં જણાય છે. હવે પણ સારી આવે છે અહીં.’

ચાનો કપ હાથમાં લઈ એક ઘુંટડો પી તિલોત્તમા બોલી-‘એક કપ આ સ્વપ્ન સ્વપ્ન જ પી લે તો શરીરે હળુએ વધુ આરામ જણાશે, આપું?’

‘ના, ના, આ નથી પીવી. એના કરતાં હળુ એક ગ્લાસ પાણી-’

તિલોત્તમાએ ઉઠીને એક ગદાસ પાણી લાવી આપ્યું. થોડુંક પાણી પી પડ્યું ફરવી વરણાએ આખો મંચી.

પાંઉ શરીને એક ટુકડો ચામાં ઘોળા મોઢામાં મૂકતી મૂકતી તિલોત્તમા બોલી—‘આ બંદોબસ્ત તો બધો સરસ કર્યો છે—જેવો જોઈએ તેવો જ ! મને તો બીક લાગતી હતી—આવડી મોટી નહી—કાંઈ એકાદ જીની સડેલી તુટી પુટી મંદી દેશી હોડી મોકલશે—તળા—ચેથી થોડું થોડું પાણી આળ્યા કરતું હશે ને આપણે તેમાં ટુંટણીયા વાળી પચ ઊંચા રાખી પાંચ છ કલાક બેસી રહેતું પડશે—એકાદ કપ ચા પણ મળવો દુર્લભ થઈ પડશે—’

નીલાંબર બાણુ બોલ્યા—‘હા, બંદોબસ્ત તો બહુજ સારો કર્યો છે ખરો. હવે ત્યાં એની રહેવાની જગ્યા કેવી છે—પોતે કેમ ને કેવી રીતે રહે છે—ને કેવી જાતનું કામ કરે છે, તે તો કાણુ જાણે. પણ—’

‘ના, એકદમ ગરીબની જેમ ને ગામડીયા ગૃહસ્થની જેમ નહીં રહેતો હોય. કામ પણ કાંઈ નાનું સનું નહીં કરતો હોય. તમે કલકત્તામાં પણ ખબર તો કાઢી જ હતીને. જમીન કાંઈ એક મોટી કંપનીની છે. કદાચ એકાદ મોટી કંપની ઝોલી સંચાકામ નાંખીનેજ કામ કરતો હશે, ને પોતે તે કામનો મેનેજર થઈ બેઠો હશે.’

એક નિઃસાસો નાંખી ડોકું ધ્રુણાવી નીલાંબર બાણુ બોલ્યા—‘ના, ના, એટલું બધું હજી કાંઈ થયું લાગતું નથી. પણ કલકત્તાની એડીસના માણસો કહેતાં હતાં ખરા કે,—કાંઈ એક હુશીયાર ને આવડતવાળા સદ્ગૃહસ્થ ત્યાં ગયા છે, ને એકાદ બેંક ઝોલી વ્યવસ્થાપૂર્વક કામ ઉપાડવાની પેરવી કરી રહેલ છે, ને તે મુજબ આયોજન (પ્લાન) કરે છે.—’

‘તે આ કિરણુ જ, બીજું કાંઈ નહીં. તે મોટા પાયા ઉપર કામ ભલે શરૂ નહીં થયું હોય, પણ તુરતમાંજ શરૂ થશે. ને આ બે છોકરાઓ જે આપણને તેડી લાવવાને મોકલ્યા તે કેવા છે જોયા ને ? બણેલા—ગણેલા—રીઠ—રીવાજ માન—મર્યાદામાં ખાસ પ્રવીણ—જાણે

કેમ હમણાં જ કલકત્તેથી ન આવ્યા હોય ! આપણને આ-પાણી તથા ખાવાની વસ્તુઓ કેવી સુંદર રીતે ગોઠવી આપી-જાણે કેમ એ લોકો જારી સારી હોટલો અને રેસ્ટોરામાં રાજ આવતા જતા હોયને ! આ છોકરાઓ એની સાથે જ ત્યાં રહેતા હશેને—’

‘હા, એમ કહેતા તો હતા કે, સાથે જ કામકાજ કરીએ છીએ—’

‘ત્યારે ? એકદમ હલકું કામ હોત તો આવા રૂડા-રૂપાળા છોકરા એની સાથે કામ કરવા અહીં આવત નહીં. મેં તમને નહોતું કહ્યું ? આ બધી એની સાક્ષ્યાણ છે. નાનું સનું-હલકું-જેવું તેવું કામ તે કામ દિવસ કરે જ નહીં. ને પોતે એમ રોડ-બોડ જેવા બની ક્યાંય રહે તેવાયે નથી. એણે એવું એવું લખ્યું હતું,—તે એમ ધારીને કે, આ બધું જાણતાં વરણા ડરની મારી અહીં આ તરફ ન આવે ને પછી પોત ધરડી માને ને મામડાની પેલી વહુને તેડી લાવી અહીં નિ...ર...તે રહે—’

વરણા હાફળા ફાફળા ઉઠીને બેઠી થઇ ગઇ. ને તકિયો જરા ફેરવી એક તરફ પોતાની છાતી દાબી રાખી બીજા બાજુ મોં રાખી ગોડણીયા બર ઉંધી સ્થ ગઇ.

નીલાંબર બાણુ બોલ્યા—‘પણ રૂપીયા તો કુલ બે હજાર જ સાથે લાવ્યો છે ને ! કંપની પાસેથી પણ રૂપીયા લેવાનો બંદોબસ્ત હજી સુધી કાંઈ થયો નથી. ફક્ત કામ કેમ કરવું તેની યોજનાજ હજી માત્ર ઘડાઇ છે.’

તિલોત્તમા—‘રૂપીયા—તે એની પોતાની પાસે બીજા કેટલાયે હશે કેને બબર છે ?’

‘ક્યાંથી હોય ? પચીસ હજાર રૂપીયા તો વરણાનેજ આપ્યા ને દસ હજાર રૂપીયા દેશમાં એના કુટુંબને મોકલ્યા. આ થોડાંક વરસની નોકરીમાં કેટલાક રૂપીયા બચાવી શક્યો હોય ? ને વળી ધરનો ખરચ પણ મોટો હતો.’

‘પણ ફક્ત એ હજાર જ રૂપિયા-જમીન ખરીદી છે, વર ચણાવ્યા છે, ને વળી આ એ છોકરાઓને લાવી વસાવ્યા છે. ને વળી આ બુઓને આ લૌચ મોકલી છે—’

‘હા લાગે છે તો ખરું, કાંઈક હશે ખરું. પણ એ બધું આબ્યું ક્યાંથી? કાંઈ સમજતું નથી.’

‘જરા જામ તેમ પડ્યું ફેરવી વરણા ઉઠીને બેઠી થઇ. આ બોલી ‘કમ રે? વળી શા માટે ઉઠી? સતી રહેને! જરા વાર પડી રહે, ઉંધ આવી જાય તો દીક થઇ જશે.’

‘ઉંધ નથી આવતી.’

‘તે વાર તું શું ધારે છે વરણા? આ પાંત્રીસ હજાર રૂપિયા-તે ઉપરાંત કાંઈ—’

‘ના, એની પાસે એથી વધુ કાંઈ નહોતું-ફક્ત એ હજાર રૂપિયા સિવાય-ક્યાંથી હોય? ને જો હોત તો ગામજમાં ખોટા ખોટા હિસાબ લખી મને ઉંધું સમજાવે એવા એ નથી. ચોખ્ખું તોડી ફાડીનેજ લખે એવા છે. હા-પણ જો એમની પાસે કાંઈ વધુ રૂપિયા હોય-આબ્યા હોય, તો તે પેલા દશ હજાર રૂપિયા-જો એણે દેશમાં મોકલ્યા હતા-તે એ લોકાએ પાછા મોકલી આપ્યા હશે. એ લોકા એ કરી પણ શકે. પણ અમાગણી હું એમ કરી ન શકી. એ વાતનો વિચાર પણ મને એક વાર ન આવ્યો—’

એ છુંટણો વચ્ચે મોહું છુપાવી વરણા રડી પડી.

જરાવાર વિચાર કરી તિલોત્તમા બોલી, ‘હા, એ-જની શકે ખરું-તે જો એમણે આપ્યાજ હોય તો લલે આપ્યા. તું ચે જમને તારા રૂપિયા બધાય એને આપી દેજે ને. એમણે દશ હજાર આપ્યા છે. પણ તું તો પચીસ હજાર આપી શકીશ!’

‘હવે એ આપવાની શી કિંમત છે મા? એમણે એમને રૂપિયા હમને પ્રથમથીજ ખરીદી લીધા છે.’

મા, પી લઇ નીલાંખર આણુએ એક સીમરેટ સળગાવી, એક નિઃસાસો નાંખી તે અદાર ડેકપર ગયા. તિલોત્તમા બોલી-‘તે ભલે ખરીદી લીધા હોય. તું એકવાર ત્યાં જઈને ઢિબી રહીશ એટલે તને શું એ ધક્કો મારી પાછી ઠેલી શકશે?’

‘મનમાંથી તો ધણો વખત થયાં ઠેલી મૂકી છે, મા.’

‘એ બધી વાતો જવા દે દીકરી! બાયડાઓનાં મન-ખજર છે? એટલે બધો વિચાર કરીએ તો કેમ ચાલે? મૂળ મુદ્દે જોવું એ જોઇએ કે ઘરમાં આપણું માન રાખે છે કે નહીં. ને એ જો રહેતું હોય તો પછી મનમાં ગમે તેમ હોય-કે અદારથી ગમે તેવું બાયરણ કરે એથી કાંઈ વિશેષ આવતું જતું નથી. એટલું બધું ઝીણું કાંતવા જમએ, વાતવાતમાં છીંકતાં દંડીએ ને વાતવાતમાં લડી પડીએ તો બાયડાની જાત સાથે કાંઈ ઘર માંડી શકે નહીં સમજ?’

વણુએ કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહીં. એક નિઃસાસો નાંખતાં નાંખતાં તેણે મોઢું બીજી દિશામાં ફેરવ્યું.

તિલોત્તમા બોલી-‘હવે ત્યાં જ જમએ છીએ ને-જમને જોઇએ તો ખરા. એને જીતી નોકરી પર પાછો લઇ જવાની કોશિશ કદાચ ન પણ કરીએ; સારી જેવી રકમ જો એના હાથમાં આવી હોય ને કામકાજ ખરેખર સાફ ને લવિષ્યની આશાવાળું હોય તો એમાં જોડું શું છે? ધણા સાહેબ લોકો પણ મેમ સાહેબો સાથે અદાર ગામ આવી જગ્યામાં રહે છે, ને વળી કલકત્તા કાંઈ બહુ છેડુંએ નથી-વચ્ચે વચ્ચે વળી મન મુંઝાય તો કલકત્તે જમને પણ તું રહી શકીશ? વળી આવી સરસ લાંચ છે, ધણું કરીને કંપનીનીજ હશે.-પણ તારી વર જો ધણી-રણી હોય તો એ બધું એના હુકમમાંજ રહેશે, ને જ્યારે મરજી પડે ત્યારે એને સાથે લઇને તું નદીમાં પણ સહેજ મારવા નીકળી આનંદ મેળવી શકીશ--’

વણુએ એક મોટા નિઃસાસો નાંખ્યો-‘જે ગુમાવ્યું છે તે તો ગુમાવ્યુંજ છે. એ પાછું નહીં મળે મા. ને રૂપીયા?-રૂપીયા તે ભલે

લીએ. હું રૂપીયા દમને શું મેળવવાની છું ? મને તો એમ થાય છે, મા, કે હમણાં જ આ પાણીમાં કુદી પડીને છુટી મરું !

નિસેત્તમા ધૂણી ઉડી ! આ ખુલ્લી બારી પાસેજ બેઠી છે. કોને ખબર છે. સાચેસાચ જો તે પાણીમાં કુદી પડે તો ? હાફીણા હાફીણા તે ઉડી, તેની પાસે લગભગ આવીને બેઠી, ને તેને શરીર ને માથે હાથ ફેરવવા લાગી અને બોલી-‘હી; એવું ગાંડુ-ઘેલું શું બક્યા કરે છે દીકરી ! સંભળીને મારા મનમાં ફાળ પડે છે. એવું તે શું થઈ ગયું છે ? મનનું જરા ખેંચાણ પેલી તરફ-એજને ?-તે બનવાનું બની ગયું, હવે શું થાય ? જરા સમજી ચક્રને ચાલીશ તો વળી પાછાં બધાં સારાં વાનાં થશે, હે હવે રડમાં જોઉં’, ચાલ સૂઈ જ, જો જરા આંખ મીચાય ને ઉંઘ આવી જાય તો તખીયત ચારી થઈ જશે. જાગીશ ત્યાં તો આપણે પહોંચી ગયા હયું ને લાય કઠિ ઉભી હશે. ચાલ સૂઈ જ-જોઉં દીકરી, ડાહી છાને.’ કહી દીકરીને પથારી પર પાછી સવડાવી પોતે પાસે જ બેઠી રહી.

પ્રકરણ ૨૯ મું

પિયા-મલન

...ઝણ્યું હેત તમારું જાહવા...

સાંજનું અંધારું વધતું ચાલ્યું, લાયની વાટ જોઈને કિરણ નદી કાંઠે જ ઉભો હતો. ઉભો ઉભો બે-ધ્યાન બની મનમાં ઉડા ઉતરી કાંઈક વિચાર કરતો હતો. એટલામાં જરા પાસે ‘હું’ શબ્દ સંભળતાં કિરણ ચમક્યો. સતીશ આવીને પાસે ઉભો. પૂછ્યું, -જો લોકો તે હમણાં જ આવી પહોંચશે ખરું ને ?

‘હા.’

‘હવે શું કરવું છે, કાંઈ નક્કી કયું ?’

‘આજ રાતની રાત જો લોકો લાયમાં જ ભલે રહે.

‘ને પછી-કાલ ?’

‘કાલ ?-તે કાલની વાત વળી કાલે. જોયું જશે, કાલની ચિંતા આજ શા માટે ?’

‘વિચાર તો આજેજ કરવો જોઈએ-જેજ ડાહ્યા માણસનું કામ કહેવાય.’

‘ડાહ્યો હું ‘કસ્મિન્ કાલે’ પણ નહોતો ને નથી સતીશ.’

‘ખીજનું ડહાપણ ખીજની અકલ પણ કોઇ દિવસ માંગી નહીં, વાર, પણ આજ તો હવે માંગ જરા ? હજીયે વખત છે. અમે બધાં અહીંથી ભાગી છૂટીએ તે સાચું નથી ?’

‘હાલ તુરત તો તું ભાગીને ઝુંપડીમાં જઈ શકે છે, ને જો મોઢાંમાંથી કંઈ વેણ કાઢી શકે તો હરીયાને કહેજે કે એક ફાતસ લખને આ તરફ તુરત આવે.’

‘સતીશ, ભલે એમ કહું ને મારે કોઇની ખીક પણ શી છે ? મને પછીને કોઇ મારશે તો નહીં ? આજ પણ નહીં ને કાલપણ નહીં.’

‘ના, તે તને કોઇ મારશે નહીં. ઉલટું મને માર પડશે તે નાટક જોવાની તને બહુ મજા પડશે. ને જરા આનંદની મજા લૂંટી શકીશ.’

‘જરૂર વળી, કેમ નહીં ? આવો સરસ ટ્રેજીક-કોમેડી અથવા કોમિક-ટ્રેજીડી મારી જીંદગીમાં મેં કોઇ દિવસ જોયો નથી. જોઈશ પણ નહીં.’

‘બા શું કરતી હતી ?’

‘જડ-સડ થઈને બેસી રહ્યા છે. શું કરે ખીજનું’

‘ને-સુરખાલા ?’

‘બહુપ કાકભાજ સુધાયું’ છે. ચટણીઓ વારી છે. ખમણ ક્યાં છે. અચાણા કાઢ્યાં છે. ને હમણાં રસોડામાં જઈ બેઠી છે એ હું જોઈ આવ્યો.’

‘હું !’

‘ને હરીયાને હાંક મારી એની ભાજ લેતી હતી ને પૂછતી હતી કે, ઘી, મેદો આટો અહીં ક્યાં મળશે કે નહીં, ને મળે તો જલદી લાવી શકશે કે નહીં.’

‘હૂં!-તે તું જમને કહે કે, એ બધી વ્યાધિ કરવાનું કામ નથી. શી મેદો વિજેરે વિમલ અને સુપ્રકાશ ખરીદી કરીને લાંચમાં જ ભાવે છે. આજ રાતે-મહેમાનોની પરોણાગત તે સારી કરી શકશે, પછી આવતી કાલે એના નસીબમાં ગમે તે હોય.’

‘એ બાબત તું વ્યાધિ કરતો હોય તો ભલે. એની કરે છે બધા. એને એવો કાંઈ વિચાર આવતો હોય એવુંયે મને તો લાગતું નથી.’

‘હા એ ખરું હશે.’

‘વારૂ, ત્યારે હવે ભાગી જઈને હરીયાને મોકલી આપું. અરે પણ પેલું અજવાળું શાનું દેખાય છે-લે આ ફાનસ લખને હરીયા તો આવી પહોંચ્યો. નોકર મહા હુશીયાર જણાય છે ને! વારૂ ત્યારે હું હવે ન્હાસી છુટું ચઃ પલ્લયતિ સ જીવતિ’ કહી સતીશે ચાલતી પકડી.

ફાનસનું અજવાળું જોઈ લાચ નજીકમાં જ કાંઠા પર આવી લાગી. વિમલ ને સુપ્રકાશ ટોમને લખને હજીયે બહાર જ અગાસીમાં બેઠા હતા.

‘આ જો બાપુ-બાપુજી આવે છે—’

કાણ જાણે કેમ પણ જરા સંકુચિત ભાવે ધીમે સારે આટલું બોલી ટોમ મોઢું ફેરવી વિમળને ગળે બાઝી પડ્યો. કિરણ સીડી ચડી લાંચ ઉપર ચડી ગયો.

‘જા, બાપુજી પાસે જા ટોમ.’ પાછું ફરી કિરણ તરફ એકવાર જોઈ વળી પાછું મોં ફેરવી ટોમ વધુ જોરથી વિમલને ગળે બાઝી પડ્યો. નિઃશ્વાસો દાખી રાખી કિરણે બે હાથ લાંબા કરી કહ્યું— ‘આવ ટોમ.’

ટોમ તરત જ વિમલનું ગળું ચૂકી દઈ અંદર દોડી ગયો. ને એકદમ આ ના પડખામાં લપાઈ બેઠો.

એક નિઃશ્વાસો નાખી કિરણ બોલ્યો—‘વારૂ તમે હવે ઘેર જાઓ. ને જે ચીજ વસ્તુ લાંબા છો તે લઈ જાઓ. હરીયાને થોડીવાર પછી અહીં પાછો મોકલજો. કાંઈ ચીજ વસ્તુની જરૂર હશે તો હું કહી મોકલીશ’ કહી કિરણે અંદર જઈ સાચું સસરાને પ્રણામ કર્યો.

કિરણનો સાદ સંભળી વરણા મોઢું ફેરવી એક બારી પાસે જોમ બેઠી હતી, તેમજ બેઠી રહી-આખોમાંથી તે વખતે દર-દર આંસુડા સરી પડતાં હતાં.

‘આવો દોકરા આવો !-બેસો, સારી પેઠે છો ને ? કહી નીલાંબર બાથુએ જમાઇને આવકાર આપ્યો.’

હા, સારી પેઠે જ છું, તમને રસ્તામાં કંઈ અગવડ તો નથી ભોગવવી પડી ને ?

‘અગવડ ! ના અગવડ શા માટે ભોગવવી પડે ? આવો મળતો સુંદર પ્રજાંધ કરીને લાંચ મોકલી હતી, ને બે છોકરાઓ પણ ડાહ્યા હુશીયાર ને વિવેકી-એકદમ up-to-date. કાંઈયે અગવડ પડી નથી, જે જે વસ્તુની જરૂર હતી તે વગર માંગ્યે જ અમને મળી છે. ને ખૂબ આરામથી આવ્યા છીએ. પણ વરણાની તબીયત જરા ઠીક નથી. જાણે ‘નર્વસ’ થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. ચા-પાણી પણ કાંઈ પીધાં નથી. આખી વાટ સ્તીજ આવી છે. આ હમણાં જ ઉઠીને બેઠી. કેમ વરણા હવે જરા ઠીક લાગે છેને ?’

વરણાએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહીં. હૃદય-બેઠી રાહતનો ઉરઘાસ મહા પ્રયત્ને તેણે ખાળી રાખ્યો. નીલાંબર બાથુ જરા વાર ચોબીને બોલ્યા-‘કેમ માડી ! તબીયત શું કાંઈ વધુ બગડી આવી છે વળી શું ?’

‘જરા ભૂકુરી ચડાવી તિલોતમા બોલી-‘આ; ! એને શા માટે બોલાવો છો ? ગુપચુપ બેઠી છે; બેસવા દીઓને, સરીરે-મળ તો નથી જ. વળી પાછી વધુ ‘નર્વસ’ થઈ જશે.’ કહી પોતે ઉઠી જઈ પુત્રી પાસે બેસી તેની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી.’

એક નિઃસાસો નાંખી નીલાંબરબાથુએ જમાઈ તરફ જોયું ને કહ્યું ‘તમારે હવે અમારે નીચે ઉતરવું પડશે ને-ઉતારો કેટલોક દૂર છે ? વરણા ચાલીને જઈ શકશે ને ? એની તબીયત સારી નથી, ને વળી બહુ ‘નર્વસ’ થઈ ગઈ છે. અહીં conveyance ની સગવડ તો નહીં જ હોય’

‘કિંચિત્ વ્યંગ-હાસ્યની આછી રેખા તિલોત્તમાના ચહેરા પર ફૂટી નીકળી. તે બોલી-‘તમારી વાતને કાંઈ મોં માથું છે! આ અહીં કોઈ માણસ પણ ફરકતું નથી; આજુબાજુ રસ્તા ઉપર કે દૂર કોઈ ઘરોમાં નાના સરખા દીવાનું અજવાળું પણ ક્યાંય ઝળકતું નથી, ત્યાં વળી ગાડી બાડીની વાત ક્યાં કરવા માંડી? બે કોઈ પાલખી કે ડોળી મળે તોય-’

કિરણે કહ્યું-‘ઘર આ પાસે જ છે. પાલખીની જરૂર પડે તેમ નથી. ને અહીં એવું કંઈ સાધન મળે તેમ પણ નથી. ઉધાડી બે ચાર બેઠ-ગાડીઓ શિવાય અત્રે વાહનનું કશુંય સાધન નથી. પણ તમે આજની રાત લૈંચમાં જ રહી જાઓ તો સાઈ-’

મોટર લૈંચમાં! અંદર કેબીનમાં વીજળીની બત્તી બળતી હતી. આરામથી રાત ગુજરી શકાય એવો સર્વ પ્રયત્ન હતો જ. ચોતરફ નજર ફેરવી નીલાંબર બાણુ બોલ્યા-‘હા-તે-રાતની રાત તો અહીં રહી શકાય એવું છે ખરું. પણ ફક્ત એક જ કેબીન છે-વારૂ, એક કામ કરીએ તો? અમે ઉતરી પડીએ ને તમે ને વરણા આજે અહીં લૈંચ-માં જ રહી જાઓ’ કહી નીલાંબર બાણુએ કિરણ સામું જોયું. જરા વાર માથું ખંજવાળી કિરણે કહ્યું,-‘એ ફાવશે નહીં. તમે ત્યાં રહી શકશો જ નહીં ને ખાસ કરીને રાતને વખતે.’

‘આ માટે નહીં રહી શકીએ? જગ્યાની આસપાસ વસ્તી નહીં હોય, પણ એકાદ સારો બંગલો તો છે ને? ને બત્તી-અજવાળાની સગવડ પણ હશે જ, ને ખાથ રૂમ દુબ પણ-’

મહામહેનતે હસતું ખાળી રાખી કિરણ બોલ્યો. ‘એમાંનું કંઈયે નથી ને બંગલો પણ નથી. બે ત્રણ મારીઆર ઝુંપડાં ફક્ત છે-આવી જગ્યાઓમાં જોવા હોય તેવાં. ઉપર તાડનાં પાંદડાંઓનું છવાયેલ છાપરૂં-ફળીયાંને કાંટાની વાડ ને માટીની ભીત-’

‘શું કહો છો! ત્યારે તો-’ કવી એક જાતની વિરિમત શંકા સરી નજરે નીલાંબર બાણુ કિરણ સામું જોઈ રહ્યાં.

કિરણુ-‘હા, તમે જ્યાં અહીં આવશો એવી મને કલ્પના સુધાંચે મનમાં નહોતી આવી. ને તમે અગાઉથી કાંઈ ખબર પણ નહોતી આપી. ને ખબર મળી હોત તોયે શું? તમે કહે છે તેવી જાતની સમજા અત્રે થવી સંભવિત જ નથી. તેથી જ આ લાંચની વ્યવસ્થા કરી છે. બે ત્રણ દિવસ-તમારે રહેવું હોય તેટલા દિવસ તમે અહીં જ આરામથી રહી શકશો.’

‘અમે? હા અમે બે ત્રણ દિવસ રહેવું હશે તેટલા દિવસ લાંચમારહી શકશું’ ખરાં પાંચ વરણાને બે અહીં વધુ દિવસ રહેવું હોય-’

‘તો મારાં એને આ માટીયાર ધરમાં જ રહેવું પડશે.’

‘પણ એની તબીયત સારી નથી ને?’—

‘તે શું કહે? બીજી કોઈ જાતનો અદોષસ્ત અત્રે થઈ શકે તેવા સંભવ નથી, ને તે મને તો હવે પોષાય તેમ પણ નથી.’

‘મેં તો સાંભળ્યું છે કે, જુની નોકરી બે તમે પાછી સ્વીકારવા તૈયાર હો તો તેઓ તમને પાછા રાખવા તૈયાર છે.’

‘હા, કાલ એક પત્ર આવ્યો છે ખરો.’

‘તો પછી-’

‘ત્યાં પાછા જવાની મારી ધ્રુષ્ટા નથી. અહીં કામકાજ શરૂ કરી દીધું છે. હવે જોવું છે કે આ કામમાં કઈ રીતે ઉન્નતિ કરી શકાય છે.’

નીલાબર બાણુ બોલ્યા-‘હા, પાંચ પૈસા ખર્ચી Higher style થી-આ જેવાં સાહેબ લોકોનાં Plantations હોય છે-તેવી જાતનાં કોઈ કામની તબવીબ બે કરી શકાય-ને રહેવાની જગ્યા પણ-’

‘એ જ્યાં ઉંચી ઢાંચનાં સાહેબી Plantation અહીં થઈ શકે તેમ નથી. નાનાં નાનાં ખેતરોમાં બંગાલી ગૃહસ્થની માફકજ અહીં રહેવું પડે તેમ છે, નહીં એમ રહેવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું-’

‘હૂં-! પણ વરણા-!-’

કિરણ-‘તે મેં તો સાફ સાફ બખુબ હતું કે, કેવું કામ હું શરૂ કરવાનો છું, ને કઈ રીતે રહેવાનો છું-’

જરાવાર થોભી કાંઈક વિચાર કરતાં કરતાં નીલબિર આજી બોલ્યા: ‘પણ તમારે એ વાતનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ ને કે, તમે એને પરણ્યા છો—Cultured refined family ની એ પુત્રી છે—delicately brought up છે ને તમે એને એજ પ્રમાણે પાંચ-છ વર્ષ રાખી પણ છે, હવે એકદમ એચિંતા એને આવી પરિસ્થિતિમાં લાવી મૂકતા-’

‘તે પરિસ્થિતિ એવી હોય ત્યાં બીજો ઉપાય શું? પતિની પરિસ્થિતિ જેવી હોય, તેને અનુકૂળ બનીને સીએ રહેવું ચાલવું જોઈએ.’

તિલોત્તમા વચ્ચેથી બોલી ઉઠી-‘પણ આવી પરિસ્થિતિ સરળ કાણે? સારી મજાની મોટા પગારની નોકરી કરતા હતા, માન-મર્યાદા પણ સારા હતાં, એચિંતું એ બધું છોડી દઈ આ વન-વગડામાં બેસ કરવા આવ્યા શા માટે? સાચે સાચ કોઈ આફત આવી પડતાં તો તમારે કાંઈ અહીં આવવું પડ્યું નથી ને? એવું હોત તો વાત જુદી હતી. તો એને એમાં વાંધો લેવા જેવું કશુંજ નહોત, મરે કે જીવે એ અહીં તમારી સાથેજ રહેત.’

‘એવી દશામાં એમ જો રહેત, તો હમણાં પણ શા માટે ન રહી શકે? મારાં કામનો ધણી હું છું; મારી નોકરી છોડી-એક કામ છોડી બીજી જાતનું કોઈ કામ કરવાનો મારો વિચાર થાય તો-’

‘ના, તમારા ખ્યાલથી તમારી મરજી મુજબ તમે ગમે તેમ ન કરી શકો. બાયડી-છોકરા છે, કુટુંબ છે, એમની સગવડ અગવડ વિગેરેનો વિચાર પણ કરવો પડે, ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં ખુશી પડે તેમ-ગમે તેવાં દુઃખ-કલેશના દરીઆમાં એમને ધસડી લાવવા, તે બાયડાની જાત હોવાથી કે કામના ધણી હોવાથી એવો અધિકાર કે હક કોઈનેક હોઈ શકે નહીંજ.’

કિરણ-‘બાવડી છોકરાં કુટુંબ હોય માટે ગમે તે જગ્યાએ, એક જાતની ખાસ પરિસ્થિતિમાં હંમેશા કાંઈને બંધાઈને રહેવુંજ પડે-અને કે ન ગમે તો પણ-એવું પણ કાંઈ બની શકે નહીં. પુરૂષના પોતાનાં સુખ દુઃખનો પણ કાંઈક વિચાર થવો જોઈએ.’

‘તે હોય પણ તમે ત્યાં એવા શું દુઃખમાં હતા? હા, એ શહેર પશ્ચંદ ન પડ્યું કે હવા પાણી માફક ન આવ્યાં હોય તો ખીજ કાંઈ જગ્યાએ જ્યાં કુટુંબ પરિવાર સુખે આનંદ રહી શકે એવી કાંઈ નોકરી કે કામધંધો તમે શોધી શકતા હતા. પણ આ તમે કેવી જગ્યાએ કેવું કામ કરવા આવ્યા છો? ને આવ્યા છો તે પણ ફક્ત રીસ-છંદના માર્યા. ફક્ત એને (વરણાને) ઠેકાણે લાવવા માટેજ ને?’

‘હા માટે આવ્યો છું તે બધી વાત તમે તો જાણો છો.’

‘હા, જાણું છું, ધારો કે એની ભૂલ-ચૂક થઈ ગઈ. પણ એ તમારી પરણેતર તો છે ને? એનો એકાદ ગુન્હો માફ ન કરી શકાય! એકદમ આવડી મોટી સજા, જરા જેવી ભૂલને માટે એને આમ દેવાય? અમે પણ જીવતાં એકાં છીએ ને, અમને કશું હોત તો કાંઈ એનો તોડ ન હાલત? પણ તમે કાંઈને કશું ન કહેતા, તોડ કાંઈ નીકળી શકે કે નહીં એનો કાંઈયે વિચાર ન કરતાં એકદમ બધું છોડી-છોડી વીંટી ગુંટી એવી જગ્યાએ આવીને વસ્યા કે વરણા તમારા આ જંસારમાં બે દિવસ નિરાંતે રહી પણ ન શકે. જાણે કેમ એકદમ તજ દેવાની હોયને! ને તમે એવી મતલબથીજ અહીં આવ્યા છો.’

કિરણ નીરવ. તિલોત્તમા બોલી-‘ને તજ દેવી હોય તો કાને તજ દેવાય? હા એ પારકાની દીકરી-કાલે લગ્ન કર્યાં ને આવજ માયા-મમતા ઉતરી ગઈ તો તો જાણે સમજ્યા-પણ એને પેટે બે દીકરા પણ જન્મ્યા છે ને? એમના પરતી માયા-મમતા પણ છોડી દઈ એમને તજ શકાયો ખરા?’

ધીમે સાદે કિરણે ઉતર વાળ્યો-‘હું તો કાંઈને ચે તજ દેવા માગતો નથી!’

‘ના, મોઢેથી સાફ-સાફ એમ કહ્યું નથી. પણ અહીં વન-વગડામાં આવી આ ઝુંપડામાં રહેવાનું તમે જે કહો છો, તે તો એમ સમજી નેજ ને કે એ અહીં રહી શકશે નહીં. છતાં અહીં પણ આ તમારા સસરાએ જેમ હમણાં કહ્યું તેમ મોટા પાયા ઉપર એકાદ કામ ઉપાડ્યું હોત, ને માણસો નોકરો ચાકરો રાખી બંગલો ટંગલો લઈ રહ્યા હોત-ને અમે તો ધારતાં જ હત્યા કે એવું જ કાંઈક કયું’ હશે-તો વળી જુદી વાત હતી.’

‘એ અહીં બની શકે તેમ છે જ નહીં. ને એવડી બધી મોટી આજ્ઞા તમે બાધા એવી જાતનો કાંઈ પણ ઇશ્વારો સરખોયે બંધ કરીને મારા પત્રમાથી તમને નહીં મળ્યો હોય.’

‘પણ-એનું શરીર તો જીવ્યો કેવું થઈ ગયું છે, એનો પણ તમારે વિચાર તો કરવો જોઈએ ને? તમે ખરેખર શું એને પકડીને ગમે ફાંસો દઈ મારી નાંખવા માંગો છો?’

‘હાલ તુરતને માટે શરીર સુધરે નહીં ત્યાંસુધી એ કલકત્તા રહી શકે છે. વચ્ચે વચ્ચે હું આંટા-ફેરા કરીશ ને એની સંભાળ રાખીશ.’

મોટું ફેરવી બાલ આંખો વડે ઉંચું જોઈ વરણા બોલી-‘ના, હું અહીંજ રહીશ. મરવુંજ હશે તો અહીંજ મરીશ. ખીજે કયાં નહીં?’

એક નિઃસાસો ખાળા રાખી ફાંતવડે હોઠ કરડી કિરણે ખીજ દિશામાં મોટું ફેરવ્યું. વરણાએ એ જોયું પણ ખરું.

હરીએ તે વખતે હાથમાં ફાનસ લઈ નદી કાંઠે આવીને ઉભો. સાસુ તરફ ફરી કિરણે પૂછ્યું-‘આ નોકરને તમારે માટે રોટલી, દાળબાત શાક મોકલવાનું કહી દઉં ને?’

આંખો લૂછી તિલોત્તમા બોલી-‘તે બલે કહો, પણ એટલી બધી અટપટ કરશે કાણ?’

કિરણે બોલ્યો-‘કરવાવાળાં માણસો છે. કાંઈ અગવડ પડે તેમ નથી.’

વરુણાએ તીવ્ર નજરે એની સામું જોયું. નીલાંજર બાણુ બોલ્યા--
‘હા, આ બે છોકરાઓ છે જોયું નહીં! કામકાજમાં કેવા ચટ--પટ
કુશીયાર છે! તે એ લોકો રસોઇ પાણીનું કામ પણ કરે છે ખરા?’
‘કરે.’

કિરણુ ઉભો થઇ એક બારી પાસે આવ્યો ને કાંઠા ઉપર ઉભેલા
હરીયાને હાંક મારી થું થું કરવું તથા થું રસોઇ પાણી અહીં લાવવાં
તે બધું એને સમજાવી દીધું.

વરુણાએ ધીમે સાદે માને ઉદ્દેશીને કહ્યું--‘મારે થોડીક વાતો
કરવાની છે. તું જરા બહાર જઈને બેસ ને બા?’

તિલોત્તમા અને નીલાંજર બાણુ ઉડીને બહાર જઈ બેઠા.
ચાકરડી લખીયા પણ જીમને તેડીને બહાર ચાલી ગઇ, ટોમ પણ
ઉડીને ઉભો થઇ ગયો; આમ તેમ ચોતરફ નજર નાખી દોડીને
બહાર ચાલ્યો ગયો.

વરુણા બેલી--‘તમે લખ્યું હતું ને કે મારી મરજી હોય તો હું
અહીં આવી શકું છું’—

‘હા,’

‘આ માટે, થું સમજીને એમ લખ્યું હશે તે તમે જ જાણો.
કદાચ એમ પણ ધાયું’ હશે કે, આવું કાંઈક તમારે (વિવેકને ખાતર
પણ) લખવું ઉચિત છે—’

‘હા, ઉચિત એકસો વાર.’

‘ફક્ત ઉચિત જ! પણ સાથે સાથે મનમાં ધણું કરીને એવી
મંત્રણા નહીં હોય કે હું અહીં આવીને તમારી સાથે રહું, ને હું
અહીં ખરેખર આવીશ એમ પણ તમે તો નહીં ધાયું’ હોય.’

‘એમ આ માટે કહે છે!—હું-તો—’

‘ના, મોંઢેથી એવું ચોક્કસ ચોક્કસ’ તમે કહેતા નથી. પણ હું
બરાબર સમજી શકું છું કે હું આવી છું તે-તે’ તમને...ગમતું...
બમે હાથની હથેળીમાં મોં છુપાવી વરુણા રડી પડી.’

કિરણના મનમાં બહુ દુઃખ થયું, પાસે જઈ તેણે વરણાની પીઠપર હાથ રાખ્યો. પતિની છાતીયે માથું ટેકવી રાખી વરણા કેટલીયે વાર સુધી રહી. ને રડતી રડતી બોલી ‘શા માટે-શા માટે મને આવડી મોટી શિક્ષા કરી? તમે પોતે પોતાને પણ આમ દુઃખ શા માટે દષ્ટ રજા છો? મારી જીલ થઈ ગઈ. હા, મોટામાં મોટી જીલ, પણ હું ગમે તેમ તો પણ જી જાતિ. અદેખાઈની આગથી પામલ બની અમે એવી જીલ કરી બેસીએ-તમે તે માફ ન કરી શકો? મને સરખી રીતે સમજાવી હોત તો હું ન સમજત? જાણે કે આખી જીંદગીમાં પાછું મળવું જ ન હોય તેમ મારાં ભરણુ પોષણનો બધો હિસાબ ચુકતે કરી અહીં ચાલ્યા આવ્યા—?’

કિરણ-‘તે પણ મારે કરવાની જરૂર જ હતીને, વરણા! જે મારી આ નવી પરિસ્થિતિમાં તું મારી સાથે ન રહી શકે તો...’

‘આ પરિસ્થિતિ તો તમે પોતે જ સરજી છે ને? કેમ જાણે મને મોટામાં મોટી શિક્ષા કરવા ખાતરજ-’

‘તને શિક્ષા કરવા ખાતર નહીં વરણા! મારી પોતાની ગરજે મારે અહીં આવવું પડ્યું છે.’

‘પોતાની ગરજે-તે-પણ-તે પણ-મેં તમારી સાથે કલેજ કરી તમને સુખે ન રહેવા દીધા ત્યારેજ ને?—હું કબુલ કરું છું કે ખરેખર મેં મોટો ઉપાડો લઈ તમને એકદમ અકળાવી મુક્યા હતા તેથીજ-’

‘જવા દે આ બધી વાતો, વરણા! જે બનવાનું હતું તે બની ગયું. હવે એનો-’

‘પણ તમે શું ખરેખર પાછા નહીં આવો? આવવાની ઇચ્છાજ નથી? ના, ચાલો પાછા ચાલો-મારી બધી જીલો માફ કરો. તમે જે રૂપીઆ કમાઓ તે તમારી મરજી મુજબ વાપરજો-તમારી મરજીમાં આવે તેને આપજો. હું એમાં કંઈ પણ વધી નહીં લઉં એક અક્ષર પણ હું નહીં બોલું, તમે મને જેવી રીતે રહેવા કહેશો, તેવી રીતે રહીશ; તમને કાંઈ દિવસ જરા સરખુંયે દુઃખ નહીં લઉં, બોલો-બોલો-પાછા આવશો?’

પતિની છાતીએ અશ્રુસિક્ત મોહું રાખી વરણા પતિને મળે
 બાઝી પડી રડતી રડતી કહેવા લાગી—‘આવડી મોરી સળ-ના,
 સળ ફક્ત મનેજ નહીં-મેં ભૂલ કરી છે મારો અપરાધ થયો છે-
 સળ હું માથે ચડાવત ન સહેવાત તો મરી જઈને જીવ દહને પણ
 પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરત! પણ તમે પોતે પોતાને આમ દુઃખ દહ
 રહ્યા છો, ને તેનું નિમિત્ત હું બની—’

‘ના, ના, વરણા ! એવા એવા વિચાર કરીને દુઃખી થા મા.
 સળ જો થઈ હોય તો તે તનેજ થઈ છે, મને કાંઈજ નથી થયું.
 ઉલટું અહીંના આ નવા જીવનમાં હું મને બહુ સુખી માનું છું ને
 આવા સુયોગ માટે પ્રભુનો ઉપકાર માનું છું.’

‘ઉપકાર ! ઉપકાર ? એમાં તમારા ઉપર શો ઉપકાર થયો ?’

આખો લૂછી એક જાતના વિસ્મિત ભાવથી વરણાએ પતિ
 સામું જોયું. કિરણ બોલ્યો ‘જો તું અહીં રહી શકે, ને ખરેખર તારું
 મન જો સુધર્યું’ હોય, જરા તું ધીરી પડે તો તું જરૂર સમજી શકશે
 કે હું શા માટે આને ભગવવાનના ઉપકાર કહું છું.’

‘હું સમજી શકતી નથી. પણ તમે જો પાછા નહીં આવો તો,
 મારે અહીં રહેવુંજ પડશે.’

‘હું પાછો આવી શકું તેમ નથી, વરણા.’

‘મને એ ખબરજ હતી’ જ્યારે હું અહીં આવવા તૈયાર
 થઈ ત્યારનીજ માતાપિતા ગમે તેમ કહે પણ હું જાણતી હતી કે
 તમને પાછા બાવી શકાશે નહીં. તમે કઠોર પથ્થર દિલના છો.
 તમે કોઈનું ગમે તેવું દુઃખ સમજી શકશો નહીં. ને તેથી હું અહીં
 રહીશ એવો નિશ્ચય કરીનેજ અહીં આવી છું.’

‘વાર, ત્યારે રહે ખુશીથી.’

‘રહે-એમ કહો છો પણ આ વેળા તમારા હૃદયનાં ઉમળકાનાં
 નથી. બલ્કે-બલ્કે-’

‘બીજું કાંઈ નથી, વરણ! પણ-પણ મને મનમાં બીક લાગ્યા કરે છે કે તને અહીં મારફત નહીં આવે, તું બહુ મુંઝાવશ-ને દુઃખી પણ ખૂબ ચમકશ, કારણ કે તને આ પ્રમાણે રહેવાની જરાયે ટેવ નથી. ને વળી તારું શરીર પણ સારું નથી રહેતું.’

‘છતાંયે તમે પાછા આવવા તૈયાર નથીને? ને મને જોર જીલ-મથી અહીંજ રાખવા મગિા છો ને!’

‘જોરજીલમથી-જબરદસ્તીથી-પણ તને અહીં રાખવા માગતો નથી, વરણ! પણ જે તું મને ચાહતી હોય-મારી વાંછના કરતી હોય તો તારે અહીંજ રહેવું પડશે. ને આ પરિસ્થિતિને તારે અનુકૂળ બનવુંજ પડશે. કારણ કે જે કામ મેં માથે ઉપાડ્યું છે, આરંભ કરી દીધો છે, તે છોડીને હું હવે ક્યાંય જઈ શકું તેમ નથી. તેથીજ હું કહું છું કે તારું શરીર જ્યાં સુધી ન સુધરે ત્યાં સુધી તું કલકતે જઈને રહે, વૈદ્ય-ડાક્ટરની સલાહ લઈ દવા-દાર કર-’

‘ના, ના, હું ક્યાંય જવાની નથી,—જઈ શકીશ નહીં. જા માટે મને પાછી મોકલી આપવા ઇચ્છો છો? તમને કાંઈ વાંધો છે, અગવડ છે?’

‘ના, ના, મને એવી શી અગવડ પડવાની? અગવડ પડશે તને કારણ કે તને જે સગવડ આપવી જોઈએ, તને જે રીતે રાખવાથી તારી તબીબત સુધરી શકે, તને આરામ મળી શકે, એવી કાંઈ પણ સાધન સામગ્રી મળવાનો અહીં સંભવજ નથી.’

‘સંભવ ન હોય, તો બલે ન હોય. તમે જેમ રાખશો તેમ રહીશ, રહેવા સિવાય બીજો ઉપાય શો છે? પાછું તો મારે જવુંજ નથી. મારી તબીબતની મને કશી પરવા નથી-પણ-પણ મને એક જ વિચાર થયા કરે છે કે શરીર જે સાવ લથડી પડશે-તે લથડતું હોય તો બલે લથડે-મરું તોય હું તો છુટું ને તમે પણ મારાથી છુટો.’

‘હિઃ! એવાં ઘેલાં શું કાઢે છે, વરણ! કહી કિરણે વરણની પીઠ પર હાથ ચૂક્યો. હાથ ત્યાંથી હઠાવી લઈ વરણા જરા સરકીને

દૂર બેઠી. થોડીવાર સુપ બેસી રહી. પછી કાંઈક વિચાર કરીને ઉઠે બાલી; ‘અરેઅર ફક્ત બે હજાર રૂપિયાની મુડી ઉપરજ તમારા આ બધા કામનો આધાર છે?’

‘એમજ હતું, પણ હવે—’

‘હવે શું? બીજા મળ્યા છે? હા, હું પણ એમ ધારતી હતી—’

‘ધારતી હતી! કેમ-કેમ-શું મનમાં ધારતી હતી?’

‘ગમે તેમ, પણ હું ધારતી હતીજ, રૂપિયા તમને ક્યાંથી મળ્યા; કાણે આપ્યા?’

જરાવાર સુપ રહી ધિરણ બોલ્યો: ‘દેશમાં એમના માટે મેં જે રૂપિયા મોકલ્યા હતા—’

‘હા, મને ખબર છે, તે તમે પાછા લઈ લીધા અરે? ને હું—હું—આટલા બધા રૂપિયા તમે મને આપ્યા—એ તમારે મન પારકાના રૂપિયા હતા. અરે?’

‘મેં પાછા લઈ લીધા નથી, વરણા! એ લોકોએ પોને સામે ચાકી આવીને મને પાછા આપ્યા છે.’

વરણા—‘હું પણ મારા રૂપિયા તમને સામે ચાકી આવીને પાછા આપું છું, તે લીઓ; ને એમના રૂપિયા એમને પાછા આપી દીઓ.’

‘પણ તને રૂપિયા હશે તો કામ લાગશે.’

‘શું કામ લાગશે? મને શું કામ પડવાનું છે? હું તો અહીં તમારી પાસેજ રહેવાની છુંને? આટલા બધા રૂપિયાને જુદા રાખી મૂકવાથી મને શો લાભ છે? મને એ જ કામમાં આવવાના છે? ઉલટું એ લોકોનેજ રૂપિયાની જરૂર પડશે—જે હું અહીં રહું—ને જો તમે મને અહીં રાખો તો—કહો—તમે એમના રૂપિયા પાછા આપી દેશો ને?’

‘વાર, પાછા આપી દઈશ’ કિરણ એક નિઃસાસા નાખ્યો ને કહ્યું—‘વાર ત્યારે હવે હું જાઉં, વરણા! વડીલો પણ બહાર બેઠા છે, જાઉં ત્યારે? જઈને તમારા બધાને મટે ખાવાનું મોકલું.’ ઠી કિરણ ઉઠીને ઉભો થયો.

‘ના, એસા થોડી વાર, ખાવાની એવી કાંઈ ઉતાવળ નથી-’
વરણાએ કિરણનો હાથ ઝાલી એવીને તેને પાછો બેસાડ્યો. ને કહ્યું-
‘અમારે રાતની રાત આ લોંચમાજ રહેવાનું છે?’

‘હા, એ વધુ સુખ-સગવડભર્યું છે.’

‘કેમ ધરમા-કેટલુંક છેડું હશે ધર અહીંથી?’

‘આ પાસેજ છે, સવાર પડતાં અહીંથી બરાબર સારી રીતે
જોઈ શકાશે.’

‘ત્યારે અમને ત્યાંજ શા માટે લઈ જતા નથી?’

‘આ રાત ટાણે-? ના, ના, આજની રાત અહીંજ રહેવું સાફ
છે, વરણા! કાલ દિવસના આવજો. આવાં ધરોમાં તમે કોઈ દિવસ
રહો નથી તેથી, એકાએક રાત ટાણે જતાં બહુજ કઠંગું લાગશે.’

‘જાગે તો ભણે જાગે, આખર તો અહીંજ-એ ધરમાજ રહેવું
છે ને. એક રાતની આ લોંચની સગવડથી શું એવા રાજ થઈ
જવાના છીએ? ના, ચાલો અમને ઘેરજ લઈ ચાલો.’

‘આ વડીલો (વરણાના મા-બાપ) પણ સાથે છે, તેઓ કોઈ
રીતે ત્યાં રહી શકશે નહીં.’

‘એ લોકો છોડીને અમને લઈને ભણે અહીં રહે. તમે મને તેડી જાવ.’

‘વરણાની પીઠે હાથ ફેરવતો ફેરવતો જરા અચકાતો અચકાતો કિરણ
બોલ્યો-‘તું આવીશ એવી પ્રથમથી ખબર ન હોવાથી તારા માટે કાંઈ
ખાસ ગોઠવણ કરી રાખી નથી-બધું વેરવિખેર-પડ્યું છે. ના, આજ
રાતની રાત અહીંજ રહી જ, વરણા!-કાલે સવારના પહેરમાજ-’

‘ગોઠવણ?—તે એક રાતની રાતમાં એવી કંઈ મેટી ગોઠવણ
અહીં પન-વગડામાં તમે કરી શકવાના છો? ના, ના, મને કોઈ
ચીજની જરૂર નથી. તમે તો હશે ને; તમે ત્યાં રહી શકો છો
તો હુંયે રહી શકીશ. ગોઠવણ-તજવાજ જે કાંઈ કરવી હશે તે કાલે
સવારે હું મારી મેળોજ કરી લઈશ, ના, તમે મને તેડી જાઓ. હું
એટલું જરૂર ચાલી શકીશ. તમીયત થોડીવાર પહેલાં જરા નરમ

લામતી હતી, -હવે સારું જણાય છે, ચાલો હું હમણાં જ તમારી સાથે આવું છું' કહી વરણા ઉડીને ઉભી થઇ ગઇ. વરણાનો હાથ એવી તેને પાછી બેસાડી દેતો કિરણ બોલ્યો.

'ના, ના, એટલી બધી અધીરી શા માટે માય છે, વરણા ? આ રાત ટાણે-તને કાવશે નહીં-'

'શા માટે નહીં કાવે ? એવી તે શી અગવડ હશે ? ન હોય તો કાલે હોય, આ આટઆટલા દિવસ પછી આપણે એમાં મળ્યા-તમને છોડીને હું રહીશ નહીં-'

પતિની છાતીએ માથું ટેકવી રહી પડતાં વળી વરણાએ પોતાના બન્ને હાથ કિરણના મળામાં વીંટાળ્યા. -કિરણ મહા આક્રમમાં આવી પડ્યો. એને મનમાં દુઃખ પણ બહુ થયું. ધીમે મધુર હાથે વરણાને માથે ને શરીરે હાથ ફેરવતો તે બોલ્યો- 'શું કહું ?-તું ડાહી છો ને, આજ રાતની રાત ધીરજ રાખી અહીં રહી જા. કાલે સવારના પહોરમાં તને તેડી જઇશ. ત્યાં આજ ઉભવાનીયે જગ્યા નથી ત્યાં બહુયે જણાં છે-'

'બહુયે જણાં ! કાણ કાણ-છે ?'

મનમાં કાંઇક વિચાર આવતાં ચમકીને વરણાએ કિરણ સામું જોયું. કડવો ધુંટડો મળી જતો હોય તેમ કિરણ બોલ્યો- 'આ વિમલ અને સુપ્રકાશ તો છેજ-ને બીજાં પણ એવાર જણુ આવેલાં છે- આ જમીન જોવાને-તે આવતી કાલે સવારના પહોરમાં તેમને માટે કાર્યાલયમાં રહેવાની સગવડ કરી આપીશ. આજ રાત ટાણે આમ અચાનક અહીંથી જઇને એમને એમ તો કહી શકાય નહીં ને કે તમે નિકળો અમારા ઘરમાંથી-'

એક ઉંડો નિઃસાસો નાખી વરણા ચૂપ રહી. કિરણ પણ થોડીવાર નીરવ રહી પછી બોલ્યો- 'ત્યારે હવે હું જાઉં, વરણા !'

'આવજો' રહી વરણાએ મોઢું ફેરવી લીધું. કિરણ ઉડી ઉભો થઇ-ધીમે ધીમે ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો.

અહુ ઉદાસ ચિત્તે કિરણુ ઘેર પાછો ફર્યો. એને વરણાને માટે અહુ દુઃખ થતું હતું, પણુ આવા સંજોગોમાં તે વધુ શું કરી શકે એનો વિચાર કરતાં પણુ તેને કપાય કાંઈ રસ્તો સુઝતો નહોતો. ધરમાં દાખલ થતાં જ સૌદામિનીએ તેને પ્રછયું 'શું થયું ? શું અંદાજસ્ત કરી આવ્યો ?'

‘આજ રાતની રાત તો એ લોઠા ત્યાં લાયમાં જ રહેશે.’

‘પણુ રાત વીતીને સવાર તો પડવાની જ છે ને, ત્યારે શું થશે ?’

‘ત્યારે-એ લોઠા એ ચાર દિવસ જોટલું રહેવું હોય તેટલું એ લાયમાં જ રહેશે. પણુ-’

‘વહુને અહીં લાવવી પડશે એમને ? ત્યારે તે અહીં રહેવા રાજ થઈ ખરી ?’

‘હા’ કિરણુ મોઢું ખીજી તરફ ફેરવી લીધું. સૌદામિનીએ એક ઉંડો નિઃસાસો નાખ્યો. થોડીવાર કાંઈક વિચાર કરીને કહ્યું-‘તે અહીં રહી શકશે ?’

‘જો રહેવાની મરજી હશે, તો રહેવું જ પડશે.’

‘ત્યારે શું સવારે જ એમને અહીં તેડી લાવવાં પડશે ?’

‘ખણું કરીને એમ જ કરવું પડશે.’

‘પછી ? અમારી શી દશા ?’

‘એનો જ વિચાર કરે છું.’

‘વિચાર કરે છે ? વિચાર કરીને હવે શું કરવાનો છે ? કાલે સાંજે તને ખબર મળી. કાલની સાંજ ગઈ. રાતની રાત ગઈ ને આજ આવ્યો દિવસ પણુ ગયો, હજી સુધી કાંઈ વિચાર નથી કર્યો ? આટલાટલું અમે તને કહ્યું પણુ અમારી કાંઈ વાત જ તે સાંભળી નહો. ને હજી તું વિચાર જ કર્યા કરે છે ? તું હંમેશાં વિચાર કરતો રહી જાયો કર્યા જ કરે છે, કિરણુ ! ખરે વખતે આરાં નરસાને

વિચાર તરત કરી કાંઈ નિર્ણય કરી વેળાસર ઉપાય ન કરતાં ફક્ત થોતાના મનના ખ્યાલ ઉપરજ આજ દિવસ સુધી તું ચાલ્યો:-ને એમ કરી કરીને એક એવી જાળ વણી રાખી છે કે જેમાંથી છુટવાનો કાંઈ રસ્તોજ આજે તને જણાતો નથી.'

‘ખરી વાત છે.’

‘ત્યારે હવે શું કરવું છે ? હવે તો આ એક રાતજ હાથમાં છે, તું અમને ક્યાં સંતાડીશ ? સવારે એ લોકો અહીં આવે, ને આવીને અમને જુએ. ના, ના, એ હીક નહીં, કિરણ ! હા હું એકલી હોત તો કાંઈ વાંધો નહોતો. પણ આ અભાગણી પણ સાથે છે-આવીને એને જેતાંજ નથી તો ઉભી ને ઉભી સળગીજ જશે, ગાળા બાંડી મારપીટ કરી ચોટલો પકડી એને તો બહારજ કાઢી મૂકશે.’

‘ત્રાડી થઈ છો શું, મા ! એવું પણ કાંઈ દહાડો ક્યાંય બનતું હશે ? મારી સામે-’

‘તું શું કરી શકવાનો ? શું કરીશ તું ? જે તું કાંઈ કરી શકયો હોત તો તારીયે આજ આવી દશા હોત કે ના એનીયે આવી દશા હોત ?’

માથા પર અરધો ધુમટો તાંણી બાજુના ઓરડાના બરણા પાસે આવી નીચી નજર રાખી સુરબાલા બોલી-‘આજ રાતેજ આપણે ચાલ્યા ન જઈ શકીએ, સાસુજી ? એકાદ નાનું હોડકું કે નાવકું મળે-જે હજી તપાસ-તજવીજ કરી શકાય તો સારું નહીં બલા ?’

કિરણે માથું ખજવાળતાં ખજવાળતાં થોડીવાર વિચાર કર્યો પછી બોલ્યો.

‘મને લાગે છે કે તમારે જવું જ પડશે, મા ! પણ હવે આ રાત ટાણે-અત્યારે હોડકું-નાવકું’ થે ક્યાં મળે, ને બોમજેજે ઝાપડું પડે કે તોફાન થાય તો-’

સૌહાર્મિની બોલી ઉઠી-‘તો તો સોનાથી રૂકું શું ! પછી એમને ધરમાં લઈ આવજો. ને સુખેથી રહેજો. બહારનું તોફાન તો મારું. પણ આ તો ધરમાંજ તોફાન થઈ પડશે-ત્યારે એનાથી કેમ બચીશ ?’

સુરખાલા બોલી-‘આપણે આટલામાં બીજે ક્યાં જઈને રાતની રાત રહી શકીએ એવું નથી? પછી સવાર પડતાં એકાદ હોડકાંની કે વહાણની તબવીજ કરી-’

જરાવાર વિચાર કરીને કિરણ બોલ્યો-‘રહેવાની એકાદ જગ્યા મળે ખરી આ જમારી કચેરી(આશીસ)માં, પણ-’

સુરખાલા-‘વધુ વિચાર કરવાનો વખત નથી. ત્યારે ચાલો, સાસુજી આપણે ત્યાં જ ચાલ્યાં જઈએ’

‘રાત ટાણે? એવી શી ઉતાવળ છે, મા! જવું જ હોય તે સવારે જશે. તો પણ ચાલશે.’

‘ને આપણું કે તોફાન સાચેજાય થઈ પડશે તો?’

‘જો આવશે તો તે વખતે તેનો ઉપાય કરશું, તેની પહેલાં કચેરી-ધર કાંઈ તોફાનમાં ઉડી જવાનું નથી.’

‘હાયરે! આટ-આટલું દુઃખ પણ કપાળમાં લખ્યું હશે ને! શું ધાર્યું હતું, ને શું થયું?—ત્યારે હવે મહેમાનોને ખાવા-પીવાનું ત્યાં મોકલી આપશું ને?’

‘હા, મોકલી આપો. કહી કિરણ પાટ ઉપર લાખો થઈને સુઈ ગયો.

‘તું નોકર સાથે નહીં જાય?’

‘ના વિમલ અને સુપ્રકાશને બોલાવી એમને મોકલો.’

સુરખાલાએ રસોડામાં જઈ ઝડપથી ખાવાની વસ્તુઓ બધી સફાઈથી એક મોટા થાળમાં ગોઠવી. થાળ નોકર હરીઆ પાસે ઉપડાવી વિમલ અને સુપ્રકાશ લોંચ તરફ જવા રવાના થયા. થોડીવાર પછી કાંઈક વિચાર આવતાં સૌદામિનીએ હાંક મારી:-

‘વાર, કિરણ?’

‘શું છે, મા?’

‘હું વિચાર કરતી હતી કે-’

‘કે, શું?’

‘અહીંથી જતાં પહેલાં, બે છોકરા-મારા મને એક વાર દેખાડી શકીશ નહીં?’

કિરણ કાંઈ બોલ્યો નહીં. સૌદામિની બોલી-‘તે દિવસે એ સુયોગ હતો જ્યારે અલાહબાદમાં તારે ઘેર હું પહેલ વહેલી આવી હતી-પણ ત્યારે મનમાં રીસ-ખીજ ભરી હતી-મારી નજરે એ છોકરાએ પડ્યા. પણ મેં નિરખીને-આંખ ઠારીને જોયું’એ નહીં. આ તે દિવસની હતું મનમાં ને મનમાં ઝંખ્યાજ કરું છું, એ માફ ગરીબનું ધન-આધિનાની લાકડી-મારી મુડીનું વ્યાજ હતું હવે કાંઈ દિવસ મારી આંખેએ નહીં જોઉં? એમને એક વાર મારા ખોળામાંયે નહીં બેસાડી શકું? આટ-આટલા મારી પાસે છે-નજીક છે તો પણ-હું એમને એમ ચાલી જમશ-? એકવાર આંખ ઠારીને એમને હું જોઈ પણ ન શકું, એ મારાથી સહેવાતું નથી, દીકરા! મનમાં તો એમ થયાં કરે છે કે હમણાં જ દોડીને જોઉં ને એમને છાતી સરસા ચાંપી માફ હેયું ઠાફું. તે તું સવારે એકવાર ત્યાં જાય ત્યારે-ત્યારે-એ લોકો ઉપમાથી ઉઠ્યા હશે. ત્યારે તું એમને એકવાર—’

સૌદામિની રડી પડી. પોતાની બીની આંખો લુછતો લુછતો કિરણ બોલ્યો-

‘ત્યારે-? ના, ત્યારે નહીં જની શકે, મા! પણ હું જોઈશ, કચેરી ઘરમાં તો તમે થોડા દિવસ રહેશો ને. ત્યારે જોઈશ જ કાંઈ લાગ ફાવે તો મોકલીશ.’

‘તું’ પોતે તારી સાથે તેડી લાવજે-તારા ખોળામાં એ બેયને બેઠેલા જોતાં મારા આ જનમના કોડ પૂરા થશે ને મારી આંખો ઠરશે!’

‘જોઉં હવે,-તે એ માટે એટલી બધી વ્યાધિ શા માટે કરે છે? એ બોકો જો અહીં રહેશે તો આજ નહીં તો ચાર દિવસ પછી પણ તું છોકરાઓને જોઈ શકીશ.’

‘પછી કાંઈ કાંઈ દહાડો અવાય ખરું, ભાઈ?—હા-પણ કહેવાય નહીં-એનો સ્વભાવ સુધરે-વાર પણ હમણાં તો એકવાર દેખાડી દેજે,-આટલા પાસે છે ને હું એમને એકવાર જોયા વગર ચાલી જાઉં એ વિચારજ મને ધૂળવી મુકે છે દીકરા!’

કરણે એક ઉંડો નિસાસો નાખ્યો.—જવાબમાં કાંઈ બોલ્યો નહીં.

સૌદામિનીએ આંખો લૂછીને કહ્યું—‘વાર, તે હવે જન્મવું નથી થું ? રાત પડી ગઈ—’

‘એ લોકો લૌચમાંથી પાછા આવે પછી વાત.’

સૌદામિની ઉઠીને બારણું પાસે આવી ઉભી.

પેલી તરફ લૌચમાં ખાવાનું પહોંચ્યું, જુદી જુદી પ્લેટોમાં જુદી જુદી વાનીઓ પીરસીને રાખવામાં આવી. માતાના અત્યંત આગ્રહથી વરણા ઉઠીને ટેબલ પાસે બેઠી; પણ કાંઈ ખાઈ શકી નહીં એમ કહીએ તો ચાલે. આખરે એક કપ દૂધ પીને તે પાછી સૂઈ ગઈ.

વિવિધ વાનીઓ, અત્યંત મીઠું ગાયનું ચોકબું દૂધ; ને બધી રસોઈ સર્વોત્તમ ને સ્વાદિષ્ટ બની હતી. આખીયે નદી પાર ઉતરતાં નદીની જલ-લહેરોને રપશીને આવતી શીતળ મંદ મંદ ખુલ્લી ને વિશુદ્ધ હવાનું સેવન થતાં જુદા પણ સારી લાગી હતી. પુત્રીની જન્મવાની અશ્ચિથી જરા નારાજ થયા છતાં પણ તિલોત્તમા અને નીલાંબર બાણુએ સંતોષપૂર્વક જન્મતાં જન્મતાં બોજનને સારો ધન્ધા આપ્યો.

‘આટલી ભાતભાતની વસ્તુઓ રાંધી છે ? ને વળ્યું સુંદર રીતે—સરસ રીતે રાંધી છે ! રસોયો સારો ભાગે છે ખરું ?’ કહી તિલોત્તમાએ હિંચું જોયું, વિમલ ને સુપ્રકાશ પાસેજ ઉભા હતા. સુપ્રકાશ બોલ્યો ‘જી, ના રસોયો—અસોયો કાંઈ અહીં નથી.’

વિરિમત—ચકિત પ્રભસચક નજરે વરણા એમ રહી. વિમલે સુપ્રકાશને ધીમે ધીમે મારી એના શરીર પર છાનીમાની એક ચુંટી ખણી. પણ વરણાએ તે જોઈ લીધું. તિલોત્તમા બોલી—‘ત્યારે આવા પાકા હાથથી આટલું રાંધ્યું કેણે ? એ તમે રાંધ્યું હશે ખરું ?—ના, તમે પણ આટલી વારમાં આટલું બધું કંઈથી રાંધી ભાવી શકો ?’

વિમલ બોલ્યો-‘જી, અમારે ત્યાં જે માણસો છે તેમાં કાંઈ કાંઈ ઠીક ઠીક રાંધી જાય છે.-વળી આ અમારી કચેરીના મેનેજર બાણુનું કુટુંબ અહીં છે. એ લોકો મોટાભાઈ ઉપર મમતા રાખે છે-ને માન પણ સારું રાખે છે.-’

‘ઓહા! એમ કહોને ત્યારે! એ લોકોએજ ત્યારે આ બધું રાંધીને મોકલાવ્યું છે, ખરું? બહુજ સ્વાદીલી રસોઈ બની છે હો. પણ-ને અહીંનું દૂધ બહુજ સારું આવે છે હો!’

વરુણા ઉડીને બેઠી થઈ હતી, એક નિસાસો નાંખી વળી પાછી સ્વપ્ન ગઈ. જમી પરવારીને નીલાંચર બાણુ સૂરા ગયા, ને થોડીવારમાંજ આરામથી નસકોરાં બોલાવી ધસધસાટ ઉંઘવા લાગ્યા. પણ વરુણાને ખીલકુલ ઉંઘ આવી નહીં, આખી રાત ઉઠપેસ કરતાં ફડ-ફડાટ કરી તેણે વીતાવી, એક બે વાર બહાર આવીને પણ ઉભી. થોડે છેડે બત્તીનો પ્રકાશ દેખાતો હતો.-આજ શું ધર હશે ત્યારે? એને મનમાં થવા લાગ્યું કે તે દોડીને ત્યાં પહોંચી જાય, ને જમને જીએ કે પતિ શું કરે છે, ને ત્યાં કાણુ કાણુ છે, કાણુ કાણુ આવ્યું છે.

સવાર થતાં ન થતાંમાં તો વરુણા વળી એક વાર બહાર નીકળી. હજીયે બત્તી બળતી હતી. કેટલીયે વાર તે ત્યાં ઉભી રહી. સીડી તો લોચને લાગેલીજ પડી હતી; ધીરે ધીરે તે ઉતરીને કઠિ આવી ઉભી. શરીરમાં નમજાઈ તો હતીજ. પગ ધૂજતા હતા; માથું ચક્કર ચક્કર ફરતું હતું, ને છાતીમાં જણે હથોડાના ધા પડતા હોય એમ જોરથી ધડકતી હતી. છાતી ઉપર જોરથી હાથ દબાવી રાખી વરુણા ત્યાં રેતી ઉપર જ બેસી ગઈ. નહીના નિર્મળ સલિલને રંગતું પૂર્વ આકાશમાં તરણ અરણના આગમનનું નિશાન ફરકી ચૂક્યું હતું. રમ્ય પ્રભાતની સુમધુર સ્ફૂર્તિદામક હવા પણ વાવા લાગી હતી. વરુણાને જરા શાંતિ વળી; વળી તે ઉડીને ઉભી થઈ. સામેનાં ધરાની દાર હવે ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી હતી. એક ધરની બારીમાંથી હજી બત્તીનો પ્રકાશ પણ આવતો હતો. વરુણાને લાગ્યું કે સામે એક બારણું પણ

ખુલ્લું હતું. વરણા ધીમે ધીમે તે બારણાં તરફ ચાલવા લાગી. પમ દ્રુજતા હતા, છાતી ધડકતી હતી છતાં તે તો ચાલી જ. આ તરફ તિલોત્તમાની ઉંઘ પણ ઉડી ગઇ, બાજુમાં પુત્રીને ન જોતાં તે ગમરાજ મંદ્ર ને લાગલી જ હાકળી ફાકળી બની આમ તેમ જોઇ બારી પાસે આવી તેણે બહાર ડોકીયું કર્યું. વરણાને જોઇ તે મોટે સાદે બ્રહ્મ પાડી બોલી ઉઠી—‘અરે વરણા! એકલી ક્યાં ગય છે દીકરી! ઉભી રહે ઉભી રહે, ઘેલી ક્યાંકની!’

વરણા પાછી ફરી ઉભી રહી. તિલોત્તમા કપ્પીનમથી બહાર નીકળી સીડી પરથી ઉતરીને કાઠે આવી. અને પુત્રીની પાસે જઇ તેને હાથ પકડીને બોલી—‘અત્યારે સવારના પહોરમાં ક્યાં ચાલી, માડી?’

‘મને મનમાં કાંઈ કાંઈ થાય છે, માડી! જાઉં—એક વાર જમને જાઉં. આ જોને આ સામે ખોરડાં દેખાય છે ને? એજ ઘર હશે.’

‘તે હશે. પણ આમ એકલી સવારના પહોરમાં ક્યાં જમને ઉભીશ? જરા દિવસ ચડવા દે, એ લોકો બધાંય ઉઠે, કિરણ આવે ચા—પાણી પી નિરાતે—’

‘એ લોકો ક્યારનાંય ઉઠ્યાં લાગે છે. આ જોને બારણાં ખુલાં છે. ને ઘરમાં દીવો પણ બળે છે—’

‘તે હશે—કદાચ કાંઈ કાંઈ ઉઠ્યું પણ હશે. એ લોકોને દાતણ—પાણી કરીને તૈયાર તો થવા દે. એટલી અધીરી શા માટે થાય છે. કિરણને ઉઠીને અહીં આવવા દે, તું પણ જરા ચા પાણી પી તાજુ થા—રાતે તો કાંઈ મોઢાંને અડાક્યું સુઈ નથી, ને ઉંઘ પણ અરાબર આવી જણાતી નથી. તારું મોં ઝાંખું પડી ગયું છે ને આંખો નીચે કાળાં કુંડાળાં પડ્યાં છે. તારા માથાના વાળ વેર વિખેર મંદ્ર થયા છે, જાણે સાત અવતારમથિ દાંતીયો જ ન અડાડયો હોય ને. ઘરમાં કાણુ જાણુ કોણુ આવીને ઉતર્યું’ હશે—ને ત્યાં તું આ વેશે કેમ કરીને જમશ? આખાય ઘરમાં હજુ કાંઈ કાંઈ પથારી પાથરીને બાંબા મંદ્રને સૂતા પડ્યા પણ હશે—’

‘કાણુ આવીને ઉતર્યાં હશે મા !’

‘એની કાંઈ મને ખબર છે, દીકરી ? કિરણુ તો તને જ કહી ગયોને. તું ચાલ, પાછી ચાલ. જરા હાથ મોઢું ધોઈ, વાસી કપડાં ઉતારી ખીજાં પહેર; લખીયા વાળ હોળાવી આપે-એ લોકો આવીને આ બનાવી આપે, તું ચા પીને જરા તાજ થા-કિરણુ પોતે જ આવીને તને હમણાં તેડી જશે--’

માથું ધુણાવી વરણા બોલી-‘ના, મા ! હવે અહીં સુધી આવી છું, તો એક વાર મને જોઈ આવવા દે. તું થે ચાલને, માડી ?’

પોતાના વેષ તરફ પશ્ય એક વાર ચક્રિત ભાવે નજર ફેરવી તિલોત્તમા બોલી-‘અરરરર માડી ! હજી હમણાં તો હું ઉઘમથાં ઉઠી-આમ આ ને આ વેશે ત્યાં જવાય ? તું શું બકે છે ? ને વળી ત્યાં કાંઈ ખીજાં બહારનાં માણસો હોય ત્યાં આમ જવાય જ કેમ ?’

‘તેમાં શું થઈ ગયું ? હું જઈ શકું છું તો તું શા માટે ન જઈ શકે ? ના, ચાલ, ચાલ, એકવાર જઈ આવીએ. આ જો એ-પણુ બારણામાં આવીને ઉભા છે. ચાલ,’

એક જાતની ઉત્તેજનાથી વરણાના અંગમાં અત્યારે જોર આવ્યું. માનો હાથ પકડી ધમાધમ ખેંચતી ખેંચતી તે આગળ ચાલી. કિરણુ બારણાં આગળ જ ઉભો હતો, તે નીચે ઉતરી સામે આવ્યો.

પ્રકરણ ૩૧ મું

શ્રી-બુદ્ધિ: પ્રલયકરી

‘ઓહો, આવો આવો. આ સવારના પહોરમાં જ તમે આમ આસ્થા આપ્યા! હું અહીં બધું ડીકઠાક કરી થોડાવારમાં જ તમને તેડવા આવત-’

તિલોત્તમા બોલી-‘શું કરું, દીકરા? મારી ઉંઘ ઉડતાં મેં જોયું કે વરણા પથારીમાં નહોતી. બહાર નજર નાંખી જોયું તો એને આ તરફ એકલી આવતી દીડી-કપારે ઉઠીને ચાલતી થઇ ગઇતેની મને તો ખબર પણ પડી નહીં. શું કરું પછી? હું એની પાછળ દોડી આવી. માંદી છે. શરીર નબળું છે. ક્યાંક પડી-આખડી જાય-’

વરણા તરફ જોઇ જરા શીકકું ઢસી કિરણ બોલ્યો-‘આટલી બધી અધીરી કેમ બની ગઇ છે, વરણુ? અહીં બધું ડીકઠાક કરી ગાહવી હું તને તેડવા આવું એટલીવાર પણ તારાથી થોભાયું નહીં?’

વરણાનું શરીર પાછું ધ્રુજવા લાગ્યું. માની સોડમાં ભરાઇ તેને એ હાથવડે મજબુત પકડી રાખી અભિમાનભર્યે રીસભર્યે ને કાંઈક ધ્રુજતે સાદે એણે કહ્યું:-

‘એટલીવાર મારાથી રહી શકાયું નહીં. હું તો રાતે જ આવવા માગતી હતી, તમે તેડી લાગ્યા નહીં. રાત વીતી ગઇ, પછી હું રહી શકી નહીં-’

વરણા લગભગ રડવા જેવી થઇ ગઇ. જરા શ્વાસ લઇ કિરણે પણ મનમાં કઠોર નિશ્ચય કરી લીધો. એની આંખો અને ચહેરા ઉપર પણ દઢતાનો ભાવ દેખાઇ આવ્યો. એકી ટસે જોઇ રહી તે બોલ્યો-‘આવી-તો ભલે આવી-આવ-ધરમાં આવ,-મા ઓ-મા! જરા બહાર આવ તો!’

વરણા ચમકીને હાથ લાંબો કરી વળી માને બાજી પડી. તિલોત્તમા પણ ક્ષણભર ચમકીને વિચારમાં પડી ગઇ. એનો ચહેરો

લાલચોળ થઇ ગયો. એનો હોઠ જરા જરા ફરક્યો, તે ફટારેલી આંખે જોઇ રહી.

સૌદામિનીએ બહાર નીકળી આવકાર આપ્યો-‘આવો-આવો ! વેવાણુ ! હું કિરણીની મા થાઉં. આવો વહુ દીકરા, આવો ધરમાં આવો.’

કહી એણે વહુનો હાથ ઝાલ્યો. તિલોત્તમા નિઃશબ્દે પુત્રી સાથે સૌદામિનીની પાછળ પાછળ ધરમાં આવી.

‘એસો આ પાટ ઉપર એસો. એસ દીકરી, બેસ ! ધૂજે છે કેમ લલા ? મનમાં જરાપણ સંકોચ રાખ માં. આવ એસ.’

સૌદામિનીએ ધૂજતી વહુનો હાથ ઝાલી પાટ ઉપર બેસાડી. તિલોત્તમા પણ બાજુમાં બેસી ને બે હાથ વડે પુત્રીને બાથમાં લીધી. વડ્ડણાએ આંખો મીચી માથું માના ખસા પર નાંખી દીધું. તિલોત્તમાએ ઉંચું જોઇ કહ્યું.-‘તમેજ કિરણીની મા ?’

‘હા બહેન ! હું જ કિરણીની મા.’

‘ત્યારે તમે બધા અહીં જ છો ખરું ?’

‘ના, હાલ જ આવ્યાં. આ બે ત્રણ દિવસ ધવા. સાંભળ્યું કે, કિરણી નોકરી છોડીને આ તરફ ચાલ્યો આવ્યો છે ને એકલો આ વન-વગડામાં રહે છે. તેથી તેને એકવાર મળવા આવી છું, ગમે તેમ તોય મા નો છવ ને બહેન !’

તિલોત્તમા-‘તે વારે તમે આવ્યાં-ત્યારે આ તમારા દીકરાનું ધર તમારી ગામડી રીતભાત મુજબ તમેજ વસાવ્યું જણાય છે ?-ત્યારે હવે તમે કાયમને માટે અહીંજ રહેવાનાં હશે ખરું ?’

સૌદામિનીના કપાળ ઉપર ઝીણી કરચલીઓ પડતી જણાઇ. એનો ચહેરો પણ જરા કઠોર બન્યો. તે બોલી-‘તે જેમ વસાવ્યું હોય તેમ-મારાદીકરાનું ધર-હું એની મા-તે માફ જ ધર ને. મારી બે અહીં રહેવાની મરજી હોય તો એ મને કાઢી તો ન જ મૂકી શકે ને’

‘પણ દીકરો પ્રથમથી જુદું ધર માંડી રહ્યો હતો ને-’

‘હા તે માફ્યું હતું ખરૂં. પણ મેં ત્યાં જવાની ઇચ્છા નહોતી કરી ને રહેવાની ઇચ્છા પણ નહોતી કરી. જો કરી હોત તો મારું આવડું ઝાલીને કાઢ મને ધરમાંથી કાઢી મૂકી શકત ખરૂં?’

‘આવડું ઝાલીને બલે કાઢ કાઢી મૂકી ન શકે, પણ દીકરાનું ધર છે એમ કહીને મને તેવા સંજોગોમાં માને જ એ ધરની ધણી-રણી થવાનો હક છે કે નહીં, અથવા એવો હક ચાલી શકે કે નહીં. તે હું જાણતી નથી. ને કારટ-કાયદા પણ એ હકને કબુલ રાખે કે નહીં એ પણ સવાલ છે.’

જરા હસીને સૌદામિનીએ ઉત્તર વાળ્યો-‘મને કારટ-કાયદાની કાંઈ સાડીબાર નથી પડી, બહેન! પણ દીકરા જેવો સાચો દીકરો હોય તો માતાએનો આ હક્ક સર્વ સંજોગોમાં પૂરેપૂરો ચાલી શકે, ને ચાલે.’

‘હા, દીકરો હવે સાચો દીકરો જ થયો છે, ને તેથી જ માને આ હક્ક બળવવા દોડી આવ્યાં લાગે છે એના ધરમાં, ખરૂં ને?’

વરણા જરા ઉંચી નીચી થવા લાગી. મા સામું જોષ માને કાંઈક કહેવા જતી હતી એટલામાં કિરણ બોલી ઉઠ્યો-‘માને દીકરો હું છું ને જો હું સાચો દીકરો થઈ શક્યો હોઉં તો તે મારા ગારવની-સારાં નસીબની નિશાની છે. કમનસીબીની નહીં. ને મારી માની જો ઇચ્છા હોય તો તે મારા ધર સંસારમાં કરતા-હરતા બનીને તે જરૂર રહી શકે છે.’

તિલોતમાએ જરા કોપભર્યે અવાજે જવાબ વાળ્યો-‘ના, કરતા હરતા થઈને નહીં, તમારા ધરની કરતા હરતા, ધણીવાણી છે વરણા-જો તે અહીં રહે તો, ને તેથી તમારી માની અહીં રહેવાની ઇચ્છા થાય તો વરણાની રજા લઈને જ તે વચ્ચે વચ્ચે આવીને બે પાંચ દિવસ રહી જઈ શકે.’

જરા હસીને કિરણ બોલ્યો, ‘એ રીત બીજા દેશમાં હશે, આ દેશમાં નથી. આ દેશમાં તો મા જ્યાં સુધી તે પાતાની મરજીથી

સંસારનો બાર વહુના હાથમાં ન સોંપી દીએ ત્યાં સુધી તેજ ધરની ખરી ધણીયાણી હોય છે. ને એમ વહુ પર બાર નાખી દીધો હોય તો પણ વહુને હંમેશાં માનું માન રાખીને ચાલવું પડે, ને દરેક વાતમાં એમને પ્રજાને એમને માટપ આપવી પડે.'

તિલોત્તમા જરા વધુ માટે સાદે બોલી-'તે હશે, પણ તમે જ્યારે વરણાને પરણ્યા ત્યારે એવો કરાર નહોતો કર્યો કે એની સાસુની ગોલી થઇને ધરમાં રહેવું પડશે. ઉલટું અમે તો એમ સમજતા હતા કે-'

કિરણ કાંઈક કહેવા જતો હતો, તેને ઇસારતથી ચૂપ રહેવાનું કહી સૌદામિની બોલી-'હવે એ બધી વાતો કરીને નકામું પાણી શા માટે ડહોળો છો. બહેન ? ખાલી જીભાજોડીથી એક બીજનાં મન ખાટાં પડે ને કલેશ થાય-કોઈ પણ જાતનો હક કે દાવો બળવીને હું અહીં રહેવા આવી નથી. હું તો આવી હતી એકવાર મારા દીકરાને મારી આંખે જેવા, ને હવે વળી પાછી હું તો મારે દેશમાં જવાની છું, જવાની તૈયારી જ કરતી હતી, તમે આમ આગ્રિતા જો સવારનાં પહોરમાં ન આવી પડ્યા હોત તો તમે અમને અહીં જોઈ પણ શક્યાં નહોત.

'અમને ! અમને એટલે ?'

વિસ્મિત નજરે વરણાએ પણ ઉંચું જોયું. એનો ચહેરો લાલ થયો, ચંદને અચાનક પાછો શીકો પડી ગયો. કિરણ હોઠ કરડી કંઈ બનીને ઉભો રહ્યો. સહેજ ચડકા ખાઇ સૌદામિની બોલી-'મારે નાનાં બે બાળકો, એક દીકરો ને એક દીકરી છે. ને આ વહુ પણ-એને ચે દેશમાં એકલી મૂકીને તો ન અવાય ને-'

'ઝાહુહો ! એમ છે ! એમ છે. ! ત્યારે વાત સાચી પડી ખરી ! તેથીજ મને વિચાર થયાં કરતો હતો ! તેથીજ રાત આખી હું વિચાર જ કરતી હતી ! તેથી જ રાતના જ્યારે હું અહીં આવવા મંજિતી હતી-ત્યારે-ત્યારે-ઉ:-મા-મા ! માડી રે માડી !' બોલતી બોલતી વરણા બન્ને હાથ છાતીએ ચાંપી મા ઉપર ઢળી પડી.

‘વરણુ ! વરણુ ! દીકરી !’

તિલોત્તમા ચીસ પાડી ઉઠી. કિરણુ ગભરાઇને ઉતાવળે પાસે આવ્યો ને વરણુને પાટ ઉપર સવાડી દીધી. સૌદામિની ઉતાવળે એક લોટો પાણી લઇ આવી ને વરણુને માથે અને આંખો પર થોડું થોડું પાણી છાંટવા લાગી, ને થોડી થોડી વારે પંખાવતી હવા નાખવા લાગી.

બરાબર એજ વખતે નીલાંબર બાપુ આવી ઘરમાં દાખલ થયા. સૌદામિની માથા પરનું વસ્ત્ર જરા નીચું જોડી એક બાળુ સરકી ને ઉભી ઉભી પંખો કરવા લાગી. નીલાંબર બાપુ બોલ્યા— ‘શું થયું છે ? કાંઈ કશા કારણે વગર તમે એમિંતાં અહીં આલ્યાં આવ્યાં ! તે શું થયું છે ? વરણુ-વરણુ ! વરણુ !’

નીલાંબર બાપુ પુત્રીની પાસે આવીને બેઠા. બાળુમાં બારણુની સામે સુરબાલા ઉભી હતી, જરા ડોકીયું કરી બેઠે લઇ વળી પાછી બારણું પાછળ સરકી ગઇ. તિલોત્તમાએ આ જોયું. તે આગની પેટે સળગી ઉઠી ને સૌદામિની સામું બેઠે બોલી ‘આધાં, આધાં ! આધાં રહો-આધાં રહો તમે ! આટલું બધું હેત દેખાડવાની જરૂર નથી ! એ મરી જાય એટલે તમે તો દૂધના વાટકા ભરીને પીજો ને ! જોયું તમારું હેત બધું-તમારી નજર લાગશે, તમારો શ્વાસ મારી દીકરીને અંગે લાગશે તો તે હમણાજ મરી જશે, જાઓ જાઓ ! આધાં હટો અહીંથી !’

કિરણુના હાથમાં પંખો આપી સૌદામિની ચોરડાને એક ખૂણે બંધ ઉભી રહી.

અત્યંત વિસ્મિત નજરે એકવાર આ તરફ એકવાર પેલી તરફ જોતા જોતા નીલાંબર બાપુ બોલ્યા—‘અરે ! તમે કોઇ મને કાંઈ કહો તો ખરા કે આ બધું છે શું ? હજી તો ઘરમાં આ બધું છાણું-વણું પડ્યું છે. પહો ફાટતાં ન ફાટતાં તું ધાધ ધાધ કરી વરણુને અહીં લઇ આવી-પૂર્ણ આવી ગઇ લાગે છે. તે આવી જાયજો તો.

પણ એમાં એટલી બધી ધમાલ શાની કરી મૂકી છે? આ બાઈ કોણ છે? અ બાઈ કોણ છે?’

‘પ્રછો તમારા જમાઈને. હું કંઈ જાણતી નથી-’ તિલોત્તમાએ છણકાથી ઉત્તર વાળ્યો.

‘જે, જે, એને જાન આવતું જણાય છે! પાણી-પાણી-આ જુઓ મોં ઉપડ્યું. પાણી આપો તો બાઈ! થોડું થોડું પાણી ચમચા વડે એના મોંમાં-’

ચમચો હાજર નહોતો. હાથનાં ચાપવા વડે કિરણ થોડું થોડું પાણી વરણાનાં મોંમાં આપવા લાગ્યો.

‘વરણ! વરણ! દીકરી વરણ!

માથું હલાવી વરણાએ હોંકારો બણ્યો. મોઢેથી એક કબ્બડ પણ બોલી શકાયો નહીં.

સૌદામિની તરફ જોઈ નીલાંબર બાણુએ કિરણને પ્રછયું-‘આ બાઈ કોણ છે, બાપુ?’

‘મારાં માતૃશ્રી.’

‘માતૃશ્રી! તમારાં માતૃશ્રી-ઓ! તે એ હમણાં-’

‘હા, અહીં’ જાવ્યાં છે, એ ત્રણ દિવસ થયા.’

‘ઓ!’

તિલોત્તમા બોલી ઉઠી-‘એ શું કંઈ એકલાં જ આવ્યાં છે? જન જોડીને વહુને પણ સાથે તેડી લાવ્યાં છે! વાર હું તમને પ્રછું છું કે સાત સાત ગાડાં જોડી સાત સમુદર તેર નદી, પાર ઉતરી દીકરીને તો મોટે ઉપાડે અહીં જાણે લાવ્યા! ને અહીં તો જમાઈના ધરના આ હાલ! ને તેમાં પણ વળી સોક પહેલેથી આવી બધું કબજે કરીને બેઠી છે એનો કાંઈ વિચાર કર્યો?’

‘સોક!’ હતાશ ચહેરે નીલાંબર બાણુ મોઢું ફાડીને જોઈ રહ્યા.

‘હા, હા. સોક! સોક! કેમ દેશમાં તમારા જમાઈને એક ખીજ બાયડી હતી, એ બધું જીતી ગયા? લાગ જોઈ માતાજી પહેલેથી જ

એને અહીં લઈ આવી રાજમહેલનો કબજો લઈ ખારસાં મળનાં પલાડી વાળીને બેસી ગયાં છે. હું તમને નહોતી કહેતી, કે આ બધી મતલબથી જ નોકરી છોડી અહીં આવવાના પે'તરા રચાયા છે? મા-ને એ બાયડી બને ટાંપીને બેઠાં હતાં-લાગ મળતાં જ ઉડીને ક્યાંયથી આવી હાજર થઈ ગયાં! મા દીકરે પહેલેથી જ બધી બાજુ જોઈને આ બધું તૂત ઉભું નહીં કયું' હોય તેની કાને ખબર છે?'

‘કિરણુ!’

‘જી, ફરમાવો.’

કિરણુ ખુરસી ઉપરથી ઉડી ઉભો થઈ ગયો હતો; કોણથી તે જાણ્યોજા બની ગયો હતો. મહા-મહેનતે ગુરસો ખાળી રાખી તેણે ઉપજા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

‘તે તમારી જો આવી જ મતલબ પહેલેથી હતી, તો પછી આટલે દૂરથી અમને યોજાવી અમારું આમ અપમાન કરવાની શી જરૂર હતી?’

કિરણુ ઉત્તર વાળ્યો-‘જી અમારી એવી કોઈ મતલબ નહોતી, બાણી જોઈને કારણુ વગર કોઈનું અપમાન કરવાની ઇચ્છા પણ નહોતી. ઉલટું આજે તમેજ મારા ચોતાના ઘરમાં આવી મારી જ માનું અપમાન મારી જ સામે ઘણું ઘણું કયું' છે!’

તિલોત્તમા તડૂકી ઉડી-‘અપમાન! તમારે ઘેર આવી તમારી માનું એવું તે શું અપમાન કયું' અમે? એવું શું અમે બોલ્યાં છીએ? એ પોતે જ અહીં સામે ઉભા છે-અમને જ પૂછોને કે અમે એમનું શું અપમાન કયું'?’

જરા ધીમે સાદે સૌદામિની બોલી-‘ના રે ના. એમાં અપમાન વળી શાનું! આ તમે અહીં અમારે ઘેર આગ્યાં તે અમારાં ધન ભાગ ને ધન ધડી. માફ કરજો જુદેન! એ છોકરું છે એની વાત મનમાં આજુશો નહીં.’

‘અપમાન! ઉલટું તમે જ બાવું બોલીને અમારું અપમાન કર્યું છે. સૌદામિનીની વાત તરફ કાંઈ પણ ધ્યાન ન આપતાં આમ બોલી તિલોત્તમા ડોળા કાઢી જમામ્મ સામું જોઈ રહી ને બોલવા લાગી. ‘અહીં અમને બોલાવીને જેટલું અપમાન કરવાનું હતું તે તો કર્યું ને વળી ઉપરથી આમ સામું ‘ચોરી માથે શિરજોરી’, ‘દાઝ્યા ઉપર ડામ’ જેવી આ બધી વાતો! અમે અપમાન કર્યું’ એમ ને? ને કર્યું જ ને હોય તો સારું જ કર્યું છે! માન અપમાનનો આટલો બધો દિસાવ હતો તો પછી એમને અહીં બોલાવ્યા શા માટે?’

કિરણ બોલ્યો-‘એ મારી મા છે. મારું ઘર તે જીનું જ ઘર છે. એને અહીં બોલાવવા ન બોલાવવાનો અધિકાર મારો નથી. એની બ્યારે ખુશી હોય ત્યારે એ અહીં આવી શકે છે, ને રહી પણ શકે છે.

‘લલા થયું, એ તમારાં મા છે, ને માની પણ લીધું, કે એ આવી પણ શકે ને રહી પણ શકે. પણ એ આ જેને સાથે લાવ્યાં તેનું શું?—’

‘એ પણ મારી બી છે’

‘બી!’

‘હા, હું એને પરણેલો છું; બી તો ખરી જ વળી!’

‘અને વરણા—?’

‘એ પણ મારી બી, હું એને પણ પરણ્યો છું.’

‘તમે એમ કહો છો કે તમને એ બાયડીઓ છે?’

‘એ વાત તો ચોખ્ખી છે, દીવા જેવી. બોલી બતાવવાની કાંઈ જરૂર છે? હાથનાં કંઠણને આરસીની થી જરૂર?’

‘એ-એ-એ-મ! ત્યારે શું તમે એમ કહેવા માગો છો કે, એ બાયડીઓને સાથે રાખીને તમે ધરસંસાર ચલાવશો? ને આ વન વનગામાં આ કોળી વાધરીના કુખા જેવા ધરમાં વરણા આવીને રહેશે ને વળી સોઠની ગોલી થઈને રહેશે? ને એટલા માટે જ તમે

એને અહીં બોલાવી છે ? મારા પીટયા બમરાળા, પાછા, નીચ ! શું સમજે છે તું તારા મનમાં ? વરણા શું તારી ખરીદેલ ગોલી છે એમ ?

કોધના અતિ આવેગથી લાલચોળ ચહેરે તિલોત્તમા ઉડીને ઉભી થઇ ગઇ. એનાં હાથ પકડી ખેંચી પાછી બેસાડી દઇ નીલાબર બાબુ બોલ્યા-‘આ : ! તું જરા ધીમી પડ-જરા સજુરી તો પકડ ! બેસ !’

‘ના ! હવે મારાથી ધીરજ ધરાતી નથી ! હવે મારાથી આ બધું કોઇ રીતે સહન નથી થતું. આલો-ઉઠો ! હમણાં જ-આ ધડીએજ અમને પાછાં તેડી જાઓ ! સોનાની મૂર્તિ બધને હું અહીં આવી હતી-એને નદીનાં પાણીમાં નાખી દઉં પણ-પણ આ વનવગડામાં સોકના હાથમાં એને-’

તિલોત્તમા હુઠવો મુકી રડી પડી. વરણા પણ હવે ઉડીને બેસી થઇ હતી તે બે હાથોવડે માને ગળે બાઝી પડી. મા-દીકરી એક બીજાને ગળે વીંટળાઇ ક્યારેક નિરવ ને ક્યારેક હુસકાં બરી રડવા લાગી.

નીલાબર બાબુ બોલ્યા-‘ત્યારે હવે તમારી શું ઇચ્છા છે બાબુ ? હા-તમે બંનેને પરણ્યા છો-એ સાચું કયું’ છે કે ખુરું કયું’ છે, જે હે થ તે-પણ તમે બેઉને પરણ્યા છો એ સાચું જ છે. તે હવે તમે બેઉને તમારી જી તરીકે કબુલ રાખી બંનેને એક સાથે તમારી સાથે રાખવા મંજો છે ?’

‘ના-કબુલ પણ કેમ કરી શકાય ?’

‘ના, કાયદેસર ના-કબુલ તો ન કરી શકાય. પણ તેથી બે બૈરીઓને એકી સાથે એકજ ઘરમાં રાખી સંસાર ચલાવી શકાય એ શું સંભવિત છે ?’

‘એકી સાથે એક ઘરમાં રાખી સંસાર ચલાવવો અસંભવિત બન્યાય તો બેઉને જુદા જુદા ઘરમાં રાખી બે સંસાર હું જરૂર ચલાવી શકીશ.’

‘ત્યારે તમારો આ અભિપ્રાય છે ખરું ? ને તમે એમ માનો છો કે વરણા મૂંઝેયુંગી તમારા આ પ્રત્યંધને માથે ચડાવી વધાવી લેશે ?’

‘ના, તે એ નહીં કરે એ હું જાણું છું. ને મારો ખરેખર એવો અભિપ્રાય પણ નથી.’

‘ત્યારે ?’

‘ત્યારે-તમે શું કહેવા માંગો છો ?’

‘ત્યારે-એજ કે જો તમે વરણાને અહીં આવવાનું લખ્યું, તે પછી આ બધાંયને અહીં બોલાવ્યાં શા માટે ? હા-એ ખરું કે આ તમારાં મા, એમની અમે અવમાનના ન કરીએ. પણ વરણા ચોકસ આવશે એવું ધાર્યા છતાંયે તમારી જીની આ સાથે એમને બધાંયને અહીં તેડાવી મંગાવ્યાં એ શું તમે વાજબી કયું છો ?’

‘મેં તો તમને પ્રથમથીજ કહી દીધું છે કે-‘મેં એમને અહીં તેડાવ્યાં નથી. એમની મેજેજ-એમની ઇચ્છાથીજ અકસ્માત એ અહીં આવ્યાં છે ને તે આવી પણ શકે છે.’

‘હા. તમારાં મા આવી શકે છે. પણ એ વધુ-’

‘એની મરજી હોય તો એ પણ આવી શકે છે. એ પણ મારી પરણેતર છે.’

નીલાંબર બાણુએ ભર્વા ચડાવ્યાં, ને બોલ્યા-‘વાર, બધાં અહીં આવ્યાં છે તો ભલે આવ્યાં. ભલે એ બધાં અત્રે રહે. અમે ત્યારે પાછા ચાલ્યા જઈએ છીએ. નકામો આવો કલેશ ન કરાવ્યો હોત તો સાફ હતું-’

સૌદામિની બોલી-‘રહેવાની મતલબથી અમે અહીં આવેલાં નથી. ને મારી એ વધુ પણ અહીં રહેશે નહીં. રહેવા ઇચ્છતી યે નથી. એ તો આવતી પણ નહોતી. હું એને પરાણે તેડી લાવી. એ એકલી અટુલી ઘેર ફાંટી પાસે રહે એમ સમજીને મેં સાથે લીધી હતી. ને હવે અમે તો હમણાં જ ચાલ્યા જઈએ છીએ. અમે જવાની તૈયારી જ કરતાં હતાં એટલામાં તમે બધાંય અહીં આવી ચડ્યાં.’

સૌદામિની તરફ આંખો ઉઘી કરી તિલોત્તમા બોલી-‘અમે તો ગઈ કાલના જ અત્રે આવેલાં છીએ. આવીએ છીએ તેના ખબર

પણ મન પરમે તમને મળી ચૂક્યા હતા. જો જવું. જ હતું તો ખબર મળતાં જ ચાલ્યા કેમ ન ગયાં ? ને જમાનએ પણ તમને મોકલી આપવાનો બંદોબસ્ત કેમ ન કર્યો ? અમારે આવીને શા માટે જોવું પડે કે તમે જીતી વહુને સાથે તેડી લાવી અહીં આવીને રહ્યા છો ?—મોઢેથી બધું મીઠું મીઠું બોલવું ને સાર માણસાઇ દેખાડવી એ જ કે બીજું કંઈ ? ! મૂળ મતલબ તો એ કે અમે આવીને આ બધું જોઈએ ને જોતાં જ રીસે ભરાઈ ખીજે બળીને પાછાં ચાલ્યાં જમએ ને તમારો રસ્તો સાફ કરી દઈએ ! એજ ને ?

‘ના, બહેન ! અમારી એવી કાંઈ પણ મતલબ નહોતી. જમએ જમએ કરતાં જવાયું નહીં—શું કરીએ કહો ?’

‘જવાયું નહીં ?—કેમ ન જવાયું ? શા માટે ન જવાયું ? વાર, ન જવાયું તો ખેર હવે જાઓ. ચાલો નીકળો ધરમાંથી. જશે ? જતાં હતાં ખરું ને ? વાર, ત્યારે જાઓ—હમણાં આ ઘડીએ અમારી નજર સામે આ ધરમાંથી બહાર નીકળો !’

સૌદામિનીનો ચહેરો ક્રોધની લાગણીથી લાલચોળ થઈ ગયો. કિરણે પણ કઠોર ભવાં ચડાવ્યાં ને દૃઢ-જંબીર સાટે બોલ્યો—‘મારી સામે મારી મા ને મારાં જ ધરમાંથી આ પ્રમાણે ચાલ્યા જવાનું કહેવા વાળાં તમે કાણ ?—ના એવો કાંઈ અધિકાર તમને નથી ! જરા એ નથી. ત્યારે હવે હું કહું છું તે પણ સાંભળી લ્યો. એ લોકો જશે નહીં, ને હું એમને જવા દઈશ પણ નહીં ! એમને જવું જ હશે તો પછીથી જ્યારે એમને જવાની હું રજા આપું ત્યારે કે એમની મરણ પડશે ત્યારે એ જશે પણ આવ તો નહીં જ જાય !’

હવે વરણા આંખો લૂછતી લૂછતી બોલી—‘માફ કરો. ખીજમાં ને ખીજમાં મારી મા ન બોલવાનું ઘણું એ બોલી છે. પણ હું—હું જાણુવા માગું છું કે તમારી ખરેખર શી ઇચ્છા છે ?’

‘શી ઇચ્છા છે—એટલે ?’

વરણના કપાળ ઉપર એક નાની કરચલી દેખાઈ, ને પાછી તુરત અદૃશ્ય થઈ ગઈ. કડવો ઘુંટડો ગળી જઈ જાણી નીચી ઢાળી તે બોલી-‘નોકરી શા માટે છોડી, ને શું મતલબથી તમે અહીં આવ્યા તે તમે જ જાણો. પણ તમે મને લખ્યું હતું કે જો હું અહીં આવીને રહેવા ઇચ્છતી હોઉં તો આવીને રહી શકું છું—’

તેનો અવાજ જરા ધૂન્યો. બોલતાં બોલતાં તે ચૂપ રહી ગઈ. એક ઉંડો નિઃશ્વાસ દાખી રાખી કિરણે જવાબ વાળ્યો-‘હા. એ મેં લખ્યું હતું ખરું.’

વરણના હૃદયમાં એક જાતની તીવ્ર વેદના ઉભરાઈ ઉઠતી હતી. મહામહેનતે સમતા જાળવી રાખી વરણા બોલી-‘તમે એમ લખ્યું હતું તેથી જ હું આવી. તમને અહીંથી પાછા લઈ જઈ શકીશ એવી આશા તો મેં રાખી જ નહોતી. પણ એટલી આશા તો જરૂર રાખી હતી કે હું જો અહીં આવું ને રહી શકું-રહેવા ઇચ્છું તો આ ઘરમાંના એક ખુણામાં મને સ્થાન તો જરૂર મળશે.’

‘તે જરૂર મળશે-આવી છા-ને જો રહે-રહી શકે તો મારા આ ગૃહ-સંસારમાં તને સ્થાન જરૂર મળશે.’

‘પણ—’

ધૂન્યો સાદે આટલુંજ માત્ર બોલી વરણાએ પોતાનું લાલચોળ મોઢું બીજી તરફ ફેરવી લીધું, એની અખોમાં ઝળઝળાયાં ભરાઈ આવ્યાં.

કિરણે બોલ્યો-‘બધી વાત તો તેં સાંભળી વરણા-પણ તો માનીશ કે નહીં-માને છે કે નહીં-તે તું જાણે. મેં-એ લોકાને તેડાવ્યાં નથી. એ પોતાની મેજેજ આવ્યાં છે, અહીં કાયમનાં રહેવાની મતલબથી પણ એ નથી આવ્યાં, હજી કદાચ એ-ચાર દિવસ રહેત ખરાં. પણ તમે બધા આવ્યાં તેથી આજ-આ ધડીયેજ એ બધાં ચાલ્યાં જતાં હતાં. એ લોકા પણ સમજે છે ને હું પણ સમજું છું કે એ લોકા અહીં રહી શકશે નહીં, ને, જો-જો તું અહીં રહે તો હું પણ અમને પરાણે અહીં રોકી રાખવા ઇચ્છું નહીં.’

‘ને-ને-ને ન રહું-ન રહી શકું તો—’

‘તો શું થાય, શું સંભવિત છે, એનો વિચાર હમણાં જ કરવાની કાંઈ જરૂર હું જોતો નથી. તું અહીં ખુશીથી રહે-શા માટે ન રહી શકે?—તું રહે. તને બીજી શક્તી સગવડમાં રાખવા હું પ્રયત્ન કરીશ.’

‘પણ તમે શું તમારા ખરા દીલથી એવું જ ઇચ્છો છો?’

‘એવું શા માટે પ્રશ્ન છે વરુણા?—હું શું ઇચ્છું છું, શું નથી ઇચ્છતો, એ વાત કરવામાં કાંઈ સાર નથી. મારે એક જણીનો ત્યાગ તો કરવો જ પડશે. સુરઆલાને હું તજી શકીશ પણ તને નહીં. કારણ કે હું જાણું છું કે મારા આ ગૃહ-સંસારમાં તારો જ હક્ક-દાવો એના હક્ક-દાવો કરતાં ઘણો વધારે છે.’

‘હક્ક અને દાવો—? ફક્ત હક્ક અને દાવો જ બીજું કાંઈ—?’

રડી પડીને વરુણાએ અશ્રુચ્ચિત્ત મોહું પોતાના જોડણ ઉપર રાખ્યું, એ જોઇને કિરણે એક નિઃસાસો નાખ્યો. તે સમજી શકેલાં કે વરુણાને અસહ્ય-દુઃખ થાય છે-થઈ રહ્યું છે. મનમાં વિચાર આવ્યો કે એની પાસે જઈ બેસીને એને છાતી સરસી ચાંપી રનેહ-વારિ-સિંચનથી એના હૃદયની જ્વાળાને ખુમાવવા તે પ્રયત્ન કરે પણ વડીલોની સમક્ષ એ બનવું સંભવિત નહોતું. જરા આગળ વધી તે કાંઈક કહેવા જતો હતો એટલામાં ભર્વા ચડાવેલ ક્રોધઃવેશભર્યે ચહેરે તિલોત્તમા નીલાંબર બાબુ સામે જોઈ બાલી ઉઠી— ‘ના, અહીં રહેવાનું કામ નથી. ચાલો આપણે પાછાં ચાલ્યાં જઈએ. એની ઇચ્છા જ નથી કે વરુણા અહીં રહે. સુખ સગવડ આપશે! એ શા સુખ ને સગવડ આપવાનો હતો? કેવી સુખ સગવડ આ વનવગ-ડામાં આપી પણ શકવાનો છે? વરુણા અહીં બે દિવસમાં જ મરી જશે ને એમના રસ્તામનો કાંટો દૂર થશે. ‘બહુ થયું ભાંગી જ’ જળ’ એ જ તો એમની ઇચ્છા છે. ના, વરુણાને અહીં રાખવાની

જરૂર નથી. ચાલો આપણે હમણાંજ-આ ધરીએજ અહીંથી ચાલ્યાં જઈએ. તું શું કહે છે વરણુ? જવું છે ને?’

રંધાયેલે માટે વરણુ બોલી-‘ચાલો.’

નીલાંબર બાણુ ખગાકાર બનીને એસી રહ્યા હતા. હવે એ મોં ઉંચું કરીને બોલ્યા-‘ત્યારે તમે શું કહો છો લાઠ કિરણુ? અમે વરણુને લઈને પાછા જઈએ?’

કિરણુ-‘તમે શા માટે વરણુને પાછી લઈ જાઓ છો એજ હું તો સમજી શકતો નથી. હું તો વરણુને અહીં રાખવાજ માંગું છું.’

તિલોત્તમા બોલી ઉઠી-‘રાખવા માંગો છો? આ રાખવા માંગવાનાં તમારાં લક્ષણ છે? આને શું રાખવા માંગવું કહેવાય?’ એવું ઇચ્છતા હોત તો આવી સોનાની નોકરી છોડી દઈ આ વન વગડામાં કાળી વાધરી જેવા કુખમાં આવીને રહેત નહીં. રાખવા માંગો છો! આમ રાખવા માંગો છો તમે? છૂટવાનો ખીજો કાષ્ટ રસ્તો નથી, સાઈ ના દેખાય ને વળી આટલે સુધી ચાલી ચાલીને આવી છે-તેથી મને-કમને વેઠીયાની વેડની પેઠે માથા ઉપર ભાર ઉપાડવો પડતો હોય એમ રાખવા માંગો છો, ખરું ને? તે અમારી દીકરી એવી રસ્તે રજાળતા ને ઠેસમાં આવતા પાણુ જેવી નથી. આજે તમને એ ગમે તેવી ભારરૂપ જણાતી હોય પણ અમને એ જરાયે ભારરૂપ નથી. ના, ના, હું એને અહીં રાખી જવાની નથી! આ અનાદર, અપમાન, તિરસ્કાર, ને તમારા હુંબા ખમવા ને તેમાં વળી તમારા આ વનવગડાના કુખમાં અમે એને રાખી જઈ શકીએ તેમ નથી!’

ધીર દઢ અવાજે કિરણુ જવાબ આપ્યો-‘પણ હું જો એને ન જવા દઉં તો તમારી તાકાત નથી કે તમે એને લઈ જઈ શકો!’

‘શું! શું! શું બોલ્યા?!! એને ન લઈ જઈ શકીએ? છેતરપોંડી કરીને પરણી મયા એટલે ખરેખર તમે શું એમ ધારો

છો કે એ તમારી વેચાતી લીધેલ ગોલી થઇ ગઇ? તમારી જ્યાં મરજી પડે ત્યાં તેને રાખી શકો ને મરજીમાં આવે તેમ દડાની જેમ એને અહીંથી તહીં ઉઠાડ્યા કરો? ને અમે એના મા-બાપ થઇ અક્ષર સરખો પણ ન બોલી શકીએ? તમારા હુકમ સિવાય એની આ બેડી છોડી નાંખી આ જેલખાનામાંથી છોડાવી એને ન લઇ જઇ શકીએ?' નીલાંબર બાબુ તરફ ફરીને વળી તિલોત્તમા બોલી- 'આ બધું તમે સાંભળ્યું? આમ ધુવડ પાંખીની પેઠે ચૂપચાપ બેસા છો શું? તમે શું વિચાર કરો છો હવે? તમારામાં કાંઈ માણસાઈ છે કે નહીં? બોળીયામાં પ્રાણ છે કે નહીં? ઉઠા! ઉઠા!! ચાલો હમણાં ને હમણાં! ચાલો હમણાંજ આપણે દીકરીને સાથે લઇને ચાલ્યા જઇએ. જોઈ તો ખરી કે એ આપણને કેમ રોકી શકે છે? ચાલ વરણ ઉડ, ઉડ, જોઈ! કહી કોધાવેશમાં હુશ હુશ કરતી વરણાનો હાથ પકડી તિલોત્તમા તેને ધરતી બહાર ખેંચી ગઇ, નીલાંબર બાબુએ દોડી જઇને અત્યંત દુર્ઘળ શરીરવાળી અરધી મુર્છિત વરણાને બે હાથવડે પકડી લઇ પોતાના શરીરનો ટેકા આપી તેને લઇડીને પડી જતી બચાવી. કિરણ બહાર આવી કઠોર અવાજે બોલ્યો- 'તમે આ શું કરી રહ્યા છો? ગાંડા થયા છો કે શું? આવી માંદી ને નબળી વરણાને તમે આમ ખેંચતાણુ કરી મારી નજર સામે અહીંથી નહીં લઇ જઇ શકો!

'નહીં લઇ જઇ શકું? તમે કોણ મને રોકનારા ને કહેનારા? મારી દીકરીને આ અપમાન કરનારા આ ધરમાંથી હું જરૂર પાછી લઇ જઇશ. તમે કોણ ના કહેવાવાળા? કયા અધિકારને જોરે તમે ના કહો છો?'

પોતે કોણ છે અને પોતાના શા અધિકાર છે એ પ્રશ્નનો કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં કિરણ બોલ્યો- 'તમે એટલાં અધીરો શા માટે થાઓ છો? હમણાં તો ધરમાં પાછાં આવો, જરા બેસો, એના શરીરને, મનને જરા શાંતિ મળવા દો પછી એ એની પોતાની મરજીથી તમારી સાથે આવવા માંગે તો ભણે તેડી જાણે. એની તમારી સાથે પાછાં આવવાની ઈચ્છા હશે તો હું એને પરાણે રોકી રાખીશ નહીં.'

‘ના, એ કાંઈ બનવાનું નથી ! હવે અહીં એક મિનીટ પણ અમારે રહેવું નથી ! તમારાં આ પાપી ધરમાં મારી આ સોનાની દીકરીને લઇને હવે હું પાછી આવવાની નથી ! વરણાની પોતાની મરજી ? એને વળી મરજી ના-મરજી જેવું એની આ હાલતમાં હોય શકે ખરું ? એનું મગજ કાંઈ ઠેકાણે છે ખરું ? એને આ કેવો ભયંકર દુઃખ તમે આજ એની આવી હાલત કરી મૂકી છે, એનો તમને જરાયે ખ્યાલ નથી આવતો ? ના, હવે એ કાંઈ બનવાનું નથી. એક મિનીટ પણ હવે અમારે અહીં થોભવું નથી !’

પછી નીલાંબર બાણુ તરફ ફરીને તિલોત્તમા બોલી-‘તમે કાંઈ સંભળો છો કે નહીં ? વરણાને તમે તેડી લીઓ. તે ચાલી શકે તેમ નથી. તમે ભાયડાની બાત. શરીરમાં એટલુંજે જોર નથી શું ?’

વરણા અત્યંત અશક્ત થઇ ગઇ હતી. એનું શરીર લથડીમાં ખાતું હતું. એનો આવો પ્રયત્ન હુકમ સાંભળી આખરે લાચારીએ નીલાંબર બાણુ ઉડીને ઉભા થયા ને જેમ તેમ કરી વરણાને પોતાના બન્ને હાથમાં ઉંચકી લીધી.

તિલોત્તમાએ એકવાર આમ તેમ ચોતરફ નજર ફેરવી. સતીશ નજીકમાં જ ઉભો હતો. તેને સંબોધીને તે બોલી-‘અર અધ્યા ! એ કાણુ છો તું ? જરા આમ આવને ભાષ ? એ એકલા વરણાને ઉંચકી નહીં શકે, જરા મદદ કર ને ભાષ ! બે જણા એ હથેલી મેળવી એને ઉંચકાને કે એના હાથ ખભે રખાવી ધામે ધીમે ટેકા આપી થોડીવાર ઉંચકી અને થોડીવાર ચલાવીને લઇ ચાલોને !’

સતીશે આવી વરણાનો એક હાથ પોતાના ખમા ઉપર મૂકી એના શરીરને ટેકા આપ્યો, ને બેય જણુ હથેલી મેળવી તેના પર વરણાને બેસાડી નડી તરફ ચાલવા લાગ્યા. લાચારીથી ફિરણ પણ પાછળ પાછળ ચાલ્યો. બધાંય આવીને લોચિમાં ચડ્યાં, ને વરણાને સાવધાનીથી બાંકડા પર સવાડી દીધી. વરણા એભાન હાલતમાં જ ચડી રહી.

કિરણ બોલ્યો—‘ત્યારે ખરેખર જ શું એને આવી હાલતમાં તમે અહીંથી લઇ જશો ?’

‘હા, જરૂર !’

હું જાણતો નથી કે વરુણ શુદ્ધિમાં છે કે નહીં. પણ ‘આટલું’ યાદ રાખજો કે, ‘એ જ્યારે શુદ્ધિમાં આવશે—ને જ્યારે જાણશે કે તમે એને પાછી લઇ ચાલ્યા છો—ત્યારે એ જરા પણ ખુશી નહીં થાય.

‘જરૂર ખુશી થશે ! ઉલટી એ તો છુટકારાનો દમ ખેંચશે કે, આ નરકમાંથી અમે એને આમ છોડવી લખ જઇએ છીએ.’

‘હજીયે જરાવાર થોભો. એને જરા શુદ્ધિ આવવા દો. હું એની સાથે થોડી વાતચીત પણ કરું.’

‘ના, એવી કાંઈ જરૂર નથી. અમે હમણાં જ આ—ધડીયે જ જવા માંગીએ છીએ ! જો કાંઈ મદદ કરવાની ઇચ્છા હોય તો અમને અહીંથી તુરત રવાના થવાનો બંદોબસ્ત કરી આપો. નહીં તો હું તમને સોગનપૂવક કહું છું કે, વરુણને સાથે લઇ હું આ નદીમાં ફેંદી પડીશ.’

નિરૂપાય ! લાચારીથી કિરણે વિમલ અને સુપ્રકાશને બાલાવી મંગાવ્યા. રસ્તામાં બધાંયને જરૂર પડે એટલું ખાવાપીવાનું સાથે આપી એમને સુવેને રવાના કર્યાં.

તેજ દિવસે બપોરે જમીને સતીશની સાથે સૌદામિની અને સુરખાલા પણ દેશમાં પાછા જવા રવાના થયાં. કિરણે એમને રોક્યાં નહીં કે સુરખાલાને એકાંતમાં બાલાવીને કાંઈ વાત પણ કરી નહીં.

પ્રકરણ ૩૨ મું

પ્રતિ-ગમન

કલકત્તામાં નીલાંબર બાબુનું પૈતૃક ઘર હતું, એમના પિતા પણ ઉચ્ચ પદસ્થ રાજકર્મચારી હતા અને તેઓએ જ્યારથી કલકત્તામાં ધર ખેરડાં કરી ત્યાંજ કાયમનો વસવાટ કર્યો ત્યારથી આપદાદાનાં ગામડામાંનાં મૂળ વસવાટનાં ઘર, ગ્રામ્ય સમાજ, અને સર્ગા વહાલાં વિગેરે કાષ્ઠની સાથે એમનો કશોયે સંબંધ રહ્યો નહોતો. એ તરફની સાકળની કડી તુટી ગઈ હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં બીજાં કુટુંબોની જે ગતિ થાય છે તેવી જ આ કુટુંબની પણ એક સ્વતંત્ર ઇંગ-બંગ અથવા નહીં ઇંગ કે નહીં બંગ-નહીં ધરના નહીં ઘાટના જેવી ગતિ થઈ હતી. દેશની માટીમાં જેમનાં મૂળીયાં હોય, દેશના પ્રાણ સાથે જેમના પ્રાણનો યોગ હોય, એમાંનું કશુંયે એમની પાસે રહ્યું નહોતું. નીલાંબર બાબુ ભારત સરકારની કચેરીમાં એક મોટા હોદ્દા-ધારી કર્મચારી હતા. ક્યારેક દિલ્હી ને ક્યારેક સિમલા રહેતા-ને રજા અથવા તહેવારોની છુટ્ટીઓમાં વચ્ચે વચ્ચે કલકત્તે પણ આટો મારી જતા-એમને નોકરી પરથી નિવૃત્ત થવાનો સમય નજીક આવી પહોંચ્યો હતો. એમની એવી ઇચ્છા હતી કે નોકરીપરથી નિવૃત્ત થઈ કલકત્તાના રહેણાક ઘરમાં જ કાયમી વસવાટ કરવો. નાની ઉંમરમાં માતાપિતાને મોઢે સાંભળ્યું હતું કે આ એમનું પ્રથમ પૈતૃક રહેણાક ઘર હતું પણ પૈતૃક રહેણાક ઘર કહેતાં સાધારણ બંગાલી સમાજ-એનો જે અર્થ કરે ને સમજે-પોતાના સામાજિક જીવનની જે ખાસ જવાબદારી ને કર્તવ્યો-તેનો આ પૈતૃક ઘર નામના શબ્દ સાથે ખૂબ નિકટનો અવિચ્છિન્ન સંબંધ રહ્યો છે એમ માને ને સમજે એવું કશું નીલાંબર બાબુ સમજતા હતા કે નહીં તે અમે જાણતા નથી.

કલકત્તાનાં આ એમના રહેણાક ઘરમાં એમનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર જ્યેન્દ્ર સહકુટુંબ રહેતો હતો. પોલીસ વિભાગમાં કોષ્ટ ઉચ્ચ હોદ્દો તે ધરાવતો હતો. બાઇ.સી.એસ.ની પરીક્ષા આપવા પિતાએ એને વિશ્વાયત મોકલ્યો

હતો. પરીક્ષામાં નિષ્ફળ જતાં જેવટે તેણે બારીસ્ટરીનો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો કે જેમ બીજા બચાવે કરે છે. દેશમાં પાછા આવ્યા પછી બ્યારે તેને સમજાયું કે વેપાર-રોજગારમાં તે કાંઈ ખાસ ઉકાળા શકે તેમ નથી ત્યારે ધણી લાગવગ ને સિદ્ધારસ લગાડી નીલાંબર બાબુએ તેને આ નોકરીએ લગાડી દીધો હતો. હાલમાં તે 'યુમયર' પોલીસ ખાતાના એક ઉચ્ચ હોદ્દાનો કર્મચારી હતો.

યથા સમયે નીલાંબર બાબુ અને તિલોત્તમા વરણાને લઈ કલકત્તે પહોંચ્યાં. આખીયે વાટ વરણાએ આંખો ઉઘાડી જોયું નહોતું. એક શબ્દ પણ તે મોઢેથી બોલી શકી નહોતી. વચ્ચે વચ્ચે બે-એક ચમચા પાણી સિવાય એના મોંમાં પણ કાંઈ આપવામાં આવ્યું નહોતું; મૂર્છિત થઈ મઈ હોય તેમ એની એજ હાલતમાં બેભાન-જડત્ત પડી રહી હતી. લૌચમાંથી રેલ ગાડીમાં ને કલકત્તે રેલ ગાડી પહોંચ્યા પછી રેલ ગાડીમાંથી ટેકસીમાં એને ઉંચકીનેજ સવાડવામાં આવી હતી. કલકત્તે ઘેર આવ્યા પછી એને નવડાવી થોડું કુષ પાવામાં આવ્યું. ત્યારે એની તબીયત કાંઈક સુધરતી જણાઈ ને ભાન પણ દેખીતી રીતે આવ્યું.

આંખો બોલી વરણાએ એકવાર જોયું, ચોતરફ નજર ફેરવી તે બોલી-‘આ મને ક્યાં લઈ આવ્યા તમે? ક્યાં-આ-તો-આ-તો-’

તિલોત્તમા બોલી-‘આ આપણું કલકત્તાનું ઘર છે-’

‘કલકત્તાનું ઘર? ક-લ-કત્તાનું ઘર! હા, ખરેખર-આ ઉભા બાબી, બાબી!’

લપેન્દ્રની સ્ત્રી સુષમા પાસે આવીને ઉભી. વરણાએ તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ પોતાના કપાળ ઉપર મૂક્યો. સુષમા ચમકી ઉઠી.

‘અરરર માડી! આ તો તાવની લટ્ટી બને છે ને! કપાળ તો જાણે ધીખતી આમ!’ કહી માથાપર-છાતીપર-તે હાથ મૂકીને જોવા લાગી.

‘તાવ આવ્યો છે!’ તિલોત્તમાએ પશુ શરીર પર હાથ લગાડી કહ્યું-‘હા, ભારે તાવ આવ્યો છે. આ શરીરમાં એક તો હાડકાં ને ચામડાંજ રહ્યાં છે. તેમાં વળી આવો ભારે તાવ આવ્યો-’

સુપમા બોલી-‘હા, એક તો એમનું નખળું શરીર તેમાં રસ્તાનો થાક લાગ્યો ને આખા દિવસ ખાવાનું ન મળ્યું, આ સારૂં ટાણે એમને ઠંડે પાણીએ નવડાવ્યાં એ ઠીક ન ક્યું’ સામુજી!’

વરૂણા બોલી-‘હાતી વખતે ઠંડી લાગતી હતી, તે પછી તરતજ તાવ ચડ્યો. મને શરીર ઉપર સારી રીતે ઓઢવાનાં ઓઢાડોને બાબી? બહુ ટાઢ વાય છે-’

સુપમા લાગલીજ બીજા ઓરડામાં દોડી બેઠાં ત્યાંથી ગરમ ધાબળો ગોઠડાં વગેરે લઈ આવી ને વરૂણાના શરીરપર ઓઢાડી દીધાં. એક નોકરે એક ‘ટૂં’માં થોડું ખાવાનું અને ચા લઈ આવી બાણુમાં પડેલા એક નાનાં ટેબલ પર રાખ્યાં.

સુપમાએ નોકરને પ્રશ્ન્યું-‘સસરાજી ક્યાં ગયા?’

‘જી, હમણાંજ નાહીને નીચે દિવાનખાનામાં ગયા, હું એમને ચા અને નારતો હમણાંજ આપી આવ્યો.’

‘રસોઈ પાણીનો સામાન બધો તૈયાર કર્યો?’

‘જી, હા, સગડી પેટાવી દીધી છે, ને રસોયાને સામાન કાઢી આવ્યો છે.’

તિલોત્તમા બોલી-‘આત્યારે રસોઈની ખટપટ કરવાની શી જરૂર છે, વહુ? આ દિવસ તો નમવા આવ્યો. હવે સંજેજ રસોઈ ચડાવવાનું કહેશે. હવે તો રાતેજ જમશું. હાલ તુરત આ નારતોજ બસ છે. હા. પશુ એમને જો હમણાં ભાત દાળ જમવાં હોય તો-’

સુપમા નોકર તરફ ફરીને બોલી-‘ત્યારે જ સસરાજીને પ્રજી, એમને હાલ ભાત દાળ જમવાં હોય તો ભટને રસોઈ ચડાવી દેવાનું કહો, નહીં તો મોડી ચડાવે.’

નોકર ચાલ્યો ગયો. ચીવડો ખાતાં ખાતાં ચાલે એક ઘુંટડો ભરી તિલોત્તમાએ પુત્રી તરફ જોયું ને પોતાનો હાથ એના કપાળ ઉપર મૂકીને કહ્યું-‘હા-તાવ તો બહુ જોરનાજ ચડ્યો છે.-વરણ!’

‘હ-હ-હ!’

‘બહુ પીડા ચાય છે ખરું?’

‘ના.’

‘ત્યારે માથું ચડ્યું નહીં હોય ખરું?’

‘હૂં-ચડ્યું છે! રોજ ચડે છે, ને ધણું કરીને ઝીણો તાવ પણ રોજ આવી જાય છે-’

‘તાવ ચડે છે! રોજ ઝીણો તાવ ચડે છે? ને માથું પણ ચડે છે? ક્યારે? સાંઝ ટાણે?’

‘હા,’

ચિંતા ભરેલી શંકિત નજરે જોતી તિલોત્તમા બોલી. ‘સત્તા-નાશની પાટી! ને એમ રોજ તાવ ને માથું ચડે છે છતાં અમને તો ગ્રાજ દિવસ સુધી કાંઈ કહ્યું પણ નહીં? ડાકટરને દેખાડી કાંઈ ચાંપતા ઉપાય તુરત લઈ શકાત ને!’ કહી ચાના એ ચાર ઘુંટડા ભર્યા.

વરણા ધીમે સાદે બોલી-‘કાલે તો તખીયત વણી સારી લાગતી હતી, કવડી મોટી દરીયા જેવડી નદી-ને તેની મધુરી હવા-માથું પણ ચડ્યું નહોતું, તાવ પણ નહોતો જણાયો-’

સુષમા-‘સાસુજી! આવતી કાલે જ કાંઈ મોટા સારા ડાકટરને દેખાડે ને.’

‘હા, એમ જ કરવું પડશે.’ કહી તિલોત્તમાએ વળી ચાનો એક ઘુંટડો ભર્યો.

સુષમા-‘આ ચીવડો તો એમનો એમ પડી રહ્યો છે, સાસુજી.’

‘કાંઈ ચે ગમતું નથી, વહુ દીકરા! એના કરતાં એક બીજો ખાલો આ મંગાવ ને.’

વરણા તું જરા આ પીજને દીકરી?’

‘ના, ના, મારે ચા પીવી નથી. મને થોડું પાણી આપો. માફ મળું સુકાધ જાય છે—’

નોકરને બોલાવી એક પ્યાલો પાણીને મંગાવી સુષમાએ વરણાના મોં પાસે ધર્યો. થોડાક ઘુંટડા પી વરણાએ મોં ફેરવી લીધું. જરા વાર વિચારે બાંધ વળી તે બોલી—‘કાલ તો બહુ જ સાંઈ લાગતું હતું—નદીની ખાસી હવા—બહુ સાંઈ લાગતું હતું, માથું થે નહોતું ચડ્યું—તાવ પણ—’

‘હું’

‘મને ત્યાંથી અહીં પાછી કેમ લઇ આવી માડી?’

‘કેમ લઇ આવી? તું શું ત્યાં રહી શકત ખરી?’

‘ન રહી શકત? જરૂર રહી શકત વળી. કેમ નહોં? ત્યાં રહેવું છે એમ મનમાં નક્કી કરીને તો ત્યાં ગયેલી...’

‘હમણાં એ બધી વાત જવા દે દીકરી! નક્કામી લમણા ઝીકથી શો ફાયદો? તાવથી તો આ આખું શરીર ધખી રહ્યું છે—માથું પણ ચડ્યું છે...’

બોલતાં બોલતાં પ્યાલામાં બાકી રહેલી ચા તિલોત્તમા ગટ-ગટાવી ગઇ. નોકર એક બીજો પ્યાલો લાવીને ટેબલ પર મૂકી મથો.

વરણા બોલી—‘બા, મને શા માટે અહીં લઇ આવી? મારી તો આવવાની મરજી નહોતી. ક્યારે તું મને પાછી લઇ ચાલી? ત્યાં ધરમાં આપણે ગયાં ને...?’

તિલોત્તમા સમજી ગઇ કે બધો બનાવ વરણાને ખરાખર યાદ આવતો નથી. તેથી મૂળ વાત હાલ તુરતને માટે દાખી દેવાની મત-લગથી તે બોલી—‘ધર! ભારી ધર! આ બે કોળી—વાધરીના કુખા, ને માટીની કાચી ભીંત...એ તે વળી ધર કહેવાતાં હશે?’

‘લસે હતા કોળી વાધરીના કુખા—ને માટીની કાચી ભીંત. એ પોતે પણ એમાં રહે છે ને.....’

‘એ રહે છે ખરા—તેએ રહી શકે. એ પોતે ગામડા ગામમાં જ, જન્મી ત્યાં ઉછરીને મોટા થયા છે ખરા કે ની?’

‘હૂં-હવે યાદ આવે છે, યાદ આવે છે-દેશમાંથી એ લોકો આવ્યા હતા-એમની મા-ને-ને....’

વરણાની આંખો આંસુથી છલોછલ ભરાઈ ગઈ ને ઝીણી એ આંસુ-ડાની ધારો ગાલ ઉપર ઉતરી ટપટપ ઝોઢેલી ધાળળી ઉપર પડવા લાગી. પોતાના પાલવ વડે તે લૂછતી લૂછતી તિલોત્તમા બોલી-‘જાની રહે, છાની રહે દીકરી! એ અધી વાનો જવા દે હમણા...’

‘હૂં-એમની સાથે તારે ખૂબ બોલા ચાલી થતી હતી, તું ખૂબ ચીડાઈ ગઈ હતી, ને કુહાડાની ધાર જેવાં વચનો બોલતી હતી.’

‘ને કુહાડાની ધાર જેવાં વચનો એ લોકો પણ ક્યાં બોલતા હતા?’ જરા બુકુડી ચડાવી ઉપર પ્રમાણે બોલી તિલોત્તમાએ ચાનો બીજો ખાસો ઉપાડી મોંએ માંડી એ ત્રણ ઘુંટડા ભર્યા.

વરણા બોલી-‘તે કડવાં વેણુ કહીએ તો સામા સાંભળવાં પણ પડે જ તો? ને એમનો સ્વભાવ તું ક્યાં નથી જાણતી? પણ વાર તું મને ત્યાંથી અહીં લઈ આવે જા માટે? ક્યારે તું મને ત્યાંથી લઈ આવી? હૂં-હા હવે યાદ આવે છે મને મૂર્છા આવી ગઈ હતી ત્યારે તું મને જોરથી પકડી ધક્કા મારીને બહાર ખેંચી લાવી....’

વરણા બોલતી બોલતી અટકી ગઈ, તિલોત્તમાએ પણ કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ચાના થોડાક ઘુંટડા ભર્યા. સુપમાએ બીજી તરફ મોંદું ફેરવી આંખમાંનાં આંસુ લૂછ્યાં.

‘હું બરાબર જાનમાં નહોતી તેથી મને કાંઈ બરાબર સમજાયું નહીં. મારું ચિત્ત ઠેકાણે નહોતું. નહીં તો-નહીં તો હું તારી સાથે ચાલી આવત નહીં....’

તિલોત્તમા બોલી-‘તું ત્યાં કેમ રહી શકત દીકરી? તારી સોંક ને સાસુ એ ધરમાંજ રહે છે-એ એકજ ધરમાં....’

‘એ લોકો તો રહેવાનાં નહોતાં. એ લોકો તો પાછાં જવાનાંજ હતાં. પણ આવ્યા હતા એટલે કદાચ એ દિવસ વધારે...’

‘તારા વરે જુદીજ મતલબથી એને લેડાવેલાં હતાં!’

‘ના, ના, માડી! કાંઈ ખાસ મતજાયથી એમણે તેડાવ્યાં નહોતાં! એમણે તો બધી વાત સાફ સાફ કહી દીધી... કે એ પોતાની મેળેજ આવેલાં હતાં. એમણે એમને બોલાવ્યાં નહોતાં. એમનામાં બીજા અમે તે દોષો હશે પણ જુદું બોલીને એમણે મને કાંઈ વખત છેતરી નથી.’

‘હા, માની લીધું કે તે બહુ ભલા માણસ છે. એ પણ ભલા, એમની મા પણ ભરી, બધાય ભલાજ તો ! જુડાં છીએ ફક્ત આપણે ! તે વારે તું હવે જરા વાર જાંપીને બેસ ન, દીકરી ! આ આખિ-માંથી દડ દડ આંસુ ખેરવાં માંડ્યાં એનાથી માથું વધુ ચડશે ન સાથે સાથે તાવ પણ વધતો જશે. ધણું થયું-ધણું થયું, હવે જરા ટાઢી પડ આમ આંસુ ખેરમાં. હવે એ બધું યાદ કરવાથી શો ફાયદો છે ? જે બનવાનું હતું તે તો બની ગયું-’

‘બની ગયું-? શા માટે બની ગયું ? શા માટે તું મને ધક્કા મારી ખેંચીને જાગરદસ્તીથી આમ ઢરડી લાવી ? એમણે પણ આવીને-હા-હવે મને યાદ આવે છે-આમ તું મને પાછી લઈ જાય છે તે ઠીક નથી કરતી એમ કહી તને ધણીયે વારી છતાં તું મને શા માટે પાછી લઈ આવી ?’

તિલોત્તમાએ કાંઈ પણ જવાબ આપ્યા વગર ખાલામાંની ચા પૂરી કરી-કાંઈ પણ બોલી નહીં.

‘એમની વાત મારા કાનના પડદાને અથડાઈ, પણ મારા મગ-જમાં તે ઉતરી નહીં. આખિ બોલીને એક વાર સરખી રીતે જોઈ પણ શકી નહીં. મોંમાંથી એક વચન સરખુંયે ન નીકળી શક્યું...’

વરણા હુસકે હુસકે રડી પડી.

‘આ : ! આ વ્યાધિ મારે કાને કહેવી ! હું કહું છું કે હવે આમ રડવાથી શો ફાવો વળવાનો છે ? વહુ, બચ્યા ! બે બીડાં પાનનાં મંજાવી આપોને !’ કહી તિલોત્તમાએ કૂડે ખોસેજ જરદાનો બટવો બહાર કાઢ્યો. સુષમાએ ઉઠી ઉભી થઈ બારણા પાસે જઈ ચાકરડીને

બોલાવી. પાનનાં ખીડાં તૈયારજ હતાં; ચાકરડી આવીને ટેબલ ઉપર પાનનો ડાબો ને એક ચુંકદાની ટેબલ પાસે નીચે રાખી ગઇ.

જે ત્રણ પાનનાં ખીડાંનો કુચો ને સાથે સાથે થોડોક જરદો મોંમાં મૂકી તિલોત્તમાએ ચર્ચુ શરૂ કર્યું.

જરાવાર વિસામો ખાઇ વરણા બોલી-‘હવે પાછું ત્યાં જઇ શકાય નહીં શું માડી?’

‘પાછું જવું છે? હવે શું મોટું લઇને તું જઇશ? તને આવું હડહડું અપમાન કરીને તો કાઢી મેલી, તોય-’

‘કાઢી તો મેલી નથી એમણે-તમેજ મને પરાણે જેવી ઢરડીને અહીં લઇ આવ્યાં. ના, હું પાછી જઇશ, ફરીથી પાછી જઇશ, હું અહીં રહી શકીશ નહીં!’

ચુંકદાનીમાં એક પિચકારી ચુંકની નાંખી તિલોત્તમા બોલી- ‘ગાંડી થઇ છો શું વરણુ? હવે તું ત્યાં જઇને શું કરીશ? તું તો તારે હાથેજ રસ્તો સાફ કરીને આવી છો-જુની વહુ હવે ત્યાં થાણું જમાવીને બેસી ગઇ છે.....’

‘ના, એ થાણું જમાવીને બેઠી નથી, તે-તે પણ ચાલી ગઇ હશે. મારે આ પ્રમાણે ચાલ્યું આવવું પડ્યું-એટલે-ના, એ ત્યાં જરૂર નહીં રહી હોય, -રહી શકેજ નહીં. જરૂર ચાલી ગઇ હશે. ને-ને-એકદમ હતાશ-ઉદાસ બની એકલા એ જ ફક્ત એ કુખામાં પડ્યા રહ્યા હશે-’

‘હા-બેસ બેસ હવે, એ એકલાજ એ કુખામાં પડ્યા રહ્યા હશે! ‘ભારી ખબર છે ને તને? તું ચાલી આવી તે એમને મન તો પાપ ગયું. અને એ જુની વહુ! હજુ તો સવારના આપણે રવાના થઇ આ તરફ આવ્યાં ન આવ્યાં-એટલામાં એ ચાલી પણ ગઇ હશે? એ તો બગાડોંગ ને ફિતુર. દીકરી! એ ઢોંગ ને ફીતુર! ને વળી તારી સાસુ, એ જેવી ચાલાક બાયડી છે ખબર છે?—જેટલી બહાર નથી તેટલી ભોંયમાં છે.—એકલા રહેવાનો આવો લાગ મળે છે તે છોડીને વહુને તેડીને એ

ચાલી જાય? અરે રામ-રામ કરને તું.-કોઈ કાળે પણ એ ન બને! એ કમજાત બાયડી! શું એની વાત કરવાની છટા ને શું એનો છલકો!! ને બોલે બોલે એની વાતમાં ફટલો મરમ-! બાણે કોઈ મોટા શહેરના દુરીયાર વકીલની-બાલીસ્ટરની બાયડી! કાણ કહે એને જુનાં જમાનાની મામડાની બોણી બાયડી?

‘મેં સાંભળ્યું છે કે મારા સસરાજી શહેરમાં જ વકીલાત કરતા હતા. તે તું નકામી ચીડાઈને ગાળો શા માટે બાંડે છે? મારા સાસુજી એવાં શું ખરાબ હતાં? મને તો લાગે છે કે થોડું ધણું બધુ પણ હશે, ને એમનામાં અક્કલ પણ છે.’

‘એ અક્કલને જરે તો આવો લાગ મળ્યો છે તે જ તો કરીને ચાલી નહીં જાય, હવે સમજી? તારી જગ્યાએ પેલી વહુને બેસાડીને પછી જ એ નિરાંતે બેસશે, ને આ તરફ દીકરાનું મન તો ઢળેલું છેજ. હું બોલીશ તો તને દુઃખ થશે દીકરી-પણ તે તને છોડી દઈ-તારી તરફ બેપરવા બની પેલી સાથે ઘર માંડવા મારે છે એ હજુયે તું સમજી શકતી નથી?’

‘ના! હું બાણું છું માડી! બધું જાણું છું! બધું સમજી શકું છું. એમનું મન મારા ઉપરથી ઉતરીને એના ઉપર ખેંચાયું છે ખરું, ને તેથીજ તો હું એ અદેખાઈની આગમાં તલ તલ કરીને બળી રહી છું! પણ હું શું કરું? હું એમના વગર રહી શકું તેમ નથી માડી! ને એ પણ-એ વાત હું ચોક્કસ જાણું છું-કે જો હું ત્યાં રહી હોત-હજુ પણ જો પાછી જઈને ત્યાં એમની પાસે રહું, તો એ મને કોઈ કાળે તણ કે તરછોડી શકશે નહીં. ને એ મારી સોંક પણ-ના, હજુ તે એમને છોડીને નહીં ચાલી ગઈ હોય તો હવે ચાલી જશેજ. તે મારી જગ્યા ઉપર કોઈ કાળે પણ થાણું જમાવી બેસવા રાજી નહીં થાય, ને સાસુજી પણ એને ત્યાં રાખી શકશે નહીં.’

‘કરમ ભમરાણી! આય તારું નસીબ!’ તિલોત્તમા, પોતાના કપાળ ઉપર હાથની હથેળી પટકતી બોલી-‘આય તારું નસીબ! તે

એ જગ્યા તો તું રાજપુત્રીથી છોડીને આવી ને? હવે તારી એ જગ્યા ઉપર તે શા માટે પોતાનું થાણું ન જમાવે?’

‘ના! નહીં’ જમાવે. એણે અધુર નીરખીને જોયું છે. તમે જે રીતે મને મરડી ઢરડીને અહીં ખેંચી લાવ્યા—તે એણે એની સગી આંખોથી જોયું છે. તે સમજી શકી છે કે હું રાજપાથી ચાલી આવી નથી—તે આવત પણ નહીં.’

તિલોત્તમા કાંઈક જવાબ આપવા જતી હતી, પણ સુષમાએ એને તેમ કરતી રોકી અને કહ્યું:—‘તમે હવે ચૂપ રહોને સાસુજી! શા માટે લમણાઝીક કરો છો, એક તો એનું આવું નખળું શરીર છે—ને આગની બધી જેવો તાવ ધખી રહ્યો છે, તેમાં આવી વાતો કરવાનું આ કાંઈ ટાણું કહેવાય? વરણા બહેન! તમે પણ હવે મુંગાં રહોને. જરા મનને ટાટું પાડી શ્વાસ હેઠાં પાડો જોઉં. આવું નખળું શરીર—ને—‘...’

‘કહો—કહો ત્યારે બાબી કે તમે મને પાછી મોકલી આપશો?’

‘તે તમારી તખીયત તો જરા સુધરવા દીઓ પહેલાં. હમણાં ને હમણાં આવાં નખળાં શરીરે આવડી મોટી મુસાફરી વળી પાછી કાંઈ થઈ શકે?’

‘તો—તો—પિતાજીને કહો બાબી, કે એક પત્ર આજેજ એમને લખી નાંખે. એક વાર—એ પોતે અહીં આવી જાય. એ જરૂર આવશે, એમને હું મારી આ આંખો વડે જોઈશ એટલે સારી થઈ જઈશ. પછી એ એમની સાથેજ બેઠે મને તેડી જાય. હા—ચાલો હું પણ ચાર લીટી લખી દઉં, લાવો જોઉં ખડીયો, કલમ ને કાગળ—’

કહી વરણા પથારીમાં ઉઠીને બેઠી થવા મથ; પણ તરતજ તેને ચક્કર આવી ગયાં ને તે મૂર્છા ખાધ પાછી પથારીમાં ઢળી પડી.

બન્ને જણીઓ હાફળી ફાફળી બની એના માથા પર પાણી છાંટી પંખો કરવા લાગી, વરણા આંખો મીંચી જડવત્ પડી રહી. કાંઈ પણ બોલી શકી નહીં, બોલવાની શક્તિ પણ તેનામાં હવે નહોતી.

મકરણુ ૩૩ સુ'

નવું પડ્યંત્ર ?

સાંજ પડતાં ભૂપેન્દ્ર ઘેર આઁચો. બધા વાત સાંભળી લઈ અને વરણુની તખીયત જોઈ તે ભારેખમ ચહેરે નીચે ઉતરી દિવાન-ખાનામાં આવી બેઠો. નીલાંબર બાણુ ત્યાં બેઠો બેઠો કાંઈને એકાદ પત્ર લખી રહ્યા હતા. ભૂપેન્દ્રે કહ્યું—

‘એને (વરણુને) તો તમે એકદમ મરણુતોલ કરીનેજ પાછી લઈ આઁચ્યા છો. આમ જ હતું તો લઈ શા માટે ગયા હતા તેજ મને તો સમજાતું નથી. તમે કાંઈ દિવસ કાંઈની વાત કાન દબને સાંભળી નથી, સાંભળતા નથી ને સાંભળવાનાયે નથી.’

‘શું કંઈ કહે ? મને લાગ્યું કે કિરણુને પાછો ફેરવવો અસંભવિત હોય તો ફક્ત વરણુજ એને પાછો ફેરવી શકશે, ખીલ્તું કાંઈ નહીં—કાંઈ પણ રીતે નહીં, ને વરણુ પોતે પણ ખૂબ અધીરી થઈ ગઈ...’

‘એજ એનો દોષ છે ને—ધીરજનો છાટોયે એનામાં નથી, ગમે ત્યારે ગમે તે ખ્યાલ મગજમાં ભરાય એટલે પછી બસ થયું—પછી પૂછવુંજ શું ! એકદમ એ ખ્યાલ પાછળ તે ગાંડીતુર બની ગય છે, એને નાનપણથીજ તમે બહુ અણધરતા લાડ લડાવી તમે ઉછેરી છે ને તેથીજ તે આવી અવિચારી અને તુંડ-મિજાજ બની છે. હવે પોતે પોતાને ‘કંટ્રોલ’ (control) કાંઈ પણ રીતે કરી શકતી નથી, ને ખીજ કાંઈનો કાંઈ પણ જાતનો ‘કંટ્રોલ’ (અંકુશ) જરા પણ સ્વીકારવા કે માનવા પણ તૈયાર નથી.’

‘હા એ તો ખરું,—એ તો ખરું—પણ વાત એમ છે કે—’

ભૂપેન્દ્ર બોલ્યો:—‘આ જે કમનસીબ બનાવો બન્યા તે એના પોતાના તુંડમિજાજ ખ્યાલનુંજ પરિણામ છે. પુરૂષની જાત—પહેલાં એક લગ્ન કરી આઁચ્યો હતો—ને જીની સાથે ધરવાસ માડવાનો વિચાર સરખો પણ નહોતો. લગ્ન કર્યાં હોય કે ન કર્યાં હોય—દશ લગ્ન કર્યાં ન કર્યાં હોય—મૂળ જે જોવાનું હતું તે તો એની ‘ફીમીલી’માં વરણુનું

‘પોઝીશન’ (Position) શું છે, એ હતું ને એ જો સંપૂર્ણ જળ-વાયું હતું તો પછી બીજી વસ્તુઓની માથાફાકમાં ઉતરવાની જરૂર શી હતી લલા ? હા ! એવી બાબતો છેડી વાત વાતમાં છોડા શોધવા જતાં કોઈ પણ આ પતિ સાથે ધરવાસ ન ચલાવી શકે, વરણાનું માથું જ ઠેકાણે નથી, ને તમે લોકોએ પણ એને ક્યારેય પણ સારી શિખામણ આપી સુખી થવાનો સાચો રસ્તો બતાવ્યો નથી.’

‘શિખામણ તો આપી જ હતી ને-જરૂર આપી હતી દીકરા ! તેથી તો તે ગંધ ગુજરી ભૂલી જઈ પાછી પણ કિરણ પાસે આવવા રાજ થઈ હતી ને પણ-પણ-બાબત એમ છે કે એ (કિરણ) મહિને મહિને ધણી વધુ પડતી રકમ દેશમાં એની મા અને જુની બીને મોકલવાની હઠ લઈને બેઠો—’

‘ને તમારી આ ડાહી દીકરીએ સામી હઠ પકડીને મહિને મહિને બરાબર એટલી જ રકમનાં બીલો નિયમિત રીતે કિરણને મોકલવા માડ્યાં એ પણ સાથે સાથે કહી નાંખો ને !’

‘હા-એ જરૂર વરણાનું ઊંઘવાદીપણું હતું.’

‘ને એવું ઊંઘવાદીપણું કોણ કેટલો વખત ચલાવી લઈ શકે ? કોઈ પણ પુરૂષ જો તે સાચે સાચો પુરૂષ હોય-તો તે આવું વર્તન નજ ચલાવી લઈ શકે, ને તે રૂપિયા મોકલતો હતો. ને એ ખરચી એને મોકલ્યા વગર શું ચાલે તેમ હતું ? હું પ્રહું છું કે આટલા દિવસ છુપો રહેતો હતો (મા-અને જુની બીની બાણ બહાર) હવે છતો થયો.’ મા-એ આવીને એને મુઠ્ઠા માલ સાથે બ્યારે પકડ્યો-ત્યારે હવે તો એ ખરચી મોકલવાને કાયદેસર બંધાયેલો જ હતો. નહીં તો એ લોકો ફરીયાદ કરી દાવો માંડી ન્યાયની અદાલતનો આસરો લઈ પણ ભરણ પોષણની રકમનું હુકમનામું લઈ શકત ને તેથી એક ‘પબ્લીક સ્ટેન્ડલ’ થાત તે વળી વધારામાં,—એથી આપણે જ મોઢે મસ ચોપડાત. ખરચી મોકલવાનું પગલું પ્રથમથી જ ભરી કિરણે આ બધું અટકાવ્યું તે ડહાપણનું જ કામ કયું છે. આમ ખરચી મોકલવી ચાલુ કરી એણે એમનું મોહું બંધ કરી દીધું છે.’

‘-પણ તે ધણી વધુ પડતી ખરચી મોકલતો હતો-ને તથી વરણના ધરસંસારનો ખર્ચ પુરો થવો મુશ્કેલ થઈ પડતો-’

મેં મરડી એક જાતની વિચિત્ર ભંગી કરતો જુપેન્ડ્ર બોલ્યોઃ ‘ઓ હો હો હો-અહુ જ મુશ્કેલ થઈ પડતો હશે ! આ હું મહિને પાંચસે રૂપીયા કમાઉં છું તો શું કલકતા જેવા શહેરમાં મારો ધર-સંસાર ચાલતો નથી ? એ બધી વરણની મનતોરી હઠ છે. એણે ધાયું’ હતું કે આન કરવાથી ધણી કાબુમાં આવશે પણ આ તો ‘બકરૂં કાઢતાં ઉંટ પેડું’ ઉભટી પોતે જ ફસાણી. ઠીક થયું ! ‘જેવી કરણી તેવી પાર ઉતરણી !’

નીલાંબર બાબુ બોલ્યા-‘ તે ગમે તેમ, પણ એક ભૂલ તો એણે જરૂર કરી છે. દીકરા ! ને હવે એ પરતાય છે પણ ખરી. દુઃખ પણ પામે છે. હવે ગુરસે થઈ-કેધે ભરાઈ એને ગાળો બાંડી ઠપકા આપવાથી તો કાંઈ વળવાનું નહોતું ને-આપણે એ વાતનો કાંઈ નિવેડો તો લાવવો જ જોઈએને !’

અહુ જ સુંદર નિવેડો કરી લાગ્યા તમે ? શરીરની આવી ખિમાર હાલતમાં એને પરાણે ખેંચી-ઢરડીને સુંદરવન સુધી ઉપાડી જ ગયા, તો પછી જગડો કરી કલેશ કરી કિરણને વધુ ગુરસે કરી વરણને પાછી તેડી લાવવાની શી જરૂર હતી ?-એનો અપરાધ માત્ર એટલો જ કે, -પેલી જુની વહુ સાં આવી હતી. તે આવી હતી-હાજર હતી. તો એમાં એવડું બધું શું ખાઈ મોળું થઈ જતું હતું ? એ જુની વહુની હસ્તી નકારી શકાય તેમ તો નથી જ ને ! અને વળી આવો લાગ મળતાં એ આવે જ અથવા આવી શકે એ વાતનો ખ્યાલ તમને આવવો જોઈતો હતો. તમે તો જગડો કરીને ચાલ્યા આગ્યા. હવે જો કિરણ એ જુની સ્ત્રી સાથે ધર-વાસ સર કરી દીએ તો તમે શું કરી શકવાના છો ? એ શું કરશે તે હું નથી કહી શકતો પણ એની જગ્યાએ હું હોઉં તો એમ જ કહું-ને દેખાડી આપું કે અમે લાયકાની જાત મોટી કે આ સ્ત્રીઓની ! હું એમને દેખાડી આપત કે અમારું જ ખાઈ અમારું જ પહેરી એ દી ને વળી અમારી સાથે ટક્કર લગાવી સમા-

નતાનો દાવો કરી ચાલવામાં ફવી મળ છે. હા-સમાનતા-
સમાનતા- ! આ હક્ક ને પેલો હક્ક- ! ફક્ત મોઢેથી બોલ્યા એટલે
અજ્ઞ અધું થઈ ગયું ? સમાનતાનો દાવો કરતાં પહેલાં અમારા જેટલું
પ્રથમ કમાવ તો ખરાં, ને કમાવા જતાં કરવી પડતી લમણાઝીક,
માથાફેડ, ને વેઠવી પડતી અસહ્ય હાડમારી એ બધાંનો બોલો પ્રથમ
સરખે દિરસે ભાગ પાડી ઉપાડો તો ખરાં ને પછી તમારા હક્કનો દાવો
કરવા આવો ! લોહીનું પાણી કરી અનેક યંત્રણાઓ, મુશ્કેલીઓ અને
હાડમારીઓ સહન કરી રૂપીયા ધરમાં લાવી શેઠાણીઓના નવાઅશાહી
અર્થ ઉપાડીએ, એમની જેમ મરજી હોય તેમ વાપરે એ બધું
આપ્યા મીઠી અમે સહન કર્યે જઈએ-ને વળી એમને માથા ઉપર
ઉપાડી થન થન નચાવીએ ખડું ને ? બહુ પોલ જોઈ લીધી ખરી ને ?
'તે શું કરીએ ભાઈ, જમાનો એવો આવ્યો છે—'

'જમાનો આપણે સર્જીએ તેવો સર્જાય. અનુચિત લાડ લડાવી
તમે બધાએ જ એને માથે ચડાવી મૂકી છે. નહીં તો વળી બાયડીની
જાત, મગદૂર શી છે એની કે ભાયડાની સામે આંખ પણ ઉઘી કરી શકે ?
તાકાત છે એમની એવી ? શરીરમાં એટલું બધું બળ છે ? મગજમાં
એટલું બુદ્ધિબળ છે ? અવનિ પરનાં મહાન અખૂટ કાર્યો ને તેની
શિદ્ધિ સાધવા જતાં વેઠવી પડતી મુસીબતો, કરવી પડતી માથાફેડ-
આમાંનું કેટલુંક એ કરી શકે છે ? ગણીગાંઠી એ ચાર જણીએક
કરી શકતી હશે તે પણ દશ પુરોની જુપી સહાયથી. નહીં તો ફક્ત
એમના ઉપર જ બધો ભાર મૂકવામાં આવે તો એક જોસીલા
પવનનો ઝપાટો લાગતાં પતંગીયા જેમ કયાંય ઉડીને વહી જાય તેમ
કયાંની કયાં ધસડાઈ જાય. ચોક્કસ માનજો !'

'પણ ત્યારે હવે—'

'હવે તમે મને શું કરવાનું કહો છો ? પ્રથમથી જ માંડું કહ્યું
તો માન્યું જ નહીં. મારી વાત સંભળી જ નહીં. મેં તો તમને
ત્યારે જ કહ્યું હતું કે-એને લઇને હાલમાં જશે નહીં, જવાથી કંઈ
શુકરવાર વળવાનો નથી. વરણા ત્યાં રહી શકવાની જ નહીં ને

ખાસ કરીને એના શરીરની આવી હાલતમાં. તમે કિરણને પાછો પણ નહોં આણી શકો. એના માથામાં એક જૂત ભરાયું છે-તે કાઢી નાંખી તે એમ જલદી આવશે પણ નહોં, ને ખાસ કરીને આ વરણાની ખાતર. હા પોલીસની નજર એ તરફ એંચાણી છે ખરી, ને બધી વાતની તપાસ સારવેતીપૂર્વક થાય છે. એ યુવકો ત્યાં ગયા છે-ને પાંચ પંદર બીજા પણ હજી જઈ શકે, જે એ યુવકો ત્યાં ગયા છે તેઓ પ્રથમ કબજે હતા તે અરસામાં બેકાર હોવાથી રાજી મળવાની લાલચે (મહાસમાના સ્વયંસેવકો બનીને) પીકેટીંગ-શીકેટીંગ થોડો વખત એમણે કરી છે-એ સિવાય કાંઈ ખાસ નોંધવા લાયક હકીકત એમની વિરૂદ્ધમાં મળતી નથી. પણ હજી તપાસ ચાલુ છે, ને આગળ ઉપર કદાચ એવું કાંઈ મળી પણ આવે. બીજા પણ કોઈ કોઈ ત્યાં જવાના જ-તે એમનો દરેકનો. 'રેકડ' શું નીકળશે તે હાલ કોણ કહી શકે ? ને એવા કોઈ રેકડ' હાથ લાગે કે ન પણ લાગે. આ આવા બેકાર યુવકોને એકઠા કરી આવી નવી પદ્ધતિની એકાદ 'કાલોની' એવા વન-વગડામાં વસાવવાની એની મુરાદ છે-એજ પોલીસને માટે તો એક સાઈં જાને પૂરતું પ્રમાણ છે. કાને ખબર છે કે, કદાચ એમનો આ અડ્ડો વેર-વિખેર થઈ જશે, ને એમ થયું તો એને એ વન-વગડો છોડી બહાર નીકળવું પડશે. ને પ્રથમની પેઠે કોઈ નોકરી કે ધંધાની શોધ તેને કરવી જ પડશે.'

'હા, એ વાત ખરી ! પણ તે' મને આવો કાંઈ ખુલાસો કરીને ખુલ્લે ખુલ્લી વાત કરી નહોતી. કરી હોત તો ત્યાં વરણાને લઈ જવા કરતાં કદાચ—'

'મેં' તમને મોઢમમાં બધુંય કહ્યું હતું. જરા વધુ વિચાર કર્યો હોત તો જરૂર સમજી શકત, ને તમને બધી વાત ખુલ્લે ખુલ્લી અમે કહી પણ ન શકીએ. આજ વાત વાતમાં જરા ગુસ્સાના આવેશમાં તમને આટલું પણ જે મેં કહ્યું છે તે પણ વાજબી નથી કયું. તે મમે તે હો, હવે તમે જ્યાં ત્યાં આ વાત વાવલશોમાં સમજ્યા-ખાસ કરીને બરમાં બેરાંઓ પાસે સમજ્યા ?'

‘અરે ના રે ના ભાઈ ! આવી વાતો જ્યાં ત્યાં કહેતાં ફરાય કાંઈ ? હુંયે સરકારી નોકરી કરું છું ને, હૂં-ત્યારે તેં કહ્યું તેમ બનવું શું અંબવિત છે, ભુપેન ?’

‘જરા ચતુરાધથી ને યુક્તિથી સુકાન ફેરવતાં આવડે તો શા માટે ન બને ? પણ હવે એમનો કાર્યક્રમ કેવી રીતે ડેવેલપ (develop) થાય છે તે જાણ્યા સિવાય કાંઈ ચોક્કસ કહી શકાય નહીં.’

‘જો ભાઈ કાંઈ પ્રયત્ન કર ને ભગવાનની દયા થાય તો સારું. નહીં તો મને તો આનો ખીજો કાંઈ ઉપાયજ જણાતો નથી.’

મનોગત કાંઈક વિચાર કરતો કરતો ભૂપેન્દ્ર બોલ્યો : ‘વખત તો જરૂર થોડો લાગશે, હાલ તુરત તો હું પેલા બે છોકરાઓનો વિચાર કરું છું કે એમને કાંઈ રીતે ત્યાંથી ખસેડી શકાય એમ છે કે નહીં ?’

નીલાંબર બાબુ બોલ્યા-‘ખીજો તો કશો વાંધો નથી ભાઈ ! પણ લાંબો સમય વીતે એમ હોય, ને ત્યાં સુધી વરણા જો ત્યાં ન જઈ શકે તો પેલી મોટી વહુ ત્યાં કાયમનું થાણું જમાવી બેસશે. ને એમ થયું તો-’

‘તો શું થાય ? વરણાના રીસાવા પુસાવાથી કાંઈ એ દાજ સીજવાની નથી. એણે કઠણ બનવું પડશે ને પોતાનો અધિકાર ને હક બજાવીને-ભડીને વસુલ કરવો પડશે. વાર ત્યારે હમણાં તો હું જાઉં છું. કલબમાં એક આટો મારી આવું.’

ભૂપેન્દ્ર ઉઠીને ઉભો થયો. નીલાંબર બાબુ બોલ્યા-‘હા. જો ભાઈ સાંભળ, વરણાને એક ચારા નામાંકિત ડાક્ટરને બોલાવીને દેખાડવાની જરૂર છે.’

‘તે આવતી કાલે જોયું જશે. હું ઉપર જઈને જોઈ આવ્યો ત્યારે તાવ ઉતરતો જણાતો હતો. શરીર એકદમ લથડી પડ્યું છે, ને વળી મેં એમ પણ સાંભળ્યું કે ઝીણો ઝીણો તાવ રોજ સાંજના ચરે છે. ‘ટ્યુબર ક્યુલર એફેક્શન (Tubercular affection) ન થઈ ગયું હોય તો સારું. થયું હોય તો સત્યાનાશની પાટી ! મહા આફતમાં ઉતરવું પડશે એમ લાગે છે.’

આમ બોલતો બોલતો ભૂપેન્દ્ર દિવાનખાનાની બહાર નીકળી ગયો.

પ્રકરણ ૩૪ મું

મતલબી દુનિયા, -કોણ કોનું ?

બીજે દિવસે એક નામાકિત ડોક્ટરે આવીને વરણાને તપાસી. તપાસી લીધા પછી નીલાંબર બાથુને બને જીવેન્દ્રને એક ઓરડામાં એકાંતમાં બોલાવીને તેણે કહ્યું-‘તબીયત ધણા દિવસથી બગડી જણાય છે. તે પછી ગઈ કાલે આવડો મોટો ‘નર્વસ શોક’ (nervous Shock) અનુભવ્યો છે; તે પછી વળી આવડી ‘લોંગ જર્ની’ (long journey) ને અહીં આવીને તરતજ ઠંડા પાણીએ નહાવું, -ગઈ કાલનો તાવ આ કારણથીજ આવ્યો હોય એમ જણાય છે. હમણાં તાવ નથી પણ પાછો આવી શકે છે. જરા નર્વસ એક ડાઉન (Nervous Break-down) થઈ ગયું છે. તાવ પણ ધણા દિવસ થયા રોજ સાંજ ટાણે ઝીણો ઝીણો ચડી આવે છે. જો કે ડેફિનિટ સીમ્પટમ (definite Symptom) હજી કંઈ ખાસ જોવામાં નથી આવતું પણ સામાન્ય પરિસ્થિતિ જોતાં લાગે છે કે ‘રુબર કલોસીસ’જ છે. ‘બ્લડ’ ‘યુરીન’ ‘સ્પુટમ’ (blood, Urine, Sputum) એ બધાં બારીકાઈથી તપાસવાં પડશે. હું મારો માથુસ મોકલી આપીશ. આવતી કાલ સુધીમાં આપણે આ બધું કામ આટોપી લેશું. ‘રીપોર્ટ’ જોયા વગર હું આજે કોઈ જાતનો ‘ડેફિનિટ ઓપીનીઅન’ (definite opinion) આપી શકતો નથી. આ દવા લખી આપું છું તે એને આજે આપજો.’

પાસે જ ટેબલ ઉપર કાગળ, કલમ પડેલાં હતાં; ડોક્ટરે દવાનું વિધાન લખી આપ્યું ને બત્રીજ રૂપિયા શી લઈને વિદાય થયા.

લોહી, પેસાબ, થુંકની તપાસણી થઈ ગઈ; બીજે દિવસે વળી પાછો ડોક્ટર આવ્યો. લોહી વિગેરેનાં પૃથક્કરણનો રીપોર્ટ વાંચ્યો; વરણાને પણ ફરીથી તપાસી છેવટે વળી પેલા ઓરડામાં આવ્યો, ને જરા ખોખારો ખાઈ ખુરસી પર બેઠો. નીલાંબર બાથુ અત્યંત

ઉદાસ ચિત્તે બોલ્યા-‘કહો ડૉક્ટર સાહેબ! તમે શું ધારો છો? રીપોર્ટ પછી બધા તમે જોયા—’

બીજી વાર એક નાનો ખોંખારો ખાખ ડૉક્ટર બોલ્યો-‘હું-જે કે આ રીપોર્ટ ઉપરથી પણ કંઈ પોઝીટીવ (Positive) ધારણા બાંધી શકાતી નથી. પણ એટલું તો સમજી શકાયું છે કે મેલેરીયા ઇન્ફેક્ટિયોસ, કે એવા કોઈ સ્પેસીફીક ફીવર (Specific fever)નું કોઈ લક્ષણ નથી. ને તેથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે ટ્યુબર કલોસીસજ શરૂ થયો છે. પેશન્ટ (Patient)ની બાહ્ય સ્થિતિ જોતાં પણ એજ અનુમાન દઢ થાય છે. દરદી પોતે પણ એમ કહે છે કે રોજ સાંજે ઝીણો તાવ શરીરમાં રહે છે—’

ભૂપેન્દ્ર બોલ્યો-‘ત્યારે તો હવે પ્રછવુંજ શું? ટ્યુબર કલોસીસ જ સાચું પડ્યો જણાય છે! ત્યારે હવે તમારી શું સલાહ છે ડૉક્ટર સાહેબ?’

ડૉક્ટર-‘આવી પરિસ્થિતિમાં સાધારણ રીતે જે કરવામાં આવે તેજ તો વળી. ‘કલશીયમ’નું ઇન્જેક્શન-પૌષ્ટિક પદાર્થો ખાવાના—’

‘પણ કલકતામાં એને રાખવી વાજબી છે?’

‘બહાર ગામ ક્યાંય લઈ જવાનો પ્રયત્ન થઈ શકે તો વધુ સારું-‘ડ્રાય ફ્રેશ એર’ (dry fresh air) જ્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી શકે તેમ હોય-‘એવણુ તો સીમલાજ રહે છે ને?’ કહી ડૉક્ટરે બીજાંબર બાબુ સામું જોયું.’

‘હા.’

‘તો પછી બનતી ત્વરાએ-દરદીને ત્યાંજ લઈ જવાય તો સારું. થોડા દિવસ વધુ અશક્તિ છે ત્યાં સુધીમાં ઇન્જેક્શનોથી કામ લેશું. આજેજ એક આપી શકાય, દવા વિગેરે લાવી રાખજો; સાંજના હું ચાલુસ મોકલીશ.’

‘દવા લખી આપી ડૉક્ટર ઉંડી ઉભો થયો ને શી લઈને વિદાય થયો. ભગભગ બે વાગવા આવ્યા હતા; ભોજન તૈયારનું

કાચું ભૂપેન્દ્રે પ્રથમથીજ પતાવી લીધું હતું તેથી તે પણ તરતજ ડાકટરની સાથે સાથેજ ઓપીસ ચાલ્યો ગયો. સહિ ઓપીસમાંથી ઘેર આવી તેણે પિતાને પ્રશ્ન્યું—‘ત્યારે હવે શું નક્કી કર્યું’ તમે?’

નીલાંબર બાબુ બોલ્યા—‘આ ઓળે એક ઇન્જેક્શન પણ અપાઈ ગયું, ડાકટરે એમના મદદનીશને મોકલ્યો હતો.’

‘એ તો હું બાણું છું, ડાકટર કહી જ ગયો હતો કે આજ એક ઇન્જેક્શન આપવું છે ને માણસ તે માટે મોકલશે. હું તો એ પ્રશ્નું છે કે સીમલા જવાનું શું નક્કી કર્યું?’

‘સીમલા તો જવુંજ છે, પણ મારી રજાના દિવસો હજુ પૂરા થયા નથી ને તારી બાની ઇચ્છા પણ થોડા દિવસ અહીં રહેવાની છે—’

‘અહીં રહેવાની? કેમ અહીં રહીને શું કરવું છે?’

‘એ ખરું કે દવાદાર ને સારવારનો પ્રબંધ સીમલામાંજ ઠીક ચાલી શકશે પણ તારી બા કિરણને એક પત્ર લખવાનું કહે છે, તે અહીં આવે—’

લવાં ચડાવી ભૂપેન બોલ્યો—‘એ આવીને શું કરશે?’ શું થવાનું છે એના આવવાથી?’

નીલાંબર બાબુ—‘તારી બાનો એવો મત છે કે તે જો તેડી જાય તો એની પાસેજ દરદી ભલે રહે—’

‘ગાંડા થયા છો! પાગલ થયા છો! તે ત્યાં જશે તો તરત મરી જ જવાની, લાં દવાદારનો પ્રબંધ તો કાંઈ થોડોજ થવાનો છે? ને વળી ત્યાંની ‘ડેમ્પ’ હવા-ને ચોતરફ વન-વગડો જંગલ-ને ખાણી, પાણી ને પાણી, વળી ત્યાં એની સારવાર કરવાવાળું કાણું? મારી બા તો ત્યાં જમને રહી શકશે નહીં ને!’

‘ના તે નહીં બની શકે. પણ એ જગ્યા આવી જતના દરદી-એને માટે ખરાબ તો નજ કહેવાય. જંગલજંગલ જેવું કાંઈ નથી, ને નદી-એ કાંઈ નદી કહેવાય? એ તો દરીયો છે દરીયો. પણ હાં ત્યાં દવા

કે સારવાર કાંઈ થાય તેમ નથી ને ધરખાર વિગેરેનો જે પ્રયત્ન ત્યાં જોયો તે જોતાં-ના એને ત્યાં મોકલી શકાય નહીં.’

‘ત્યારે હવે ઢીલ શાની ?’

‘કિરણને આવવા તો દહાએ ? વરણને એ મળે, વરણ બહુજ બધીરી-મધ ગધ છે. એને એક વાર મળ્યા વગર તે જવા જ માંમતી નથી.’

અસહિષ્ણુ ભાવે ભુપેન્દ્ર બોલી ઉઠ્યો; ‘ના, ના એ બનીજ ન શકે ! તમે આવતી કાલે પત્ર લખો, તે કેટલા દિવસે એને મળે ? ન તે પછી તે આવે. કેટલે દિવસે ? તે આવે એનું પણ શું ઠેકાણું ? વળી તમે એની સાથે બહુ મીઠો જાનંધ પણ રાખી આવ્યા છો ખરા ને કે ‘તુ’ ‘તુ’ કરીને તમે બોલાવો કે તરતજ એ પૂછડી હલાવતો ચાલ્યો આવે !’ આવશે તો પણ પોતાની સગવડે ને પુરસદે કદાચ આવશે, ને તે પુરસદ કે અવકાશ મળતાં કદાચ વાર પણ લાગે. કોઈ કેવી એક ‘સ્કીમ’ (Scheme) શીમ એમણે ઘડી છે-એક એક પણ બોલવાનો છે, ને અહીંથી જમીનદારી કંપનીના જે ત્રણ મોટા શેઠીયાઓ પણ ત્યાં જાય છે. કિરણ આવે તો પણ આ લોકો ત્યાં જઈ આવે ને કલકતે પાછા ફરે ત્યારે એમની સાથેજ તે આવી શકે. એમાં તો ઘણા દિવસો વહી જાય-ખાર-ચૌદ પંદર દિવસનો ધક્કો ! એછો તો નહીં જ. એટલા દિવસ આ ‘ટયુઅર કુલો’ના દરદી ધરમાં રહે તે હું કોઈ કાળે એલાઉ (allow) ન કરી શકું.’

‘ટયુઅર કુલો’નો રોગી ! તું શું કહે છે ભુપેન્દ્ર ! કાકરે તો હજી કાંઈ ચોખ્ખે ચોખ્ખું બાગી તોડીને એમ નથી કહ્યું કે એનો રોગ ચોકસ ટયુઅર કુલોસીસ જ છે.’

‘કહેવામાં વળી બાકી પણ શું રાખ્યું છે ? બહારનાં ચિકિત્સકો હજી ચોખ્ખે ચોખ્ખાં ન જણાયાં છતાં, એજ રોગ છે એવું તે ઇસારામાં સાફ સાફ કહી ગયો છે, ને તે આપણે પણ શું નથી સમજી શકતા ? ચોક્કસ એને અંદરથી એજ રોગ થયો છે. એના એક એક શ્વાસો-

રૂઢીશથી ધરની હવા ઝેરી થતી જાય છે. ના, ના એ બની જ નહીં શકે ! એટલા બધા દિવસ આવેા દરદી આ ધરમાં રહે તે હું કોઈ કાળે પણ ‘એલાઉ’ કરી શકીશ નહીં. સુખમાની ‘હેલ્થ’ (health) ‘ડેલીકેટ’ (delicate), છેકરાં છૈયાં બધાં મોટા થયાં છે, ‘ફ્રીક્વીની સેફ્ટી’ (safety) તો મારે જોવી જોઈએ ને.’

નીલાંબર બાળુ આભા બની જઈ અત્યંત વિરમયપૂર્વક લુપેન તરફ મોં ફાડીને જોઈ રહ્યા. થોડી વારે ચિત્ત જરા ઠેકાણે લાવી છેવટે બોલ્યા—‘તે આ પણ તારી પોતાની જ બહેન તો ખરીને—તારા ફ્રીક્વીનીમાંની એ પણ એક ખરીને—’

‘ના, ઠીક મારા ફ્રીક્વીનીમાંની એક એને કહી—માની શકાય નહીં. કોઈ એમ કહેતા માનતા પણ નથી. તમે એમ કોઈ દિવસ ક્યું’ છે ? તમારે પણ એક બહેન તો હતી ને ? હા, બહેન તો ખરી—એક-દમ પારકી તો ન કહી શકાય. પણ તે જ્યારે અસાધ્ય રોગનો ભોગ થઈ પડી છે તો હવે—એની સારવારનો પ્રયત્ન જે કરવો હોય તે તમે કરો—તેમાં હું પણ મારાથી બનતી આર્થિક મદદ કરીશ, પણ મારા આ ધરમાં હું એને હવે વધુ દિવસ રહેવા દઈશ નહીં.’

નીલાંબર બાળુને હોઠે વાક્ય આવ્યું ‘પણ આ ધર તારૂં તો નથીને ભાઈ, હજી તો માઈ છે,’ પણ તે બોલ્યા નહીં ને કડવો ધુંટડો ગળી ગયા. ઉમર લાપક અને કમાઈ લાવતા પુત્રને મોટે સાફ સાફ આવી વાત કહી દેવાની હિંમત પોતાના હૃદયમાં તે ન લાવી શક્યા. પણ ત્યાં તો લુપેન પોતે જ બોલી ઉઠ્યો, ‘હા, તમે કહી પણ શકો કે ધર તમારૂં છે, હજી માઈ થયું’ નથી. પણ આજ જે તમારૂં છે તે કાલ માઈ’ થશે. બાપદાદાના વખતનું ધર—વંશ વારસાને હિસાબે તમે મારો એ હક્ક ખાતલ નથી કરી શકતા. તે જવા દો એ વાત, એ ગમે તેમ હોય, એ બધા હક્ક—દાવા હું હાલ બળવવા માંગતો નથી. ઠીક છે તમારી દીકરી છે, તમે એની સાથે રહો આ ધરમાં. હું આવતી કાલે જ મારે માટે કોઈ એક

ખીનું ઘર ભાડે લઈ માફ ફેમીલી ત્યાં લઈ જઈશ. તમે દરદીને લઈને આ ઘરમાં રહેજો.’

જરા વધુ અકળાઈ રહેજ ગુસ્સાભર્યે અવાજે નીલાબર બાથુ બાદ્યા-‘આવી બધી વાતો શા માટે કરે છે ભુપેન ! ઘરમાંથી તમે ચાલ્યા જાઓ એમ તો હું કાંઈ કહેતો નથી. પણ વરણાનો પણ મારે કાંઈક વિચાર તો કરવો જોઈએ જ ને ? વાર ત્યારે એક કામ કરીએ તો ? એક જરૂરી પત્ર (urgent) કાલજ કિરણને લખી નાંખું, ને તેતો તે શું જવાબ આપે છે તે જોઉં. આ બહુ બહુ તો ચાર-પાંચ દિવસ લાગે-વધુ નહીં-એટલા વખતમાં જો એ ન આવે કે ખીને કોઈ પ્રયત્ન ન થાય તો—’

‘ચાર-પાંચ દિવસ ! એ શું ઓછા છે ? ના, ના એ બની જ ન શકે ! કાં તો આવતી કાલે જ તમે એને તેડીને સીમલા જાઓ, ને નહીં તો હું ઘર છોડીને ચાલ્યો જાઉં.’

‘તું મને મુશ્કેલીમાં ઉતારી મૂકે છે, ભુપેન ! પણ ધાર કે વરણા જો અહીંથી ક્યાંય જવા ન ઇચ્છતી હોય તો—’

‘ઇચ્છતી ન હોય ? શા માટે ન ઇચ્છે ? એટલી અકલ પણ એનામાં નહીં હોય ? આવું જીવંતે દરદ થયું છે છતાં કોઈની સલાહ નહીં માને-ને માત્ર પોતાના જ ખ્યાલ ઉપર ચાલશે ? ને તેમ કરીને એક આખા કુટુંબને આફતમાં મૂકી દેશે-મારી નાંખશે ?’

‘તે એ દરદ-ખરેખર ક્ષયનું દરદ હોય તો પણ એને એવો રાગ લાગુ પડ્યો છે-એવું એને મોઢે તો ન કહી શકાયને ?’

‘કહી દેવું તો જોઈએ જ. છતાં તમારે ન કહેવું હોય તો ન કહેતા. ખીનું કોઈ ખ્હાનું કાઠી એને અહીંથી ખસેડી જાઓ.’

‘ખ્હાનું શું ચલાની રાખનું કાઠું ? કાંઈ ખચર પડતી નથી. એને મારે ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેવું પડશે કે તારો ભાઈ તને આ ઘરમાં રહેવા દેવા માંગતો નથી.’

‘એમ કહેવું હોય તો બલે એમ કહો. ‘ફીમીલીની સિક્કીને’ માટે જે વસ્તુ જરૂરની લાગે તે મારે કરવી જ જોઈએ. એટલી સાદી વાત તે ન સમજી શકે ને માફુ લગાડે કે ગુસ્સે થાય તો બલે થાય ! મારો એમાં શો ઉપાય ? આરે ટેલીફોન કરી કાલકા મેલમાં કે એકસપ્રેસમાં તમારી ત્રણેની ‘બર્થ રીઝર્વ’ કરાવું ?’ કહી જુપેને ‘ફોન’નું રીસીવર હાથમાં પકડી હાંક્યું-‘હૈલો !’

‘જરા સજીર કર હમણાં ! હમણાં ને હમણાં ‘બર્થ રીઝર્વ’ કરવાની જરૂર નથી.’

‘વાર ત્યારે જે કરવું હતે તે તમે પોતે જ આવતી કાલે કરી લેજો. હું હવે કાંઈ કરી શકીશ નહીં. બીજું કાંઈ પણ કહેવાનું મેં મારે નથી. જે હોય તે તમે આજ રાતે જ ‘ડીસાઇડ’ (decide) કરી નાખજો. તમારો નિર્ણય જાણ્યા પછી મારે પણ મારો કાંઈક પ્રત્યક્ષ કરવો પડશે ને’ કહી જુપેન ઉઠીને બહાર ચાલ્યો ગયો.

x

x

x

x

અધી વાત સાંભળી તિલોત્તમા કોષથી રાતી પીળી થઈ ગઈ. મોટે સાદે પુત્રને જેમ ફાવે તેમ ગાળો બાંડવા માંડી. પતિ સાથે પણ ધણાયે તર્ક વિતર્ક વાદ પ્રતિવાદ કર્યા, ને આખરે એક હઠ પકડીને બેઠી કે, ધર જુપેનનું નથી પણ તેનું પોતાનું છે. ને પુત્ર સાથે તે પોતે પોતાની મરજી પડે તેટલો વખત આ ધરમાં રહી શકે છે. એ બમરાળો એનાં બાયડી છોકરાં લઈને જ્યાં મરજી હોય ત્યાં બલે ચાલ્યો જાય ! એવા અક્કરમી ચંડાળ દીકરાનું મોં પણ એવા તે રાજી નથી ! વિગેરે

વરણાને કાને પણ આ વાત પહોંચી. સુષમા એની પાસે બેઠીબેઠી પોતાની આંખમાંના આંસુ પાલવ વડે લૂછતી હતી. વરણાએ પ્રશ્ન-‘શું થયું છે ? મોટાભાઈ મને અહીં રહેવા દેવા માંગતા નથી, બાબી ?’

સુષમાએ પોતાનું મોઢું ફેરવી છુટણ ઉપર રાખ્યું. વરણાએ પ્રશ્ન-‘ડાકટરે શું કહ્યું ? આ મારો રોગ ક્ષય, તે હોય તો પણ—?’

વરુણા તરફ મોઢું ફેરવી સુષમા બોલી-‘ના, ના કાંઈ ચિંતા કરવા જેવું નથી બહેન. ડોક્ટરે ચોખ્ખે ચોખ્ખું હજી કાંઈ કહ્યું નથી પણ શરીરની હાલત—’

‘હૂં ! ડોક્ટરને વહેમ પડ્યો છે કે ક્ષય રોગ થયો છે કે, યશે. તે થયો પણ હોય. વાર તો પણ શું થયું ? બલે મારા બાપુ મને કાલે જ સિમલા લઈ જાય—’

બોલતાં બોલતાં વરુણાના હૃદયના અંધ જાણે તુટી ગયા. આંખો ઝળઝળીયાથી છલોછલ ભરાઈ આવી ને છાતી શ્વાસથી ભરાઈ આવી. પ્રેમથી એના આંસુઓ પોતાના હાથ વડે લૂછી સુષમા બોલી-‘છી: છી: રડોમાં બહેન ! રડોમાં. શા માટે તમારે સિમલા જવું પડે ? ને બાપુ પણ શા માટે તમને તેડી જાય ? ધર તો કાંઈ સાચે સાચ તમારા મોટા ભાઈનું નથીને !’

‘ને તો પણ જે મોટાભાઈ પોતે આવતી કાલે સાચે સાચ ધર છોડીને ચાલ્યા જાય, તમને બધાંને લખને તો—’

‘જવું હોય તો એ બલે એકલા જાય. હું ક્યાંય જવાની નથી.’

ભાભીને હાથ પોતાના હાથમાં લઈ વરુણા બોલી-‘ના, ના, ભાભી ! તમે એવી હડ કરશો માં, ભાભી ! મારા ભાઈ જે કહે તે કરજો.-વાદીલાં થશે માં !’

સુષમા-‘હું ક્યાંય પણ જવાની નથી બહેન ! સાસુજી સસરાજી ઘેર આવ્યાં છે ત્યારે, ને વળી તમને આમ માંદા મૂકી ! ના, ના હું કોઈ કાળે પણ જઈ શકું નહીં બહેન !’

‘નહીં જઈ શકો ?—કદાચ જે હું અહીં રહું તો તમે કદાચ સાચેસાચ નહીં જાઓ. પણ હું અહીં રહેવાની નથી. કોઈ રીતે રહેવાની નથી. રહું પણ શા માટે ?’

‘તે હમણાં બાપુજીને કામળ તો લખવા દીઓ-ફિરજી બાણુ એકવાર અહીં આવી જાય પછી—’

વળી પાછી વરૂણાની આખો ઝળઝળાયાથી ભરાઇ આવી. થાયરાતે સારે વળી તેણે ધીરે ધીરે કહ્યું—‘જે એ આવે—ને મને એમની સાથે તેડી જાય—ના, ના એ હવે ક્યાંથી બને ભાભી ! ક્યારે આવશે. આવશે કે નહીં—તે પણ કાણ જાણે છે ?’

‘શા માટે નહીં આવે ?—હજી તો ઘણું કરીને ગઇ કાલે જ કાગળ લખ્યો ને બાપુજીએ. જવાબ ફરી વળતાં ચાર પાંચ દિવસે તો સહેજે નીકળી જશે. જુઓ તો ખરાં એ શું લખે છે તે ?’

‘ના, ના ! એ બધું હવે કાંઈ બનવાનું નથી ! લખવાથી કદાચ આવશે પણ ખરા—ને હું એમની સાથે જવા માંગીશ તો મને સાથે તેડી પણ જશે, પણ સાથે જઇને હું એમને દુઃખ રૂપ થઇ પડું—એમને દુઃખનું કારણ થઇ પડું એવું શા માટે કહું ? એના કરતાં સિમલા જ ન જાઉં ? પણ ત્યાં જતાં પહેલાં એક વાર જે એમને મળી શકાયું હોત—’

બીની આખે વરૂણાનાં આંસુડાં લૂછતી લૂછતી સુખમાં બોલી—‘સિમલા જવું હોય તો ભલે સિમલા જાએ. પણ એમને આવવા તો દીઓ એકવાર—તમને મળે—પછી—’

‘ના, મોટા ભાઇ ખીજશે. અથવા ઘર છોડીને બીજે ક્યાંક રહેવા ચાલ્યા જશે. ને તમને નકામી વ્યાધિ થઇ પડશે. એટલું બધું શા માટે કરવું ? એના કરતાં હું જ ચાલી જાઉં એ સાફ છે. હવે એ શું મને મળવા આવશે ખરા ? જોઉં શું થાય છે ? હું તો સિમલે જ જઇશ. જોઉં—આવે તો મળું—નહીં તો ! સિમલે જઇને એમને લખીશ કે જે અવકાશ હોય—તો મેહેરબાની કરી એક વાર આવી જાય—ના, પણ શી જરૂર છે ? સાચે સાચે જે આ પેલો જીવલેણ રોગ જ હોય—હું—ભાભી સાચેસાચ શું એવ રોગ છે ? ડાક્ટરે શું એમ જ કહ્યું છે ?’

‘ના, ના, એવું કાંઈ કહ્યું નથી. નકામો જીવ શા માટે બાળે છે ? ખૂંદન ?’

‘હું-આખોમાં ઉંઘ ભરાય છે, બાબી ! હવે તો વધુ બોલવાની શક્તિ નથી. જરા ઉંઘી જાઉં.’ કહી હાંફતી હાંફતી વરણા પથારીમાં મહા સુરકેલીએ પડખું ફેરવી આંખો મીચી સતી. સુષમા પાસે બેસી એના શરીર ઉપર સ્નેહભર્યો હાથ ફેરવવા લાગી.

બીજો દિવસે વરણા પથ્રુ એના મોટા બાઇની પેટે એકજ જીદ પકડીને બેઠી કે ‘મારે આજે જ સિમલા જવું છે અહીં રહેવું નથી.’

ભાચારીથી નીલાંબર બાથુ અને તિલોત્તમા તેને લઇને તે જ દિવસના મેલમાં સિમલા જવા રવાના થયા.

પ્રકરણ ૩૫ સુ*

કિરણનું મનોરાજ્ય

‘ત્યારે આખરે બેય જણીઓ ચાલી ગઇ, બાઇ ?’

‘હા.’

સાંઝે ધરની સામે ખુલ્લી જગ્યામાં એક ઝાડને છાંયડે કિરણ એકલો બેઠો બેઠો હોઠો ગડગડાવતો હતો; સુખમય બાથુ આવીને પાસે બેઠા.

‘લ્યો હોઠો તૈયાર—’

હોઠો ઉપરની નળી કાઢી નાખી કિરણે હોઠો સુખમય બાથુના હાથમાં આપ્યો. * એક બે દમ ખેંચી જરા ખાંસી ખાતા ખાતા સુખમય બાથુ બોલ્યા—‘હું તો ધારતો હતો કે લક્ષ્મી મા (જુની વહુ) કદાચ અહીં રહી પથ્રુ જાય—’

કિરણે જવાબ વાળ્યો—‘રહી જવું હોત તો તમારી બીબી મા જ (નવી વહુ) રહી જાત. લક્ષ્મી મા કામ કાળે પથ્રુ ન રહેત.’

* અનુવાદકની નોંધ:-ગુજરાત, કચ્છ કાઠિયાવાડ તરફ જુદી જુદી જાતવાળા બેળા થઇ ચલમ પીતા હોય છે ત્યારે જેમ ચલમ નીચેની સાફી બદલવાનો રિવાજ છે તેમ બંગાલમાં આમ હોકાની નળી બદલવાનો રિવાજ છે.

‘હું-! પણ ખીખી મા નો રસ્તો તો તમે પ્રથમથીજ અવરોધી રાખ્યો હતો ને! બદખી માતાજીની હાજરી એ કાંઈ કાંઈ ન પણ સહન કરી શકે તેમ નહોતું એ તો બાણીની વાત હતી.’

‘હાજરી મને તેમ પણ અનાયાસે યોગાયોગથી ધટી ગઈ હતી, પણ એ હાજરી વધુ વખત રહેવાની નથી એ વાત એને કહી દેવામાં આવી હતી. એ કદાચ એની હાજરી સહી પણ શકત પણ એના પ્રભુ માતૃશ્રીએ એને એવો અવકાશ આપ્યો નહીં.’

‘હું-ત્યારે હવે શું કરવું છે, કાંઈ વિચાર કર્યો?’

‘જે કામ હાથમાં ઉપાડ્યું છે, તેજ’.

‘તે તો કરવાનુંજ છે ને, કરવુંજ પડશે. પણ સાથે સાથે પોતાનો સંસાર ધર્મ પણ ચલાવવો જોઈએ ને! હજી તમે વાનપ્રસ્થ આશ્રમ સ્વીકારવા જેવડા મોટા યજ્ઞ ગયા નથી—’

જરા હસીને કિરણુ બોલ્યો-‘હું કાંઈ વાનપ્રસ્થાશ્રમનું અવલંબન કરતો નથી ધોષ મહાશય, આ જગ્યા થોડે ઘણે અંશે વાનપ્રસ્થાશ્રમને અનુકૂળ આવે એવી હોવા છતાં હું વાનપ્રસ્થી યજ્ઞને અહીં આપ્યો નથી, ને એકાદાં તપોવનનું સર્જન પણ કરતો નથી. એથી ઉલટું એક જાનરદસ્ત સંસાર વૃક્ષ સર્જી રહ્યો છું અથવા સર્જવા માગું છું.’

‘તેથીજ તો હું કહું છું મોટાભાઈ, કે આવાં કામની ઝુંબેશમાં પોતાને પણ ફરી કામ થવાનું કાંઈ એક સ્થાન નક્કી તો જોઈએ ને?’

‘એ-એ-મોટા સંસારના ભાગલા પાડી ખીજ દશ જણનો સુખમય સંસાર સરળશે. મારો પોતાનો એકાદ જીવો સંસાર-ન રચાયો તો શું બગડી જવાનું હતું?’—

‘શું બગડી જવાનું હતું! મોટેથી એ વચન સહજમાં કહી નાખ્યા મોટાભાઈ—’

‘કાર્ય પણ એવા સહજ ભાવેજ કરવું જોઈએ, હું બિટો બિટો વિચાર કરતો હતો કે—’

‘કરી શકશે ને છેવટ સુધી નિભાવી શકશે ને મોટાભાઈ?’

‘નિભાવી લેવુંજ પડશે; હવે ત્રીજી આ કરવી એ કાંઈ ભુદ્ધિમાનનું કામ તો નજ ગણાયને, ઘોષ મહાશય.’

‘સત્યાનાશની પાટી! હવે વળી ત્રીજી! એ કાંઈ બને ખરું કાંઈ દહાડો?’

‘ત્યારે?’

હું તો વિચાર કરતો હતો મોટાભાઈ, કે આજે તો હોસા-તોસીમાં આ મગ્નડાધ્યાય બની ગયો, પણ જરા વાત ટાઢી પડ્યા પછી એ કાયડાનો કાંઈ ઉકલ પણ નિકળે ને એ બેમાંથી એક જણી જો—’

‘જવાદો, ઘોષ મહાશય, જવાદો એ વાત!—એ બનવું હવે અસંભવિત છે.’

‘ત્યારે બે બાયડીઓ જીવતી છતાં તમે તેમને તજ દહને જીંદગીભર આમ એકલા અટુલા રહેશો?’

જરા હસીને કિરણ બોલ્યો—‘મેં તો બેમાંથી એકને તજ દીધી નથી એ બે જણીયો જ મને તજ ગઈ છે.’

‘હું—એ તો ખરું દાદા, એ ખરું છે— તો પણ—’

‘હવે એ વાત ઉમેડવામાં કાંઈ સાર નથી, ઘોષ મહાશય! એ વાત હવે જવા દીઓ, તમારો પાડ. ગઈ તો ભલે ગઈ બેય જણીઓ. બબ્બે બાયડીઓ! મારે ક્યાં સુધી આ તોફાનમાં ઝાળવીને દુઃખી થઈ ક્યાં કરવું, કહો? હું તો ત્રાસી ગયો છું ઘોષ મહાશય, બેય પોતપોતાના ખ્યાલ ને ખુશી મુજબ ફાવે તેમ વર્તે, ને મારે આજ આના તો કાલ પેલીના પગ પાસે હાથ જોડી લોટયા કરવું શા માટે? એ બે જણીઓ મારી પાસે આવીને ન રહે તો શું મારું જીવન કાંઈ બગડી જવાનું હતું? ઉલટું સુધરશે એમ મારું માનવું છે’—

‘જીવન બગડે શા માટે દાદા? એમ શા માટે કહેવું પડે છે? જીવન તો કાંઈ રીતે વીતવાનું છે તે તો વીતશેજ. પણ મારું વીતશે—

સુધરશે એ વાત આજેજ ભારે મૂકીને તમે કહી શકો કે નહીં એ વાતનેજ હું વિચાર કરું છું.’

‘જરૂર સારું વીતશે. એમની સાથે રહેવાથી કે એમની પાછળ પાછળ ભમતો રહેતો હતો ત્યારે જેવું જીવન વીતવું હતું તે કરતાં તો જરૂર સારુંજ વીતશે. ના, ઘોષ મહાશય, મારો મોઢ હવે નાશ પામ્યો છે. આ બાયડીઓની જાત-ને આપણે આ પુરૂષો એમના માટે શા માટે મરી પડતા હશું? એમાં કાંઈ ખાસ સુખ જગવડ તો જણાતી નથી. ઉલટું વ્યાધિ-ઉપાધિ દુઃખ, કલેશ, હાયવોય ને હૈયા-પીટ! મારું જીવન તો ધુળમાં જ મળી જવા બેઠું હતું! તમે તો કહેતા હતા ને કે એ સ્ત્રી જાતિ આપણી શક્તિ છે? પણ મને એ વાત જાણી જણાતી નથી, એ શક્તિ નથી ઘોષ મહાશય, એ છે અ-શક્તિ, એ છે અપશક્તિ-પુરૂષના પગની બેડી.’

‘હા, ખરું છે. અપશક્તિ કહી શકો છો, અ-શક્તિ નહીં. શક્તિ તો ખરીજ વળી અને એ શક્તિ છે માટે જ એને ‘અપ’-‘ઉપ’ વિગેરે ઉપસર્ગ લગાડાય છે. અશક્તિ હોત તો તો કાંઈ બાધિજ નહોતી ને, તો તો આટલી બધી લમણા ઝીક પણ ન કરવી પડત ને આટલો વાદવિવાદ પણ ન કરવો પડત.’

‘હા. એ વાત ખરી કહી તમે દાદા! વાર. હું સ્ત્રી જાતિને અપશક્તિ માની લેવાને રાજી છું.’

સુખમય-‘અપ જો માનો, તો એથી ઉલટું પણ તમારે માનવું પડશે. એક ઉપસર્ગ લગાડી ખાસ વિશેષણ એને આપી ઝોળખાવો કે ન ઝોળખાવો, પણ એ વાત માનવીજ પડશે. ખરી વાત શું છે તમે જાણો છો દાદા? શક્તિ જેમ એક તરફ સુખદા, શુભંકરી તેમ બીજી તરફ મહાભીમા; પ્રલયંકરી પણ ખરી. જીગ જીગથી એમ ચાલ્યુંજ આવે છે ને. ને વળી આ ઘોર કળીયુગમાં તો પુછવુંજ શું? મારા ગુરૂદેવ એકવાર કહેતા હતા કે કોઈ જાતમાં લખ્યું છે કે ‘कलौ कृत्या गृहे गृहे’—’

‘એટલે ? એનો અર્થ શું ?-’

‘અર્થ એ કે-આ કૃત્યા એટલે શું સમજ્યા ? હજારો વજની આગ જેવી ભયંકરી રાક્ષસી મૃતિ-રૂપિ મુનિ યોગીઓના યજ્ઞકુંડ-માંથી ઘેર હું-કાર કરતી જે નિકળતી, ને જેટલા દૈત્ય-દાનવ રાક્ષસ, શત્રુ હોય તે સર્વને ચપટીમાં ચોળી નાખતી તે કૃત્યા ! જે સ્ત્રીઓ નિમિત્તે સૃષ્ટિ ઉપર ભયંકર યુદ્ધ વિગ્રહ જમી પડે ને મારા મારી ને રક્તસ્નાનથી પૃથિવી એક નાના પ્રલયનું સ્વરૂપ ધારણ કરે એવી સ્ત્રીઓને પણ પાડિતો ‘કૃત્યા’ કહે છે. એ આખો પ્રલોક-હા-હા યાદ આવ્યું જુઓ આખો પ્રલોક આમ છે-’

કૃતે કૃત્યા તિલોત્તમા ત્રેતાયાં જાનકી તથા

દ્વાપરે દ્રૌપદી કૃત્યા કલૌ કૃત્યા ગૃહે ગૃહે.

કિરણ-‘હા, એ વાત ખરી છે, ઘેર ઘેર આ સ્ત્રીઓ એક એક નાનો પ્રલયજ્વ રચી મુકે છે જરૂર. પણ વાર, સીતા-દ્રૌપદી જેવી સ્ત્રીઓનો પણ અમી ‘કૃત્યાઓ’ના વર્ગમાં સમાવેશ કેમ કરવામાં આવ્યો છે ?’

‘સુખમય-‘ને એમાં એમનો પોતાનો કાંઈ ખાસ દોષ નહીં હોય, પણ એમના નિમિત્તેજ આવડા મોટા બે ખંડ-પ્રલય ત્રેતા અને દ્વાપર યુગમાં ખેલાઈ ગયાને ! ને આ ઘટના ઘટાવવા માટેજ વિધા-તાએ એમને આ સૃષ્ટિમાં સરજી હશે. ને વળી જુઓને, સીતાનો જન્મ થયો યજ્ઞભૂમિમાં હળ ફેરવતાં ને વળી દ્રૌપદી તો ખાસ યજ્ઞ કુંડમાંથીજ નિકળી હતી ને તેથીજ તેનું એક નામ યજ્ઞ-સેની પણ છે. ને તિલોત્તમા ? ખુદ બ્રહ્માએ આ પૃથિવી ઉપર જે કાંઈ સુંદરમાં સુંદર હતું તેમાંથી તલ તલ વીણી લઈ તિલોત્તમાને સરજી હતી.’

જરા સ્મિત કરીને કિરણ બોલ્યો-‘ત્યારે હવે તમે જરૂર સમજી શક્યા હશે કે બે કૃત્યાઓના ખંડ-પ્રલયથી મારો સંસાર ભાંગીને જુકો થઈ ગયો છે. હવે ત્યારે ખીજ ખટપટ શા માટે ઘોષ મહાજ્વલ

હવે જો એ એ અંતર્ધ્યાન થઈ ગઈ છે તો ભલે અંતર્ધ્યાનજ રહે. એમની આરાધના કરી પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાના લોકમાં વળી પાછો બીજો પ્રલય શા માટે ઘટાવવા ઇચ્છો છો ?

‘હૂં-હૂં પોતેજ મારી પોતાની શબ્દજાળમાં ફસાઈ ગયો-હવે તમને શું કહું, દાદા ? ને મારા કહેવાથી હાલ કશું વળવાનું પણ નથી-તમારું મન પણ હાલ ખડબ રાગ-દ્વેષની લાગણીઓથી કલુષિત થઈ ગયું છે, વાર ત્યારે જવા દીજો, દાદા, હાલ તુરતને માટે તો-જવાબ દીજો એ વાત. સમય જેવું કાંઈ ઔષધ નથી. એવો સમય પણ આવશે કે જ્યારે તમે પોતેજ એક દિવસ કદાચ એમને આરાધના કરીને બોલાવશો, -ને એમ કરશો ત્યારે એ કાર્યનું આખરી પરિણામ શું આવશે તેનો વિચાર કરીને કરી શકશો ખરા કે ? કાંઈ ક્યારે પણ એમ કરે છે ખરું, દાદા ? ને આ જે કૃત્યા-તે તો આપણેજ સહજે છીએ ને ! જેવી ભાવના કરી આપણે આરાધના કરીએ કે તરતજ મન પ્રમાણે મૂર્તિમંત બની આપણે ઇચ્છીએ તે રૂપમાં પ્રકટ થાયજ.

‘હૂં-ગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે ‘યે યથા માં પ્રવચન્તે, તાંસ્તથૈય મજામ્યહમ્’ કહી કિરણ ફિકકું દરપો.

‘એ વાત ખરી છે દાદા ! ને આણું કહેતી પણ એક છે ને-ચાદશી ભાવના યસ્ય-’

‘ચાલો મુઠા એ વાતને હાલ. હવે કામની વાત કરીએ, તમે કહેતા હતા ને કે કંપનીના એક બે શેડીયાઓ આવવાના છે ? તમે મારી મૌજનાની વાત એમને લખી જણાવી છે ?—’

‘હા.’

‘એ લોકો બન્ને ક્યારે આવવાના છે ?’

‘કાંઈ ચોક્કસ દિવસ તો એમણે લખી જણાવ્યો નથી, પણ ચાર પાંચ દિવસમાં કદાચ આવી પડે તો કાંઈ કહેવાય નહીં.’

‘ત્યારે એક કામ કરીએ તો ? મારે તો કલકત્તે જવાનુંજ છે. નકામો વખત બચાડવાથી શો લાભ છે ? હુંજ કલકત્તે જઈ એમને

મળી આવું તો ? ને મળીને આ બેંક ઉભી કરી કામકાજ કરવાનું બંધારણ ધારાધોરણ વિગેરે નક્કી કરી નાંખું તો ? ત્યાં હું થોડાક દિવસ રહીશ. કલકત્તામાં પ્રત્યેક કોલેજની મેસોમાં અને ખાનગી મેસોમાં બેંકાર યુવકોની સંખ્યા પણ ઘણી છે. એમાંથી થોડાકને આ તરફ ખેંચી લાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરી જોઉં. સાંભળ્યું છે કે કલકત્તામાં એક બેંકાર સમિતિ પણ રચાયા છે—

‘હા, છાપામાં વાંચ્યું હતું ખરું. સભાઓ ભરાય છે. લાપણું કરી કેટ-કેટલા ‘રેઝોલ્યુશન્સ’ પાસ કરે છે—વચ્ચે વચ્ચે વળી ગામમાં સરલસ પણ કાઢે છે—ને જીમખરાડા મારે છે—‘બેંકાર સમિતિ કી જય !’ જાણે કે એમ કરવાથીજ બેંકાર-સમસ્યાનો ફાયડો ઉઠેલાય જતો હશે ! મૂર્ખાઓ—માડા છે ગાંડા ! ને વળી હઠ પકડીને બેઠા છે કે—‘ગવર્નમેન્ટ એક બેંકાર ફંડ ખોલે, ને આ બેંકારોને એમાંથી થોડો થોડો માસિક પગાર આપી નિભાવે. ગવર્નમેન્ટની ‘આગળી ચીચોડે’ આવી છે ખરીને !’

‘ગવર્નમેન્ટની આગળી ચીચોડે’ આવવી ઉચિત છે ઘોષ મહાશય ! ફંડ કરીને પગાર ભલે ન આપે, પણ જો એને શાંતિથી રાજ કરવુંજ હોય તો એણે એવું કાંઈક કરવું તો જરૂર પડશે. આજે જ આ ક્રાંતિકારી-વિપ્લવવાદી સંઘ ઉભો થયેલો દેખાય છે—તે જો આ બેંકાર યુવકોને પેટ પુરતું ખાવાનું મળતું હોત ને એ લોકો સુખશાંતિથી પોતાના દેશમાં રહી શકતા હોત તો આવો સંઘ—નિર્માણ થાત ખરો ?’

‘તે-તો-હા, તમારી વાત સાચી છે દાદા ! ‘બુદ્ધિતઃ કિં ન કરોતિ પાપં’ આ અક્ષલ રાજકર્તાઓના ! મગજમાં કેમ નહીં આવતી હોય—?’

સારી વસ્તુની ને સુખ શાંતિની ધરછા કરતી હોય તો સરકારે આવી અક્ષલ મગજમાં લાવવી જ પડશે. રાજકર્તાની જાત વાણીયાની છે બુદ્ધિમાનની છે ને.

‘એવું કાંઈક અશ્વલવાળું’ કરી બતાવે, ત્યારે એમ કહેવાય ને !
વાર જવાદો એ વાત. આપણે જે ગામ નથી જવું તેના માર્ગે શા
માટે પુછવો ? શાકભાજીના વેપારીને સ્ટીમર ક્યારે આવે જાય છે,
એની ખબર રાખવાની જરૂર શું ? ત્યારે હવે તમે ક્યારે જવા માગો છો ?’

‘વિચાર કર’ હું. સુવિમલ ને સુપ્રકાશ ને પાછા આવવા દો.
આવતી કાલે સવારે જ કદાચ આવી પહોંચશે. તે પછી મારે અહીં
થોડા દિવસ તો રોકાવાની જરૂર છે જ; આ તરફની કાંઈક વ્યવસ્થા
કરી આ પરમ દહાડે અથવા ચોથે દહાડે હું અહીંથી જમ શકીશ’.

‘વાર, ત્યારે એમજ કરો, ચાલો જરા ત્યારે હવે રજા લઉં. સાંજ
પણ પડવા આવી, અરે હરીયા ! આ હોકાની ચલમ જરા બદલાવી
જા-ઓ હરીયા !’

પ્રકરણ ૩૬ મું

આરંભ અને વિગ્ન

બીજે દિવસે વિમલ અને સુપ્રકાશ નીલાંબર બાથુને વળાવી
પાછા આવી પહોંચ્યા. વરણા અથવા સાસુ સસરા સંબંધી કાંઈ
વાત સરખી થે કિરણે એમને પૂછી નહીં. એમણે પણ પોતાની મેળે
કાંઈ કહ્યું નહીં. પોતે બે ત્રણ દિવસમાં કલકત્તા જવાનો છે, જઈને ત્યાં
શું કામ કરવાનો છે, કેટલા દિવસ પોતે ત્યાં રોકાશે વિગેરે બાબતોની
વાતો કરી કિરણે એમની સાથે ધણી વાર સુધી ચર્ચા કરી. પછી
પોતાની ગેરહાજરીમાં તેમણે અહીં કેવી રીતે રહેવું, કામકાજ કેમ ચલાવવું
વિગેરે બાબતો એણે વિમલ અને સુપ્રકાશને ચોતરફ હરી હરી
બતાવી ને જે જે બાબતની એમને સમજણ પાડવા જેવી જણાઈ
તે તે બધી પાડી, ખર્ચ ખૂંટણ માટે જેટલી રકમની જરૂર પડે
તેટલી હિસાબ કરી એમને સોંપી, બે દિવસ પછી પોતે કલકત્તા જવા
રવાના થયા. જે દિવસે સાંજે તે કલકત્તા પહોંચ્યા, તેજ દિવસના

રાતના મેલમાં વરુણને લઇને એના માતાપિતા સિમલા જવા રવાના થયાં. વરુણ કલકત્તામાં છે કે નહીં, હોષ શકે નહીં, તે બાબતની કાંઈ ખબર કે શોધ ભાળ પણ કિરણે કરી નહીં ને એ બાબતનો કોઈ વિચાર પણ તેના મગજમાં ન આવ્યો. ને આ તરફ પતિને એક વાર મળવા આતુર-પ્રાણુ-આકુળ-બ્યાકુળ થઈ તરફડતી, ભાઈને ઘેરથી આમ અપમાનિત સ્થિતિમાં હાંકી કઢાયેલી ભમ-હૃદય વરુણા, -એને બિચારીને જરા સરખી ખબર પણ ન પડી કે તે વખતે એનો પતિ કલકત્તામાં હાજર હતો.

બીજે દિવસેજ કિરણ કંપનીની ઓફીસમાં ગયો અને શેડીઆ-એને મળ્યો. દશ-બાર દિવસ મહેનત કરી ઓચરીયાં ખત પત્રો બધું ઠીક ઠીક કરી બેંક રજીસ્ટર કરાવી. કિરણ પોતાની સાથે સાત હજાર રૂપિયા લઈ ગયો હતો. ને શેડીઆઓએ પણ આ દશ બાર દિવસમાં બીજા તેર હજાર રૂપિયા લાવીને એકઠા કર્યાં. ને આ પ્રમાણે વીસ હજાર રૂપિયાના મૂળ ધન (સુડીથી) બેંક ચાલુ થઈ. બેંકની મુખ્ય કચેરી કલકત્તામાં રહે અને કિરણની દેખરેખ ને વ્યવસ્થા હેઠળ આશાપુરમાં તેની એક શાખા ખોલવી એમ નક્કી થયું. તે પછી કાર્ય-પ્રણાલી ને ધારાધારણ બધાં ઘડાઈને નક્કી થયાં. વર્તમાન પત્રોમાં બેંકની કાર્ય પ્રણાલી અને ઉદ્દેશની જાહેરાત કરવામાં આવી ને કલકત્તાના અગ્રગણ્ય સમાજ નેતાઓની સહીથી શિક્ષિત યુવકોને ઉદ્દેશીને એક ચિત્ત-ગ્રાહી આવાહન પણ છપાવવામાં આવ્યું. અથામ પરિશ્રમ કરી પંદર સોળ દિવસમાં કિરણે કામ આટલું આગળ ધપાવ્યું. હવે તેણે યુવકોને આકર્ષવાનું કામ હાથમાં લીધું. તે બેંકાર સમિતિની કચેરીમાં ગયો; ધણી ધણી મેસો ને બોજન-ગૃહોમાં ફર્યો. કલકત્તામાં એક જબરદસ્ત આદિલન ચાલુ થઈ ગયું. કેટલાયે યુવકો આશાપુરમાં જમીન લઈ ત્યાં કાયમનો વસવાટ કરી કામ કરવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવતા વિનંતિ પત્રો લઈને કિરણ પાસે આવવા લાગ્યા. કંપનીના શેડીઆઓમાંના એક બે જણને સાથે રાખી આવા ઉમેદવાર યુવકો સાથે વાતચીત કરી એમની કામ કરવાની

ચોખ્ખતા ને ક્ષમતા કેટલી છે તેનું તુલનાત્મક માપ કાઢી હાલ તુરતને માટે ફિરણે વીજ યુવકોને ચુંટી કાઢ્યા. બીજા અરબદારોને મીઠી નમ્ર ભાષામાં સમજાવ્યું કે હજી તો શરૂઆત જ થાય છે તેથી વધારે ઉમેદવારોને લઈ જવાની સમવકતા ન હોતી ઉભટી ગડબડ અને અવ્યવસ્થા જ થવાનો સંભવ વધારે રહે. ગમે તેમ તો પણ આ નવા કાર્યનો એક અખતરો માત્ર છે. એ સફળ થશે કે નિષ્ફળ જશે એ ફક્ત પ્રભુ જ જાણે છે. સફળતા મળશે તો બીજા યુવકોને લઈ જવામાં આવશે. જ્યારે જ્યારે જેટલા જેટલા યુવકોની જરૂરત જણાશે ત્યારે ત્યારે તે બાબતની જાહેરાત પણ ચોખ્ખ સમયે કરવામાં આવશે. ને અરજ કરી ચુકેલા ઉમેદવારોની અરજીઓ દફતર પર રાખી એમને અનુકૂળતા મુજબ પ્રથમ તક આપવામાં આવશે.

આ બધા કામ પાર પાડવામાં બીજા પંદર વીસ દિવસ વીતી ગયા. હવે મુડી માટે વધારે રૂપિયા જોઈએ તો તે આપવા માટે કેટલાકોએ ઇચ્છા દર્શાવી. કેટલાકોએ વળી ખાત્રી આપી કે કામ શરૂ કરી દીધો, જે પ્રયોગમાં સફળતા મળે ને યુવકો કામ કરી દેખાડી શકે કે દેશની આ દારણ્ય અન-સમરથાનો ઉકેલ આ રસ્તે લઈ શકે તેમ છે તો રૂપિયા માટે અટકાયું નહીં રહે. ખરેખર દેશનું કલ્યાણ થાય એવું મન વચન કર્મથી ઇચ્છનારા પણ ઘણા છે અને એવું કેટલું યે ધન-બળ દેશમાં છે પણ ખર્ચ કે જે બળ તેઓ આર્થિક કામમાં સમર્પણ કરવા તૈયાર છે; ને ખાસ કરીને આવું સમર્પણ જે ફક્ત દાન જેવું ન હોય પણ મુડી રોકાણ જેવું હોય ને ભવિષ્યમાં એ રોકાણનું ચોખ્ખ વળતર મળતું હોય તો તો પછી પુછવું જ નહીં. મૂળ વાત એ છે કે દેશના સાચાં હિતનો સુચોગ્ય માર્ગ પણ હંમેશાં ચોક્કસપણે નિર્ધારિત થયેલો હોતો નથી, ને હોય છે-તોપણ એવાં કાર્યને ઉપાડી લઈ સફળ પરિણામ લાવનાર પ્રામાણિક ને શક્તિશાળી કાર્યકર્તાઓ બહુ ઓછા જોવામાં આવતા નથી, કે જેઓ આવા કાર્યમાં સંપૂર્ણ મનોબોધ અને ઉત્સાહપૂર્વક જોડાઈ કાર્યને

ઉપાડી લઈ સફળ બનાવે. જ્યાં જ્યાં આવી વસ્તુને અખતરે ફરી જોવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં જણાયું છે કાંતો કાર્યની પરિકલ્પના ક્રિયા-સિદ્ધિને અનુકૂળ હોતી નથી, અથવા શુદ્ધ કૌશલ્યમાં કે કાર્ય ને વ્યવસ્થાપૂર્વક આગળ ધપાવવાની સંપૂર્ણ યોગ્યતાવાળી વ્યક્તિના હાથમાં કાર્યનો ભાર સીપવામાં આવ્યો હોતો નથી; તેથી લગભગ સર્વ સ્થળે પરિણામ નિરાશામાં ને નિષ્ફળતામાં જ આવ્યું હોય છે. કહેતાં દિલમાં દુઃખ થાય છે છતાં સખેદ કહેવું પડે છે કે અત્યંત સ્વાર્થી અને અપ્રામાણિક લુબ્ધાઓના હાથમાં આવાં કાર્યો આવી પડતાં ધણાં સાહસો નિષ્ફળ ગયાં છે. આવાં કારણોને લઈને અને ખાસ કરીને નિષ્ફળતાના આવા દાખલાઓને કારણે માત્ર યોજના રજુ થતાં જ કોઈ રૂપિયા ધીરવા બહાર પડતું નથી. પણ અત્રે કિરણે પોતાને સહકાર આપતા કંપનીના શેડીઆઓ સાથે વિચારણા ચલાવી જે કાર્ય-પદ્ધતિની યોજના રજુ કરી હતી, તેનો ઉંડો અભ્યાસ કરતાં ધણાંઓને લાગ્યું કે આ યોજના સફળ થશે સંભવિત છે, ને આ કાર્યને સફળતાને પંથે પહોંચાડવાનો ભાર જે વ્યક્તિ ગ્રહણ કરે છે, તે પણ સંપૂર્ણ યોગ્યતાવાળો-શુદ્ધિશાળી, શક્તિશાળી, અત્યંત ઉત્સાહ-વાળો ને શુભનિષ્ઠાવાળો છે; તેથી ધણાયે સહાય કરવા તૈયાર થયા. તેઓ ફક્ત એટલું જ જોવા મળતા હતા કે આ પ્રથમ અખતરાનું પરિણામ શું આવે છે. ને તેમાં પણ સફળતા જ મળશે નિષ્ફળતા નહીં જ મળે એવું મંતવ્ય સર્વ સ્થળે દર્શાવવામાં આવતું હતું.

આ બધું કામકાજ પતાવીને લરિષ્વમાં સહાય મળવાની આશા અને ભરોસો મેળવી ખૂબ ખુશખુશાલ બની કિરણ ચુંટી કાઢેલા યુવકોને લઈને આશાપુર પાછો ફર્યો. સુખમય બાબુને પણ પ્રથમથી જ ખબર આપી દેવામાં આવી હતી. તેથી તેમણે આ યુવકો આશા-પુર આવતાં એમને તુરતને માટે રહેવા ખાવાની સગવડ માટે કામ-ચલાઉ ઝુંપડાં તૈયાર કરાવી રાખ્યાં હતાં.

તુરતને માટે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે પ્રત્યેક યુવકને ૪૦ વીંદા જમીન અને પહેલા વર્ષમાં જેમ જેમ જરૂર પડતી જાય તેમ તેમ

કુલ ૫૦૦ રૂપિયા સુધીની રકમ ધીરવી. એક બીજા એક બીજાને સહાય અને સહકાર આપી કામ શરૂ કરે અને મજુરોની કે રોજીંદા માણસોની સહાય બની શકે તેટલી ઓછી લીએ. એમ કરી કાંઈક સ્થિતિ-સ્થાપકતા થતાં પછી સૌ સૌની મરજી પ્રમાણે કરે. કોઈને વધુ જમીન જોઈતી હોય તો ને જો તેઓ પોતે પોતાની આવકમાંથી પોતાને જોખમે એવી વધુ જમીન ખેડીને લાલ ઉઠાવી શકશે એમ લાગે તે પણ આપવી પણ વધુમાં વધુ પચાસ વિધાથી વધુ જમીન કોઈને ન આપવી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

આમ પ્રથમ કરી ફિરજો બીજા પંદર વીશ દિવસમાં જ્યારે કાર્યના આરંભ કરી દીધો ત્યારે એક દિવસ અચાનક પોલીસ આવીને હાજર થઈ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ યુવકોનાં નામ ઠામ, ઓળખ તથા દેશના ગામ ઠામ ઠેકાણું, વડીલ મુરબીઓ ક્યાં ક્યાં રહે છે, શું નામ છે, શું કામ કરે છે, યુવકો સોળમા વર્ષ પછી ક્યાં ક્યાં, શું શું ભણ્યા છે, અગાઉ ક્યાંય નોકરી વેપાર ધંધો કાંઈ કરતા હતા કે નહીં વગેરે બાબતો પૂછી પૂછીને નોંધવા લાગ્યો. તે પછી વિમલાંશુ, સુપ્રકાશ અને નવા આવેલા યુવકોમાંથી પણ ચાર પાંચ જણને ગીરફતાર કર્યા.

ફિરજો પૂછ્યું-‘ક્યા ગુન્હો બદલ એમને ગિરફતાર કરવામાં આવે છે?’

દારોમા (ઇન્સ્પેક્ટર) બાણુએ ગંભીર ભાવે જણાવ્યું:-
‘એમનો કોઈ ગુન્હો હજી સુધી સાબીત થયો નથી.’

‘ત્યારે એમની વિરૂદ્ધ શો આરોપ છે?’

‘Bengal Criminal Law Amendment Act એટલે જોને સાધારણ પ્રજા ‘બેંગાલ આરડીનાન્સ’ના નામથી ઓળખે છે, એ વટહુકમની રૂએ એમને ગીરફતાર કરવામાં આવ્યા છે. એ ફરમાનની રૂએ કોઈ પણ વ્યક્તિને પકડવા માટે કોઈ ખાસ આરોપની જરૂરત પડતી નથી. પણ અહીં અમને ‘ટેરરીસ્ટ મુવમેન્ટ’ (Terrorist movement) સાથે આ યુવકોને કાંઈ સંબંધ હોય એવી શંકાનું કાંઈક કારણ મળ્યું છે.’

‘શંકા ! માત્ર શંકા જ ?’

‘હા-આ દરમાન મુજબ ગીરફતાર કરવા માટે આટલું કારણ પૂરતું છે. કેમ તમે શું આજ સુધી આ વાત જાણતા નહોતા ?’

અત્યંત શંકિત નજરે જોતો જોતો કિરણ બોલ્યો:-‘ત્યારે શું આ લોકોને ‘ડેટીનુ’ થઇને રહેવું પડશે ?’

‘હાલ તુરતને માટે તો ‘ડેટીન-ડ’ (detained) થઇને જ રહેશે, જો કે છેક ‘ડેટીનુ’ની જેમ નહીં. ઘટતી તપાસ કરવામાં આવશે ને તેમાં એમ માલુમ પડશે કે આવી કોઇ ગેરકાયદેસર સંસ્થા જાથે એમનો કાંઈ સંબંધ નથી; ને શંકા લાવવાનું કારણ વજુદ વિનાનું હતું; તો તેમને છોડી મૂકવામાં આવશે. અને જો એવું કોઇ કારણ પ્રમાણ સાબિત થશે તો બાણું કરીને ‘ડેટીનુ’ થઇને જ એમને રહેવું પડશે.

‘ત્યારે એવા પ્રમાણો મેળવી ખાતો કર્યા પછીજ ગીરફતારી કરવી ઠીક ન ગણાત ?’

‘એટલા સમયમાં તો શુંનું શું થઇ જઇ શકે. કાંઈ mischief પણ થઇ જાય, જેને દાખી દેવાને માટે આખરે કોઇ ભારી કડક પગલાં લેવાની જરૂર પડે. રાગને મૂળમાંથી દાખી દેવો એ રાજનીતિ છે. Prevention is better than cure. તેથી શક પડતાંજ ગીરફતાર કરવામાં આવે છે ને તપાસ પૂરી થાય તેટલો વખત એમ ‘ડેટીનુ’ તરીકે રહેવું પડે છે, એવો સામાન્ય નિયમ છે. તમે આવડું મોઢું જામરદસ્ત એક કોલોની વસાવવાની યોજના કરી છે તે આજળ ઉપર એકાદ મોઢું Centre of trouble (સેન્ટર ઓફ ટ્રબલ) બની જાય. તમે આ કાયદા વગેરેનો પ્રયમથી વિચાર નહીં કર્યો હોય એની મને તો નવાઇ લાગે છે. તે ગમે તેમ હોય, તમે આવડું મહા-ભારત કામ માથે ઉપાડ્યું છે, ને તમારું નામ પ્રખ્યાતિમાં પણ ખૂબ આવ્યું છે. તેથી ખાસ તમારી ખાતર out of respect for you મેં તમને કત્ય વસ્તુસ્થિતિ જરા વિચિત્રથી સમજાવી.’

એક મોટા નિઃસાસો નાંખી કિરણ બોલ્યો—‘ત્યારે આ લોકોને હમણાંજ આપની સાથે લઇ જશો ?’

‘હા, પણ એમને તૈયાર થઇ જવાને માટે એકાદ કલાકનો સમય હું આપી શકીશ.’

‘તમે એમના વિષેની તપાસ ને પૂછપરછ પૂરી કરો. ત્યાં સુધી હાલ તુરતને માટે આ લોકોને ક્યાં રાખવામાં આવશે ?’

‘ઘણું કરીને અક્ષીપુરની જેલમાં. તપાસ ને પૂછપરછ તો ચાલુ છે જ. કદાચ થોડાજ વખતમાં એ વાતનો નિવેડો પણ આવી જશે.’

‘વાર, ત્યારે લઇ જાઓ.’ પછી પેલા યુવકો તરફ કરીને કિરણ બોલ્યો: ‘તમે બધાય તૈયાર થઇ જાઓ; ને સાલિજો ભાઇ ! વિનોદ, વિપિન, અનિલ, તારક, હરીદાસ—તમે હજી થોડા દિવસ થયાજ અત્રે આવીને વસેલા છો, તેથી તમારા બધાના સંબંધમાં હું કંઇ નિશ્ચય-પૂર્વક કંઇ કહી શકતો નથી. પણ વિમલ અને સુપ્રકાશ ! છેલ્લા ત્રણ મહીનાથી તમે અહીં આવ્યા હો ને મારી સાથે કામ કરો છો તેથી હું ચોક્કસ સમજી શક્યો છું કે તમે ઘણી લીલી સુડી જેઠ દુઃખનો અનુભવ કરી અત્રે આવેલા છો ને આ કામમાં મન ભગાડી ઠી-ઠામ થઇ સંસારમાં કંઇ ઉત્તરિ પ્રાપ્ત કરવાનો તમારો મૂળ ઉદ્દેશ છે. હું ધારું છું, ત્યાં સુધી વિચલવવાદી ક્રાંતિકારી કે ‘ટેરરીસ્ટ’ નો આવો કોઇ ઉદ્દેશ હોયજ નહીં. એ અહીં આવેજ નહીં ને આવે તો એમની કાર્યપદ્ધતિ જુદી જાતની મૂળથી જ જણાઇ આવે એવી હોય છે. એ લોકોને અત્રે આવીને રહેવાનું માત્ર બહાનુંજ હોય છે, ને એમની એ છળ-વિદ્યા પગલે પગલે પકડાઇ જાય છે. તમને હું એ શંકા કંઇ પૂછતો નથી. પૂછવાથી કંઇ લાભ પણ નથી. આવી જાતની કોઇ પણ ટોળકી સાથે તમારો કંઇ સંબંધ હોય અથવા કોઇ વખત હતો એવું હોય તો તમે તે અહીં ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવી શકશો નહીં, પણ મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે એવી કોઇ તુટી તમા-સર્માના કાંઇમાં નથી; વિચલવ જમાવવાનું કોઇ પરિયત્ન રચીને તમે

અત્રે આવ્યા નથીજ. અહીં તમે આવ્યા છો તમારી બેકારી ટાળવા અને ઠરીઠામ થવાને.’

એકી સાથે બધા યુવકો બોલી ઉઠ્યા: ‘અમે તો ખરેખર ઠરીઠામ થવાને જ આવ્યા છીએ, મોટાભાઈ ! કામ વાતે ક્યાંય ચાર પૈસા મળજત આવડેથી કમાઈ ખાવાનો રસ્તો રહ્યો નથી, તેથી જ અહીં આવ્યા છીએ. અમે કાનિકારી કે વિશ્વવ્યાપી નથી.’

‘એ બહુ જ સારી વાત છે છતાં વિમલ અને સુપ્રકાશને માટે જેટલી ખાત્રીથી હું કહી શકું—તેટલી ખાત્રીથી તમારે માટે ન કહી શકું’ એ તમે સહજ સમજી શકશો, છતાં પણ હું તમારી વાતને સાચી માનું છું.’

‘એટલું પણ હાલમાં તો ઘણું છે, દાદા !’

આંધ્રુ ભરી આંખ અને ધ્રુજતે સાદે કિરણ બોલ્યો: ‘તમે બેધડક જાઓ, ભગવાન ઉપર ભરોસો રાખીને જાઓ. જે નિર્દોષ હશે—ને માફ આંતર મન પોકાર કરીને કહી રહ્યું છે કે તમે નિર્દોષ છો જ—તો તમે જલદી છુટીને અત્રે પાછા આવશો જ. કદાચ—કદાચ આ કાઠનું કાવતરું જ હશે. તે ગમે તે હો, પણ હું કલકતે મોટા સાહેબને (પોલીશ કમીશનરને) મળવા આવીશ, તેને બધી વાત અથ—મતિ સમજાવીને કહીશ ને મને આશા છે કે હું તમને તરત-માં જ પાછા છોડાવી લાવીશ.’

દરોગા(ઇન્સ્પેક્ટર)ની આંખોમાં પણ ઝળઝળાયાં ભરાઈ આવ્યાં. બળગળો સાદ જરા ઠીક કરી ખોંખારો ખાઈ તે બોલ્યો: ‘જરૂર કલકતે આવજો ને મોટા સાહેબને મળજો મીં. રાય. કદાચ—કદાચ—તમે સાહેબને બધી વસ્તુસ્થિતિ ખરા રૂપમાં સમજાવી શકશો ને આ લોકો છૂટી જશે, છતાં મારે તમને એટલું જણાવી દેવું જોઈએ કે આ બાબતની પૂછપરછ અને તપાસ મારા હાથમાં નથી. હું તો ફક્ત ઉપરી અમલદારનો હુકમ બજાવવા જ આવ્યો છું.’

‘ધન્યવાદ તમને બાપ ! તમે નોકરી કરો છો. હુકમતી તામીલ તો તમારે કરતી જ પડેને. ને પૂછપરછ ને તપાસતી તમે વાત કરી, તે વાડ એ તમારા હાથમાં હોત, તો પણ શો શુકરવાર વળવાનો હતો ? તમે રહ્યા સરકારી નોકર. સરકાર તરફનું તમારું કર્તવ્ય હોય તેનું પાલન કર્યા વગર તમે થોડા જ રહેવાના હતા !’

જરા શરમાઇ જઇને દારોગો બોલ્યો : ‘હા, એ વાત ખરી છે, તે ગમે તેમ હો, ત્યારે હવે તમે એમને તૈયાર થવાનું કહી દીઓ.’

‘હા, જાઓ તમે બધા તૈયાર થઇ જવ બાપ.’

એકાદ કલાકમાં જ બધા તૈયાર થઇને આવ્યા. દારોગો એમને લઇને ચાલ્યો ગયો.

જેઓ બાકી રહ્યા તેમનામાંના કોઇ કોઇમાં સળવળાટ જાગ્યો. ‘કરજી હેજતાઇ જઇ વિચારમાં પડી ગયો, હવે શું થાય ? એની મોટી આશાનું-શુભ મનોરથોનું કેન્દ્ર આ ‘કોલોની’ની આમ શરૂઆત થતાં ન થતાંમાં ભાંગીને છુટકો થઇ જશે ? તેણે ધીરજ ધરી સર્વેને સમજાવીને કહ્યું, - ‘તમે કોઇ ડરતા નહીં. ફક્ત થોડા દિવસ મનનો બાય મુકી દઇ મારી વાતમાં વિશ્વાસ રાખો. આ સુખમય બાબુ તમારી દેખભાળ કરશે. હું કલકત્તે જાઉં છું ને આશ્વા રાખું છું કે થોડા દિવસમાં જ આ બાજતનો સુખરૂપ નીવડે બાવીને પાછો ફરીશ. એ કાય’માં જો હું સફળ ન થાઉં ને કાંઈ વિપરીત પરિણામ આવે તો પછી તમે સર્વે સૌ સોની મરજીમાં આવે તેમ કરજો. તો પછી હું તમને કોઇને રોકીશ નહીં. કહો, તમે બધા થોડા દિવસ ધીરજ ધરીને અહીં રહી શકશો ને ?’

એકે અવાજે સર્વે બોલી ઉઠ્યા-‘રહેશું દાદા, જરૂર રહેશું !’

સુખમય બાબુ આટલી વાર આભા બની બેઠા બેઠા બહુ બોલા જ કરતા હતા. હવે એમના ધૈર્યનો બંધ તુટી ગયો. તેઓ મોટે સાદે હો-હો કરતા રડતા રડતા કિરણને વળગી પડ્યા : ‘દાદા-દાદા-દાદા.’

પ્રકરણ ૩૭ મું

શંકા-નિવારણ

કલકત્તા પહોંચતાં વેંતજ કિરણ સીધો કંપનીની ઓફીસમાં ગયો. તે શેડીઆઓને પોલીસે કરેલી ધરપકડના ખબર આપ્યા. પાંચસાત મુખ્ય શેડીઆઓ ભેગા મળીને વિચાર કરવા બેઠા. એક બે જણ તો ખૂબ ગભરાઈ ગયા. એક જણ બોલી ઉઠ્યો—‘હવે વધુ આગળ વધવામાં સાર નથી. આ યોજના-ફોજના બધું છોડી દીધો ને ગામડીયા ખેડુતોનેજ ત્યાં વસાવે. આ ‘ફાલોની’ તો હવે ધૂળધાણી જ થયું સમજે. હવે વળી નવા ઝંખડામાં પડવા જશું તો આપણા પોતાના જનમાલ ઉપર આક્રમ્ત ખેંચી લાવશું. આ પરાધીન દેશમાં એવી યોજના-ફોજના કાંઈ પાર પડે નહીં!’

કિરણ બોલ્યો—‘પાર પાડવી જ જોઈએ સનત બાણુ. જો દેશનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો.’

‘કર્યો હવે દેશનો ઉદ્ધાર! પોતે જીવતા હોઈએ તો બાપના નામની કિંમત છે!—ક્યારે હાથમાં હાથ-કડી પડશે, ને બાપિકી મિલકત બધી જમ થઈ જશે તે કાણુ જાણે—’

‘અત્યારથી આટલી બધી બીક શા માટે રાખો છો સનત બાણુ? બહુ બહુ થશે તો આપણું ‘ફાલોની’ વસશે નહીં, એજ કે કાંઈ બીજું? આટલી બધી બીક રાખવાનું કોઈ પણ કારણુ હું તો જોઈ શકતો નથી, છતાં કાંઈ આક્રમ્ત આવવાની હશે તો આવશે મારા ઉપર-યોજના ધડી છે મેં ને એ યુવકો લઈને કામ કરવાનો છું હું—તમને કાંઈ થવાનું નથી—’

‘પણ દોરી સંચાલન તો અમારુંજ કહેવાય ને! તમારી યોજના સ્વીકારી કાર્ય કરવાનો ભાર અમે તમારાપર નાખ્યો છે. મતલબ કે Primary Responsibility (મૂળ જવાબદારી) તો અમારીજ કહેવાયને!’

‘એ તો ખરું’, હું પણ એ વાતનો અસ્વીકાર કરતો નથી. પણ આક્રમ્તનું કાંઈ નામ નિશ્ચય જણાય ત્યારે તમે બધું વીંટી ગુટીને

અંધ કરી શકશો, -ને સંતોષકારક ખુલાસો પણ આપી શકશો. કારણ કે આ કામ સાથે સીધા સાક્ષાત્ સંબંધ તો મારો છે. આપનો કામનો નથી.’

‘પણ આ પોલીસની જાળ ફેટલે દર સુધી ફેલાશે તેનું કાંઈ—’

‘ગમે તેટલી લાંબી ફેલાય પણ એની યે કાંઈક સીમા-મર્યાદા તો જરૂર છેજ. હું ધારું છું ત્યાં સુધી તમે એ સીમાની બહારજ રહેવાના; ને ખરેખર જે દેશની ઉત્પત્તિને માટે-પ્રેકાર યુવકને ઠેકાણે પાડવા માટે આવો જાતીય પ્રયત્ન જેઓ જેઓ જ્યાં જ્યાં કરતા હોય કે ભવિષ્યમાં કરે તે બંધાય જે જરા દબતા રાખે, તો તેવા બંધાયને આ જાળમાં ફસાવી મારી શકાશે નહીં. ને સમજાવી શકવાની શક્તિ જે આપણામાં હોય તો આપણે જરૂર સરકારી સત્તાને સમજાવી શકીએ કે આ કામ જેઓ કરે છે તેઓ દેશની સાથે સાથે સરકારનું પણ કલ્યાણ કરે છે. ને તે વસ્તુ જ હું એમને સમજાવવા માગું છું.’—

‘એમ કરી શકો તો જરૂર આરંભ કરેવાય.... પણ—’

બીજા એક સદ્ગૃહસ્થ-જેમનું નામ અમૃત્ય આણુ હતું-તેઓ-વચ્ચે બોલી ઉઠ્યા-‘એ બધું પણ-મણ બાળુએ મૂકી રાખ, ભાઈ સનત! આ આખરા પ્રયત્નનું પરિણામ તો આપણે જોઈ જાણી લેવું જ જોઈએ. તેમ કર્યા વિના સુકાન છોડી દેવું હીક નથી. આ તો પેલી કહેવત જેવું થાય કે, ‘પાટી તુટે, પેટી ભાંગે ને અંદરથી છરી ઉભી થાય તો વાણીયાનો જીવ જાય ને?’ લોકો પણ આપણને શું કહેશે તેનો જરા વિચાર કર્યો? આ ઢોલ શરણામ વગાડી મોટી મોટી જાહેરાતો આપીને કામ શરૂ કર્યું, ને જેવી પોલીસે ત્યાં જઈ એ એક જણની ધરપકડ કરી કે બસ બધું મંજૂરના અંગલાની જેમ ભાંગી તૂટીને બૂકો થઈ ગયું! અરે જિ: જિ: જિ: એ તે કાંઈ બને? હવે તો કાંઈ સંસાર ને કાંઈ ઉત્સાર.’

સુરેશ્વર આણુ બોલ્યા-‘ને અંધ કરવાનું કાંઈ બહાનું પણ આપણે આપવું તો જોઈએજ ને, કાંઈ ખુલાસો પણ કરવો પડે ને.

તે ન કરતાં આપણે પૂછડી નીચી કરી બધું વીંટી ગુટીને ધરમાં બરાબ બેસથું તો તો એ લોકો ઠોકી વગાડીને કહેશે કે આ કાર્ય ઉપાડવામાં આપણી મૂળ મતલબ જ ખરાબ હતી, એ ચોક્કસ રીતે પુરવાર થઈ ચૂક્યું.’

સુધીર બાણ બોલ્યા-‘એ વાત તમારી ખરી છે દાદા ! એ પોલીસને વહેમ પડ્યો હશે ને આપણી પાછળ જ લાગતું હશે તો કામ બંધ કર્યા છતાંયે ઉપલે બદાને આપણી પાછળ એ લાગવાનીજ.’

અમૃત્ય બાણ બોલ્યા-‘હા, હું પણ એજ કહેતો હતો. કિરણ બાણએ જે કામ ઉપાડ્યું છે તેમાં કાંઈ નહીં તો ખુલાસો આપવાનું કારણ તો આપણા હાથમાં છે જ, ને તે ખુલાસાથી માને તો ડીક છે, નહીં તો પછી જે થવાનું હશે તે થશે. તું શું કહે છે બાપ સનત ?’

‘વાર, ત્યારે કિરણ બાણ પોલીસના મુખ્ય અમલદારને એક વાર મળી આવે તે પછી પાકા નિર્ણય પર આવીએ. પણ એમને મળવા જવા માટે લાગવગ કેમ લગાડવી ?’

કિરણ-‘આપણી કંપનીના જે મોટા નામધારી ‘પેટ્રોલ’ છે તેમાંના કોઈ કોઈ એવા પણ જરૂર હશે કે જેઓની લાગવગ સરકારી ખાતાઓમાં હોય.-એમનામાંના કોઈને સમજાવીને પોલીસના મુખ્ય સાહેબ સાથે એક ‘ઇન્ટરવ્યુ’ (Interview)નો પ્રયત્ન કરવો પડશે. ‘ઇન્ટરવ્યુ’ મળતાં જે કાંઈ કહેવાનું હશે તે બધું હું કહી શકીશ. મારો પરિચય આપતા કાગળ પત્રો ને પ્રમાણપત્રો જે મારી પાસે છે તે બધાં જોઈને તેઓ મને એકદમ ફૂંક મારીને ઉડાડી પણ નહીં શકે. આ હમણાં જ છાપામાં આપણી આ યોજનાની જાહેરાત સાથે આવેલું માઈ નામ વાંચી અલ્હાબાદના કારખાનાના મોટા સાહેબે જે પત્ર મને લખ્યો છે તે પણ હું સાથે લાવ્યો છું.’

જેવું એકી અવાજે બોલી ઉઠ્યા કે-ત્યારે પોલીસના મોટા સાહેબ સાથે મુલાકાત તો જરૂર ગોઠવવી. જે બધું સમાધાનીથી

પતી જય તો ઠીક છે, નહીં તો આ મુલાકાત પછી સંજોગો જોઈ ને કતવ્ય નક્કી કરવું થટે તે મુલાકાતનું પરિણામ જાણી નક્કી કરશું.’

રાજ બહાદુરની પદવી ધરાવતા કલકત્તાના એક સફળકાર્ય અને મોટા જમીનદાર આ કંપનીની નવી કાર્ય પદ્ધતિમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા અને કામ શરૂ થતાં આર્થિક સહાય આપવાનું પણ જેમણે વચન આપેલું હતું, તેમની સરકારી ખાતાંઓમાં સારી લાગવગ હતી. કિરણ સાથેની વાતચીતથી તેમજ તેના પ્રમાણપત્રો વગેરે વાંચી એમને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો. એમણે પોલીસના મોટા સાહેબ (કમીશનર) સાથે કિરણની મુલાકાત ગોઠવી આપી. એમણે કિરણનાં કાગળ પત્રો તથા પ્રમાણ પત્રો સર્વે સાહેબને જતાવ્યાં. સાહેબે કોઈ ચોક્કસ વચન આપ્યું નહિ પણ એટલું કહ્યું કે, કિરણ સાથે વાતચીત કરી બધી હકીકત વિગતવાર જાણી લઈ પછી શું કરવું તે નક્કી કરી તે પોતાનું મંતવ્ય જાહેર કરશે.

નક્કી કરેલે સમયે રાજ બહાદુરનો પરિચય-પત્ર લઈ કિરણ મોટા સાહેબની ઓફીસમાં હાજર થયો, ને સાહેબને પોતાના આવવાના સમાચાર પટાવાળા સાથે મોકલ્યા. સાહેબે એને પોતાના ઓરડામાં બોલાવ્યો. કિરણ ઓરડામાં દાખલ થઈ સન્માન કરી ઉભો રહ્યો. કરડી નજરે તેના તરફ પગથી તે માથા સુધી થોડી વાર જોઈ રહી પછી સાહેબે તેને સામેની ખુરસી પર બેસવા ફરમાવ્યું. હુકમ મળતાં કિરણ ખુરસી પર બેઠો.

સાહેબે વાત શરૂ કરી-‘તમારા આ કાગળ-પત્રો તથા પ્રમાણ-પત્રો વગેરે વાંચ્યાં. અમારી સ્વતંત્ર તપાસને અંતે જે વિગતો અમે જાણ સુધી મેળવી છે, તેની સાથે આ બધું લગભગ મળતું આવે છે. તમારા અભ્યાસકાળથી તે જ્યાંસુધી તમે અલ્લાહાબાદ હતા, લાંસુધીના સમયની તમારી કારકીર્દીમાં તમારું એવું કોઈ વાંધા બહુ’ આચરણ અવનંમેન્ટને મળી આવતું નથી.’—

જરા માથું નમાવી કિરણ બોલ્યો-‘આપના આ મંતવ્યથી અને નિરતિશય આતંદ થયો છે સાહેબ. વાર, અલ્લાહાબાદ હોડાયે

પછી પણ મારાં આચરણમાં ગવર્નમેન્ટને વાંધા બધું કાંઈ જણાયું છે ખરું ?

સાહેબ બોલ્યા—‘મોટા પગારની ભારે જવાબદારીવાળી ઉચી નોકરી પર તમે નિભાયેલા હતા. તમારી અસાધારણ કાર્ય શક્તિ બતાવી તમે સારી ખ્યાતિ પણ મેળવી ચુકેલા. આ દેશમાં એવી લાયકાત હોવા છતાં જે આવું સહુભાગ્ય સર્વેના ભાગ્યમાં લખાયેલું હોતું નથી. છતાં જે આવી નોકરીને ઠોકરે મારી તમે અચાનક ચાલી નીકળ્યા એ વાત શું રહસ્યજનક ન લાગે ?’

‘તે લાગે ખરી, પણ તેથી ગવર્નમેન્ટને એમાં કાંઈ પણ વાંધા-બધું શા માટે જણાય ?’

આ પ્રશ્નનો સીધો જવાબ ન આપતાં સાહેબ બોલ્યા—‘આવી સારી નોકરી છોડી તમે એકદમ વન-વગડામાં ફાંપ એક સાધારણ ગામડીયા ગૃહસ્થની માફક જમીન ખરીદી ખેડવા મંડી પડ્યા ! નોકરીમાં તમે ધનનો પણ સારો સંગ્રહ કર્યો હતો—તે બધું તમારા કુટુંબના ભરણપોષણ માટે બુદ્ધ કાઠી તમે નજીવી મુડી લઇને જ ત્યાં જઈ વસ્યા, ખરું ને ?’

‘હા, એ વાત પણ ખરી છે, પણ—’

‘તમારી ઉચી પદવીની નોકરી અને મોટી આવકને આભારી ‘યુરોપીઅન સ્ટાઇલ’માં જ તમે ત્યાં ફેટલાંય વર્ષો ગાળ્યા હતાં ને તમને એ ટેવોનો મહાવરો પણ પડી ગયો;—અચાનક આ બધી ‘સ્ટાઇલ’—આ બધો મહાવરો છોડી-છોડી એકદમ ગામડીયા ગૃહસ્થની ‘સ્ટાઇલ’ તમે સ્વીકારી લીધી;—આવા અજબ ફેરફારનાં કાંઈ કારણો કે દાખલાઓ પણ બહુ જોવામાં આવતા નથી’

‘ખાપદાદાની મોટી સ્થાવર જંગમ મિલકત, રાજ્ય,—નેહાનપણ—થી જ રાજકીય ભોગવિલાસમાં ઉછરેલા ને એવી જ રીતે રહેવા ટેવાયેલા આવી બધી સંપત્તિ માત્ર એક જ દિવસમાં છોડી છોડી જોઓએ સંન્યાસની દીક્ષા લીધી છે—તેવાઓના દાખલાઓ આ દેશમાં

અણ્યાય છે. ઉપરાંત તમે કદાચ એ વિગત પણ મેળવી ચૂક્યા હશે કે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી ભલે મેં ગમે તેવી મોટી નોકરી કરી હશે ને એ નોકરીની મોટી આવકને અંગે ગમે તેટલા ભોગ, વિલાસ ને મોજમજાહમાં મેંથે કેટલાંક વર્ષો વીતાવ્યાં હશે છતાં હું આ ગરીબ દેશના એક ગામડીયા સહ-ગૃહસ્થનોજ પુત્ર છું;-આવી જાતનું નવું લાગતું જીવન મારા માટે એકદમ નવું તો નહોતુંજ. મારા જન્મ-જાત સંસ્કારોમાં એ હતુંજ.’

‘હા, એ વિગતો પણ અમે જરૂર મેળવી છે. પણ આવડી ઉંચી ‘સ્ટાઇલ’ સુધી પહોંચી એનાથી ટેવાઈ જઈ પછી પાછું આટલી હદ સુધી નીચે ઉતરવું એ કામ સહજમાં નજ કરી શકે. જેઓએ સંન્યાસ લઈ આવો ત્યાગ કર્યો હોય તેમની પાછળ ધર્મની પ્રેરણા હોય, ને આવી પ્રેરણા કામ પણ કારણે કાઢને અચાનક આવી શકે. પણ તમે તો એવી કામ પ્રેરણાથી નોકરી છોડી, પ્રથમની ‘સ્ટાઇલ’ છોડી આ સ્ટાઇલમાં ઉતરી આવ્યા નથી ને ? ને સંન્યાસ પણ તમે તો લીધો નથી જ.’

‘ના તે લીધો નથી પણ—’

‘ત્યાં જઈને તમે સાધારણ ગૃહસ્થની પેઠે જ કામનો આરંભ કર્યો છે-એ કે તમે ત્યાં તમારું કુટુંબ લઈ ગયા નથી. ત્યાં જઈ વસ્યા પછી તમે બેકાર યુવકોને બેળા કરી એક કૃષિ-સંઘ સ્થાપવાની યોજના કરી રહ્યા છો;-અચાનક એવી કમ પ્રેરણાથી તમે આવા કાર્યનો આરંભ કર્યો, ને આવડો મોટો ફેરફાર તમારા જીવનમાં શાથી આવ્યો તેનો જરા સરખો આભાસ પણ તમે અલ્પાદાખ્યાદ છોડી ગયા તેના થોડા દિવસ અગાઉ પણ કામ જાણી ન શક્યું ? તમે કાઢને જણાવ્યું પણ નહીં ?’

કિરણના ચહેરા ઉપર આછું હાસ્ય રમી ગયું-નિર્ભયપણે જરા પણ સંકાય વગર સહજ સરલ નજરે તેણે સાહેબ સામું જોયું. જરા હસીને ધીમે રહીને તે બોલ્યો: ‘ત્યારે તમે બધા એમજ માની બેઠા છો કે, એકાદ ક્રાંતિકારી યજ્ઞવળ કરવાની પ્રેરણાને કારણે જ હું

નોકરી છોડી દઇ સુંદર વનમાં આવી વસ્યો છું, ને મારી જીંદગીનું આ પરિવર્તન એ પ્રેરણાને આભારી છે. ને તેથી એ પ્રેરણાને દાર્થી હું વિપ્લવનું એકાદ કેન્દ્રસ્થાન રચવાના ઉદ્દેશથી જ યુવકાને બેળા કરી આવી એક ‘કાલોની’ ત્યાં ઉભું કરવા માગું છું?’

સાહેબે અત્યંત કરડી તીક્ષ્ણ નજરે કિરણ સામું બેયું. એવી જાતની કોઇ પણ પ્રેરણાને જરા સરખો આભાસ પણ તેના ચેહેરાના ભાવોમાં, આંખોની દ્રષ્ટિમાં કે વાતની ભંગીમાં એને દેખાયો નહીં. મનમાં કાંઈક વિચાર કરતાં કરતાં આખરે સાહેબ બોલ્યા—‘પ્રેરણાનું બીજું કોઇ કારણ દેખાતું નથી; દેશમાં વિપ્લવવાદ પણ જરૂર ફેલાયો છે. અને તેથી મારા ધારવા પ્રમાણે આ વિપ્લવવાદેજ આ પ્રેરણા તમારામાં જગાડી છે. એવી શંકા કે સંદેહ કરવો બહુ અન્યાયયુક્ત તો નજ ગણાય.’

કિરણ—‘મેં જો કયું’ છે, ને મારા જીવનમાં અચાનક જો પરિવર્તન થયું છે તેથી લોકોને જરૂર નવાઇ લાગેજ, અને એ વાત પણ મારે કબુલ કરવી પડશે કે બીજું કાંઈ પણ સ્પષ્ટ કારણ નજરમાં ન આવે કે એમ શા માટે બન્યું તેનું વાસ્તવિક કારણ હું ન દર્શાવી શકું તો દેશનું હાલતું જો વાતાવરણ છે તેમાં ગવર્નમેન્ટનેજ નહીં પણ બીજા ધણાઓને એજ શંકા ઉત્પન્ન થાય કે હું અંદરમાં નેથી વિપ્લવવાદી છું, ને એ વિપ્લવવાદની પ્રેરણાથી જ હું આ કાર્ય કરવા પ્રેરાયો છું.’

‘તમે બીજું કાંઈ વાસ્તવિક અંધબેસતું કારણ દર્શાવી શકે એમ છે?’

‘જરૂર શકું છું, ને શક્યો છું પણ ખરો. શક્યો છું તેથી તો દેશના પદવીધારી માન્યવર સદ્ગૃહસ્થોનું પીઠબળ હું મેળવી શક્યો છું. આ લોકોમાં એવા પણ સદ્ગૃહસ્થો છે કે જો યોગ્ય કારણ હું ન દર્શાવી શકું તો હું વિપ્લવવાદી છું એમ માનવા પ્રેરાય ને એવી જરા સરખી શંકા એમના મનમાં ઉત્પન્ન થાય તો એ

સોડા કોષ્ટ પણ જાતની સહાયતા મને કરે નહીં. હવે હું એટલું સમજી શકું છું કે ગવર્નમેન્ટને એવું કોષ્ટ બંધ બેસતું કારણ હું દર્શાવી શક્યો નથી, અથવા ગવર્નમેન્ટે તે કારણ જાણવાની પરવા કરી નથી. જો ગવર્નમેન્ટે એ કારણ જાણ્યું હોત તો મને ખાતરી છે કે ગવર્નમેન્ટનો સમભાવ પણ હું જરૂર મેળવી શકત. કારણ કે હું જે કાર્ય કરવા માગું છું, તેમાં જો મને સફળતા મળે, તો તે દ્વારા ગવર્નમેન્ટને પણ ઘણો લાભ હાસિલ થાય તેમ છે. નુકસાન જરાપણ નહીં. જરા નિષ્પક્ષપાતપણે ઉંડી તપાસ કરી કારણો શોધ્યા હોત તો ગવર્નમેન્ટ પોતે જ આ બધું સહજ સમજી શકતાં

સાહેબ બોલ્યા—દેશના સદ્ગૃહસ્થોના શિક્ષિત યુવાન પુત્રોની બિકારી એ એક અતિ વિકટની સમસ્યા થઇ પડી છે ને તેને પરિણામે દેશમાં ઘણી અશાંતિ ફેલાઇ છે ને ભવિષ્યમાં એકાદ મોટી આફત પણ એથી આવી શકે છે, એ બધી વાતને અમે નકારી શકતા નથી. આ સર્વે બેકાર યુવકોને કામે લગાડી દેવાય તો અશાંતિ અને આફતનું મોટામાં મોટું એક કારણ દૂર થઇ જાય, એ વાત પણ સાચી છે. ને એ યુવકોને કામે લગાડવા હોય તો રચનાત્મક કાર્યો ઉપાડી લઇ આવી પડતર જમીનની આબાદી કરી ત્યાં નવાં ગામો વસાવવા ને આવી જમીનોમાં આધુનિક યુગનાં યંત્રોની સહાયથી અછતન પ્રણાલીની ખેતી કરાવી નવો ધંધો ઉપાડવો ને એ લોકોની આર્થિક સહાયતા માટે એક બેંક ઉભી કરવી એ બધી બાબતો જરૂર આ કંઠે કાયદાના સુયોગ્ય ઉકેલ જેવી છે, એમાં બે મત છે જ નહીં. ગવર્નમેન્ટ પોતે પણ હાલમાં આ કાયદાના ઉકેલ માટે આ માર્ગે જવાની વિચારણા કરી રહેલ છે, એ વાત પણ હું ધારું છું કે તમારાથી અજાણી નહીં હોય

હા, મને એ વાતની ખબર છે. ત્યારે હવે તમે એટલું તો માનો છો કે ગવર્નમેન્ટના અને અમારા પ્રયત્નો એકજ દિશામાં વહી રહ્યા છે અને બન્નેનું લક્ષ્યમિંદુ પણ એકજ છે, મતલબ કે

આવું કાર્ય ઉપાડી લઇ અમે ગવર્નમેન્ટને તેના કામમાં સહાયતા જ કરી રહ્યા છીએ.’

‘પ્રયત્નો લગભગ એકજ દિશામાં થઇ રહ્યા હશે ખરા પણ અમેનું લક્ષ્યબિંદુ એક ન પણ હોઇ શકે. તમે શું એમ ધારો છો કે, કોઇ ચતુર અને ચાલાક વિશ્વવવાદી આ કાર્યનાં બહાનાં દેઠળ આવી કોઇ જમીન ઉપર એકાદ નાનુંસરખું મામડું વસાવી વિશ્વવવાદીઓની એકાદ મોટી ટોળા એકત્ર ન કરી શકે? કે એમની કાર્ય-શક્તિનું કેન્દ્રસ્થાન આવાં કોઇ ગામડાંમાં ન સ્થાપી શકે?’

‘ન સ્થાપી શકે એમ તો ન કહેવાય સાહેબ! પણ એવો કોઇ ચતુર કે ચાલાક વિશ્વવવાદી હું છું, ને એવા છુપા હેતુથી જ મેં આ કાર્ય ઉપાડ્યું છે, એવી જાતનો ઝાંખો સરખો સંદેહ કરવાનું કારણ પણ શું તમને મળ્યું છે ખરું?’

‘તમારા પૂર્વ-જીવનમાં આવી કોઇ જાતની શંકા કરવાનું કોઇપણ કારણ હજી અમને મળ્યું નથી. દેશના રાજનૈતિક અદિભક્ત સાથે તમારે કોઇ દિવસ કોઇપણ જાતનો સંપર્ક હતો એવી કોઇ પણ વિગતો અમને હજી સુધી મળી નથી.’

‘ના, તે તો નહોતોજ. પોતાના જીવનની આર્થિક ઉન્નતિ સાધવી અને તે ઉન્નત દ્વારા પોતે સુખમાં ને આનંદમાં રહેવું એજ એકમાત્ર માફ લક્ષ્ય હું ભણતો હતો ત્યારથી જ હતું. ને તે સુખ અને આનંદ બાબત મારી પાસે એક આદર્શ પણ હતો-ને તે ધણીખરા તમારા દેશના આદર્શને અનુરૂપ હતો.’

‘ને તમે તમારી અભિલાષાથી ધણી વધુ ઉન્નતિ, પદવી, યશ અને કીર્તિ મેળવ્યા: ને સાથે સાથે તમારા એ આદર્શને અનુરૂપ સુખ અને ભોગ વિકાસ પણ માણ્યાં. પણ અચાનક આ બધું તજી દઇ તમે આ તદ્દન નવા કાર્ય ક્ષેત્રમાં ઉતરી આવ્યા, કાર્ય શરૂ પણ કરીદીધું. દૂરદૂર ઉજ્જવલ એક જમીન લીધી. જ્યાં ધન અને આજીવિકાનો અત્યંત અભાવ હોય તોપણ ત્યાં જવા માણસ તૈયાર ન થાય.

આજ દિવસ સુધી કોઈએ એ દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો નથી; આ બંને આવી જાતના તકો સામે આ વસ્તુની સંબંધિતતા, શુદ્ધિ સહેજે કમળ કરતી નથી. જો કે એક જમીનદારી કંપનીએ આવી એકાદ યોજના ધણી વર્ષો થયાં ધડી રાખી હતી ખરી.’

‘હા, યોજના ધડી રાખી હતી ખરી, પણ તેઓ કોઈને આકર્ષી શક્યા નહોતા; આકર્ષણ કરવું હોય તો એ વસ્તુને પ્રખંધ પ્રથમથી જ કરવો પડે. પ્રથમ તો એ કે એક બેંક ખોલી જે લોકો ત્યાં જઈ વસે તેમને રૂપાયા ધીરવા, ને બીજું એ કે ત્યાં હાજરાહજુર રહી પોતે જાતે કામ કરીને સર્વેને દેખાડી આપવું જોઈએ કે આમ કામ થાય. એકાદ હોશિયાર ને આ વિષયમાં પારંગત પરિચાલકને પણ ત્યાં સ્થાયી વસાહત તરીકે રાખવાની જરૂર ખરી. પણ આમતો કોઈ પણ જાતનો પ્રખંધ તેઓ ન કરી શક્યા. હવે દૂર દૂરની જમીન શા માટે વસાવી, એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો રહ્યો ખરું ને? બંગાલમાં છુટાં છવાયાં વસેલાં આ ગામડાઓમાં કયાંય પણ એકી સાથે આવડી મોટી જમીન મળી શકે તેમ નથી, એ વાત તો તમે પણ જાણતા હશે. ગવર્નમેન્ટને પણ જો આવી કોઈ યોજના ધડી બેકાર સમસ્યાને કંઠે કરવો હશે તો આવીજ દૂર દૂરની કોઈ નવી આબાડીવાળી એક જ કટકાની મોટા વિસ્તારવાળી જમીનમાંજ વસાહત વસાવવી પડશે.’

‘બની શકે છે, પણ એમ કરવું હશે ત્યારે કામકાજની બ્યવસ્થા ગવર્નમેન્ટ પોતે જ કરશે ને ગવર્નમેન્ટની દેખરેખ નીચે જ એ કાર્યક્રમ ચાલશે.’

કિરણ—‘દેશના કોઈ માણસો અથવા એવી કોઈ કાર્યસમિતિ જો સ્વતંત્રપણે એકાદ-સમસ્યાના સમાધાનના આવા ઉપાયો કરવાની યોજના હાથ ધરે—’

‘ધરી શકે છે. એમાં ગવર્નમેન્ટ અંતરાયરૂપ થઈ પડે એ સુશંકત ન કહેવાય, ને એમ કરવાનો ગવર્નમેન્ટને અધિકાર પણ અથી. હિલતું ગવર્નમેન્ટે બની શકે તેટલી સહાયતા કરવી જોઈએ, પણ

‘કેવી વ્યક્તિ આ કાર્યમાં હાથ નાંખે છે, એના ઉપર આ બધી વસ્તુઓ આધાર રાખે છે.’

‘અમારી આ જમીનદારી કંપની બાબત ગવર્નમેન્ટને કાંઈ વાંધો લેવાનું કારણ મારા ધારવા મુજબ કાંઈ નથી, ખરું ને?’

‘ના-ને એમની તો માત્ર એક ઝાંખી અરપણ થોજનાજ હતી.- કાંઈક Pious Wish જેવીજ: જે તમે ત્યાં જઈ આ પ્રમાણે સક્રિય સંચાલન હાથમાં ન લેત તો વાસ્તવ કાર્યના રૂપમાં એ થોજના કાંઈ દિવસ પરિણામ પામત કે નહીં એ સંદેહ્યુક્ત છે.’

‘ત્યારે તમારો વાંધો છે મારા માટે જ. મેં આ કાર્યનું સંચાલન ઉપાડ્યું છે એટલા માટે જ ખરું ને?’

સાહેબ-‘તમે મારી પાછલી વાતનો જવાબ તો બરાબર આપ્યો ને તે યુક્તિ-યુક્ત અને સંતોષજનક પણ છે ખરો એમ માની શકાય. પણ મારી પ્રથમ વાતનો તમે કાંઈ જવાબ આપ્યો નથી, તમે મારા એ સવાલનો જવાબ દેવા ‘ધોરણસર’ અખાડા કરતા જણાવ્યો છો.’

‘એ તમારી વાત એ જ કે દેશમાં આટલા બધા માણસો છે ને એકલા મેં જ એકાએક આવી મોટી નોકરી છોડી છોડી આ કામમાં કેમ અંપલાવ્યું? શહેરની સુખ સગવડ અને શહેરના ભોગ વિલાસોને તજી દઈ ગામડાંના આ કઠોર જીવનનું અવલંબન કેમ કર્યું?’

સાહેબ:-‘કે જેનો જરા સરખો સંભવ પણ કાંઈક કાંઈ દિવસ ધાર્યો નહીં હોય. આવો કાંઈ ઉદ્દેશ તમારો હતો એવું કાંઈ સીધું કે આડકતરું કાર્ય કે કારણ પણ તમારા પૂર્વ-વર્તનમાં જણાઈ આવ્યું નથી. વૈજ્ઞાનિક હુન્નર ઉલોગ બાબતના નિબંધો કાંઈ કાંઈ વાર તમે લખતા હતા ખરા પણ દેશના એકારોની જમસ્યા-તેનો ઉકેલ કેમ થઈ શકે, શો હોઈ શકે, ને દેશના હિતને ખાતર આવી એકાદ રાષ્ટ્રીય આર્થિક સંસ્થાની ઉપસ્થિતિ હોવી જરૂરની છે, એવો કાંઈ વિચાર સુદ્ધાં પણ તમે કાંઈ દિવસ

કર્પાય કયો હેય કે દર્શાવ્યો હોય એવું બજાતું નથી. ખાસ કરીને તમારા આચરણમાં, કામકાજમાં ને તમારી આલોચનાઓમાં ખાલી કોઈ વસ્તુનો આભાસ સરખો પણ દેખાતો નથી.’

‘ને વિશ્વવત્તાદી કોઈ મતનું હું સમર્થન કરું છું એવો કોઈ જાતનો આભાસ પણ હું ધારું છું તમને નહીં દેખાયો હોય, ખરું કે નહીં?’

‘હા-એ પણ ખરું. એવો આભાસ પણ મળ્યો નથી. મેં વાતની શરૂઆતમાંજ તમને આ વાત કહી દીધી છે. પણ એમ બની શકે કે તમે બહુજ હોશિયાર અને ચતુર હોવાથી આવો આભાસ તમે બહાર દેખાવા દેતા ન હો. ને અંતરના ઉંડાણમાં છુપી રીતે તમે આ બાવનું મનમાં ને મનમાં પોષણ કરી રહ્યા હો. ને પછી સમય અને સુયોગ મળતાં એ કાર્યમાં અંપલાવ્યું હોય. ને તે પણ આવા કોઈ બહાનાં હેઠળ, કે જેની એક સારી બાજુ લોકાને દેખાડી શકાતાં મૂળ લક્ષ્યજિંદુ સદબંધમાં નજરે ન ચડે, -ગુપ્ત રહી શકે.’

જરાવાર ચૂપ રહી કિરણ બોલ્યો-‘તમે મારા વિષે ધણીયે વિગતો મેળવી છે. તો કેમ અને કયા સંજોગોમાં હું નોકરી છોડી ચાલ્યો આવ્યો છું એ ખબર પણ તમે જરૂર મેળવી શક્યા હશે જ?’

‘હા, એ વાત પણ અમારાથી અજાણી નથી, પણ કૌટુંબિક કલેશ તમને મમે તેટલો થયો હોય, તો પણ આવી સરસ મોટા પગારની નોકરી છોડી પોતાના જીવનની આખી દિશા પલટી નાખી, આ એક નવા કાર્યમાં અંપલાવવાની પ્રેરણા ફક્ત એજ કારણથી મળી હોય એ વાત માનવી અત્યંત મુશ્કેલી ભરેલી છે, એમ તમને નથી લાગતું?’

કિરણ-‘મુશ્કેલી ભરેલી હોય એ બની શકે તેવું છે. પણ મારા જીવનનો પલટો એ સંજોગોને લઇનેજ થયો છે, ને આ પ્રેરણા ક્રમેક્રમે એ કાર્યમાં પડ્યા પછી મને ઉદ્ભવી છે, તે તમને હું કેમ સમજાવી શકું, એ વાતનોજ હું વિચાર કર્યાં કરું છું. છતાં હું તમને

ખધું ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દઉં છું. તમે માનશો કે નહીં, હું તમારા વિધાસ મેળવી શકીશ કે નહીં, તે તો પ્રશ્ન જાણે. સાસારિક કલેશથી એકદમ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી, કંટાળાનેજ મેં આ નોકરી છોડી છે. બીજી કાંઈ જગ્યાએ આવીજ નોકરી શોધી ત્યાં જવાથી પણ આ કલેશ તો આવે ને આવેજ મારી સામે ઉભો રહેવાનો હતો. તેથીજ મેં વિચાર કર્યો કે ચાલ જીવ! બહુ છેટે કાંઈ ગામડા ગામમાં જઈને વસવાટ કરું ને ત્યાં એટલી કરીને કાંઈ પણ રીતે જીવન વ્યતીત કરી શકું તો કદાચ જીવને શાંતિ મળે, ને જે મહા પાપને પરિણામે મારી એવી અવદશા થઈ છે તે પાપનું એથી થોડે ધણે અંશે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ થાય. આ કાર્યમાં કંપલાવવા જતાં સાહેબી ધોરણના રીતરીવાજો અને ભોગ વિલાસને તિલાંજલિ આપીને આ દેશના ગામડીઆ ગૃહસ્થ જેની સરળ, સાદી, આડંબર વિનાની રીતે મારે રહેવું પડશે એ વાત હું જાણ્યો છો, ને તેથી મેં મારા મનને એ તત્તિત્કા સહન કરવા પ્રયત્નથી તૈયાર પણ કરી મૂક્યું હતું. ગામડીઆ સદ્ગૃહસ્થનો પુત્ર તો હું હતોજ,—આવું જીવન મને એકદમ અજાણ્યું કે મહાવરા વગરનું તો નહોતું જ. મારા જન્મજાત સંસ્કારોમાં એ હતું જ. 'યોગાયોગથી આ જમીનદારી કંપનીની છાપામાં આવતી જાહેર ખબર મેં વાંચી. જમીન સુલભ અને સરસી મળતી હોવાથી મેં આ સ્થાન જ મારી ચાલુ પરિસ્થિતિને સર્વે વાતે અનુકૂળ આવશે એમ સમજી અહીંજ મુકામ કરવાનું નક્કી કર્યું. તેથીજ નોકરી છોડી થોડી સરખી પુંજ સાથે રાખી, જમીન ખરીદી હું ત્યાં જઈને રહ્યો. આજે જણાતા આ બધા કાર્યક્રમની પ્રેરણા તે વખતે નહોતી હિપજ ને આવે કાર્યક્રમ હાથ ધરવો પડશે એવી ઝાંખી સરખી કલ્પનાયે ત્યારે મનમાં નહોતી હિડી. આ પ્રેરણા તો પાછળથી મને ત્યાં વસતા આ જમીનદારી કંપનીના મેનેજર સાહેબ સાથે એમની આ યોજના સંબંધી તથા દેશના યુવકોની બેકાર અસહાય હાલત સંબંધી આલોચના કરતાં કરતાં એમના દ્વારા મળી. એ પ્રેરણા જ્યારે મને મળી ત્યારે મને

એનો કેફ ચડ્યો, હું પાગલ જેવો બની ગયો, મારા મન પ્રાણ આ દિશામાં જ ઝૂકી પડતાં કાર્યસિદ્ધિ કરવા માટેનો દૃઢ સંકલ્પ કરી મેં આ સાહસમાં અંપણાવ્યું. મારા સ્વભાવની ગતિજ લગભગ આવી છે. જમે તેમ પણ મને તે વખતે વિચાર સ્પુર્ત્યો કે, ચલ શુવ જોઈં તો ખરો કે દેશ જે આ દુર્દશાને પાંથે ધસડાયો જાય છે, -ને તેને અંગ્રેજૈહિક, માનસિક અને નૈતિક અતિ અસ્વાસ્થ્યકર એક જાતનો વિકાર દેશના અંગ પ્રત્યંખમાં જણાય છે, બહુ અશાંતિનો વિક્ષોભ પણ જોવામાં આવે છે, દેશ જાણે એકદમ જહંમમાં જવા બેઠો જણાય છે-તે માર્ગે ધસડાતો અટકાવી આવી કલ્યાણ કરી કાર્યશીલતાથી સ્વસ્થ સખળ બનાવી શાંતિ અને સંતોષપૂર્ણ સુખ અને સ્વતંત્રતાને માર્ગે મુકી શકાય કે નહીં? ને તમે વિશ્લવની વાત કરો છો ને સાહેબ? વિશ્લવેનો વિચાર, વિશ્લવનું આદિલન એ બધાય દેશની આ દુર્દશા-મંથી જ બચ્યા છે. અનંત દુઃખના સાગરમાં દેશવાસીઓ હડસેલાઈ ગયા છે, દેહમનથી દીન-હીન થઈ ગયા છે, પ્રતિકારનો કોઈ ઉપાય દેખાતો નથી તેથી જ આ વિશ્લવવાદનાં દર્શન થાય છે. કલ્યાણકારી કાર્યનો સીધો માર્ગ મળતો હોય ને તે માર્ગે એમની આર્થિક ઉન્નતિ થઈ તેઓ સુખે રહી શકતા હોય તો આવો માર્ગ છોડી વિશ્લવનું સર્જન કરવા કોઈ ઇચ્છે નહીં. સીધે રસ્તે રોટલો રળી શકતો હોય ત્યારે વિશ્લવનો વિચાર સરખો પણ, કામના મનમાં ન આવે.'

પ્રથમથી જ કિરણની વાતચીતથી અને એના વિનય-વિવેક-પૂર્ણ વર્તનથી સાહેબના મનમાં એના માટે માન ઉપજ્યું હતું. એનું કાષ્ઠપણ આચરણ કપટી છે ને તેમાં કાષ્ઠ ગુપ્ત દુરાશય સમાયેલો છે, એવું સાહેબને જણાયું નહીં. ઉત્તરું કિરણ સાથેની વાતચીતથી એક એ જાણી શકાયું કે એના મનમાં એક જાતનો એવો આંતરિક ભાવ, દેહનું હિત કરવાનો એવો તો આત્મીય આગ્રહનો જ્વનિ ઉઠતો હતો કે જેના ગંભીર સ્પર્શથી સાહેબનું અંતર દ્રવી ઉઠ્યું. કાષ્ઠપણ

જાતની જરાસરખી પણ શંકાની દ્વિધા સાહેબના મનમાં રહી નહીં. સાહેબે વિચાર કર્યો કે એકાદ વિશ્લવવાદી આવી રીતે વિશ્લવકારી શક્તિ-ચક્ર ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કરી શકે ખરો, પણ આ યુવકે તેમ કર્યું જણાવું નથી. એક ઉચ્ચતર સત્પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને જ તેણે દેશ-હિતનું આ વ્રત ગ્રહણ કર્યું જણાય છે, અને આ યુવક જેમ કહે છે તેમજ એ પ્રેરણા એણે આ નોકરી છોડી સારે નહોતી, પણ જમીન ખરીદ્યા પછી ત્યાં જમ વસ્યા પછી પાછળથી એના મનમાં ઉદ્ભવી છે. ને એ સંભવિત છે પણ ખરું.

ગમે તે હો. પોતાનો આ મનોભાવ બહાર ન દેખાડતાં પ્રથમની પેઠે જ ધીર ગંભીર, સંયત ભાવે સાહેબ બેઠ્યા-‘ત્યારે તમે શું એમ કહેવા માંગો છો કે વિશ્લવવાદ અને આ ક્રાંતિકારી આંદોલન ને તેની સાથે સાથે આ ભય-ત્રાસવાદ (terrorism) આર્થિક કષ્ટ, ત્રિપત્ર અન્ન સમસ્યા અને બેકાર સમસ્યા અને તેને અંગે ઉત્પન્ન થતાં જાતજાતનાં દુઃખોનેજ આભારી છે? ને આ વસ્તુઓ જો દૂર થાય તો ઉપલાં કારણો પોતાની મેજે જ દૂર થઈ જાય?’

‘ના, એ પણ ચોક્કસ રીતે કહી ન શકાય. સ્વતંત્રતા મેળવવાનો એક માર્ગ-ઉપાય સમગ્ર કોષ કોષ આ વિશ્લવવાદ તરફ ઝૂકી પડ્યા છે ખરા. કદાચ એમ પણ હોય કે આવી જાતના ઉદ્દેશથીજ વિશ્લવવાદ અને ભય-ત્રાસવાદની સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિ શરૂઆતમાં થઈ હશે, પણ આવી વિચારસરણીવાળા માણસોની સંખ્યા ઘણી હોય એમ હું ધારતો નથી. એ લોકોની સંખ્યા ગમે તેટલી હોય તોપણ દેશના યુવકોને જો સીધી રીતે પોતાનો રોટલો રળવાનું સાધન મળી રહેતું હોય અને તે દ્વારા તેઓ સુખે રોટલો રળી આનંદથી ખાતાપીતા અને કુટુંબને પોષી શકતા હોય તો આ વિશ્લવવાદીઓ આટલી બધી મોટી સંખ્યામાં આ યુવકોને પોતાની ટોળીમાં આકર્ષી શકે નહીં. દેશની હાલની ચાલુ શાસન પ્રણાલીમાં પણ આમ થવું અસંભવિત છે એમ હું માનતો નથી. તમે લોકો

આ દેશ ઉપર રાજ્યશાસન કરે છે તે બવિધમાં પણ કરવા મંજી છે. ને તેમ કરવા જો માનતા હો તો દેશની પ્રજા પોતાનો રોટલો સહેલાઈથી રળી શકે ને કોઈને ખાવાપીવા કે પહેરવા ઓઢવાનું દુઃખ ન રહે, એ વસ્તુ તરફ તમારે સૌથી પ્રથમ લક્ષ આપવું પડશે. વિકટ અન્ન સમસ્યા જ બધાં જુઓ ત્યાં વિપ્લવ ને ક્રાંતિનું સર્જન કરે છે. બીજાં કોઈપણ કારણે વિપ્લવ કે ક્રાંતિ સર્જવાનો પ્રયત્ન થતો જોવામાં આવતો હોય, પણ આ વિકટ અન્ન સમસ્યા જ કોઈ નહીં તો વિપ્લવને ઝોરાડી આપી પુષ્ટ કરે છે ને એનું જોશ વધારી એને મૂર્તિમાનરૂપે ખડો કરે છે, તેથી જ હું કહી રહ્યો છું સાહેબ, કે જ્યારે જે કરી રહ્યા છીએ તેથી વિપ્લવનું સર્જન નહીં થાય, પણ ઉલટું વિપ્લવની સંભાવનાના મૂળમાં જ અમારી આ યોજનાથી ઉંડો ફટકો લાગશે. એ યોજનામાં અમને સિદ્ધિ સાંપડે તો તેને પરિણામે ગવર્નમેન્ટનું કોઈ જાતનું અનિષ્ટ નહીં થાય પણ ઉલટું કલ્યાણજન્ય થશે.’

‘તે બની શકે છે. પણ આ વાત પણ ખરી છે કે વિપ્લવકારી ટાળીમાં જે યુવકો દાખલ થયા છે તેઓ આવી વાતનો વિચાર સરખોયે કરતા નથી. ને આવા વિચારો ધરાવતા ઘણા યુવકો જો તમારી ‘કોલોની’માં આવીને વસવાટ કરે, તો તમારી ઇચ્છા ન છતયે તમારી જાણમાં ન આવે તેમ અથવા તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ પ્રકટપણે પણ તમારી એ ‘કોલોની’ને વિપ્લવનું કેન્દ્ર સ્થાન બનાવી મુકે.’

‘કદાચ એમ બની શકે પણ ખરું, પણ આવી વિચારસરણી ધરાવતા કોઈ યુવકો ત્યાં જઈને વસ્યા છે, ને ‘કોલોની’ના વસાહતોને વિપ્લવવાદ તરફ ધસડી જાય છે ને અમે એમને એ પ્રયત્ન ખાળી શકવા અશક્ત થઈ જઈએ, એવું કોઈ પ્રમાણ જો તમને મળે તો તમે જરૂર ધટતાં પગલાં ભરી એમને લાંથી ખસેડી શકો છો.’

‘એવું પ્રમાણ અમને સહેલાઈથી કેમ મળે ? તમે એમાં અમને સહાયતા આપી શકો ખરા ?’

જરા સ્મિત કરી કિરણ બોલ્યો-‘એ કાંઈ કાંઈ દિવસ બની શકે ખરું સાહેબ ? અમે પોતે અમારાજ માણસો ઉપર ગુમચર બની બેસી શકીએ નહીં. ને માત્ર શક ઉપરથીજ કાંઈને પકડાવી પણ શકીએ નહીં. હવેલું એવો શક કાંઈ ઉપર લઈ જવાનું કારણ મળે તો અમે પોતે અંદરખાનેથી પ્રયત્ન કરી એને સુધારવાના ઉપાયો થોળીએ. જે લોકો અસાર સુધીમાં લાંબાને વસ્યા છે ને જેઓ લવિષ્યમાં જઈ વસશે તેમની એવી વિચારસરણી બે હશે, તો આવા સારા કાર્યમાં જોડાતાં ને એ કાર્યથી ખરું દેશહિત સધાય છે ને તેમાં તેઓ થોડે ધણે અંશે નિમિત્તભૂત થાય છે એવું સમજતાં તેમને વાર નહીં લાગે ને એટલું સમજી શકે એટલે એ લોકો સુધરી જઈ સન્માર્ગે દોરાય એવીજ આશા જરૂર રાખી શકાય. એમને સન્માર્ગે દોરી જવાનો પ્રયત્ન અને એવા પ્રયત્નને સહકારપૂર્વક સહાય આપવી એજ તમારાં કાર્યોનાં સાચાં રસ્તાં છે. હજારો પોલીસોના પહેરા ને તેમનાં જીલ્લમી વતનનું આસન દશ વર્ષમાં જોટલું ન કરી શકે તેટલું આ નીતિનું અવલંબન કરવાથી એક વર્ષમાં સિદ્ધ થશે.’

‘એ કદાચ બની શકે ખરું’, પણ એવા પાકા હઠીલા કાંઈ કાંઈ વિશ્વવવાદીઓ પણ તમને મળી આવશે કે જેઓ કાંઈ રીતે નહીં સુધરે. હજાર હજાર ઉપાયો કરતાં છતાં પણ તમે તેમને કાંઈ રીતે સુધારી શકશો નહીં. આવા યુવકો માટે તમે શું ઉપાય અજમાવશો ?’

‘અમે એવાઓને અમારા ‘કાલોની’માંથી બહાર કાઢી મૂકી શકીએ, એનાથી વિશેષ અમારાથી કશુંએ ન બને.’

સાહેબ જરા હસ્યા; હસીને આખરે બોલ્યા:-‘હા હું સમજ્યો. એનાથી વિશેષ તમે કાંઈ કરવા માગતા નથી, ને કદાચ તમે કરી શકો પણ નહીં. એમ કરો તો તમે દેશના માણસોની નજરમાં કદાચ અણગમતા થઈ પડો.’

જરા હસીને કિરણે કહ્યું-‘હા, જરૂર. લોકો એમ માની બેસે કે અમે મવન’મેન્ટ અથવા સી. આઇ. ડી. ના જાસુસ બની લાં

અરે! જમાવી બેઠા છીએ, ને યુવકાને લલચાવી લોભાવી ત્યાં ભેગા કરી બે ચાર સાચા ખોટાં પ્રમાણો અને સાક્ષીઓથી એમને દોષિત સાબીત કરી છેવટે પોલીસના હાથમાં સોંપી દેખાઈ છીએ, ને આવી જાતની ધારણા બંધાઈ જાય તો પછી કાંઈ ત્યાં પોતાના છોકરાઓને મોકલે નહીં. યુવક પછી કાંઈ વિશ્વાસ રાખીને આવે નહીં ને જે થોડા ધણા આવી વસ્થા હોય તે પણ લાગીજ જાય.’

સાહેબ બોલ્યા-‘વારૂ, તમારી આ યોજનાને અમે હાલ તુરતને માટે કદાચ અનુમોદન આપી શકશું. થોડો વખત તમારી કાર્ય પ્રણાલી જોતા રહીશું ને તેનું પરિણામ શું આવે છે તે પણ જોશું. વચ્ચે વચ્ચે અમારા માણસો ત્યાં આવે તો તેમાં તમને કાંઈ વધા જેવું છે ખરું?’

‘જરા પણ નહીં. ને હોય તો તેની કિંમત પણ શી છે? તમે અમારા એવા વધાની જરા સરખીયે પરવા કરશો ખરા સાહેબ? ને અમે વધો લઘુ શકીએ પણ ખરા?’ બોલતાં બોલતાં કિરણ જરા હસ્યો.

સાહેબની આંખો અને ચહેરા ઉપર એક જાતનું ચપળ હાસ્ય ખેલી ગયું. સાહેબ બોલ્યા-‘ના, એ સાચું છે કે અમે તમારા વધાની પરવા ન જ કરીએ. તમારું કાંઈ સંભળીએ નહીં ને તમે અમને કાંઈ કરી શકો પણ નહીં છતાંયે તમારો વધો હોય તો અમારી કાર્યપ્રણાલીમાં રૂકાવટ થાય ને પરિણામે બંને પક્ષને અણુગમતા કેટલાક બતાવો બની જવાનો સંભવ ઉભો થાય. હું તમને સરળ ભાવે સાફ સાફ કહી દઉં છું મી. રોય, કે તમારી વાતચીતથી ને તમારા સરળ સફવતનથી મને પોતાને એમ લાગે છે કે તમે સરળ ભાવેજ કામ હાથમાં લીધું છે ને તેજ માર્ગે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો. અમને આ વસ્તુની પાકી ખાત્રી જ્યારે થશે ત્યારે મને લાગે છે કે તમે કદાચ બર્નમેન્ટની સહાયતા પણ મેળવી શકશો. વિપ્લવવાદીઓની દુર્બુદ્ધિ આ યુવકાના

મનમાં ન જાગે ને જાગી હોય તો તે જડમૂળથી ઉખડી જાય એવા ઉપાયો લેવા એ વિષયમાં અમે પણ તમારી સહાયતા ને તમારો સહકાર ધન્યજીએ છીએ.’

કિરણ-‘અમારા પોતાના જ સ્વાર્થને ખાતર-જે ઉદ્દેશથી અમે આ કામ હાથમાં ઉપાડ્યું છે તે કાર્યની સત્વર સિદ્ધિને ખાતર-અમે પોતે અમારાથી બનતા સર્વે શુભ પ્રયત્નો કરશું, એ વાત મેં પ્રથમથીજ કહી દીધી છે સાહેબ !’

સાહેબ-‘વાર, ત્યારે જે કામ તમે ઉપાડ્યું છે તેમાં હાલ તુરત કોઈ પણ જાતની નડતર ગવર્નમેન્ટ તરફથી નહીં થાય. અમે દૂર રહી ફક્ત એટલુંજ જોયા કરશું કે તમારી આ કાર્ય પ્રણાલી સન્માર્ગે વહી રહી છે ને વધાભયું કંઈ બનતું નથી.’

કિરણે કહ્યું-‘પણ એક મોટી નડતર તો અસારમાં આવી ચૂકેલીજ છે સાહેબ !’

‘નડતર આવી ચૂકેલી છે ?’

‘હા, હા. કેટલાક યુવકોને શક ઉપરથી પકડી અહીં લાવવામાં આવ્યા છે. પરિણામે ત્યાં વસતા ખીજ યુવકો ભયના માર્યા બેગાકળા બની ગયા છે. કહાય બધાય કામ છોડી છાંડીને ભાગીજ જશે.’

‘એમ છે ?’

‘ને એ લોકો એમ છોડી છાંડીને ચાલ્યા જશે તો અમારી બધી મહેનત પાણીમાં જશે, ને આ કાર્ય ઉગતુંજ ડંભાઈ જશે. ફક્ત એટલુંજ નહીં પણ આવી જાતની યોજના અવિષ્યમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સંઘ કોઈ કાળે પણ હાથમાં લેવાનો વિચાર કર્યો પણ કરશે નહીં. અમે જે કયું છે તે માત્ર બેકાર સમસ્યાના ઉકેલ માટેજ નથી કયું પણ સાથે સાથે આડકતરી રીતે વિપ્લવવાદને નિર્મૂળ કરવા માટે પણ ખરું, જો કે સીધી રીતના આવા કોઈ આશયથી આ કામ અમે હાથ ધર્યું નથી. દેશના લોકો માટે આવી દિશામાં પ્રયત્ન કરવાના માર્ગને પણ જો આમ અવરોધવામાં આવે

તો તેથી ગવર્નમેન્ટનું પોતાનું કાંઈ દિત થાય કે નહીં, એ વાતનો પણ વિચાર જરૂર કરજો.’

‘ના, દિત તો નજ થાય, થઈ શકે નહીં. પણ આ ચાર પાંચ યુવકોને માત્ર શક ઉપરથીજ પકડવામાં આવ્યા છે?’

કિરણ-‘એ લોકો અંબાથી પોલીસને શંકા લઈ જવાનું કાંઈ કારણ મળ્યું છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી. પણ તમારી વાતથી મને એમ સમજાયું છે કે મારા પોતાના ઉપર શંકા લઈ જવાના કેટલાંક કારણો આપની પાસે છે અથવા હતાં, ને તેથી વિશ્લેષ જગાડવાનું કાંઈ પડ્યું ત્યાં રચાઈ રહ્યું છે, એવી શંકાથી તમે ધરપકડ કરી હોય તો એવા પડ્યું તનું મૂળ કારણ તો હુંજ મહેતોઉં. આ પરિસ્થિતિમાં મને ન પકડતાં પ્રથમ આ બીજા યુવકોને આ માટે પકડવામાં આવ્યા છે એ મને હજીયે સમજતું નથી.’

સ્થિર-ગંભીર નજરે સાહેબ કિરણ સામું જોઈ રહ્યા; થોડીવાર સુધી કાંઈક વિચાર કરી ઉવટે બોલ્યા-‘હા, એ તમે જરૂર કહી શકો છો ખરા.’

‘જો તમે ગુસ્સે ન થાવ તો એક વાત મારે તમને પૂછવી છે.’

‘પ્રશ્નથી પૂછો.’

‘એમ તો ન બને ને કે આ બધી ધરપકડની પાછળ કોઈનું ગૂઢ દોરી સંચાલન છે?’

‘ગૂઢ દોરીસંચાલન? હું કાંઈ સમજી શક્યો નહીં મી. રાય, આ ‘કોલોની’ની ચોજના જ્યારે પ્રસિદ્ધ થઈ, ને એ દિશામાં પ્રયત્નનો આરંભ થયો, ત્યારે ગવર્નમેન્ટેજ એ બાબતની તપાસ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો.’

‘એ તો હું સમજ્યો સાહેબ! ને તે તપાસ મારા માટેજ ચાલી હોય ને અચાનક આવા કામમાં હાથ નાંખવાનું મારે શું કારણ બન્યું એટલુંજ ફક્ત જાણવા ખાતર ને? પણ તપાસને પરિણામે તમે કાંઈ નિર્ણય પર આવી શક્યા નથી ને શક પણ એવો લઈ જવામાં આવ્યો છે કે કાંઈ વિશ્લેષકારી ગૂઢ પ્રવૃત્તિ મારી હશે. હું એ બધું

સમજ્યો સાહેબ ! પણ નથી સમજી શકતો ફક્ત એ વાત કે, પ્રથમ મને પકડ્યા વગર આ યુવકોને શા માટે પકડવામાં આવ્યા ?

સાહેબ-‘તે એમાં કાંઈનો ગુપ્ત હેતુ શો સિદ્ધ કરવાનો હોય ને તે કવી રીતે ? તે હજી મને સમજાયું નહીં. તમે શું એમ ધારો છો કે એવી કાંઈ વ્યક્તિ છે કે જેણે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ખાતર તમને આમ બચાવી લઈ તમારી આ ‘કાલોની’ની યોજના તોડી નાંખવા મગિ છે ?’

જરા આનાકાની કરતો કિરણ બોલ્યો-‘હું ચોક્કસપણે કહી શકતો નથી સાહેબ ! પણ મારે બદલે પ્રથમ આ યુવકોની ધરપકડ થઈ એ વસ્તુમાં મને કાંઈક રહસ્ય જણાય છે.’

‘તમે કહો છો તેમ હોય તો કદાચ કાંઈ કર્મચારીની ભૂત્ર થઈ ગઈ હોય એમ પણ બને.’

‘આ યુવકોની સામે શંકા લાવવાનું એવું કશું પ્રમાણ તમને મળ્યું છે, કે જેને અંજી એમને અહીં અટકમાં રાખવા જરૂરી લાગે છે ?’

‘મારી ફાઇલમાં જે હકીકતો મૂકી છે તેમાં તો કાંઈ એવું પ્રમાણ જણાતું નથી. પણ એ હકીકતો પછીની બીજી કાંઈ નવી મેળવેલી વિગતો મારા મદદનીશો મેળવી શક્યા છે કે કેમ, તે હું જાણતો નથી.’

‘ને જો એવી કાંઈ હકીકત હજી સુધી ન મળી હોય તો એમને છોડી મૂકવાનો હુકમ તમે ફરમાવી શકો ખરા કે નહીં ? એમને છોડી મૂકવાના પ્રશ્ન ઉપરજ અમારી ‘કાલોની’નું અસ્તિત્વ અવલંબી રહ્યું છે.’

‘એક બે સાધારણ નગ્ની સારી વિગતો મળે તો પણ હું આનંદથી એમને છોડી મૂકી તમને સોંપી શકું. એમને સુધારવાનો જ માત્ર અમારો ઉદ્દેશ છે. ફક્ત શિક્ષા આપવાનો કે દંડ દેવાનો નહીં. વાર, તમે જરાવાર સચુર કરો, હમણાંજ હું તમને ચોક્કસપણે મારો નિર્ણય જણાવી શકીશ.’

પ્રકરણ ૩૮ મું

અભિજ્ઞાન અંત્રેજ

સાહેબે ધડીઆળ સામું જોયું. એટલામાં પટાવાળાએ આવીને એક કાર્ડ સાહેબના હાથમાં મૂક્યું. બેઠને સાહેબ બોલ્યા—‘જેના ઉપર આ ફેસ જોવાની ને ચલાવવાની જોખમદારી છે, તેમને આ બાબ-તના બધા કાગળપત્રો ને ફાઇલો લઇને અત્રે બોલાવ્યા હતા, તે આવી પહોંચ્યા છે.—વાર જ બાબુને જલ્લામ આપ, (અંદર લઇ આવ).’

પટાવાળો બહાર ચાલ્યો ગયો. થોડીવારમાંજ પડદો સેરવી ભૂપેન્દ્ર ચોરડામાં દાખલ થયો. અણુધાર્યો કિરણને ત્યાં બેઠેલો બેઠ ભૂપેન્દ્ર જરા ચમક્યો અને ઝંખવાણો પડી ગયો. હોઠ કરડી મોઢું ભારે રાખવા અને જાણે કાંઈ બન્યું ન હોય તેમ દેખાડવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે કાર્યમાં તે પૂરેપૂરો સફળ થયો નહીં. એના એહેરા પરનો આ ફેરફાર સાહેબે પણ જોયો. આ તરફ કિરણ પણ જરા રિમત કરતો ઉઠીને ઉભો થયો અને ભૂપેન્દ્રને અભિવંદન આપતો બોલ્યો.

‘ઓહો! કાણુ ભૂપેન્દ્ર બાબુ? પધારો પધારો નમસ્કાર!’

‘અરે કાણુ કિરણ? તે તમે-તમે-? અહીં-? હાં હાં સમજાયું, બરાબર છે. સાહેબને મળવા આવ્યા હશે ખરું-? તમારા આ યુવકાની ધરપકડ બાબત ખરું-? તે-તે-ખુબ સાફ થઈ ગયું. તમારી અને સાહેબની વચ્ચે મેળાપ થઇ મોઢામોઢ વાત થઇ ગય તો સારું, એમ મને કેટલાય દિવસથી લાગ્યા કરતું હતું.’

વસ્તુસ્થિતિ બધી મનમાં પામી જઇ પોતાને સંજાણી લઇ ઉપલા શબ્દો ભૂપેન્દ્ર બોલ્યો.

સાહેબ બોલ્યા—‘તમે બંને બધાં એકબીજાને સારી રીતે જાણખતા હો એમ લાગે છે, ખરું?’

‘હા, અમે એકબીજાને જરૂર જાણખીએ છીએ.’ કહી જરા અચંબો દેખાડી ભૂપેન્દ્રે એકવાર કિરણ સામું જોયું. પણ કિરણ એ

હજિને ન ગણુકારતાં બોલ્યો—‘ફક્ત ઓળખાણુપીછાણુ છે એટલું જ નથી, સાહેબ ! પણ અમારી વચ્ચે ખૂબ નિકટનું સગપણ પણ છે.’

‘સગપણ ! કેવું સગપણ ? એ વાતની તો મને બાબદિન સુધી કંઈ ખબર જ નહોતીને ! તમે શું સગા થાઓ ?’

ફરીથી એકવાર અચંબામરી નજરે ફિરણુ સામું જોઈ જાયેન્દ્ર-ઉતાવળે ઉતાવળે બોલ્યો—‘ફિરણુ મારો ‘અધર ધન લો’—એટલે કે બનેલી થાય.’

‘બનેલી ! તમારી જ બહેન ત્યારે શું એમની સ્ત્રી થાય—જે અલાહાબાદમાં એમની સાથે રહેતી હતી તે ?’

‘હા, હા સાહેબ.’

સાહેબે બર્વા ઉંચા ચઢાવ્યા.

‘પણ જ્યારે આ કેસની તપાસણીનો બાર તમે તમારા હાથમાં લીધો ત્યારે તો તમે મને આ બાબતનો કંઈ રફોટ નહોતો કર્યો ?’

‘તે-તે-એ વખતે મને એવો રફોટ કરવો યોગ્ય ન લાગ્યો; સાહેબ ! મને એ કામનો બાર સોંપવામાં આવ્યો ત્યારે મને મનમાં એમ થયું કે, આ સગપણની વાત તમને કરીશ, તો અમારા આ નિકટનાં સગપણથી તમે મારા પર જે વિશ્વાસ મૂક્યો છે તે વિશ્વાસ ડગી જશે. તમને વહેમ પડશે ને—’

‘તે એ કામનો બાર લેવાવાળા બીજા ધણા માણસો હતક બને છે, પણ તમે કંઈ વધુ રસ લેતા જણાવાયાં એ કામ મેં તમને સોંપ્યું.’

‘પણ આ નજીકના સગપણને કારણે તપાસ કરવામાં કે તબવીબ કરવામાં હું ધાડું છું કે, મેં કંઈ ખામી કે ત્રુટી રાખી નથી. સરળતા બને સંપૂર્ણ પ્રામાણિકપણે બહુજ ખાનગી રીતે ઘટતા ઉત્સાહથી મેં માફ કર્તવ્ય પાલન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.’

‘ઘટતો ઉત્સાહ જ માન નહીં, પણ એથી વધુ જાણે થોડી અતિશયોક્તિ જેવું તમે કંઈક ક્યું જણાય છે. ને સરળતાને પ્રામા-

શિક્ષણ—એ બાબતમાં આટલું તો જોઈ શકાય છે કે, જે તપાસ થઈ છે તે ખાસ કરીને કિરણબાણને લગતી જ થઈ છે. તે કાંઈક રહસ્યમય જણાય છે, ને તેને લીધે એક મોટી શંકા પણ ઉપસ્થિત થાય છે. આ રહસ્યનું મૂળ કારણ હું ધારું છું કે, તમારાથી અજાણ્યું તો નહોતું જ. પણ અમને એ વાતની કાંઈ ખબર જ નહોતી ને વળી એ પણ જોઈ શકાય છે કે, એમને ગીરજ-તાર કરવાનું કેંઈ પણ સયન તમે ક્યારેય પણ કયું નથી. તમે પહેલાં એમના સહકારી કેટલાક યુવકોને જ પકડ્યા છે !

‘બીજા યુવકો જેમને ગીરજતાર કરવામાં આવ્યા છે, તેમની સામે શંકાનાં કારણો હતાં—’

‘પણ તે શંકાનાં કારણો કરતાં પણ કિરણ બાણ ઉપર શંકા આવવાનાં કારણો વધુ જોરદાર હતાં ખરું કે નહીં ?’

‘હા, તે હતાં ખરાં. પણ એમનું આ કામ, ને એમનો આ જખરદસ્ત પ્રચાર જોઈ દેશમાં ચોતરફ એમનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવી ગયું છે, ને તેથી તે એટલા લોકપ્રિય થઈ પડ્યા છે કે તેમને એકાએક ગીરજતાર કરવા જતાં ગવર્નમેન્ટનું નામ બદનામ થાય, ને અત્યંત ગંભીર અસંતોષનું વાતાવરણ દેશમાં વ્યાપી જાય. તેથી વખત અને સુયોગની હું વાટ જોઈ રહ્યો હતો.’

સાહેબના કષાળ ઉપર કરચલીઓ પડી; તે બોલ્યા—‘ત્યારે એ વખત અને સુયોગ કદાચ કેંઈ કાળે આવવાનો પણ નથી, એવું પણ હું ધારું છું કે તમે ધારી રાખ્યું હશે. કારણ કે આટલા બધા ઠોકરા-ઓને આમ અચાનક અણધાર્યાં ગીરજતાર કરવાથી આ નવું સ્થપાતું ‘કાલોની’ ભાંગી પડે એવો અંભવ હતો, એ વિચાર તમારા જેવા આટલા શુદ્ધિશાળીના મનમાં આવ્યો નહીં હોય, એ માની શકાવું મુશ્કેલ છે.’

‘ને એ ભાંગી પડ્યું હોત તો પછી બધી શંકાનું મૂળ કારણ પણ દૂર થઈ જાય જાહેર !’

‘પણ પ્રથમ તો કાંઈ ચંકા લઈ જવાનું કારણ આ કાર્યમાં છે કે નહીં એનો તો પ્રથમ વિચાર કરવો જરૂરનો હતો ને ? જૂનેન્દ્ર બાણુ ! તમે ગવર્નમેન્ટનું નામ બદનામ થવાની વાત કરો છો પણ આ યુવકો આમે કાંઈ ચોક્કસ જાતની ચંકા લાવવાનાં પ્રબળ કારણ વગર એમને ગીરફતાર કરવાને પરિણામે ‘ફાલોની’ જે ભાંગી પડત, તો એમાં પણ ગવર્નમેન્ટનું નામ બદનામ શું ઓછું થાત ?’

‘કિરણબાણુને ગીરફતાર કરવાથી જેટલું બદનામ થાત તેટલું કદાપિ ન થાત, ને વળી યુવકોને ગીરફતાર કરવા છતાં ‘ફાલોની’ એકદમ ભાંગી ન પણ પડત. કિરણ બાણુ હજુ છુટા છે, સક્રિયશાળી પણ છે, ને તેથી આમ થવા છતાં પણ કદાચ તે ‘ફાલોની’ અખંડ રાખી શકત. પણ એમને ગિરફતાર કર્યા હોત તો ‘ફાલોની’ ચોક્કસ પડી ભાંગત.’

‘ત્યારે તમે શું એમ કહેવા મગિા છો કે, આ કારણથીજ તમે કિરણ બાણુને પકડવા બલામણુ ન કરી ?’

‘એમજ છે, જે તમે મારી વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખતા હો તો હું ખાતરીથી કહું છું કે એ મારા સમા છે એ કારણે એમને બચાવી લેવાની ચતુરાઈ મેં નથી કરી--’

‘પણ એમનું આ કામ ઊંચતિચ નાશ પામી જાય એવો ચતુરાઈભર્યો પ્રયત્ન તો તમે જરૂર કર્યો છે, ને તેમ કરવામાં હું ધારું છું કે તમારો કાંઈક સ્વાર્થ પણ છે, ખરું ને ?’

‘મારો સ્વાર્થ ?’

‘માફ કરજો, કાંઈ મનમાં ન લાવતા. જૂનેન્દ્ર બાણુ ! તમારા કુટુંબમાં જે બનાવો બન્યા છે તે બધા હું જાણું છું. તમેજ મને બધી હકીકત જણાવી હતી.’ આ ઉપરથી જે એમ ધારવામાં આવે કે તમારી આંતરિક ધન્યતા એવી હતી કે આમ વિદ્ય ઉપરિચિત ચર્તા વન વગડાનું આ બધું કાર્ય ને આ કઠોર જીવન છોડી દઈ કિરણ વળી પાછો સફરમાં જવાને અને કાંઈ મોટી મારી નોકરી

કરવા પ્રેરાય, તો એ ધારવું ખૂબ ભૂલભરેલું કે ગેરવાજબી કહેવાય. ખરું ? એ કામ સહેલું નહોતું, છતાં આ તરફ કિરણ બાણુને એમના કાર્યમાં સિદ્ધિ ન આપડે ને એમના પ્રયત્નો વ્યર્થ બન્યા તો કદાચ આખરે તેમને નિરૂપાયે તેમ કરવાની ફરજ પડે, ખરું ને ?

શ્યેન્દ્રનું કાંપુ' ધન્ય મોહું હવે સાવ લેવાય મયું. તેણે પોતાની આંખો નીચી ઢાળી દીધી; ધીમે રહીને તેણે જવાબ આપ્યો—‘આમ તમે વહેમ લાવો તો હું લાચાર છું. સાહેબ ! વ્યક્તિગત કે કૌટુંબિક સ્વર્થને કાંઈ વિચારજ મારા મનમાં કદાપિ આવ્યો નહોતો. હું મવન'મેન્ટની નોકરી કરું છું. એમ સમજી સરળ ને નિખાલસ મનથી એક નોકર તરીકેની મારી જે ફરજ હતી તે મેં બજાવી છે.’

‘બની શકે છે, એમ હશે. જો વગર વિચાર્યે ગેરવાજબી રીતે તમારા ઉપર વહેમ લાવી તમારી લામણી મેં દુઃખરી હોય તો તમે મને માફ કરજો. હવે ચાલો ત્યારે મૂળ વાત પર આવીએ. હવે શું કરવું જોઈએ ? ધણીવારથી એમને અહીં એસાડી રાખ્યા છે. આ યુવકો જેમની તમે ધરપકડ કરી છે એમના વિષેની તમારી વધુ તપાસ પૂરી થઈ કે નહીં ?’

‘સાવ પૂરી થઈ છે, એમ તો કહી શકાય નહીં.’

‘નવી કોઈ સાબીતી કે શંકા દૃઢ થાય એવું કાંઈ કારણ મળ્યું છે કે જે કારણે એમને વધુ ‘ડીટેન’ કરી શકાય (અટકમાં રાખી શકાય) ?’

‘ના કોઈ નવી સાબીતી મળી નથી.’

‘ત્યારે એમને છોડી મૂકીએ તો તમને એમાં કાંઈ વધિ છે ?’

‘ના, ને હોય તો પણ આ પરિસ્થિતિમાં હું એવો વધિ ઉઠાવવો ઉચિત ધારતો નથી. હજુરની મરજી હોય તો એમને આ પગેજ છોડી મૂકવાનો હુકમ હજુર કરી શકે છે.’

‘મારી એવીજ ઇચ્છા છે. હું એમને કિરણ બાણુના હાથમાંજ સોંપી દેવા ઇચ્છું છું; આ યુવકોની કવિમ્યની ચાલચલગત બાબત

કિરણુ બાણુનેજ હું જામીન તરીકે સ્વીકારવા રાજી છું. ને હવે પછી આ 'કાલોની' સંબંધી વધુ તપાસનો કાર પણુ હું મારા પોતાના ઉપરજ ઉપાડી લઉં છું.'

'જેવી હજુરની મરજી. ત્યારે આ યુવકોને છોડી મૂકવાનો એક 'ઓરડર' મને લખી આપો. ત્યારે આ કેસને ભગતા બધા કામગીરી ને ખતપત્રો આ રહ્યા.'

આમ કહી જીપેન્દ્રે એક ફાઇલ સાહેબના ટેબલ ઉપર મૂકી દીધી. સાહેબ બોલ્યા- 'હું હમણાંજ 'ઓરડર' લખીને મોકલી આપું છું. વાર સાહેબજી ત્યારે.'

'સાહેબજી હજુર.' કહી જીપેન્દ્ર બહાર નિકળી ગયો.

સાહેબે ઉઠીને ખૂબ આગ્રહ અને આનંદના આવેશપૂર્વક કિરણુ સાથે હસ્ત-ધ્વનન કરીને કહ્યું-તમારી સાથેની વાતચીતથી મને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે, કિરણુ બાણુ! નિખાલસ અને શુદ્ધ નિઃ-પૂર્વકજ તમે આ એક ખત્યંત મહત્ત્વ કાર્યમાં તમારી અસાધારણ શક્તિનો નિર્દોષ કર્યો છે. તમારા જીવનમાં જે મહત્વના ફેરફારો થયા છે તે તમારા આ વ્રતને સંપૂર્ણ રીતે અનુકૂળ છે. હું ખરા દિલથી કેલુ પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે તમારો આ પ્રયત્ન સફળ થાય! ને એનાથી દેશનું ખૂબ કલ્યાણ થાય. તમને આ કાર્યમાં અવનંમેન્ટની મદદ મળે એવો પ્રયત્ન પણ હું જરૂર કરીશ, પણ એક વાત તમને કહી દઉં કે જો તમે ખૂબ સાવધાન અને સાવચેત નહો રહો તો ભવિષ્યમાં તમારા પર આક્રમક પણુ આવી પડવાનો સંભવ રહેશે. અમે અનતા સુધી તમારા કામમાં 'ઇન્ટરફીયર' નહીં કરીએ, પણ તમે પણુ જોત રહેજો કે કેંઈ વિપ્લવવાદી કે તે ફાની છોકરા તમારા 'કાલોની'માં

ખેલ રમી કાંઈ કાવતરાં ન કરે, કે ધાંધલ ન મચાવે. વાર ત્યારે શુદ્ધખેલ! તમારા આ બધા સુન્દર સંજ્ઞ પહેલાંજ તમારી પાસે આવીને હાજર થઈ જશે.'

નિરણુની આખોમાં હર્ષાશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં. ગદ્ગદ કંઠે તે બોલ્યો-‘સાહેબ! હું મને પોતાને આજ અહોભાગ્ય માનું છું. મારા હૃદયમાં આપના માટે મને જે પૂજ્યભાવ અને માનની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે તેને વ્યક્ત કરવા મને ભાષામાં શબ્દો જડતા નથી. તમને સમજાવી યુવકોને છોડાવી લાવીશ, એવી આશા તો મેં રાખી હતી, પણ મને તેનાથી ધણુંયે વિશેષ તમે આપ્યું છે. આપના જેવા ઉદાર, દિલ દયાળુ ને શુભ લાગણીવાળા સદ્ગૃહસ્થ મારા આશ્રયદાતા, મુરબી અને વડીલ આજે સારા સહભાગ્યે હું મેળવી શક્યો છું.’

‘એમાં મેં કંઈ વિશેષ નથી કયું’ મી० રાય! હું ગવર્નમેન્ટનો નોકર છું. તમે જે કામ ઉપાડ્યું છે તેમાં ગવર્નમેન્ટનું ધણું હિત છે; તેથી એ કામને હું ગવર્નમેન્ટનું પોતાનું કામ સમજું છું. ને જુઓ એક વાત જાણો બાબુ! અમે આ દેશમાં સ્થાયી થવા માટે જ આવ્યા છીએ ને અહીં રહેવા જ માંગીએ છીએ. તમે નાનાંમોટાં તોફાનો ઉપજાવી અમને મમે તેટલા હેરાન કરો-પજવો તોપણ અમે જ્યાં સુધી રહેવા ઇચ્છીએ ત્યાંસુધી તમે અમને કાઢી મૂકી નહીં શકો. પણ આવાં તોફાનોથી અશાંતિ ને અસંતોષનું વાતાવરણ રચાય છે-તમારા માટે તેમ અમારા માટે પણ. આવાં પરિસ્થિતિમાં મને ધણીવાર એવા વિચારો આવે છે કે જો ખુદને દિલે પરસ્પર વાતચીત કરી એકબીજાનો વિશ્વાસ કેળવી બંધુત્વ બાવ ઉપજાવી શકીએ, બન્ને એકબીજાના હિતમાં ને ઉન્નતિ-સાધનના કાર્યમાં એકબીજાને સહકાર આપી શકીએ, તો જ કાયમની શાંતિદાયક સમાનતા અને સામંજસ્યનું વાતાવરણ દેશમાં સ્થાપી શકાય કે જોને પરિણામે બન્ને પક્ષો સુખશાંતિથી રહી જીવન ગુજારી શકે. તમે જે કાર્યનો આરંભ કર્યો છે તેમાં જો ગવર્નમેન્ટની મદદથી સફળતા પ્રાપ્ત થાય, પરસ્પરના સહકારથી જો આવાં કામોમાં ઉત્તરોત્તર સફળતા મળતી જાય-ઉન્નતિ થતી જાય, તો મેં સ્વયંવેલી સમાનતા અને સામંજસ્યનું વાતાવરણ એમાંથી પોતાની મેળે જ રચાય.’

દકારભયક માયું હલાવતો કિરણ બોલ્યો—‘તમારી વાણી કજો સાહેબ! તમારી વાત સાચી છે. તમે લોકો પણ સદાને માટે અમને દયાવી ગુલામી સ્થિતિમાં રાખી શકશો નહીં, ને અમે પણ તમને એટલી સહેલાઈથી કાઢી મૂકી શકીએ તેમ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાનતા ને ભાઈપારાતું વાતાવરણ કયા ઉપાયોથી ઉપગમવી શકાય એનાજ વિચારો કરવા ને તે પ્રમાણે વર્તવું એજ બન્ને પક્ષને માટે ઉચિત છે, અને એ ઉપાયો કામચાળ નિવડે તો જ તમારું આ દેશમાં આગમન ને આ શક્તિ-પ્રતિષ્ઠા રચાવન સાર્થક થાય. નહીં તો આ વિરોધથી તો અશાંતિજ વધવાની, ને બન્ને જાતિનું એમાં અપરિમિત અહિન અરે અકલાણુજ થવાનું ને કદાચ વિનાશ થવો પણ અસંભવિત નથી.’

‘વિધાતાની શું ઈચ્છા હશે તે તો એજ જાણે. આપણે આશા રાખીએ કે આપણી સદિશ્ચાઓ તે પૂર્ણ કરે. વાર ત્યારે હવે ‘શુક્રાષ્ટ’, ભગવાન તમારું ભણું કરે.’

અત્યંત આવેશપૂર્વક એમથી હસ્તધૂતન કરી કિરણે સાહેબની રજા લીધી.

પ્રકરણ ૩૯ મું

ભ્રમ સ્વાસ્થ્ય વરૂણ

વરૂણનું મન સંપૂર્ણ લાંબી પાયું હતું. જે બજારડે-જેની આશાએ તે ભ્રમ-પ્રાય શરીર ટકાવી રહી હતી તે બળ પણ આખરે ખૂટી ગયું. સીમલા ગયા પછી પણ શરીર અત્યંત શીઘ્રતાથી ધસાવા લાગ્યું. આહાર ઉપરથી તો લગભગ રૂચિજ ઉડી ગઈ હતી; ચાતો પાલો કોઈ એના મોં મુઠી લાવી શકવાનું સાહજ કરી શકતું નહીં. તાવ વચ્ચે વચ્ચે બે એક દિવસ ન આવતો. છતાં વખતોવખત આવી જતો. બ્યારે આવતો ત્યારે બહુ ઝોરથી ન આવતો. છતાં પાંચ સાત દિવસ એક સરખો એકજ માપમાં લગભગ રહેતો. ઘણા

ડાક્ટરને દેખાડી; છાતીમાં કે બીજી કોઈ જગ્યાએ કોઈપણ નિદાનમાં વધુમા-ક્ષયનું કોઈપણ લક્ષણ ન જણાતાં, છતાં પણ, એમજ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે એજ રોગ છે, અંદર ગુપ્ત રીતે રહ્યો છે ને એ ત્યારે પણ એ દેખા દેશે. ને આવું નિદાન થવાથી-હવે—?

નીલાબર બાથુ અને તિલોત્તમા બન્નેનાં હાજીં જ મગડી ગયાં. ડાક્ટરેએ પણ સલાહ આપી કે, ઘરમાં બીજાં પરિજનોના સંસર્ગમાં આ દરદીને રખાય એ સુસ્ખંત નથી. બોવાલી મોકલી આપી શકાય તો બહુજ સારું, અથવા તો કોઈ પણ અસાહેબી જગ્યામાં એને કોકલી ગાખવાને સત્વર પ્રયત્ન થવાની આવશ્યકતા છે.

પરિજન વર્ગમાં નીલાબર બાથુનો નાનો પુત્ર હેમેન્દ્ર, એની સ્ત્રી અને તેમનાં ત્રણ દીકરા દીકરી હતાં. હેમેન્દ્ર સીમલાની સરકારી કચેરીમાંજ કામ કરતો હતો. એ તો આ રોગનું નામ સાંભળી ગભરાઇ જ ગયો. તેણે પોતાના ઘરમાં વરણુને સાથે રાખવા બાબત પ્રબળ વિરોધ ઉઠાવ્યો.

હેમેન્દ્ર પણ કલકત્તેથી પત્ર ઉપર પત્ર લખવા લાગ્યો કે, વરણુને એક દિવસ પણ ઘરમાં ગાખતા નહીં. એને સત્વર બોવાલી મોકલી દેવી જોઈએ. પણ વરણુ બોવાલી જવા કોઈ વાતે રાજી થઈ નહીં. એણે કહ્યું—‘મારું શરીર ધસાવા માંડ્યું છે ખરું, પણ મને કયને રોગ નથી. દરેક રોગમાં માણસના શરીરનો ધસારો તો લાગે જ ને! ને સર્વ રોગનું પરિણામ મરણ પણ હોય જ. ટોમ અને છમને છોડીને હું ક્યાં જવાની નથી. છતાં તમને બીક લાગતી હોય તો કહે મારે માટે બુદ્ધાં ઘરની તબવીજ કરો. મારી સારવારમાં જે ત્રણ માણસો રાખી દેશે તો મારે ચાલ્યું જશે.’

એક નિઃશ્વાસે નાંખી પતિ તરફ એક તિલોત્તમા બોલી—‘કિરણને ખબર આપશું?’

જરા હિસ્કેરાટ ભર્યા ભાવે વરણુ બોલી ઉઠી—‘ના! જરૂર નથી. શું માટે એમને બોલાવો છો? શું થવાનું છે એમના આવવાથી? અજ હવે તમે મારો કાર ઉપડી શકતા નથી ખરું ને? મને

ત્યાંથી પરાણે ખેંચીને તમે જ્યારે લઈ ચાલ્યાં હતા ત્યારે શું તમને એ વિચાર ન આવ્યો કે મારો ભાર ઉપાડવા માટે આત્મીય માત્ર એક જ જણ છે? આજે તમે શું મોઢું લઈને એને લખશો કે, તમારી વસ્તુ અત્રે આવીને તમે સંભાળી લીઓ! અમે સંભાળી શકતા નથી.’

બહુ જ દુઃખ લઈને અરાજે તિલોત્તમા બોલી—‘ચાકરી નથી કરી શકતાં કે નહીં કરી શકીએ એમ તો અમે કહેતાં નથીને બહેન! તું મારી પેટની દીકરી, તને શું ખરેખર જુદી રાખી પારકાના હાથમાં હું સોંપી દઈ શકું? તને જુદી રાખવાનું જ નક્કી થયે તો પણ હું તારી સાથે જ રહીશ. છતાં લાખ વાત હોય તો પણ તારો ધણી હાજર હોય—એના હાથમાં જ તને સોંપી હતી—’

‘સોંપી હતી—ને વળી પાછી ઝુંટવી પણ લીધી—લઈ આવ્યા પણ હવે રાખી શકતા નથી. કલકત્તેથી તગડી ચકી. હવે અહીંથી પણ આવ તગડી મૂકવા તૈયાર થયાં છો—’

‘શું કરીએ દીકરી? દીકરા બધા મોટા થયા ને વળી વેઠ ડાકટરો પણ આ વાત પેલી વાત, કરી ખીક દેખાડે—’

‘તે બે ત્રણ દિવસ પણ મને ત્યાં રહેવા ન દઈ શકાય? એટલામાં શું ખાટું મોઢું થઈ જતું હતું? ડાકટરોએ શું એમ કહ્યું હતું કે બે—ચાર દિવસ હું ત્યાં રહું તો મારા આસોચ્છાસથી ત્યાંની હવા ઝેરી બની જશે? ત્યાં તમે મને એક નાની સરખી ઓરડીમાં પણ રહેવા દીધી હોત—ને હું માણસ મોકલી એ—ને ખમર મોકલી શકી હોત તો—’

વરૂણા ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી. નીલાંબર બાણુ ઉડી જઈને બારણાં પાસે ઉભા રહ્યા. આખો લુછતી લુછતી તિલોત્તમા બોલી—‘૨૬ માં, દીકરી ૨૬ માં! મારાથી આ બધું ખમાતું નથી. તે તને ત્યાંજ રહેવાની જો મરજી હતી ને ત્હેં પણ એમ ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દીધું હોત તો—તને કાંઈ જોરાવરીથી અહીં તગડી શકતી નથવા અમે તને લઈ આવત ખરા?’

ગળગળે સાદે વરણા બોલી—‘મોટાભાઈ કહે, હું ઘર છોડીને ચાલ્યો જમણ. હું કાંઈ તમને મોટાભાઈથી વધુ નજીક કહેવાઉં?’

‘પેટનાં સંતાન અધાઈ સરખાં દીકરી. વાર જવા દે એ બધું. જે બનવાનું તે બની ગયું-પણ હવે અહીં આવ્યા છતાં પણ તું એમને એક પત્ર લખી ખબર ક્યાં નથી આપી શકતી?’

‘હવે લખવાથી શું ફળ? કલકતા આટલા દિવસ રહી ત્યાંથી ન લખ્યું! હવે આટલે દૂર આવી ને પડી છું-હવે શું હું ત્યાં પાછી પહોંચી શકું એવી હાલતમાં છું? ને તમે પણ મને હવે આ હાલ-તમાં જવા દીઓ ખરાં?’

‘તો પણ તારા શરીરની આ હાલત છે-તે એ પોતે આવીને તો એકવાર જુએ—’

‘જેમને શું કરવાના હતા એ? મારા સામુંજ જેમને અહીં તો બેસી રહેવાના તો નહીં ને? ને હવે મારો એવો અધિકાર છે એમ હું હવે કહી શકું ખરી?’

તિલોત્તમાએ એક ગંભીર નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. વરણા વળી પાછી બોલી—‘એમનું જે કર્તવ્ય હતું તે એમણે કરવા ઇચ્છ્યું હતું. એમની ઇચ્છા મને સાથે-પાસે ને પાસે રાખવાની હતી. મમે તે પરિસ્થિતિમાં મમે ત્યાં એ રહે તેની મને પંચાત નથી. પણ મને જો એ પ્રેમથી સાથે રાખવા માંગે તો મારે એમની સાથે રહેવુંજ જેમવું હતું, પણ હું અભાગણી એ કરી શકી નહીં. જો કરી શકી હોત તો આજે તમારા ગળામાં આમ તોક થઈ લટકી રહેવા જેવી મારી હાલત નહોત.’

‘તોક! છિ : ? તું એટલું બધું બોલી શકે છે વરણા! તું અમારે મન તોક ને વેઠ? હા એ ખરું કે તને એક હડીલો રોગ લાગુ પડ્યો છે, એમ ડાકટરો કહે છે ખરા-પણ તેથી તને કાંઈ નદીના પુરમાં તણાવી દેતા નથીને? તને જે પ્રકારે વધુ આરામ મળે, તું જલદી સાજી થઈને ઉઠે તે માટે જો જે ઉપાયો કરવા જેમજો તે બધાય અમે જરૂર જરૂર કરશું.’

‘કાણુ કરશે ? તમે તો કાંઈ કરી શકશો નહીં.—કરી શકતાં નથી—તમે તો આ બધી વેઠ સમજો છો.—તેથીજ એ—ને ખબર દેવા મગિા છો ને ? તમે એમ ધારો છો કે એની જવાબદારી એ પોતે આવી ઉપાડી લીએ એટલે ગંગા નાહ્યા !’

બહુ દુઃખિત અવાજે તિલોત્તમા બોલી—‘હું તને શું કહું દીકરી ? બધો આ અભાગીયાં કષાળનો દોષ છે ! નહીં’ તો તારે મોઢેથી આવજ આવી વાત સંભળવી પડત ?’

વરૂણાથી ન રહેવાયું, તે બોલી—‘ત્યારે શા માટે—શા માટે—શું વિચાર કરી એ—ને ખબર આપવા મગિા છો ? જ્યારે તમે હવે સમજી શકો છો કે તમે તમારા ધરમાં હવે અને રાખી શકો તેમ નથી—, કાંઈ જુદીજ જગ્યામાં કાંઈની સારવાર ને ચાકરી હેઠળ મને રાખવી પડશે, ત્યારે જ ને એ...ને ખબર આપવી છે ? હા, હું બધું સમજી શકું છું, તમે મારી આકૃતમાં મુકાઈ ગયાં છો. તે તમે શું ખરેખર એમજ માનો છો કે ખબર મળ્યા પછી જો એ—આવશે, તો એ—ની જોખમદારી એમના પોતાના એ માથા ઉપર ઉપાડી લેશેજ, ને બીજા કાંઈ કાંઈ કહેવાની વાટ સરખી જોશે નહીં ?’

‘એમ કાંઈ કાંઈ ધારે, દીકરી ? પણ મનમાં એમ થયું કે—’

‘મનમાં શું થયું ? આવા સંજોગોમાં મનમાં બીજું શું ધારી શકાય ? ચાલ જવાદે એ વાત હવે ! તને દુઃખ લાગે તો ભલે લાગે. હવે મારે કાંઈ બોલવું નથી. તને દુઃખ આપ્યું છે તે માફ કરજો ! પણ એમને ખબર તો—ના, હવે એવી કાંઈ જરૂર નથી ! એ આવીને શું કરવાના હતા ? હા, જો અહીં આવીને મને પોતાની સાથે તેડી જાય—પણ ના, એ તેડી જવા મગિા તોપણ હવે આ લયડતે શરીરે એમને એ આકૃતમાં નાખવા માઈ’ મન ના પાડે છે; માડી ! મેં એ—ને ધણું ધણું દુઃખ આપ્યું છે. હવે એમણે જે કામ માથે ઉપાડ્યું છે—જે બધું હું છાપામાં વાંચું છું—તેમાં પણ હું ત્યાં જઈ તેમને અંતરાયરૂપ થઈ પડું ? એમ કરું એટલે મારા પાપનો ખડો તો પુરોજ ભરાય !’

વરણાએ રડતાં રડતાં બને હાથે વડે મેં ઢાંકી દીધું. તિલોત-
માએ સાડીના પાલક વડે પોતાની આંખો લુગી. નીચાંબર બાબુની
આંખોમાં પણ આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. તેમણે પોતાનું મોં ખીજી તરફ
ફેરવી લીધું.

આખો લૂછતાં લૂછતાં વળી પાછી વરણા બોલી:-‘ગઇ
હતી-જો રહી હોત-તો કદાચ આટલા દિવસમાં તો મારી તખીયત
સુધરી ગઇ હોત. એમનું આજનું આ ગૌરવ એ માફ જ ગૌરવ
કહેવાત. પણ હાય. મેં આજે તે બધુંય ગુમાવ્યું છે ! પોતાનાં પાપોનું
ફળ માણસને આમ આ લોકમાં જ હાથેહાથ ભોગવવું પડે છે.
એમની પાસેથી મેં ધણુંયે મેળવ્યું હતું, પણ મેં અભાવણીએ બદલામાં
કાંઈ આપ્યું નહીં. પરિણામે મારો આવડો મોટો અધિકાર પણ
આજે મેં ગુમાવ્યો. એમણે સત્કર્મ કરેલાં તેથી એમણે આપ્યા જ
કર્યું’, કેવળ આપ્યા જ કર્યું’,-એટલે આજ બધુંય એમનું જ દહેણું
રહ્યું છે. માટે જ એમને એક વાર મળવાનું મન થયાં કરે છે—’

પુત્રીને છાતી સરસી આંખી તિલોતમા બોલી-‘તને ઠીક લાગે
તો એક કામળ લખી નાંખને દીકરી ? અથવા તું કહે તો તારા બાપુ લખે—’

‘ના, ના, ના, હમણાં નહીં-હમણાં નહીં ! હમણાં-તમે બાકુનાં
નથી કે હમણાં લખવાથી એમના કામમાં કેટલો બધો અંતરાય આવશે ?
આવડું મોટું દેશહિતનું કામ એમણે ઉપાડ્યું છે-દેશનું કામ-દેશહિતનું
કામ-આ જુઓને એમના બચ જય-કારથી દશે દિશાઓ માજી ઉડી
છે. આ ટાંકણે શું હું એમના કામમાં વચ્ચે અંતરાયરૂપ થઈ પડું ?’

‘પણ તારાં શરીર સામું તો જો દીકરી ! વ્યાધિમાં ને વ્યાધિમાં
આપું શરીર ભાંગી પડ્યું છે-છતાં એમને હજી સુધી ખમર સરખીયે
આપી નથી. આ શું વાજબી કહેવાય, દીકરી ?’

‘વાજબી, ગેરવાજબી-જા માટે, માડી ? તું તો ફક્ત મારી તખીયત
માટે જ આમ કહે છે ને ? પણ એમના કાર્યમાં આવડા

મોટા અંતરાયરૂપ થઈ પડી હું મારું જરા સરખુંયે હિત પ્રગ્લની નથી-ફક્ત લીધું જ છે-લીધા જ ક્યું છે. આપું કાંઈયે નથી. બીજું કાંઈ તો નહિ પણ આજ એટલું તો મને આપવા દે, કે જેથી જીવનભરના એમના મારી પાસેના લેણા પેટે કાંઈક બરી શકાય. ખબર આપવાની જરૂર હશે તો આપશું-પણ હમણાં નહીં! ખબર આપીશ-જ્યારે હું જોઈશ કે હવે ખબર આપવી જોઈએ, ત્યારે હું પોતેજ ખબર આપીશ, પણ આજ નહીં! શરીર લેવાઈ ગયું છે. નળજી પડી ગયું છે, હા જરૂર પડ્યું છે, પણ અટવી ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર છે? એવી ધડી તો હળુયે આવી પહોંચી નથી. જ્યારે હું ત્યાં ગઈ હતી ત્યારે તો આવી સ્થિતિ નહોતી. જાણે ચાલ્યું આવ્યું પડ્યું-મન જાણે કપાઈ ને કટકટકા થઈ જતું હતું. શરીર શા આધારે-શા બળે ટકી રહે? ઉ:-માડી! તું મને શા માટે-શા માટે-પાછી તેડી આવી? શા માટે મોટાભાઈએ બે દિવસ પણ કલકતે એના ધરમાં મને ન રહેવા દીધી?

વરૂણા બન્ને બાહુ વડે માને જોરથી વળગી પડી ધ્રુષક ધ્રુષકે રડી પડી. હવે નીલાબર બાણ આંખો લૂછતા લૂછતા પાસે આવ્યા અને બોલ્યા-‘હમણાં એ બધી વાતો યાદ કરવાથી શું ફળ છે દીકરી? જે જીવ થઈ ગઈ તે હવે કાંઈ રીતે સુધરી શકે તેમ નથી.’ તિલોત્તમા તરફ ફરીને:-‘વરૂણ સાચું જ કહે છે. હમણાં જ કિરણને અહીં બોલાવવો એ ઉચિત નથી. ને બોલાવવા જેવું રાખ્યું છે પણ ક્યાં? હવે જે કરવાનું હોય તે આપણે જ કરવાનું છે. આપણે વળી આગળ ઉપર-જોઈએ આ દવાથી બે ચાર દિવસ કેમ રહે છે-તે પછી જોઈ વિચારી જે કરવાનું હશે તે...આ તરફ જાપાઓમાં પણ ત્યાંના ખબરો હરહંમેશ આવ્યા જ કરે છે-એમને (કિરણને) પુરજદ ક્યારે હશે તે પણ જાપાઓમાં આવતા એના કાર્યકર્મથી જણાઈ રહેશે એટલે તે વખતે જે ઠીક લાગશે તે કરશું.’

વરૂણા બહુ જ માફી ગયેલી-નિરાશ થઈ ગયેલી જણાતી હતી. તિલોત્તમાએ તેને હળવેથી બિલાના પર સુવાડી દીધી. વરૂણા બોલી

—‘બહુજ ટાઢ વાય છે મા, મને રજામ, ધાખણી, શાલ વગેરે સારી રીતે ઝોઢાડ મા.’

તિલોત્તમાએ ધાખણી રજામ વગેરે લાવી વરણુને ઝોઢાડ્યાં.

નીલાંબર આણુ બોલ્યા—‘વળી પાછો તાવ આવ્યો લાગે છે—મે દિવસ તાવ નહોતો તો શરીર કાંઈક વળ્યું હતું—આ મનના ઉરકેરાટનું કારણ છે, બીજું કાંઈ નથી ! શું કરીએ ? બીજો કાંઈ ઉપાય પણ નથી, હે ત્યારે જઈ, ડાકટરને બોલાવી મંગાવું—’ કહી તે બહાર ચાલ્યા ગયા.

હેમેન્દના વરયાં થોડે દૂર એક નાનો સરખો ખંગલો ભાડે મળી આવ્યો. એ ત્રણ દિવસમાંજ વરણુને ત્યાં લાવીને રાખવામાં આવી. ટામ અને છમ. હેમેન્દને ઘેર રહ્યા. ફક્ત લખીયાના ભરોસે જ તેમને કાંઈ રાખી શકાય નહોતું. હેમેન્દે કહ્યું કે એમની સંભાળ લેવાની આવડી મોટી જોખમદારી એની સ્ત્રી એકલી લઈ શકે નહોતી. આ કારણે તિલોત્તમા પણ એકદમ પેલા ખંગલામાં આવી વરણુ સાથે રહી શકી નહોતી. તે વળી બધાંજોએ મળીને એને પણ સમજાવ્યું કે ત્યાં રહી તે શું કરી શકવાની હતી ? કાંઈ કરવાની એની શક્તિ પણ નહોતી. એક ખંગલી નર્સ મળી આવી. સારવારના બધાંય બાર તેના ઉપર નાંખવામાં આવ્યો. તિલોત્તમા સવાર સાંજ આટો ફેરો મારી જતી. ખાવા પીવાનો પ્રયત્ન કરી દેતી—મંગાવી દેતી. બની શકે તેટલી વાર દીકરી પાસે બેસતી; ને ઘેર પછી પાછી ફરતી.

આ તરફ અટકમાંથી છુટેલા યુવકોને સાથે લઈ કિરણ અત્યંત ખુશી થતો થતો આશાપુર આવ્યો ગયો. જાપાઓમાં આ યુવકોના છુટકારાના ખબરો પ્રકટ થયા. કિરણની વાદવાદથી આખો દેશ મુખરિત થઈ ઉઠ્યો. સહાયતા કરવા વચન આપી યુદ્ધલામાંના કોઈ કોઈ કંપનીના એકાદ શેડીયાને સાથે લઈ આ નવ-પ્રતિષ્ઠિત કોલોની જોઈ આવ્યા. આ કાર્યની સંચાલના કૈવી રીતે થાય છે, યુવકો કેવા ઉત્સાહ અને ઉદ્વેગથી કામ કરે છે, એ બધું જોઈ સંતોષ પામી જીવિધ્યમાં આ યોજના વધુ ઉત્તર ખેંચી દેશને દિતકારી થઈ પડશે એવી આશા તેઓ સેવી રહ્યા છે, વિગેરે વણી વિગતો એમણે કલકત્તેથી પાળા ફરી સંવાદપત્રોમાં પ્રકાશિત કરી. જ્યાં જુઓ ત્યાં માણસોને મોટે આ 'કોલોની' તથા કિરણની કાર્યસંચાલકલુહિ અને શુભનિષ્ઠાનાં વખાણ થવા લાગ્યાં. ખીજા ઘણા યુવકોએ ત્યાં આવી વસવાટ કરી કામધંધે લાખવાની ઇચ્છા પ્રસ્થિત કરી. આ તરફ ખેંકના પણુ ઘણા શેરો વેચાઈ ગયા. ફેટલીક ડીપોઝીટ રકમો પણુ આવી ને એ રીતે ચારી જેવી રકમ એકઠી થઈ. કિરણ વળી પાછો એક વાર કલકત્તે જઈ આવ્યો. શેડીઆઓ સાથે મસલત કરી એમ નક્કી કર્યું કે હાલ તુરત બીજા વીસ યુવકોને દાખલ કરવા. આ નવા યુવકો બાબતની સર્વ જોખમદારી ને પ્રજાપરજ કરવાનું કામ કંપનીની કલકત્તાની કચેરીએ જ સ્વીકાર્યું. કિરણ આટલું કરી આશાપુર પાછો ફર્યો.

એકાદ મહિનો વીતી ગયો. આટલા સમયમાં કિરણે વરણા કે સુરબાલા કોઈની કશીયે બાળ લીધી નહોતી. છતાં તેની માના પત્રો સતીશ મારફત વચ્ચે વચ્ચે આવતા ખરા. જવાબમાં તે પોતાના કાર્ય-ક્રમના સાધારણ ખબર એમને આપતો; પણ સુરબાલા સંબંધી એક અક્ષર પણ કોઈ પત્રમાં લખ્યો નહોતો. સુરબાલાએ પણ એને પત્ર લખ્યો નહોતો. વરણાના પણ કશું ખબર કિરણને મળ્યા નહોતા.

છતાં તે સમજતો હતો કે વરૂણા સુખી નહીં હોય; વચ્ચે વચ્ચે એના વિચારથી તેને દુઃખ પણ થતું હતું. વચ્ચે વચ્ચે મનમાં શંકા ઉદ્ભવતી કે કદાચ તેની તબીબત વધુ બગડી તો નહીં હોયને? પણ પોતે કરે શું? ફાની પાસેથી બધી ખબર મેળવે? જ્યેન્દ્ર ઉપર તો તે અત્યંત ક્રોધે ભરાયો હતો. સમ્રાતને પત્ર લખી ખબરઅંતર પ્રજા-વવા તેનું મન માનતું નહોતું. ને વરૂણા-વાર, એણે એકાદ પત્ર પણ આટલા વયતમાં તેને ન લખ્યો? ત્યારે શું એણે પોતે પ્રથમ પત્ર લખવો? વરૂણા આવી હતી એ ખરું પણ તેણે તો એને પાછી વિદાય નહોતી કરી ને ઉભરું તેને પોતાની પાસે રાખવાનેજ તે તૈયાર થયો હતો. પણ એની માજ એને પરાણે ધક્કા મારી મારીને ઉંપાડી મઠ. વરૂણા શું આ જાણતી નથી? તે વખતે બરાબર ન સમજી શકી હોય તો પણ પાછળથીએ શું તે આ સમજી નહીં શકી હોય? આ માટે, કેવી રીતે એને ત્યાં પાછી ભઠ્ઠા જવામાં આવી? એ બાબત તેણે એકેય વાર માને નહીં પ્રછયું હોય? ને છતાંએ એક પત્ર સરખો પણ વરૂણાએ લખ્યો નહીં! ત્યારે પોતે પણ શા માટે ચાહી ચાલીને એને પત્ર લખે? એ પુત્રો હંમેશા યાદ આવતા. આઠા અહીં લખ આવીને તેમને સાથે રાખ્યા હોત તો! અહીં આ યુવકોની વચ્ચે રહી એમના જીવનનો આદર્શ દેખાડી એમને યથાર્થ મનુષ્ય તે બનાવી શકતે!

આવી અનેક બાબતોનો તે વિચાર કરતો, પણ મોઢેથી કશુંયે બોલતો નહોતો. એના મનમાં કર્યાય દુઃખ કે કોઈ જાતની વાસના-મરજા ભરી છે એવું કોઈ જાણી શકતું નહીં. ઘોષ મહાશય કોઈ વખત પ્રજ્ઞતા તો પણ તે આડી વાત નાખી મૂળ વાતને ઊડાવી દેતો. એમને પણ એમજ લાગતું હતું કે આ 'કામોતી' ની વાત જિવાય ખીજ કાઢપણ વસ્તુતો વિચાર તે કદી પણ નહીં કરતો હોય. પોતાનાં સાંસ્કારિક જીવનનાં દુર્ભાગ્યને જીવી જવા માટે પોતે આ કામમાં સદા રચ્યોપચ્યો રહેવા માંગતો હોય એમ લાગતું હતું. આવા સંજોગોમાં વરૂણાનો એક ખત આવ્યો.

વરણાએ લખ્યું હતું-‘ જાપાંઓમાં તમારા આ મહત્ત્વ કાર્યની યોજના-તમારા મહાન ગૌરવનો અંબા ઇતિહાસ વાંચ્યો છે. પણ હું બહુ જાણામણી છું. ને આ દુર્ભાગ્ય એ મારાંજ કર્મનું-મારાંજ પાપનું ફળ છે એ પણ હું જાણું છું. પણ હું તે વખતે કશું સમજી શકી નહીં, સમજી શકું એવું શિક્ષણ સંસ્કાર પણ મને મળ્યાં નહોતાં. હું સ્ત્રી જાતિ, લેવા કરતાં અમારે દેવું બધું વધારે જોઇએ. આ વાત આ દેશની પુત્રીઓ નાનપણથીજ શીખે ને પોતાના સ્વભાવમાં-જીવનમાં ગુંથી લીએ એવું કશુંય શીખવાની તક મને કહી પણ મળી નથી. હું શીખી છું ફક્ત લેવાનીજ વાત. હું તે વખતે સમજી શકી નહીં કે દેવું આપવા તત્પર હોઇએ તો લેણું આપોઆપ આવી મળે છે. ને ન આવે તો પણ એમાં કાંઈ ખાસ નુકશાન તો નજ હોય. ફક્ત આપણું દેવું ચૂકવી દઇ શકાય (ફરજ બગાડી શકાય) તો જીવનમાં ફટકો બધો આત્મસંતોષ મળે! એ તૃપ્તિ, એ આત્મસંતોષ એ આનંદ,-એના કરતાં વધુ બીજું મેળવવાનું સ્ત્રીના જીવનમાં શું હોય? એ પ્રાપ્ય ફક્ત પોતાનું દેવું ચૂકવી મુરબાલાએ મેળવ્યું છે,-પણ હું તે મેળવી શકી નથી. કાંઈક દેવું પણ જોઇએ એવો વિચાર સરખોયે ન કરતાં, ફક્ત માફ લેણુંજ વસુજ કરવા જતાં હું આજે સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠી છું. આજ હું માફ હૃદય વાંચી શકું છું; આજે મારા લેણાની વાત બાબુએ મૂકી દઇ ફક્ત દેવું ને દેવુંજ એ વિચારથી જ માફ અંતર ઉભરાયા કરે છે, પણ મને લાગે છે કે હવે આ જીવનમાં મારા નસીબમાં એ વસ્તુ કદાચ નહીં થયે. પણ એ થકી હોત! થટશે શું? વિધાતા જાણે!

‘ત્યાં રહીશ એવો વિચાર કરીનેજ આવી હતી. પણ ભાગ્ય વિપરીત હતું. રહી હોત તો પણ પ્રથમની માફક માત્ર માફ લેણુંજ હું વસુજ લેત ને પ્રથમની પેઠે તમને ત્રાસ આપી વધુ દુઃખી ને હેરાન કરી મૂક્યા હોત. પણ હું કહી નથી શકતી કે કદાચ છેવટની ધડીએ કાંઈક અકસ્માત પણ આવત કે નહીં! લેણું ગમે તેટલું વસુજ

લઈ, પણ કદાચ દેવું પણ જોખમે એવી સદ્બુદ્ધિ કદાચ મને સ્વજત-ને તે દેવાનો પ્રયત્ન પણ કદાચ કરત. પણ મારા જાગ્યમાં રહેવાનું સરભરુંજ નહોતું.

તમે તો જાણો છોજ કે, હું ત્યાંથી પાછી આવવા ઇચ્છતી નહોતી-મારી મા અને પરાણે ત્યાંથી ખેંચીને લઈ આવી છે. તે વખતે મારામાં સાઈનરસું જમજવાની શક્તિ જરાય નહોતી. કલકત્તે આવીને તો હું મહા પિમારીમાં ફસડાઈ પડી-પણ છતાંયે મેં 'ધાયુ' હતું કે તમને લખીશ કે તમે આવીને મને તેડી જાઓ. પણ એવી તક મને મળી નહીં.-દાદા (મોટાભાઈ) જે દિવસ પણ મને ઘરમાં રહેવા દેવા રાજ ન થયા. ડાક્ટરને મારી તખીવત દેખાડવામાં આવી. તેમણે ધણું કરીને એમ કહ્યું કે મારો રોગ અસાધ્ય છે, કાય રોગનાં ચિહ્નો જણાય છે. દાદા તો હેબતાઈ જ ગયા-ને અને પરાણે સિમલે રવાના કરી દીધી.

તે વખતે મારા શરીર અને મન બન્ને હતાશ થઈ ગયા હતાં-ચાકી ગયાં હતાં, નહીં તો હું સીમલા ન આવત. ગમે તેમ કરી ગમે તેની સાથે હું તમારી પાસેજ ચાલી આવત. દાદાએ એમના ઘરમાંથી મને એક રીતે કાઢીજ મૂકી પણ તમે તો મને કાઢી ન મૂકી શકત ને?

સિમલા આવીને તમને પત્ર લખ્યો નહીં. માફ મન એકદમ નિરાશ-હતાશ થઈ ગયું હતું, કાંઈ ગમતું જ નહોતું, કોઈવાર તમને પત્ર લખવાની ઇચ્છા થતી, ને ખડીયો કલમ કાગળ લઈને બેસતી પણ ખરી, પણ બે ત્રણ લીટી લખી વળી પાછી કલમ નીચે મૂકી દેતી. મનમાં વિચાર આવતો કે, જવા દેને મન, શા માટે હવે લખવું? વળી એમ પણ મનમાં વિચાર આવતો કે તમારા કાપમાં કદાચ આવી અંતરાય આવે. હું લખીશ તો તમે અહીં આવશો, ને અહીં આવી મારી આ સ્થિતિ બેતાં-તમે મહા વ્યથિમાં પડી જશો ને તમને નકામો ત્રાજ રશે

‘મને ખરેખર શું રોગ છે, તે હું જાણતી નથી. ડાક્ટરો કહે છે કે ક્ષય રોગજ હશે, બીજું શું હોઈ શકે? તાવ ધણું ખરું રોજ આવે છે—ને નળનાથ રોજ રોજ વધતી ચાલી છે. મને એક અલાહેદા ઘરમાં રાખવામાં આવી છે. એક નર્સ મારી સારવાર માટે રોકવામાં આવી છે. નર્સ સ્વભાવે બહુ સારી છે, મા રોજ આવે છે; ને ઘણી વાર સુધી મારી પાસે બેસી પણ રહે છે, પણ આખો દિવસ ને આખી રાત તે મારી પાસે રહી શકતી નથી. બે છોકરાઓની દેખભાળ કાણુ કરે? ને હેમન્દ્રભાઈને ઘેર પણ કાંઈ એમ ઇચ્છતું નથી કે મા રાતદિવસ મારી પાસે રહે.

‘કેટલાક દિવસ થયાં એમજ મનમાં થયાં કરે છે કે, તમને એક પત્ર લખું. આજ હવે મન હાથ રહેતું નથી તેથી લખું છું. એકવાર તમારાં દર્શન કરવાની મારા મનની અભિલાષ છે. તમને એકવાર મારી પાસે મારી નિકટ ખેંઠલા જોઈ એવી ઇચ્છા છે. હું આવી શકું તેમ તો નથી. તેડી પણ કાણુ જાણે? ને આવીનેય તમને કેવળ બોળાપજ થઈ પડે. મનમાં ડર પણ લાગે છે; કાણુ જાણે—વાર જવાદો એ વાત! મારા માટે થોડો અવકાશ મેળવી આવી શકશો?—લિ. વરૂણા.’

વાંચતાં વાંચતાં કિરણ રહી પડ્યો. આંખમાંથી સરી પડેલાં આંસુઓ ટપ-ટપ પત્ર ઉપર પડ્યાં. થોડા અક્ષરો લુંસાઈ ગયા, સંભાળપૂર્વક ઘાતીયાના છેડાવતી આંસુ લુંછી નાંખી કિરણે પત્ર વાંચવો પૂરો કર્યો. બે ત્રણ વાર ફરી ફરીને તેણે આ પ્રમાણે પત્ર વાંચ્યો.

આહા! આ જ શું તેની એ વરૂણા? આજ આવી થઈ ગઈ છે?! ને વાર, વરૂણા—ગમે તે રોગથી લસે પીડાતી હોય, માંદી હતી અથવા છે તેથી પિતાને ઘેર—ભાઈને ઘેર એને રહેવાને ચાર હાથ જગ્યા ન મળી? હા, વરૂણાએ ખરું લખ્યું છે કે પોતાને ઘેર વરૂણા હોત તો તેનાથી તેને રોગી—માંદી કહીને કાઢી મૂકી ન શકાત કે બીજાના હાથમાં આ પ્રમાણે સોંપી પણ ન દઈ શકાત! એને

મનમાં વિચાર આવ્યો કે પાંખો હોત તો હું આ ધણીએ જ ઉડીને સીમલા જાત, ને વરુણને છાતી સરસી ચાંપી એને આશ્વાસન આપત; ને પળવાર પણ જાળગી ન કરત. બસ છાતી સરસી જ એને ચાંપીને રાતદિવસ બેસી રહેત! મારે જવું જ જોઈએ, આજે જ જવું જોઈએ. પણ જમ પહોંચતાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ તો લાગે જ. આ વગડા જેવડા ત્રણ ત્રણ દિવસો! હું કેમ પસાર કરી શકીશ ?

અચાનક સુખમય બાબુ ત્યાં આવી ચડ્યા.

‘આ શું દાદા ! તમારી આંખોમાં આંસુ ! આ કોનો કાગળ છે ? શું, થયું છે શું ? કાંઈની તબીયત તો કાંઈ બગડી.....?’

‘વાંચો આ પત્ર.’

આંખો લુછી કિરણે પત્ર સુખમય બાબુના હાથમાં આપ્યો. વાંચતાં વાંચતાં સુખમય બાબુ પણ રડી પડ્યા ને બોલ્યા-‘હા-ખરી વાત છે. સ્પર્શમણિના સ્પર્શથી લોહું’ પણ સોનું થઈ જાય છે એ વાત ખોટી નથી.’

કિરણે કહ્યું-‘લોહું’ સોનું નથી બન્યું, દાદા ! સોનું જ હતું પણ નકલી રંગરોગાનથી રંગી એ મૂળ ધાતુને ઢાંકી રાખવામાં આવી હતી. આત્રાત ઉપર આઘાત લાગતાં જાગતાં રોગાન ખરી પડ્યું છે ને ખરું સોનું ઝળકી ઉઠ્યું.’

‘જિમ પણ હોય ! લોખંડમાંથી સોનું બન્યું હોય કે મૂળ ખાણમાંથી ખોદીને કાઢેલું હોય, સોનું તે સોનું જ રહેવાનું. ત્યારે આજે જ રવાના થશો કેમ ખરું ને ?’

‘જરૂર વળી ! હવે કાંઈ દીલ કરામ ? પાંખો હોત તો ઉડીને જાત.’

‘હા ત્યારે જાઓ. જઈને અત્રે તેડી આવી શકશો કે કેમ ?’

‘કાંઈ સમજ પડતી નથી ઘોષ મહાશય ! વસ્તુસ્થિતિ જોયા વગર કાંઈ ન કહી શકાય. પણ આટલું ખરું કે મને ત્યાં એને હું

રાખું, પણ એની સારવારનો ભાર મારે જ ઉપાડવો પડશે. પણ હું વિચાર એ કરું છું કે શો પ્રયત્ન કરવો? હું કાંઈ આટલે દૂર જઈને દિવસોના દિવસો એની પાસે બેઠો રહું એ તો કાંઈ બને તેમ નથી જ ને?”

‘ના, એ તો બને જ ક્યાંથી? તમે તો સાહેબ પાસે આ યુવકોના જામીન પડ્યા છે. પણ હા. તમારા માતૃશ્રી દેશમાં રહે છે, ને, ત્યાં વળી લક્ષ્મી જેવી વહુ-ત્યાં-શું.....?’

‘હા. ગમે ત્યાં. અહીં અથવા દેશમાં. પણ વરણા જે સંમત થાય તો એને માતૃશ્રી તથા સુરબાલાની સારવાર હેઠળ જ રાખવી પડશે.’

‘જરૂર સંમત થશે-જરૂર થશે! ચોક્કસ થશે. શુદ્ધ સોનું નીવડ્યું છે. તેથી હવે તો બન્ને સોનાના જુદા જુદા ટુકડા એકબીજામાં મળી જશે.’

‘અંતર પણ થોડોક તો-વાર, જવા દો એ વાત. એ અધી વાતનો વિચાર કરવાનો હાલ અવકાશ નથી. ત્યારે હવે ત્યાંસુધી હું પાછો ન ફરું ત્યાંસુધી તમે અત્રે અધી વ્યવસ્થા બેજો. મારા જામીન તમે.’

‘શ્રીકર રહો દાદા! યુવકો પણ અધા સોનાના ચાંદલીયા જેવા છે, સોનું-સોનું-અસ ચોતરફ સોનું-સોનું ને સોનું-—! સુવર્ણ અને સુવર્ણના સંયોગથી આશાપુર સુવર્ણપુરી બની જશે.’

‘રાવણની લંકા પણ સોનાની હતી ને?’ બોલતાં બોલતાં કિર-રણના ચહેરા પર જરા હાસ્ય ખેલી ગયું.’

સુખમય બાણ-‘પણ આ તો રામ અને સીતાની સુવર્ણપુરી છે. એ લંકા ને આ લંકામાં આકાશપાતાળનો તફાવત છે!’

‘ચાલો ત્યારે જરા આ બાણ જઈએ, યુવકોને બધાયને સૂચનાઓ આપી દઉં.’

‘ચાલો એકલા જ જવાનો વિચાર રાખ્યો છે કે સાથે કોઈને બધ જશે.....?’

હી હો એક કામગીરી હાથગાળીમાં મૂકતો મૂકતો ફિરજ મોલ્યો. 'કાંઈ જરૂર નથી, ને લઈ પણ કેને જઈ?' વિમલ અને સુપ્રકાશને તો મારી ગેરહાજરીમાં અહીં રાખવાજ જોઈએ; નહીં તો તમે એકલા કેટલુંક જોઈ સંભાળી શકશો? ચાલો ત્યારે.'

અને બહાર નીકળ્યા. સરવે યુવકને બાલાવી બધી વાત તેમને સમજાવી ફિરજ પાછો ફર્યો અને બોબનાદિ કાર્ય આટોપી રાતનાજ એક દોડીમાં રવાના થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૪૧ મું

પુનર્મિલન

આજ દશ બાર દિવસ થયાં વરણાને લાગત્રાગટ તાવ આવતો હતો, જરાય ઉતરતો નહોતો. સવારે ઉજાણતા જરા ઓછી જણાતી, છતાં સાંજ સુધીમાં તો તાવ ખૂબ જોરથી ચડી આવતો. ને તે વખતે વરણા બિચારી બિચારામાં છટકટ કરતી. શરીર વધુ ક્ષોણ-વધુ નખળું પડતું જતું હતું. યક્ષ્મા રોગનાં સ્પષ્ટ ચિન્હો હજી જોઈ જણાતાં નહોતાં છતાં ડોક્ટરોએ કડવા ઔષધોની માત્રાઓ વધારી મૂકી હતી ને હજી વિશેષ વધારવા માંગતા હતા. પણ હવે વરણા કોઈ પણ ઉપાયે આવી મહા ગરમ દવાઓના ધુંટડા ગળવા રાજી થઈ નહોતો. તે કહેતી કે જેરી દવાઓ પી-પીને મારું શરીર લથડી ગયું છે. મરવાનુંજ જો નક્કી છે તો મને હવે જરા શાંતિથી મરવા દો, હવે મારાથી આ સહેવાનું નથી. આ કડવા રમડા પીવાતા નથી. નિરૂપાયે ડોક્ટરોએ કહ્યું કે વાર ત્યારે રોગીને એના સ્વાભાવિક ધોરણ પર થોડા દિવસ રહેવા દો, અને જુઓ શું થાય છે તે. પણ સ્વાભાવિક રીતે રહેવાની હવે શક્તિજ ક્યાં હતી? જે કાંઈ થોડીધણી હતી તે આ વિપત્તિ અસરનો પ્રતિકાર કરી પોતાનો પ્રભાવ ખતાવી શકે તેટલી નહોતી.

ફક્ત એકજ ફેરફાર જણાતો હતો. ને તે રૂચિ કાંઈ હોય કે ન હોય, પણ સમયસર ખોરાક રિઝેર લેવાની વરણા ના નહોતી કહેતી. ઉલટું ખોરાક વધુ પ્રમાણમાં લેવાય એવા પ્રયત્નો કરતી. કદાચ તે ધારતી હશે કે એનાથી શરીરમાં જરા શક્તિ આવે ને થોડા દિવસમાં તબીબત જરા વધુ સારી થાય ને તે એમ કરતાં ટકી રહેવાય તો સારું. પણ તો લખ્યો જ હતો, જો એ આવે-ને જરૂર આવશેજ; ત્યારે-ત્યારે-જો, -જો- પણ એ માનશે ખરા? પોતાના દિલની અંતિમ ઇચ્છા જે એના હૃદયમાંથી ઉભરાઈને બહાર નીકળવા મથતી હતી તે આ જીવનમાં પ્રભુ થશે ખરી? આહા! જો, -જો- પ્રભુ થાય! એટલી દયા જો વિધાતા કરે—!

વરણાને વખતસર પથ્ય ખવડાવી તિલોત્તમા ઘેર ગઈ. થોડી-વાર આરામ લીધા પછી વરણા બેઠી થઈ ને ઉપરા ઉપર બે આર તકીયા રાખી અટેલીને પથારીમાં બેઠી. બાજુમાંજ એક ખુરસી ઉપર બેસીને નર્સ એને આગલા દિવસનું સંવાદપત્ર વાંચી સંભળાવતી હતી. દિવસ નમતાં તાવનું જોર વધતું તેથી સંભળવામાં ચિત લાગતું નહીં. રોજ આ પ્રમાણે તેને છાપું વાંચી સંભળાવવામાં આવતું હતું. વરણા બોલી-‘આશાપુરતા કાંઈ સમાચાર આજે છાપામાં નથી આવ્યા?’

‘ના કાંઈ જોવામાં તો આવતા નથી આ છાપામાં તો.’

એક નિઃસાસો નાંખી વરણા બોલી-‘આજ કેટલાયે દિવસ થયાં કાંઈ ખબર આવતી નથી.’

‘નર્સ-‘રોજ રોજ શું ત્યાંના ખબરતી આશા રાખી શકાય?’

રીકડું હાથ વરણાના ચહેરા પર ઝુટી નીકળ્યું. તે બોલી - ‘આશા તો હું જરૂર રાખું’ પણ કાંઈ ખબર આવતી નથી.’

‘તે કેમ કરીને આવે? રોજ નવી નવી ઘટનાઓ તો કાંઈ જ નહીં કે જે છાપામાં છાપવા જેવી હોય?’

એક નિઃસાસો નાખી વરૂણા બોલી-‘ના, એવું કાંઈ નહીં બનતું હોય. છતાં મનમાં એમ થયા કરે છે કે જો બનતી હોત તો, ને તેના ભરપૂર સમાચાર જાપામાં આવતા હોત તો કેવું સારું! તે તમે એક કામ કરોને? આ જાપાંઓની થડીમાંથી એકાદ જીનું જાપું ખેંચી કાઢોને-પેલું જાપું જેમાં પેલા કેવા ક્રોધ મોટા માણસો જેઓ આશા-પૂર જાતે જન્મ બધું જોઈ આવ્યા હતા ને તેમનાં વિવેચનો અને પત્રો જાપાયા હતા તે—’

‘એ તો તમને કેટલીયે વાર ફરી ફરીને વાંચી સંભળાવ્યા છે.

‘તોયે હજી આજ એકવાર ફરીને વાંચી સંભળાવોને. મને એ જીનું લાગતું નથી. ને બધું આ હેયુંએ ઠીકરા જેવું છે. કાંઈ યાદ પણ રહેતું નથી. મનમાં તો એમજ થયા કરે છે કે મોઢે ગોખીજ રાખું’ ને પછી મનમાં ને મનમાં એજ ગણગણ્યા કરે. પણ બધું યાદજ રહે ત્યારે ને! તમે એ જાપું લઈ આવોને. તમને નહીં મને એ ખરું, પણ ઉપાય શો? મારી કેટલી કેટલી જીદ તમે સાંખો છો ને તે પ્રમાણે મારું મન રાખો છો. આજ આ આટલું વધારે.’

‘આટલી બધી હીણપ શા માટે લાંખો છો બહેન? તમારા મનને શાંતિ મળે, શરીરને સુખ મળે, સારું રહે એમ કરવું એ તો મારું કામ છે—’ કહી નર્સ ઉઠી, એક ટેબલ પર ચીગવટથી ધડી કરેલાં કેટલાંક જાપાંઓ ઉપરાઉપર ગોઠવી થડી મારી રાખેલી હતી, તેમાંથી શોધીને એક જાપું તે લઈ આવી ને વરૂણાને તે વાંચી સંભળાવ્યું. આખો મીચી વરૂણા એક ચિત્તે સાંભળવા લાગી ને ધીરેધીરે એની આંખોમાંથી આવણુ-ભાદરવો વહેવા લાગ્યો. નર્સની આંખો પણ બીની થઈને અવાજ રૂંધાવા લાગ્યો. જેમ તેમ લેખ વાંચવું પૂરું કરી તે ઉઠી મઠ; એક રમાલ લઈ તેણે વરૂણાની આંખો ને મોં લૂંછી દીધાં.

‘બસ એટલું જ? જાપું વંચાઈ ગયું? ખીજું-કાંઈ લખાણ નથી?’

‘ના એ બાબતની બાબત બધી પૂરી વંચાઈ ગઈ; પણ તમે એ આમ આંસુ ખેરશો તો હું કાંઈ દિવસ કાંઈયે વાંચતી નહીં જાઉં.’

‘ના, નહીં ખેડું, વાર. ફીક યાદ આવ્યું જુઓ, એક બીજું છાપું પેલી થોકડીમાંથી કાઢો-જેમાં એવું લખાણ હતું કે-એ-કલકતે આવ્યા છે, તે બીજા દેટલાક યુવકોની ભરતી કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે—’

‘વાર, હું એ છાપું લાવું છું, પણ તમે વળી પાછાં રડી પડશો નહીં. એમ કરશો તો હું વાચવું બંધ કરી દઈશ.’

જરા હસીને વરણા બોલી-‘તે બે ટીપાં અસિના પડે તો શું થઈ ગયું એમાં ? તુકશાન શું છે એમાં ? ઉલટું મન જરા હલકું થશે.’

‘પણ મારી અખોથી એ જોઈ શકાતું નથી. તમે રડો એટલે મારી અખો પણ આસુંથી છલાછલ ભરાઈ આવે છે.’

‘તમે મને ખૂબ ચાહો છો ખરું ને !

જરા હસીને નક્કી બોલી-‘તે તમારો સ્વભાવ એવો છે કે સહુને તમારા પર વહાલ આવે. આવો સારો સ્વભાવ હોય તો કાને વહાલ ન છુટે, કહો જોઉં ?’

‘સારો સ્વભાવ ? મારો સ્વભાવ સારો ? હાથ-બહેન-જે તમે જાણતાં હોત કે હું કેવી હતી, મારો સ્વભાવ કેવો હતો !-વાર ત્યારે એસો અહીં ને સાંભળો, હું તમને મારી વાત બધી વિગતવાર કહું—’

‘ના, ના, તમારો પાડ બાપુ. એ બધી વાતો મારે સાંભળવી નથી. ને સાંભળીને થવાનું પણ શું છે ? તમે ગુપચૂપ પથારીમાં પડ્યાં રહી આરામ લીઓ. હું છાપું લઈ આવીને વાંચું છું તે સાંભળો.’
કહી નક્કી ઉઠીને છાપું લઈ આવી. એની છાપું વાંચવાની મરજ નહોતી છતાં છાપું હાથમાં આમતેમ ફેરવી બેચાર પાનાં ઉથલાવી તે બોલી-‘વાર, તમે તો શેઠને પત્ર લખ્યો છે ને. તે એ ક્યારે આવવાના છે ?’

‘તે તો હું જાણતી નથી. કદાચ આજ પણ પહોંચી આવી શકે. આ-હા, જો આવે તો..... !’

—માડીનો વખત તો થઇ ગયો.—આ કોનો અવાજ સંભળાય છે? કોઇ મને સાદ પાડી બોલાવતું હોય એમ લાગે છે ને? જુઓ તો—જુઓ તો—જરા બહાર જઇને જુઓ તો એકવાર કે કોણ આવ્યું? એ...તો આવ્યા નથીને?’

બોલતાં બોલતાં વરુણ બેબાકળી બની આમ તમ જોવા લાગી.

‘આ જુઓ તમે આટલાં બધાં બેબાકળાં બનશો માં. ગભરાશો માં, ગભરાશો માં. જરા નિરાંત રાખો, શાંતિ રાખો. હું જઇને જોઇ આવું છું કે કોણ છે? જરા ધીરો પડો ધીરો પડો! નહીં તો હું તમને કહી દઉં છું કે હું ઝોરડાનાં બારણાં બંધ કરી રાખીશ ને કોઇને અંદર આવવા નહીં દઉં.’

‘ના ના! હું ઉતાવળી નથી થતી. નથી થતી—ધીરી પડું છું, આ પડી. તમે જલદી જાઓ—અને જોઇ આવો—’

નર્સ વરુણ તરફ થોડીવાર એકી ટસે જોઇ રહી પછી ધીમે પગલે બહાર નીકળી ગઇ. જરા વાર પછી પાછી ફરી ઝોરડામાં આવી તે બોલી—‘હા શેઠ આવ્યા છે.’

‘આવ્યા છે—? સાચેસાચ આવ્યા છે? આ: ! હે ભગવાન રે! તમે જાઓ જલદી બહેન! મારા શરીરમાં કેટલું બળ આવે છે તે તમે નહીં સમજી શકો. જાણે મૃત-સંજીવનીની દેવી દવા કેમ ન મળી હોય. તમે જાઓ જલદી. એમને અહીં મોકલી આપો, હા, એક કપ ચા અને થોડોક નાસ્તો મોકલી આપજો. ને—ને—જાને ઘેર કહી મોકલો કેરસોઇ ચડાવે.’

નર્સ બહાર ચાલી ગઇ. ફિરુજ બારણાં ઉઘાડી ઝોરડામાં દાખલ થયો.

‘વરુણ!’

‘આવો! તમારી તબીયત તો સારી છે ને?’ કહી જરા હસીને ધીર-ગંભીર ભાવે વરુણને પતિને આવકાર આપ્યો. પણ એની

બને આખોમાં આંસુડાંની નદી ઉથલી પડતી હતી. કિરણુ આવીને પથારી પાસે બેઠો. પોતાના એક હાથમાં વરણુનો હાથ લઇને બીજે હાથે વરણુનાં આંસુ લૂછતાં લૂછતાં તે બોલ્યો : ‘ધ્રુ ! તું કેવી સુકાઇને લાકડી જેવી થઇ ગઇ વરણુ ! આટલા દિવસથી આમ રીખાયા કરે છે ને મને એક પત્ર સરખાવે લખીને ખબર ન આપ્યા ?’

‘ખબર ? ખબર—તે તો તમને પછી આપ્યાજ ને!’

‘એના કરતાં ઘણા ઘણા વહેલા આપવાની જરૂર હતી—જ્યારે તને રોગ લાગુ પડેલો જણાયો ત્યારેજ આપવા ઉચિત્ત હતો. હા, એ પણ ખરું કે—હું એ પથર દિલનો બની ગયો હતો—તારી તબિયતના સમાચાર મારે પૂછાવવા જોઇતા હતા—તે મેં નથી પૂછાવ્યા. આશાપુરથી તું ગઇ ત્યારથીજ તારું શરીર આરું નહોતું—ને એ સ્થિતિમાં તારા માથાપ તને પરાણે ત્યાંથી લઇ ચાલ્યાં; એમણે સમજવું જોઇતું હતું, કે તું આ મુસાફરીની લતોડ સહન નહીં કરી શકે ને તારી તબિયત એકદમ લથડી જશે. આ બધું હું સમજતો હતો છતાં જાણે સમજ્યો નહીં—સમજવાની પરવા પણ ન કરી. મનમાં એક જાતનો રોષ બરાચો હતો—’

‘તે તો બરાચ જ ને. તમારું કેટલું બધું અપમાન કરી મને ધક્કા મારી ખેંચીને એ લોકો પાછી લઇ ચાલ્યાં. તમારી એક પણ વાત સાંભળી નહીં. તમે લૌચમાં આવીને પણ ધણુએ કહ્યું. મેં બધું સાંભળ્યું હતું, હું સમજી પણ શકતી હતી પણ હું અભાગણી મોઢા-માંથી એક શબ્દ પણ બોલી શકી નહીં.’

‘રડમાં—રડમાં ! વરણુ ડાહી છો ને. જાની રહે જોઉં. હમણાં એ બધી વાત જવા દે. ચાલ હવે તારા આ રોગની જ વાત કરીએ. શરૂઆતમાં રોગનાં આંશાં ચિહ્ન હતાં ? ડોક્ટરો શું કહે છે ? શરીરમાં તો હમણાં કાંઈ તાવ જણાતો નથી ને શું ? પણ હા શરીર સુકાઇ એકદમ પાતળું પડી ગયું છે, નયું હાડપિંજર જ—’

‘હા, એમ થયું છે ખરું. તારા રોજ સાંજે ચડે છે તજ ચાર વાગ્યા પછી. વાર ચાલો થયું હવે તમે વધુ વાર અહીં બેસોમાં! અહીંથી ઉઠીને પેલી ખુરસી ઉપર બેસો. જોઈ મારી આ પથારી ઉપર આટલી નજીક મને અડકીને બેસો માં. ના, ના, ક્યાંક તમને રોગનો ચેપ લાગી જાય તો વળી શું નું શું થઈ જાય! આધા ખસો, આધા ખસો. ઉઠીને ત્યાં પેલી ખુરસી પર બેસો.’

વડણની વધુ પાસે સરકી, એના શરીર પર નખી પડી બને હાથ વડણને ગળે વીંટળી ઝુલી પડી એના મોં પાસે પોતાનું મોં લાવી જરા હસીને કિરણ બોલ્યો. ‘ગાડી રે ગાડી! તું શું બકે છે? તારો રોગ મને આવીને વળગશે? ને વળગે તો બલે વળગે. તેથી તું મારી વડણા ને હું તારો—’

કહેતાં કહેતાં કિરણે પોતાનું મોઢું વડણના મોઢા ઉપર રાખ્યું. ‘જાણનાશની પાટી! શું કરો છો? શું કરો છો આ? ઉઠો, ઉઠો, આધા ખસો! તમે આટલે દૂરથી દોડીને આવ્યા; તમે મારા આટલા નજીક છો એ સુખ શું મારે મન ઓછું છે? ઘણું બધું છે. ઉઠો. ઉઠો. તમારી દુદાઈ, ઉઠો જોઈ.’

બંને હાથોનું બળ વાપરી વડણા કિરણને દૂર ઠેલવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવા લાગી. દરવાજા ઉપર એક ઝીણો ટકોરો પડ્યો; નસે બહારથી જ કહ્યું—‘આ લાવી છું,’

કિરણ ખસીને દૂર બેઠો. વડણા બોલી: ‘અંદર લઈ આવો.’

આ અને થોડો નાસ્તો લાવી નસે એક નાના ટેબલ પર મુક્યો; ને ટેબલ પાસે એક ખુરસી સેરવી દીધી. નજીક નમસ્કાર કરી ધન્યવાદ દર્શાવી હાથ લાંબા કરી કિરણે ‘ટીપાય’ પોતાની તરફ ખેંચી લીધી. વડણા બોલી ‘લાંબા ખુરસી ઉપર બેસીને નિરાંતે ખાઓ ને?’

‘ના અહીંજ ખાવાની મજા પડશે. ડરવાનું કાંઈ કારણ નથી. મન ઓખખું હોય તો રોગનું બીજ સહેજે શરીરમાં દાખલ થઈ જોર જમાવી શકતું નથી. ને હવે તો શરીર પણ તરોગ લાલ મલોલા

જેવું થયું છે. જાણે દુર્ભેષ કિસ્સો. કોઈ વસ્તુ સહેલાઈથી દાખલજ થઈ શકે તેમ નથી.’

રહેજ મેં મલકાવીને નસેં વરણા સામું જોયું અને કહ્યું-‘રસોઈ ચડાવવાનું કહી દીધું છે.’

‘રસોઈ ! રસોઈ વળી શા માટે !’

‘આપ જમશેા નહીં ?’

‘ઓહ ! પણ આ વખતનું તો મેં રસ્તામાં જ પતાવી લીધું છે. વરણા માંદગીને જિજ્ઞાસે પડી છે. ને વળી એકલી જુદા ત્રરમાં રહે છે તેથી મેં વિચાર કર્યો કે-’

‘એટલે શું મૂકી ભાત તમને અહીં ન મળી રહેત ?’ વરણા ખોટી.

‘જરૂર મળી રહેત ને સુંદર રીતે મળી રહેત, પણ એના માટે કદાચ તારે ખૂબ તરખડમાં ઉતરવું પડશે જ્યમ મેં ધાયું’. પણ અહીં આવો સરસ પ્રયત્ન હશે ને આવા ભલા બાપ નસેં તરીકે તારી સારવારમાં હશે એ વાતનો મને ખ્યાલ સરખોયે નહોતો.’

‘ભલા બાપ ! એ તો-એ તો મારા સર્ગા બહેન જેવા છે. એ મારા પર કેવું હેત રાખે છે ને કેવાં સાચાં મનથી મારી ચાકરી કરે છે તે તમે—’

સલજજ ભાવથી રહેજ સ્મિત કરી નસેં બહાર ચાલી ગઈ.

કિરણ બોલ્યો-‘બહુ જ ભલી બાપ છે-એના ચહેરા ઉપરથીજ જણાઈ આવે છે કે એ ભલી છે-માયાળુ છે.’

થોડું ખાવાનું મોંમાં મૂકી અને ચાના પ્યાલામાંથી બે ચાર કુંટડા ચા પી લઈ વળી પાછો કિરણ બોલ્યો-‘હા, વાર, ચાલ હવે કહે જોઈ તારી તખીયતના સમાચાર વિગતવાર કહે જોઉં.’

‘એ તો તમને ટુંકમાં બધું યલખી ચૂકી જ છું. સમાચાર એ છે કે-તાવ આવી જાય છે-શરીર લેવાતું જાય છે-બાપ શકાતું નથી-ખૂબ અશક્તિ જણાય છે. ડોક્ટરે કહે છે કે—’

‘એ મને ખબર છે. તેઓ કહે છે કે ક્ષય રોગ છે. વાર, પણ ક્ષય રોગનાં ખાસ કોઈ લક્ષણો જોવામાં આવ્યાં છે ખરાં?’

‘મારા જાણવા મુજબ એવાં ખાસ લક્ષણો કંઈ એમનાં જોવામાં આવ્યાં નથી. પણ-એ લોકો કહે છે કે—’

‘-જરૂર એ જ રોગ હોવો જોઈએ-એમ જ ને? હું એ પણ જાણું છું કે ખીજું કોઈ નિદાન જ્યારે નક્કી ન કરી શકે ત્યારે ડોક્ટરો આ એક જ વાત પકડી બેસે છે. વાર, તે ગમે તે હો. હું એક વાર તેમને મળીને રૂબરૂ વાતચીત કરવા માંગું છું. હા, કયા ડોક્ટરની દવા ચાલે છે? એતું ઠંકાણું શું? હું હમણાં જ જઈને એને મળી આવું તો વધુ સારું.’

કિરણનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ જોરથી તેને દાખી રાખી વરણા બોલી ‘એટલા બધા-અધીરા શા માટે થાવ છો? ઉતાવળ શી છે? એમને ખબર મોકલી આપીએ કે સાંજે અહીં આવી જાય. તમે અહીં મારી પાસે જ બેઠા રહો ક્યાંય જતા ના.’

‘વાર, એમ કરીશ. પણ મને એમ વિચાર આવે છે કે—’

‘શું વિચાર આવે છે?’

‘તને નજાણાં બહુ જણાય છે, શરીર નાંખાઈ ગયું છે, રોગ ગમે તે હો પણ તે હદ વટાવી ગયો છે એમ મને લાગે છે. રોજ તાવ આવે છે ખરું? બહુ જોશ બરોડો આવે છે?’

‘પહેલાં તો વચ્ચે વચ્ચે વળી ન આવતો. ને બે ચાર દિવસ સારું રહેતું. પણ હાલ દશ બાર દિવસ થયા તાવ ચૂકતો જ નથી-રોજ સાંજે ચડવા માંડે છે. કંટલો આવે છે તે જાણતી નથી. કોઈ મને કહેતું પણ નથી. પણ મને લાગે છે કે દોઢ બે થી જોડો નહીં આવતો હોય. અશક્તિ ધણી જ આવી ગઈ છે. તેથી તો તમને ખબર આપી. મને એમ જ થઈ કરતું હતું કે તમે એક વાર આવો તો સારું-ને-ને—’

‘આહ-જેથું-વળી રહવા માંડીને ! ગાંડી રે ગાંડી ! એમ કરીશ તો વધુ અશક્તિ આવશે. વાર તો મને વહેલી ખખર કેમ ન આપી ? અહીં આવી ને જ્યારે તને લાગ્યું કે રોગની જડ સંજ્ઞાત બનતી જાય છે ત્યારે જ—’

‘ખખર આપવાથી શું વળવાનું હતું ? તમે શું આવી શકત ખરા ?’

‘આવી ન શકત ? શું કહે છે તું ? ગમે તેમ કરી વખત મેળવીને હું જરૂર આવત જ વળી. ને આવીને તને કલકતે લઈ જાત, ડાહ્યા સારા વૈદ્યોને દેખાડત, ને તારી તબીયત જલદી સુધરી જાય એવા ચાપતા ઉપાયો લેત. પછી તો તને હું આશાપુર લઈ જાત. એક સાઈંધર અંધાવી લાં તને રાખત. ચોતરફ ખુલ્લી જગ્યા-મગની ચોખ્ખી દવા-આજ સુધીમાં તો તારી તબીયત ક્યારનીયે સુધરી ગઈ હોત.’

‘સુધરી ગઈ હોત ? ખરેખર સુધરી ગઈ હોત ?’

વળી પાછાં વરણાની બન્ને આંખોમાં ઝળઝળાયાં ભરાઈ આવ્યાં.

હેતાળ હાથે તેની આંખો લૂછતો લૂછતો કિરણ બોલ્યો-‘સુધરી ગઈ હોત જ વળી-ચોક્કસ સુધરી ગઈ હોત. હું બરોબર જાણું છું કે તને શું બિમારી છે, ને શા કારણથી એ થઈ છે. મનની દારણ જવાલા-તું સહી શકી નથી. તારું મન ભાંગી પડતાં તું બિમાર પડી છે, પણ હું શું કઈં કહે ? હું તને સમજાવી શક્યો નહીં-કદાચ-કદાચ-બરોબર સમજાવવાની મારી ઇચ્છા પણ નહીં હોય, મારું મન પણ જાણે ભ્રમિત થઈ ગયું હતું—’

રૂંધાયેલા સાદે વરણા બોલી-‘મેંજ તમારું મન ભ્રમિત કરી મૂક્યું હતું—’

‘તે ગમે તેમ હોય. આખરે જ્યારે તું શાંતિથી વિચાર કરી અનિવાર્ય વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકત તે વખતે હું તને લઈ જઈ શક્યો હોત, મારી પાસે તને રાખી શક્યો હોત-તો તું જલદી મારી થઈ મઈ હોત-દવાદાર ચિકિત્સા વિગેરે જે વસ્તુની જરૂર

જણાત તે વેદરાજ પરિસ્થિતિ સમજી બધું કરત ને તારા રોગનું મૂળ કારણ તારા મનની વેદના છે એ તે જરૂર સમજી શકત. સારા વેદરાજે એમજ કરે. ડાક્ટરી નિદાન આટલે ઉંડે ઉતરીને જોતું નથી; રોગીના મૂળ રોગના કારણની-રોગીના મનની તપાસ ન કરતાં તેઓ રોગનું જી અહાર શોષે છે ને બાજી ઉપચારો જ માત્ર કરે છે.’

કિરણનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇ તેને જોરથી દાબી રાખી વરણા બોલી-‘ત્યારે તમે મને જરૂર તેડી જાઓ.’

‘જોઈ ડાક્ટરો શું કહે છે.’

‘ને ડાક્ટરો ‘ના, કહેશે તો?’

‘તો-તો-જોયું ને ! મહા આફતમાં આવી પડ્યો હું.’

‘તમે અત્રે રોકાઈ તો શકવાના જ નથી ને?’

‘ના ! ને આટલે છેડેથી વખતોવખત દોડધામ કરવી-એ પણ કેમ બની શકે ? જો તું ને આવી શકે તો મહા આફત યજ્ઞ પડવાની !’

‘હું જરૂર આવી શકીશ. તમે મને લઈ ચાલો.’

ડાક્ટરો જો ‘ના’ કહે તો હું કંઈ દિ’મનથી તને તેડી જઈ કહે જોઈ ?

‘તે ત્યારે મને આમ છોડીને પણ કેમ જઈ શકશો ?’

જરા મોં મલકાવીને કિરણે વરણા સામું જોયું. પણ કાંઈ બોલ્યો નહોતો.

‘કેમ હસો છો ? તમે ધારતા હશો કે, માથાપ છે ને. ના, હવે હું એમની પાસે રહેવાની નથી ! ને એમની પાસે રહું છું પણ ક્યાં ? ઘરમાંથી તો મને એમણે અહાર કાઢી મૂકી છે. મારે બહાર મારા લાઇબ્રેરીને કે લાન્ડીઓને ન કરે નારાયણ ને આવી બિમારી લાગુ પડી હોત તો શું એમને આમ કાઢી મૂકી શકત ખરા ? ફક્ત બે દિવસ વધુ મને કલકત્તે રાખી શક્યા નહોં ! જો રાખી શક્યા હોત -હા ! હવે મારાથી ખમાતું નથી-મને ચક્કર આવે છે. મારું માથું

ભમે છે-હું જરા સ્વપ્ન જમણ. જરા નસને બોલાવોને? આ તકીયા જરા—'

'તે લાવને હુંજ સેરવીને સરખા રાખી દઉં' કહી કિરણે એક હાથપડે વરણાને પકડી રાખીને બીજે હાથે તકીયાઓ આ બાળુ પેલી બાળુ સેરવી પછી ધીમેથી તેને સૂવાડી દીધી.'

'જરા પાણી—'

કિરણે એક પ્યાસો પાણી લાવી મેં પાસે ધર્યું. એને લાગ્યું કે વરણાના શરીરમાં ટુન્નરી છૂટવા માંડી છે. સાલ પગ પાસે જ સંકેલેલી પડી હતી તે ઉમેડી વરણાના શરીર ઉપર ઓઢાડી દીધી. કપાળ અને છાતી ઉપર હાથ મૂકી તાવનું માપ અનુમાનથી કાઢ્યું. ક્ષીણ અવાજે વરણા બોલી—'આજે તાવ જરા જલદી આગ્યો લાગે છે—'

'હા, હવે હમણાં ચૂપચાપ પડી રહે જોઉં' કહી માથા પાસે ખાડા પડી કિરણે વરણાનું માથું પોતાના બોળામાં લપટ લીધું.'

થોડી વાર આમ ચૂપ પડી રહી ધીમે રહીને વરણા બોલી—'આઃ! કેવી શાંતિ! કેવી નૃમ્મિ!! કેવો આરામ!!! જો હમણાંજ આ વડીયે મોત આવે—'

'ગાંડીરે ગાંડી! શું બકે છે! મોત શા માટે આવે?'

'મરવાનું હોયજ તો આ જ ખરું ટાણું છે—આ જ ખરું સ્થાન છે—તીર્થ—મહા પુણ્યનું—મહા આનંદનું મહા તીર્થ—'

'આવા ગાંડા શું કાટે છે વરણા? તું જલદી સારી થઈ ઉઠ, જો તું તીર્થ—મહા તીર્થ કહેતી હોય—તો જીવતી રહીને તું એ તીર્થના આનંદને જીંદગીભર ભોગવ.'

'ભોગવું શું? ભોગવી શકીશ? સાજી થઈ શકીશ? આહા, જો—જો હું જીવું! મરવાથી આજે—મને ગમે તેટલું સુખ થતું હોય તો પણ મરી ગયા પછી તમારો—તમારો—વિયોગ થશે! ના—ના! મારે

મરવું નથી-મરવું નથી-હું મરી જમ શકીશ નહીં. તમે મને બચાવો-બચાવી લીઓ!’

બોલતાં બોલતાં એ હાથ પસારી વરૂણા જોરથી પતિને પકડીને વળગી રહી.

‘બચાવીશ-જરૂર બચાવીશ વરૂણ! તને મરવા નહીં દઉં’. કિરણ અત્યંત લાગણીપૂર્વક વરૂણાને પોતાની છાતી સરસી ચાંપી રાખતો બોલ્યો. ‘મેં સાંભળ્યું છે કે એક જણની પ્રબળ જીવન-શક્તિ બીજા જણના દેહમાં સંચારિત કરી તેને આયુષ્ય આપી શકાય છે. હું પણ એમજ કરીશ. મારામાં એ જીવન-શક્તિ ધણી છે-શા માટે હું તેમ ન કરી શકું?’

એકાએક વરૂણા બેબાકળી બની બેઠી થઈ મન; પોતે કિરણની સોડમાંથી જરૂરી જમ કિરણને ધીમેથી દૂર ઠેલી દેતી દેતી તે બોલી-‘ના-ના! આ હું શું કરું છું? તમે પણ શું કરો છો? આધા ખસો આધા ખસો!-સત્યાનાશ વળી જશે! ના, ના મારે જીવવું નથી, જીવવું નથી, જીવવું નથી! આધા ખસો-આધા ખસો!’

લાચારીથી કિરણ જરા સરકીને બેઠો. તે બોલ્યો-‘ગાંડી રે ગાંડી! એમાં ડરવા જેવું શું છે? હું આમ બોલ્યો એટલે જાણેસાચ શું મારા શરીરની બધી પ્રાણ-શક્તિ તારામાં થોડી જ ચાલી આવવાની છે?’

‘પણ કંઈ નહીં તો મારો રોગ તો તમારા શરીરમાં પ્રવેશી શકે ને! હાં, બસ આમ મારો હાથ પકડી મારી પાસે આમ બેઠા રહો એટલે ધણું બધું બસ! હાશ!’ કરી આંખો મીંચી વરૂણા ચૂપ રહી. જરા વાર પછી વળી પાછી ચમકીને બોલી ઉઠી-‘આ શું! તમે તો પાસે જ રહ્યા છો ને શું?’

‘હા.’

‘જરાવાર સમજ જશે નહીં?’

‘ના’

‘હિંધ આવે ત્યારે નસને ભાલાવજો. આ બાજુના ઝોરડામાં તમારી પથારી વગેરે બધું તૈયાર રખાવ્યું છે. ચીરટ પથ્થુ છે. સિગરેટ પથ્થુ છે—બધું ઠીક રખાવ્યું છે. હમણાં પીવી છે? નહીં બાવી આપે? બોલાવું?’

‘ના, હમણાં જરૂર નથી.’

‘પીઓને પીવી હોય તો. મને કંઈ વાંધો નથી.’

કિરણ જરા હસ્યો. ધૂત્ર પાનની તલબ નહોતી થતી, તેમ નહોતું, વરણના ચહેરા ઉપર પથ્થુ હાસ્ય રેખા ફૂટી નીકળી.

‘હું! મન થાય છે છતાં શા માટે પીતા નથી? ના, ના, પીઓ, પીઓ! તમે પીઓ—હું મારી આંખે આજ જોઉં, હું જોઉં ને લખમણને બોલાવું—’

‘કાષ્ટને બોલાવવાની કંઈ જરૂર નથી. સીગરેટ મારા ખીસામાં જ છે, વાર ચાલ તું કહે છે તો એક પીઉં છું, બસ?’ કહી ગજવામાંથી સિગરેટ અને દિવાસળીની પેટી બહાર કાઢી કિરણે એક સિગરેટ સળગાવી, થોડીવાર ચૂપ રહી ધીરે ધીરે વળી પાછી વરણાએ આંખો મોંથી દીધી, એના મનમાં વિરોધી વિચારોનું દારણ યુદ્ધ ચાલતું હતું. મીચેલી આંખોમાંથી બે દીપાં ઉત્તા આંસુ એના ગાલ પર ચમ પથારીમાં ટપકી પડ્યાં. આંસુ લુછી દેતો દેતો કિરણ બેઠ્યો: છિ-છિ! વરણા વળી પાછું રડવા માંડ્યું ને?’

‘સુરબાલા ક્યાં છે?’

એક ઉંડો નિઃસાસો દખાવી રાખી કિરણ બેઠ્યો:—‘દેશમાં—આ પાસે.’

‘દેશમાં છે? આશ્વાપુરમાં નથી!?’

‘ના.’

‘હું! હું બજાવતી હતી કે—તે રહેશે નહીં—તે દિવસે જ ચાલી ગયું હશે?’

‘એમજ.’

‘એની તખીયત તો સારી છે ને?’

‘સારી હશે. તે દિવસ પછી જેમ તારી ખબર લીધી નથી તેમ એની પણ મેં કાંઈ ખબર લીધી નથી.’

‘શા માટે ન લીધી? એ પણ તમારા વાંકમાં આવી ગઈ કે શું?’

‘જવા દે એ-અધી વાતો હમણાં, વરણા!’

‘ના, શા માટે જવા દઉં? હું હાલ કેટલાક દિવસ થયા એ વાતનોજ રાત દિવસ વિચાર કર્યા કરું છું.’

‘વિચાર કર્યા કરે છે?’

‘હા, વિચાર કર્યા કરું છું-અને અને-મનમાં એજ વિચાર વારંવાર ડોકીયાં કર્યા કરે છે કે, -હું એની પાસે એ ક્યાર જાઉં-એના પગની રજ માટે માથે ચડાવું-આખા શરીર ઉપર ચોળું.’

મૂઠે મોઢે કિરણે એક હાથ વરણાના માથા પર રાખી બીજા હાથ વડે એની આંખોમાંનાં આંસુ લૂછી દીધાં.

વરણા, વળી પાછી બોલવા લાગી-‘પ્રથમ તો એમજ વિચાર આવ્યો કે એનેજ એક કાગળ સીધો લખું-ને એને અને માને (સાસુને) અહીં બોલાવું. પણ વળી વિચાર આવ્યો કે ના, એ લોકો ક્યાંથી આવી શકે? પછી તમને લખ્યું-લખ્યું કે, -તમે એકવાર અહીં આવી અને તેડી જાઓ-દેશમાં-આપણે ઘેર એમની પાસે.’

‘શું કહે છે, વરણા?! દેશમાં-એ માટીયાર ઝુંપડાંમાં-તું ત્યાં જઈને વળી રહી શકે ખરી? પણ, વાર, એમને મળવાની ઇચ્છા થતી હોય તો ચાલ કલકત્તે જઈએ.-જે તું મુસાફરી કરી શકે તો કલકત્તાજી જવું સારું છે-એમને આપણે દેશમાંથી કલકત્તે બોલાવી લઈશું.’

‘કલકત્તે-? ના, ના-વળી ત્યાં જઈને પટકાઈ પડું, વધુ માટી જાડે તો અખરે કદાચ હું દેશમાં ન જઈ શકું. હું દેશમાં આપણે

ઘેરજ ખાસ જવા ઇચ્છું છું. સુરખાલા તમારા ઘરની સાચી વફ-સાચી ગૃહ-વધ છે; હું પણ એના જેવીજ તમારા ઘરની વફ બની-સાચી ગૃહ-વધ બની તમારા ઘરમાં એકવાર પગ મુકવા ઇચ્છું છું, એજ ઘરની ધુળ-રજ સુખાલાના પગ નીચેથી-અને માના પગ નીચેથી લઈ હું મારે શરીરે યોળવા ને માથે ચડાવવા માગું છું.’

‘વાર, ભલે ત્યારે તું કલકતે ચાલ-એ લોકોને પણ ત્યાં બોલાવી લઉં-તારી તખીયત જરા સારી થાય, જરા શક્તિ આવે-પછી ત્યાં જઈએ.’

‘ના, ના હું પ્રથમ દેશમાં-આપણે ઘેરજ જવા માગું છું. પ્રથમ હું મારા મનની આ હેંસ પુરી કરીશ, પછી-પછી જ-હાં, તમે બધાંને કલકતે તેડી લાવજો. મને હવે જીવવાની પણ બહુ હેંસ થાય છે. હાં, જુઓ સાંભળો! જો હું આ માંદપમાંથી ઉઠું જો મારી તખીયત સુધરે તો...તો...’

મહામહેનને રડવાના આવેગને આળી રાખી કિરણ બોલ્યો,-
‘તો શું કરવું છે?’

‘અમે બન્ને એક સાથે શું તમારી પાસે રહી તમારી સેવા ન કરી શકીએ?’ કહી વણ્ણાએ કિરણનો હાથ પોતાની મુડીમાં જોરથી પકડી રાખ્યો.-

કિરણ-‘વાર, પહેલાં તારી તખીયત તો સારી થઈ જવા દે; તે પછી વળી એ વાતનો વિચાર કરશું.’

‘ના ના, હમણાંજ તમે મને જરાબ આપો! સાંભળીને મારું મન હેંડું બેસે. જો એમ થઈ શકે તોજ મને જીવવાની હેંસ થાય ને મારું જીવન સાર્થક થાય.’

‘વણ્ણા, તું તો બધુંજ જાણે છે-સમજે છે ને-સુરખાલા તારા રૂખના માંમાં વચ્ચે આવી તને હરકત રૂપ થઈ પડવા કોઈ રીતે રાજ થશે નહીં.’

‘તો હું પણ એના સુખના માર્ગમાં વચ્ચે આવી હરકતરૂપ શા માટે થઇ પડું ?’

‘પણ, સુરખાલા આવું સુખ ઇચ્છતીજ નથી, વરણા, ને આવા સુખના અભાવથી એને કાંઈ દુઃખ થતું હોય એમ પણ મને તો લાગતું નથી.’

‘ઇચ્છતી નથી ? દુઃખ થતું નથી ? એવી ઇચ્છા મનમાં સેવ્યા વગર કાંઈ સ્ત્રી કાંઈ કાળે રહી શકે ખરી ? એને દુઃખ ન થાય ? એ શું સ્ત્રી થઇને જન્મી નથી ? એ શું તમને ચાહતી નથી ? ત્યારે તો તે મારા જેવી નીચ-હીન-સ્વાર્થી નથી. એણે મહાન ત્યાગ કર્યો છે, ભોગ આપ્યો છે, પોતાનું સુખ એણે ઇચ્છ્યું નથી-પોતાનાં લેણાં (પ્રાપ્તને) એણે કાંઈ દિવસ મહત્વ આપ્યું નથી; ફક્ત દેવું જ એ માત્ર પોતાનો ધર્મ સમજી છે. માણસો તો સમજતાં નથી-નહીં તો માણસોનાં જીવનમાં ને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓનાં જીવનમાં લેવા કરતાં આપવાનીજ મહત્તા ધણી મોટી છે. પોતાને લેવાનું લીધું નથી; આપવું જ એણે સ્વીકાર્યું ને આપ્યું જ રાખ્યું. આપીને તે આજે કૃતાર્થ થઇ છે. ને આ નિષ્કામ કૃતાર્થતાની તૃપ્તિએ જ એનાં આ દુઃખને દાખી દઇ એક અપૂર્વ દિવ્ય શાનિથી એનાં હૃદયને સ્ફુરતી બરી દીધું છે ! ને મેં-મેં-શું-કયું-શું-કયું..... !’

‘જવા દે, એ વાત વરણા ! હમણાં એ વાત શા માટે ઉમેડે છે ? તું બહુ જ ઉશ્કેરાઇ ગઇ છે ને આ તરફ શરીરમાં તાવ લાડીની પેઠે બળી રહ્યો છે.’

‘તે બલે બળે ! શેજ બળે છે. તમે આજે કેટલે દિવસે-મળ્યા. મારા મનની વાત હું અટકતા દિવસ મનમાં ને મનમાં મુંઝાઇને મરી જતી હતી. આજ તમે મને મળ્યા-તેથી હું બધું કહી નાખું છું. પેટ ખોલીને મને બધી વાત કરવા દીધો. મારું મન હલકું થાય.’

‘તે તું બધુંયે ખોલી ચુકી. હવે શું બાકી છે ? જરા શાંત થા.’

‘મારે હજી ધણુંય કહેવું છે. કહેવાનું ખુટે તેમ નથી. કેવા કેવા વિચારો મને આવે છે, જે અઘાઉ કોઇ વાર મારા મનમાંથી આવ્યા નહોતા. હવે એ બધા મનમાં ઉઠે છે ને ઉભરાઇ ઉભરાઇને બહાર નિકળવા મગિ છે.’

‘તારા મનની બધી વાતો હું સમજી શકું છું—સમજી ગયો છું. વરણા ! તારે હવે વધુ બોલી બતાવવાની જરૂર નથી.’

‘જરૂર નથી ? તમે સમજી શક્યા છો ? ના, તમે બરાબર સમજી શક્યા નથી. સ્ત્રીઓનાં મનની વાત તમે પુરૂષો શું સમજી શકો બરા ? તમને સુરખાલાના મનની મથામથુનો કોઇ દિવસ વિચાર આવ્યો છે ખરો ? તમને તે આવેજ નહીં. તમે સમજેજ નહીં; પણ હું સ્ત્રીની જાત, હું એ સમજી શકું. એ જેટલું કરી શકી છે—તેટલું તો હું કરી શકીશ નહીં—એનાજ હાથમાં તમને સાવ સોંપી દઇ—હું તમારા વગર રહી શકવાની તો નથી જ. એ પ્રાણુ-બળુ-એ તપ-એ સાધના મારાથી આ જન્મે બની શકે તેમ નથી. દેવું બરપાઇ કરવાની હવે ઇચ્છા થાય છે ખરી, પણ એ દેતાં દેતાં પણ જે મળે તે લઇ લેવાની ઇચ્છા—એ ઇચ્છાને હું તજી શકતી નથી. તેથી તેની સગી નાની બહેન જેવી બની એની સાથે મળી હું તમારા ઘરમાં રહી તમારી સેવા કરવા માગું છું. સુખમાં આડખીલી ? ના, એ સુખ શાનું ? શાની આડખીલી વળી ? ના, ના કોઇ કોઇના સુખમાં આડખીલી થતું નથી ! હું તો થઇશ નહીંજ,—ને તે પણ નહીં થાય. સાંભળો, પુરૂષ અને સ્ત્રી—બન્નેમાં ધણો મોટો ભેદ છે. બન્નેનાં ધડતર જ જુદાં છે. તમે સમજી શકશો નહીં પણ સુરખાલા તે સમજે છે. હું પણ હવે સમજી શકું છું. બન્ને જણીઓ પાસે પાસે બેસી એક જ દેવતાની પૂજા અમે બન્ને કરી શકશું. તમે તો પૂજા લેવાવાંળા, પૂજા કરવા-વાળા નહીં, ને તેથી તે પૂજા-ગ્રહણમાં તમે કોઇને ભાગીદાર કરી શકો નહીં, કરવા ઇચ્છો પણ નહીં. ને ખરેખરી પૂજા જે કોઇ કરે તે ભાગ કરીને નજ કરે. તે તો એક મનથી એક દેવતાની જ કરે. ખીજે કોઇ કરવા માગે તો તે પણ તેની પૂજા બરાબર તેજ રીતે કરી શકે.’

જરા રિમત કરીને કિરણે ઉત્તર વાળ્યો—‘વાર કરી શકે તો કરજો. પણ એ પૂજનાં સાહિત્યો—આટઆટલાં પુલ, ચંદન અને નેવેઘનો બાર હું એકલો દેવતા ઉપાડી શકું તો સાફ.’

‘જરૂર ઉપાડી શકશો. શા માટે નહીં ઉપાડી શકો? જો તમે દેવતાજ હો અને ખરા ભક્તિભાવથી જો અમે તમારી પૂજા કરી શકીએ, તો તમે જરૂર ઉપાડી શકો. તમારે ઉપાડવીજ પડે. ત્યારે હવે કહો કે તમે મને તેડી જશો? બરાબર ધરની વહુની જેમ તમે તમારા ધરમાં મને લઈ જઈ શકશો—મને આવકાર આપશો—?’

‘એમ જવાની મરજી હોય તો હું જરૂર લઈ જઈ શકીશ. પણ મને વિચાર આવે છે કે—’

‘એ પણ—પણ હવે કાંઈ નહીં! શું વિચાર આવે છે? જો હું ત્યાં જઈ મરી જાઉં તો—એમ ને? વાર, મરવાનું નસીયમાં લખ્યું હશે તો મરીશ. એમાં શું થયું? એ મહા-તીર્થધામમાં—એના હાથમાં તમને ને મારા ટોમ જીમને સોંપી હું એને! આશીર્વાદ માથે ચડાવીને મરીશ. એવા આશીર્વાદ લઈને મરીશ કે—મારો આત્મા આ પાપી દેહને છોડી એના પુણ્ય-પવિત્ર દેહમાં મળી જઈ એના આત્મા માથે એકમેક થઈ મળી જાય.—ને એ તમારી સેવા કરે તે સેવાથીજ જણે મારી સેવાની ઉત્કંઠા પૂરી થાય! જો એવો આશીર્વાદ મળશે—તો મેળવીશ—મને મળેલો એ આશીર્વાદ ફેાકટ નહીં જાય. આ:—જો મને એવો આશીર્વાદ મળે—જો—મળે—તો મરણને પણ હું મહા આનંદે ભેટી શકીશ!’

વરૂણા બોલતી જઈ થઈ,—આંખો મોંચી જડવણ પડી રહી. એના હાથ પકડી કિરણે એની નાડી તપાસી. જરા ક્ષીણ ને શીઘ્ર ગતિ હોવા છતાં નાડી નિયમિત ભાવેજ ચાલતી હતી. આસોચ્છીસ પણ ધીર-ગંભીર ગતિએ ચાલતો હતો. મોં પર પણ એક જાતનો પ્રજ્ઞાંત ભાવ સંપન્ન પ્રમાણમાં જોવામાં આવતો હતો. કિરણ સમજી શક્યો કે વરૂણા ઉંધી ગઈ હતી. હા, એની મુક્તાકાંત યતાં, પોતાના મનની બધી વાત આજે એને કહી દેવાતાં, વરૂણાને આજે અત્યંત શાંતિ જણાઈ કે જે શાંતિ એને એના જીવનમાં કોઈ વખત કદાચ નહીં મળી હોય.

અકરણ ૪૨ મું

સંમિલન અને સમર્પણ

ડોક્ટરો વરણાને આ સ્થિતિમાં ક્યાંય ખસેડી જવા કે લઈ જવાનું અનુમોદન આપી શક્યા નહીં. નીલાંબર બાણમે ધણું ધણું સમજાવ્યું, તિક્ષેત્તમા ખૂબ રડી. પણ વરણા એકની એ થઈ નહીં. તેણે પોતાનો સંકલ્પ છોડ્યો નહીં. દહ લાવે તેણે કહ્યું-‘જો જઈશ તો કદાચ આ માંદગીમાંથી ઉઠી શકીશ, પણ જો મને પરાણે અહીં ગાંધી રાખશે તો મને કાઠ કાળે બચાવી શકશે નહીં.’

પરિણામે બીજે દિવસે જ ફિરણ વરણાને લઈ દેશ તરફ જવા રવાના થયો. રડતા રડતા વરણાનો હાથ ફિરણના હાથમાં મૂકી નિરાતમા બોલી, ‘એક દિવસે મેં વરણાને તમારા હાથમાં સોંપી હતી, પણ હું ધારું છું કે તે દિવસે પ્રેરેપ્રી સોંપી નહોતી શકી; ધણા એ હજી-દાવા મારે સ્વાધીન છે એમ માન્યું હતું. આજે એ બધાય હજી-દાવા છોડી દઈ તમારા હાથમાં પ્રેરેપ્રી સોંપું છું. કદાચ આ-જીવન એને સોંપું છું-હું એને કદાચ પાછી જોઈ નહીં શકું. મેં તમારા ધણા ધણા અપરાધો કર્યા છે દીકરા, મને તે માફ કરજો. તમારી માને પણ કહેજો કે મારા બધા અપરાધ માફ કરે. પોતાના ઘરની વહુ સમજી વરણાને જોળામાં લઈ આશરો આપે, પોતાના પગની ચરણ રજ આપી એ હાથ એના માથા પર મૂકી આશીર્વાદ આપે. હું બહુજ અભાગણી છું-એને નસીબે મારી વરણા માંદગીમાંથી ઉઠે, એવી આશા સેવું છું.’

ફિરણ રવાના થયો. ટેમ-જીમને પણ સાથે લીધા. નર્સ પણ પોતાની ધમ્મજીતી જ કલકતા સુધી સાથે જવાને રાજી થઈ.

ફિરણે ઘેર પોતાની માને એક પત્ર લખી બધી વિગત વિસ્તારથી ખુલ્લે ખુલ્લી જણાવી. સાથે વરણાએ પણ એક પત્ર સુરબાબા પર લખીને એ પરખીડીયાંમાં નાંખ્યો.

કલકતે એક દિવસ રોહાઈ બીજે દિવસે ફિરણ દેશ તરફ જવા રવાના થયો. થોડાક કલાકનો જ રસ્તો હતો, તેથી નર્સ સાથે ન

લીધી. જો કે નર્સ સાથે જવાની ઇચ્છા દર્શાવેલી પણ કિરણે એને સમજ-
વીને કહ્યું કે કાંઈ જરૂર નહીં પડે. પહેાળી લાલ કિનારની રેશમી બદામી
રંગની સાડી, કપાળમાં કંકુનો ચાંદલો, હાથમાં ઝીણી સોનાની બંગડીયો,
લાલ રંગેલી શંખની અને હાથીદાંતની ઝીણી ચૂડીયો, અને પગમાં લાલ
અળતો લગાડી વરણા ગાડીમાં ચડી. (બંગાળી સમાજમાં સાધારણ રીતે
નવ-વધુ સાસરે જાય ત્યારે ઘણું ખર્ચ આવે પોષાક પહેરે છે.)

સતીશને સાથે રાખી એક પાલખી સાથે લઈ સૌદામિની પોતેજ
રેશન પર હાજર હતી. બેઉ હાથે છાતી સરસી ચાંપી તેણે વરણાને
ગાડીમાંથી નીચે ઉતારી, ને સાવધાનીથી એને પાલખીમાં ચડાવી
દીધી. થોડો રસ્તો કાપતાં એક નદી આવતી હતી, ને જલમાર્ગે
બે એક ગાઉને પંથ હોડીમાં કાપવો પડતો હતો. યથા સમયે બધાં
પાલખી સાથે વરણાને લઈ ઘેર પહોંચી આવ્યાં. ઘણાં પાડોશીઓ
અને પાડોશણોની બીડ અગિયારમાં જમી હતી. નવ-પરિણીત
નવ-વધૂની પેઠે સૌદામિની વરણાને બે હાથવડે ઉંચકાને ધરમાં લઈ
ગઈ. પાડોશીઓએ માગલિક શંખધ્વનિ કર્યો. (બંગાળમાં યુગ
પ્રસંગે શંખ ધ્વનિનો રિવાજ છે.)

યથાર્થ ધરની વહુ (ગૃહ-વધુ) થઈ આજે પહેલ વહેલોજ વર-
ણાએ પતિના ધરમાં પગ મૂક્યો, સાસુની ચરણ રજ માથા પર
ચડાવી, સુરખાલા તરફ જોયું ને મીટ માડીને જોઈ જ રહી. સુરખાલા
પાસે આવીને બેઠી, જન્મે હાથ એના પગને અડાડી નમન કરી વરણાએ
પોતાનું માથું સુરખાલાના ખોળામાં મૂક્યું. બધાંય મુંગા મુંગા
આસું સારવા લાગ્યાં.

ધરની સાચી વહુ થઈને વરણા આ ધરમાં આજે જ આવી; પણ વહુ
થઈને ધરમાં વધુ દિવસ રહેવાનું વિધાતાએ એના ભાગ્યમાં સરજ્યું નહોતું.
દીર્ઘપથ-જીવનની પરમ તુમિનો જો તલચાટ કે જોને બળે વરણા આટલે
દૂર આવી શકી હતી, તે તુમિની પ્રાપ્તિ થતાં એના મનનું બધું બળ
પરવારી રહ્યું. હવે એને કાંઈ વસ્તુની કામના રહી નહોતી; એને લાગતું

હતું કે, જીવનમાં જે કંઈ કામ્ય વસ્તુ હોખ શકે તે બધી આજે તેને આ ધરમાં આવતાં મળી ચૂકી છે. ત્યારે હવે વધુ શા માટે ?

તાવ તો સાંજે ઘેર પહોંચતાની સાથેજ ઉતરી ગયો હતો. બીજે દિવસે તાવ ચડ્યોજ નહીં, જવરની ધમશ એકદમ ઉતરી ગઈ, શરીરમાં શીતળતા વધુ પ્રમાણમાં જણાવા લાગી. સતીશ નજીકના શહેરમાં ડોક્ટર-વૈદની શોધમાં દોડ્યો. ને એક ડોક્ટરને જરૂરી દવા અને હથીયારો સાથે તુરત હાજર કર્યો.

કિરણને હાથ પોતાના હાથમાં લઈ વરણા બોલી-‘હવે આ બધું શા માટે ? હું આનંદમાં છું-સુખી છું-સુખમાં જાઉં છું. હવે નકામા દવાના રગડાને ગળામાં રેડી ડોક્ટરની સોખઓ શરીરમાં બૌકાબૌક ન કરશો, મને હવે કોઈ પણ જાતનું દુઃખ નથી, કોઈ જાતની તૃષ્ણા રહી નથી-જે ધમ્મ્યા હતી. તે બધુંય મળ્યું છે !’

ડોક્ટર થંભી ગયો, ઇન્જેક્શન આપ્યું નહીં, પીચકારી પાછી વીંટી દરદીની નાડ તપાસીનેજ મુંગો મુંગો ઓરડાની બહાર આવ્યો અને સતીશને કહેવા લાગ્યો-‘હું એક દવા લખી આપું છું, દરદીને આવાની ધમ્મ્યા થાય તો આપજો. હવે એને વધુ પચવવાથી કશો લાભ નથી. એ તલમાં તેલ નથી.’

આમ કહી એક દવા લખી આપી ડોક્ટર ‘બાઈક’ (દિયકી) પર ચડી પાછો ગયો.

રાત તો જેમ તેમ પસાર થઈ ગઈ. નાડી તો ક્યારનીયે અંતર્ધ્વન થઈ ગઈ હતી. સવાર થતાની સાથે આસ પણ બહુજ ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યો. ધીમે થોથરે સાહે વરણા બોલી-‘હું હવે જાઉં છું-આનંદથી જાઉં છું-મને કોઈ વાતનું દુઃખ નથી. સાસુજી, મને તમારા ચરણની રજ આપો, આશીર્વાદ આપો. તમે-ક્યાં છો ? તમારા ચરણની રજ આપો, તમે આજે ખુલ્લા દિલે મારા બધા અપરાધ માફ કરો-આશીર્વાદ આપો !-મેટી બહેન ! દિદિ ! દિદિ ! અહીં આવો મારી પાસે ! એમને (કિરણને) અને મારાં આ પ્રાણ

સરખાં ખારા ટોમ-જીમ ને હું તમનેજ સોપી જાઉં છું-સંપૂર્ણ આનંદ અને ત્રિશ્વાસથી તમને સોપું છું. તમારું દેવું-એમનું દેવું-અહું મારું આજ પુરેપુરું ભરપાત્ર થયું. થયું ને? કહો, 'થયું.' તમે પણ કહો, કે 'થયું.' બોલો-બોલો! પછી હું જાઉં છું!'

બંને જણ એના બંને હાથ પકડી મળગળે સાદે બોલ્યા: 'થયું.' 'હા, થયું!'

'મહાતીર્થમાં મેં આજે કર્મ સફળ થયાની આકાશ વાણી સાંભળી. તમારા બંને પગ ક્યાં છે દિ દિ? તમારા પગ મારા માથા પાસે લાવો જોઈ. હા,—હવે આશીર્વાદ આપો. મનમાં એજ એક માત્ર ઇચ્છા રાખી અહીં આવી હતી કે તમારી પાસેથી આ આશીર્વાદ લેવાજ. આશીર્વાદ આપો મોટી બહેન કે મારો આત્મા મારો આ દેહ છોડી તમારા દેહમાં પ્રવેશ કરે ને તમારા આત્મા સાથે મળી જઈ એકરૂપ થઈ જઈ તમારા દેહમાં જ રહે. તમે આશીર્વાદ આપો કે એમ થાય-એમ હું કરી શકું. આપશે ને? હું તમારા દેહમાં રહી શકીશ ને? કહો જોઈ!'

'જરૂર રહી શકીશ તું બહેન!'

'તમે મને તમારા હૃદયમાં રાખશે ને? મારાથી ડરશે નહીં ને?'

'ના, કંઈ શા માટે? જરૂર રાખીશ!'

'હા, જરૂર રાખજો. હું તમારા થઈ જ તમારી મારફત જ એમને (કિરણને) મેળવીશ, એ પણ મને મેળવશે. તમારી સેવા એ મારી સેવા થશે.'

જરાવાર થોભીને વળી પાછી વરૂણા બોલવા લાગી—'મેં સાંભળ્યું છે,—ને ચોપડીએમાં પણ વાંચ્યું છે કે,—અંતકાળે તુલસીદ્વારા પાસે નારાયણ-ક્ષેત્રમાં મરે તો આ દેશના માણસો અદ્વૈતને પામે છે, અંતકાળે ઇચ્છેલી વસ્તુ પામે છે. મને હવે દેહ છોડવાને જાતી વાર નથી! મને તુલસીદ્વારા નીચે નારાયણ ક્ષેત્રમાં નહીં લઈ જાવ? તમે બધાં રડો છો શા માટે? હું તો આનંદથી જાઉં છું-જાઉં છું. હું દેહ

હોડીને જાઉં છું ખરી, પણ મને તો આશીર્વાદ મળ્યો છે કે, -ધરની વહુ-ગૃહવધૂ બનીને હું આ ધરમાં જ રહેવાની છું, ત્યારે તમે બધાં એમાં રડો છો શા માટે? આ:-જો-જો-આ-પે-હું.....’

જોતજોતામાં આખરી શ્વાસ શરૂ થયો. બધાઓએ મળી અત્યંત સાવધાનતાપૂર્વક વરણાને ઉપાડી તુલસીકયારા નીચે લાવી સુવાડી.

બાલ સૂર્યનાં સ્નિગ્ધ સોનેરી કિરણો આંખમાં આવીને પડતાં હતાં, આખરી શ્વાસ દેહ-નિર્ગત થતાંની સાથે જ રહેજ રિમતયુક્ત હોઠ અને સ્નિગ્ધ શ્વાંત મુખ મધુરોન્નવલ હાસ્યની આભાથી એક જાતની નવીન જાત પાડી રહ્યું. વરણાને ગળે પ્રેમ-પૂર્વક વળગી પડી સુરબાલાએ પોતાનું મોં તેના મોં જોગોલગ આણ્યું-જાણે આ આખરી નિઃશ્વાસ સાથે દેહ છોડી નિકળતો વરણાનો પ્રાણ તે પોતાના દેહમાં એવી લેતી-જેળવી લેતી કેમ ન હોય!

ઉપસંહાર

(અનુવાદકની નોંધ: —આ વાર્તા શ્રી કાલી પ્રસન્ન દાસ વિરચિત અંગાલી ઉપન્યાસ ‘ધરેર જૌ’ નામના પુસ્તકનો અનુવાદ છે. મૂળ લેખક વરણાના દેહાંત સાથે ગયા પ્રકરણમાં જ આ વાર્તાનો અંત આણ્યો છે... ‘ગુજરાતી’ પત્રના સંચાલકો તરફથી મને એવી સૂચના કરવામાં આવી કે વરણાના દેહાંતના પ્રકરણ પછી એક પ્રકરણ ઉપસંહારનું આ ગુજરાતી અનુવાદમાં ઉમેરાય તો સાહે, તેથી આ ઉપસંહાર પ્રકરણ સ્વતંત્ર રીતે લખ્યું છે. મૂળ પુસ્તકમાં આ પ્રકરણ નથી.)

મુજ દેશ વિષે રસમાળી વિના,
ફળપુષ્પ ધરે નહીં નારી જતા,
રસશોધન સેયન નાજ બને,
ધનરાશિ નિર્થક મુજ પડ્યા.

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ-સરસ્વતીચંદ્ર

વરણાની ઉત્તરકિયાનું કાર્ય પતાવી કિરણ સુરખાલા, સૌદામિની, સ્વત્વ અને ઈંદુને લઇને આશાપુર આવી પહોંચ્યો. હવે તેણે ગ્રામોદ્ધાર અને ગ્રામસુધારણાના કાર્યમાં સક્રિય ભાગ લેવો શરૂ કર્યો. વિમલ અને સુપ્રકાશને તેણે ગાંધીજીની ગ્રામ-સુધારણા યોજનાને અભ્યાસ કરવા વરધા મોકલી આપ્યા. તેઓ ત્યાંથી વ્યવસ્થિત યોજના-ક્રમ શિખીને પાછા ફરે ત્યાં સુધીમાં કિરણે ગ્રામસુધારણાનાં બીજાં કાર્યો ઉપર ધ્યાન લગાડ્યું.

નવજીવન પ્રકાશનનાં બધાં પુસ્તકો મંગાવી તેણે દેશના ઉદ્ધારનો સળગતો પ્રશ્ન હાથ ધર્યો. નવજીવનનાં પુસ્તકો વાંચતાં એક દિવસ કાકાશ્રી કાલેલકરનું શિક્ષણ વિષેનું ટુંકું પણ સચોટ મંતવ્ય તેના વાંચવામાં આવ્યું ને તે તેને અક્ષરે અક્ષર ખરું લાગ્યું:—

‘જ્યાં સુધી વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવનમાં સંસ્કારિતા, સંયમ અને આર્યતા અથવા ખાનદાની આવ્યાં નથી, ત્યાં સુધી તમામ જ્ઞાન, સત્તા અને કલા જોખમમાં છે જ. કલાની શુદ્ધિ સાચવવા માટે પણ કલાકારોએ જીવન-શુદ્ધિનો, સ્વચ્છતાનો આગ્રહ રાખવો પડવાનો છે. જીવન-શુદ્ધિની વાતો કરી જીવનથી નાસી જનારું વૈરાગ્ય હું નથી સ્વીકારતો, પણ નેથી છીછરાપણું જમ્મ જીવન સમૃદ્ધ થાય છે, અર્થ પૂર્ણ અને વીર્યવાન થાય છે તેની વાત હું કરું છું.’

—શ્રી કાલેલકર.

ઉપલું વિધાન વાંચતાં કિરણને વરણાની યાદ આવી જતાં તેની આંખો અશ્રુભીની થઈ ગઈ. વરણાને શિક્ષણ મળ્યું હતું, તે શિક્ષિત હતી છતાં આવી દુરાગ્રહી અને અસહનશીલ કેમ રહી હતી તેનું કારણ હવે તેને સમજાયું. સુરખાલા પાસે જ બેઠી હતી, તેણે કિરણને આમ એકાએક શોકાતુર થવાનું કારણ પૂછતાં તેણે તેને કાકાશ્રી કાલેલકરનું વિધાન વંચાવ્યું અને ઉમેર્યું કે ‘વરણાનો છેલ્લો પત્ર પણ એજ વસ્તુનું સૂચન કરી રહ્યો હતો. જો આ રહ્યો તે પત્ર,

કહી કિરણે પોતાની નાટ બુકમાંથી એક પત્ર કાઢી સુરખાલાને આપ્યો:-
સુરમા વાંચવા લાગી:—

‘..... એ મારા જ કર્મનું-મારા જ પાપનું ફળ છે એ
પણ હું જાણું છું. પણ હું તે વખતે કશું સમજી શકી નહીં, સમજી
શકું એવાં શિક્ષણસંસ્કાર પણ મને મળ્યાં નહોતાં. હું સ્ત્રી જાતિ,
લેવા કરતાં અમારે દેવું ઘણું વધારે જોઈએ. આ વાત આ દેશની
પુત્રીઓ નહાનપણથી જ શિષ્યો ને પોતાના સ્વભાવમાં-જીવનમાં
ગુંથી લીએ એવું કશુંય શિખરાની તક મને કદી પણ મળી નથી.
હું શિખી છું ફક્ત લેવાની જ વાત’

કિરણને હવે સ્પષ્ટ સમજાયું કે વરણા શિક્ષિત હતી છતાં એના
શિક્ષણમાં ક્યાં ક્ષતિ-ખામી હતી. સુરમાનો દાખલો તેની નજર સામેજ
હતો. સામાન્ય સ્વ-ભાષાની ચાર ચોપડી ભણેલી એ મહિલા હાલનાં
શિક્ષણની દૃષ્ટિએ અભણ અથવા અધુરાં શિક્ષણવાળી કહેવાતાં છતાં
કેટલી મહીયસી, ઉદાર, સંયમશીલ, સદનશીલ, ધૈર્યવાળી અને વ્યવ-
હારકુશળ હતી ! વરણા અને સુરમા બન્નેની તુલના કરવા જતાં
સુરમાના એને વધુ શિક્ષિત-સંસ્કારી જણાઈ. હવે તેને સમજાયું કે
ફક્ત ૧૦-૨૦ પરીક્ષાઓ પાસ કરી પાશ્ચાત્ય વિચારોથી મિશ્રિત
થયેલું શિક્ષણ મેળવવાથીજ સંસ્કારિતા આવી જતી નથી.

વરણાનો પત્ર વાંચી સુરખાલાની આંખોમાં પણ ઝળઝળીયાં ભરાઈ
આવ્યાં:—તે વિચાર કરવા લાગી ‘આહા ! આજે જો તે જીવતી રહી
હોત ! અનુભવને અંતે એને સાચી વસ્તુ સમજાઈ હતી અને આજે
જો તે જીવિત રહી હોત તો બન્ને જણીઓ સાથે મળી પતિ, સાસુ અને
કુટુંબની સેવા કરી એક આદર્શ ગૃહ-સંસાર સરજી શકત. તેણે
કિરણને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—

‘મારી એવી ઇચ્છા છે કે આશાપુરમાં આપણે કન્યાઓને
આર્થ-સંસ્કૃતિને અનુરૂપ શિક્ષણ મળે એવી એક કન્યાશાળા ખોલી
તેનું નામ ‘વરણા આર્થ કન્યાશાળા’ રાખી વરણાનું નામ ચિર-

સ્મરણીય રહે એમ કરીએ તોજ વડજાને સાચી શ્રદ્ધાંજલિ આપી
ગણાય ને તોજ તેના આત્માને શાંતિ મળે એમ મારું માનવું છે.’

કિરણને આ વાત સાચી લાગતાં તેણે એ કાર્ય તુરત ઉપાડી
લીધું. તેને લાગ્યું કે હાલનાં કન્યાઓનાં શિક્ષણની પેઠે કુમારો અને
કિશોરોનું શિક્ષણ પણ તેટલુંજ હોયયુક્ત છે.

પ્રાર્થના

સૌનું કરો કલ્યાણ, દયાળુ પ્રભુ ! સૌનું કરો કલ્યાણ. ટેક.

નરનારી પશુપક્ષીની સાથે, જીવજંતુનું તમામ, દયાળુ
જમનાવાસીઓ સૌ સુખભોગવે, આનંદેરહીઆઠો જામ, ,, ૧
દુનિયામાં દર્દ દુકાળ પડે નહિ, લડે નહિ કાષ્ઠ ગામ, ,,
સર્વ જગે સુખાકારી વધે ને વળી વધે ધનધાન્ય, ,, ૨
કાષ્ઠ કાષ્ઠનું ભુરું નવ ધરજે, સૌનું ધરજે સૌ સમાન, ,,
પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે, સર્વ જાગે જગવાન. ,, ૩

ઉપરની પ્રાર્થના થયા પછી આશાપુરમાં આવી વસેલા શિક્ષિત
યુવકોમાંથી વધુ તેજસ્વી ને કાર્ય કરવાની ધગશવાળા ૫-૭ યુવકોને
ચુંટી કાઢી એક શિક્ષણ-સમિતિ સ્થાપી એમને સાચાં શિક્ષણની
કાર્ય-દિશા દર્શાવતાં કિરણે એક નાનું સરખું લાપણ કરી નાંખ્યું...

‘પાશ્ચાત્ય વિદેશી આચારવિચારથી યુક્ત જે શિક્ષણ હાલમાં
આર્ય-પ્રાણીઓને અપાઈ રહ્યું છે તે તેમને ભવિષ્યમાં ‘અતો
બ્રહ્મ-તતો બ્રહ્મ’ની સ્થિતિમાં મૂકી દીએ છે. આર્ય સંસ્કારને
અનુરૂપ હોય એવું શિક્ષણ ન મળવાને કારણે આવી કહેવાતી શિક્ષિત
કન્યાઓ સાસરે જઈ ન તો પોતે સુખી થઈ શકે છે કે ન તો તેના
સંસર્ગમાં આવતાં સાસરીયાનાં માણસોને-આત્મજનોને સુખી કરી
શકે છે. આધુનિક શિક્ષણમાં કન્યાના આખાથે જીવનમાં તેને એકમ
વાર ઉપયોગી ન નીવડે એવા કેટલાક વિષયો સમાવી શિક્ષણનો
આજો વધારી દેવામાં આવ્યો હોય છે, જ્યારે મૂળ જે વસ્તુઓ

શિખવવાની જરૂર છે તે બિલકુલ શિખવવામાં આવતી નથી. આપણો દેશ નિર્ધન-ગરીબ છે તેને પાશ્ચાત્ય ખરયાળ આદર્શોને અનુરૂપ શિક્ષણ નકામું નિવડે છે. હાલના શિક્ષણમાં કન્યાઓને શમ, દમ, રથૈય, ધૈય, શાંતિ, ક્ષમા, દયા, સહનશીલતા, કાર્યદક્ષતા વગેરે સદ્ગુણોનો વિકાસ કરવાની તક બહુ થોડીજ આપવામાં આવતી હોય છે. સદ્ગુણો તેમનામાં પાંગરતા નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણનું અભિમાન તેમનામાં સ્વાભાવિક તરીકે આવતાં તેઓ સાધારણ સ્ત્રી-સમાજથી અળગી પડી રહે છે. સાસરે જતાં આવી કન્યા પોતાની સાસુ, નણંદ, સસરા વગેરે પોતાના જેટલું પુસ્તકોનું જ્ઞાન બણાય નથી એટલું બળુતાં તેના ગુમાનની પરિસીમા રહેતી નથી તે તે ગુમાન નિરસ્કારમાં ફેરવાય જઈ તેના પ્રત્યેક વાક્યમાં, કાર્યમાં, વર્તનમાં એ ગુમાન-અભિમાન ભારોભાર તરવરી ઉઠે છે. પરિણામે વડીલ જનોનું સ્વમાન ધવાતાં સંઘર્ષણના પ્રસંગો વખતો-વખત ઉપસ્થિત થતાં ગૃહ-સંસારનું આખું વાતાવરણ વિષમય બની જઈ સર્વેને ક્યેશનો અનુભવ થાય છે. એથી ઉલટું આર્ય-સંસ્કારોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો સાસુ-નણંદોને તત્કારવાને બદલે તે કન્યા એમના પર પ્રેમ કરી એમના વિચારોને અનુરૂપ બની ધીમે ધીમે એમની જલ (દાય તે) એમને સમજાવી શકે તે આમ તેમને ધીમે ધીમે શિક્ષિત બનાવી શકે. હાલ કન્યાઓમાં આ વસ્તુનો અભાવ જણાય છે, તેમાં કન્યાઓનો દોષ જરાય નથી. દોષ છે એમને મળતા શિક્ષણનો, આપણી કન્યાઓને, ગિરીઓને, સ્ત્રીઓને આપણી આર્ય-સંસ્કૃતિના આદર્શ ગ્રંથો ગીતા, મહાભારત, રામાયણ, ભાગવતનું ઉપરચોટીનું નહીં પણ ચૂદ શિક્ષણ આપવાની ખાસ જરૂર છે કે જેને બળે તેઓ ભવિષ્યની આદર્શ ગૃહિણીઓ બને; રામ, હરિશ્ચંદ્ર, ભગીરથ, કૃષ્ણ, સિદ્ધાર્થ, મહારાણા પ્રતાપ, બીજમ, યુવિજિત શિવાજી, શંકરાચાર્ય, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, સગળશા, ભામાશા જેવા મહા પ્રતાપી પુરુષોની તેમજ કૌશલ્યા, સીતા, અર્જુની, અનસુયા, સુકન્યા મહાત્મ્યા જેવી સ્ત્રીઓની

માતાઓ બની શકે. આ સંસ્કારો મુખ્યત્વે રીતે અપાવા બેઠાં
 અને કન્યાઓમાં સ્થૈર્ય-ધૈર્ય-શાંતિ આદિ સદ્ગુણોનો વિકાસ થાય
 એવી સર્વ અનુકૂળતાઓ કરી અપાવી બેઠાં, અને તે ઉપરાંત
 પાકશાસ્ત્ર, સાધારણ ગણિત, સંગીત, ભરતકામ, શીરણ-ગુંથણ,
 રૂઝુ-પરિચર્યા અને આરોગ્ય સંબંધી જ્ઞાન, થોડું વૈદક શાસ્ત્રનું જ્ઞાન
 તેમજ ખોરાક તથા ફળફળાદિના ગુણદોષો તથા તેમની માનવ-
 જીવન પર થતી અસરો તથા બાળ-ઉછેર, બાળ માનસશાસ્ત્ર, બાળ-
 કાને કેમ ફળવવાં, ન્હાની કુમળી વયમાં સત્ય અને નીતિના સંસ્કારો
 સીંચી તેમને કેમ ખીંચવવાં વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન આપવાની
 વ્યવસ્થા આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં હોવી જોઈએ. કુમારોની શિક્ષણ
 પ્રથામાં પણ આવાજ દોષો ઘુસી ગયા છે. એ શિક્ષણ પ્રથામાં ઘર
 મૂળથી ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા છે. ઘણી જગ્યાએ જીનવાણી
 વિચારોના દુરાગ્રહી દંખાણને લીધે યુવક-વર્ગ હસ્તકેરામ ઉતાવળો બની
 જઈ આખી સમાજપ્રથા, સંયુક્ત કુટુંબ-પ્રથા સામે ખંડ ઉઠાવે છે,
 ને એ પ્રથાને તોડી પાડવા ઇચ્છે છે. આવા યુવકોએ સમજવું જોઈએ
 કે સમાજપ્રથામાં સુધારાની આવશ્યકતા દેશકાળપરિસ્થિતિ
 અનુસાર જરૂર ઉભી થઈ છે, પણ તે સુધારાનીજ. મૂળ પ્રથાને
 ખાયામાંથી તોડી પાડવાની જરૂર નથી. વિદેશી અધુન સાઈ હોતું
 નથી. સાઈ ગ્રહણ કરી નહાઈ છોડી દેવાની હંસ-ક્ષીર ન્યાય વૃત્તિવાળી
 એલદિલી હંમેશાં આ યુવકોએ સેવવી જોઈએ, મૂળ પ્રથાને પાયા-
 માંથી તોડી પાડવાની જરૂર નથી. માત્ર વિવૃત્તિઓજ દૂર કરવાની
 છે. યુવકો પોતે નવા આચારવિચારને અનુરૂપ ગૃહસંસાર સરજી
 તે વ્યવહાર રીતે ચલાવી દેખાડી નવસમાજ-રચના કરી દેખાડી
 આપે કે તેઓ નવ-સર્જન કરી તેને પ્રગટિમાન બનાવવા
 શક્તિમાન છે, તો વિરોધનો વંટોળ ધણોખરો શમી જશે અને
 ધીમે ધીમે જીનવાણી સમાજ આ નવ-સમાજ તરફ આકર્ષાઈ
 સહાનુભૂતિ દર્શાવતો થઈ જશે. નવું રચ્યા પડેલાં જીનું તોડી
 પાડતાં આ યુવકોની સ્થિતિ ત્રિશંકુ જેવી ‘અતો બ્રહ્મ તતો બ્રહ્મ’

અમ્મ પડશે. શિક્ષિત કુમારોએ પણ સ્થેય, ધૈર્ય, અહનશીલતા
આદિ સદ્ગુણો ફળવવાની જરૂર છે અને પોતાના અશિક્ષિત, અધ-
શિક્ષિત બાઈબહેનોને તેમની જૂથ હોય તે નમ્રતાથી મીઠાશથી
ખતાવી તેમને અન્માર્જે દોરવા એ તેમની અનિવાર્ય ફરજ છે
એમ સમજવું જોઈએ. સમિતિ આ સિદ્ધાંત અનુસાર કુમાર અને
કન્યાઓના નવ-શિક્ષણની યોજના ધડી કાઢે અને ‘વરણા
આર્ય કન્યાશાળાનું’ શિક્ષણકાર્ય એ પદ્ધતિએ ત્વરાથી શરૂ
કરી દીએ એવી હું તમને સર્વેને વિનંતિ કરું છું... કન્યા
શિક્ષણના વ્યવહાર પ્રત્યેક તમને સુરખાલા દેવીની સલાહ
વધુ માર્ગદર્શક થઈ પડશે...’

સમિતિના સભ્યોએ યોજનાની આ રૂપ-રેખાને સહર્ષ વધાવી
લીધી અને આ વિષયમાં ખાસ અનુભવી અને કુશળ અધ્યાપકો
ખાસે આ યોજનાને અનુરૂપ પાઠ્ય પુસ્તકો રચાવી છપાવવામાં
આવ્યાં, અને થોડા સમયમાંજ આશાપુરમાં એક કુમાર-શિક્ષણશાળા
અને એક કન્યા-શિક્ષણ શાળા ખોલી દેવામાં આવ્યાં. પછી તો
તત્કાલે પત્રોમાં આ યોજનાની વાત પ્રસિદ્ધ થતાં:—

નિર્જલ ગામ નવાણુ ગળાવે,
વાવ કુવા નદી તીર તળાવે,
શોધી જુનાં ફરી સઘ સુધારો,
તે ધનના ધણી ધર્મ તમારો.

મહા કવિ દક્ષપતરામના આ સ્ત્રવમાં માનનારા, દેશની દાઝ
જેમને હૈયે હતી એવા ધણાયે ધનાઢયો આશાપુરને આગળે આવવા
લાગ્યા અને દેશહિતના કાર્ય માટે નિયોજવા અદળક સંપત્તિ
કિરણને ચરણે ધરવા લાગ્યા. પરિણામે આશાપુરમાં કિશ્કાન સહાય-
કારી મંડળ સ્થપાયું. આ મંડળ ખેડુતોને તેમના કાર્યમાં માર્ગદર્શક
થઈ પડ્યું. જાનજાનના પાકોની ફળદ્રુપતા વધે તેવાં ખાતરો મંગાવવાં,
વિદેશી પદ્ધતિનાં હથો, ટ્રેક્ટરો, એંજીનો, પાણીના પંપો, વગેરે

કિરલોસ્કર બાંધુ અને બીજાઓ પાસેથી મંગાવી ખેડુતોને ભાડેથી કે વેચાતાં આપવા, ખેડુતોને પાક ચોગ્ય સમયે બજારમાં મૂકાય ત્યાં સુધી જેક પાસેથી નાણાં ધીરાવવા અને માલની સારી કીંમત ઉપજાવી આપવા, તેમનાં બાળકોને કૃષિને ઉપયોગી એવું શિક્ષણ આપવાના કામમાં દોરવણી આપવા આ મંડળ સહાયભૂત થઈ પડ્યું. નવરાશના વખતમાં નાના નાના ગૃહ-ઉદ્યોગો, ચરખો, ખાદી, કાંતણ, પીંજણ, શીવણ, ભરતચૂંચણ, સુથાર કામ, લુહાર-કામ, કડીયા કામ વગેરેના પણ શિક્ષણ વર્ગો ખોલવામાં આવ્યા. ગ્રાંથ શિક્ષણની યોજના પણ હાથ ધરવામાં આવી. કિસાનો ને સામાન્ય આરોગ્યના નિયમોનું જ્ઞાન આપવું પણ શરૂ થયું ને વાર તહેવારે ખેડુતોને ભેગા કરી તેમને નવરાશને વખતે ને રાતને વખતે રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત આદિ ગ્રંથોમાંથી આર્ય સંસ્કૃતિનું ઉચ્ચ જ્ઞાન પણ તેમને મળે એવા અને બીજા મનોરંજનના કાર્યક્રમોનો પ્રખંધ વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યો.

આમ આશાપુર વિવિધ કાર્યપ્રતિષ્ઠાથી સદા મુખરિત થઈ ઉઠ્યું. ગામમાં રણ્યાલય, પ્રવૃત્તિગૃહ, ક્રીડાગણ, વાંચનાલય, પુસ્તકાલય, વ્યાયામશાળા, તાલીમશાળા, ગીતાપાઠશાળા, પાંજરાપોળ, ગાંધાળા વગેરે પણ વ્યવસ્થિત પદ્ધતિસર ખોલી શિક્ષણને પ્રચાર કરવાને પ્રખંધ પણ થયો. દરિજનો પ્રત્યે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ રાખવાને અને કામ પણ જાતનો કામી ભેદ સ્વરૂપ અંશમાં પણ ન રાખવાને તેમજ સર્વ ધર્મો પ્રત્યે હાર્દિક માન, સહાનુભૂતિ અને સમભાવ રાખવાને પ્રચાર સતત થયા કરતો હોવાથી આશાપુરના લોકો બહુજ સલાહ અંપથી રહેવા લાગ્યા. કામી-કલહ ત્યાં સ્વરૂપ અંશમાં પણ જણાતો નહોતો.

વિદેશી વસ્તુઓની આયાત બાબતમાં જે વસ્તુઓ દેશમાં ન બનતી હોય ને જેના વખર ન જાણે એવું હોય તેવીજ વસ્તુઓ ગામમાં આયાન કરવાની રજા આપવામાં આવતી. પરિણામે હિંદ પરાધીનતાની ખેડીમાં જકડાયલું હોવા છતાં આશાપુરને બહારના

જન્મતની સાથે કાંઈ સંસર્ગ ન હોતાં અથવા ઓછામાં ઓછા પ્રમાણમાં સંસર્ગમાં આવવાનું થતાં લોકો જણે પોતે સ્વતંત્ર જમિમાં વિહરતા હોય એવો આનંદ માણવા લાગ્યા. દરેક મનુષ્ય પોતાની જાતમહેનતથી પોતાને ભોષતી જીવનની વસ્તુઓ બનાવી અથવા મેળવી લેતો. આખું મામ સંપૂર્ણ સ્વાશ્રયી બની ગયું. મામમાં કામ વાતે કામ દુઃખી નહોતું.

કિરણ પોતે રોજ વહેલી સવારમાં ઉઠી યુવકોની સહાયથી કુવા કે નદીમાંથી પંપથી પાણી ખેંચી તેનાં પીપો ગાડી પર મૂકી મામનાં યુવકો સાથે રોજ સવારે પ્રભાત ફેરીની પેઠે ગાડીઓ સાથે મામમાં અને મામ બહારની સીમામાં ફરી છાયાવાળાં વૃક્ષો પીપળો, પીપળી, વડ, લીમડો, આંબો વગેરે માર્ગની બન્ને બાજુએ વાવતો, પાણી પાતો અને અંત તુલસીદાસનાં દુહા-સૂત્રો તથા દેશભક્તિના ગીતો ગાતો નિકળતો. ત્યારે રસ્તા પરનાં ધરમાં રહેતાં આ-બાલ વૃદ્ધ સર્વે ધર્મીની આંખે એ સુવર્ણ દૃશ્ય નિહાળી રહેતાં. યુવકો કિરણની વાણીને તાલબદ્ધરૂપે ઝીંકી લેતાં:—

તરવર સરોવર સંત જન ચોથા વરસે મેઢ;

પરમારથ કે કારણે ચાર ધરી હે દેહ.

તુલસી યહ સંસાર મેં ભાત કાત કે લોક;

સબસે હિલ મિલ ચાલીએ નદી નાવ સંજોમ.

દયા ધર્મકો મૂલ હય, પાપ મૂલ અભિમાન;

તુલસી દયા ન છાડીયે જાલ લગ ઘટમેં પ્રાણ.

વિધિ હરીહર કવિ કાવિદ બાની,

કહત સાધુ મહિમા સકુચાની;

સો મોક્ષન કહી જાત ન કૈસે,

શાકે બનિક મની બન ગુન જૈસે.

સંત અસંતન કી યહ કરણી,
જીમી કુઠાર ચંદન આચરણી;
કાટે પરશુ મલય સુતુ લાષ,
નિજ ગુણ દેહ સુમંધ બસાષ.

X X X X

તા તે સુર શીશન ચઢત,
જગવલ્લભ... ...શ્રીખંડ;
અનલ દાહી પીટત ધનહી,
પરશુ બદન યહ દંડ.

X X X X

સિયા વર રામચંદ્ર કી જય ।

વળી:—

સુજલાં સુફલાં મલયજ શીતલાં
સરય ક્યામલા માતર—વંદે માતરમ્

X X X X

ધન ધાન્ય પુષ્પે ભરી પ્રભુની આ વસુંધરા,
સકળ દેશથી શ્રેષ્ઠ એમાં મારી જન્મભૂમિ.

રે આ મારી જન્મ ભૂમિ.

ક્યા છે આવા ગ્રહો-તારા

ક્યા છે આવી યમુના ધારા

ક્યા છે આવાં ગો-કુલ ધેતુ

વિશ્વે જુઓ ધૂમિ:—

સકળ દેશથી શ્રેષ્ઠ છે આ મારી જન્મભૂમિ.

X X X X

મહાત્મા ગાંધીજી કી જય, જવાહરલાલ કી જય

જય હિંદ—વંદે માતરમ્

X X X X

અકલમાંથી ભગવાન સૂર્ય નારાયણ ગણે આ ભારતનાં
ગીતો સભગા ઉપાનાં આછા અજવાળાં રૂપી પ્રુષ્પ વૃષ્ટિ ફિરણ અને
તેના સાથ દારો ઉપર વર્ષાવતા

વિમલ અને સુપ્રકાશ વર્ષાથી શિક્ષણ લઇને પાછા ફરતાં તેમણે
વર્ષા-યોજના મુજબ આમોદ્ધારનાં કાર્યો વ્યવસ્થિત પદ્ધતિથી શરૂ કરી
દીધાં. આજીમાજીના અને દૂરના પ્રાંતો અને ધલાકાઓમાંથી જે યુવકો
શિખવા આવતા તેમને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો,
અને તેમ થતાં આ યુવકો શિક્ષણક્રમ પુરો કરી જે વર્ષના
વ્યવહાર કાર્યની તાલીમ આશાપુરમાં લઇ ફિરણુનો આશીર્વાદ મેળવી
પોતાને દેશ પાછા ફરી ત્યાં એજ પદ્ધતિએ આમસુધારણા કરવા
મંડી પડવા લાગ્યા, ને આમ દેશોત્તરના કાર્યનો પ્રચાર સહજ-
સાધ્ય બન્યો.

આમ ફિરણુનો જયજયકાર દશે દિશામાં ગુંજી રહ્યો. દશ વર્ષમાંજ
આશાપુર ધનધાન્યસંપત્તિથી સમૃદ્ધ બની ગયું. આશાપુર ભારતીય
શિક્ષણ પદ્ધતિનું કેંદ્ર સ્થગ બની રહ્યું અને ફિરણુનાં સેવકાં અણ
મોલ મોતેરી સોણુલાં સાચાં પડ્યાં.

X X X X

સુખમય બાણુ તો ફિરણુને સાક્ષાત્ દેવનો અવતાર માનવા
લાગ્યા. આશાપુરનું નામ એમની જીભે આવતાં એમની આંખોમાંથી
હર્ષાશ્રુની ધારાઓ વહીતી.

X X X X

સત્ય, ટોમ, જીમ તથા ઇદુબાલાને નવશિક્ષણપ્રણાલી
અનુસાર શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું ને તેઓ ફિરણુના કાર્યમાં
યથોચિત સદાય કરવા લાગ્યા.

X X X X

જ્યેષ્ઠને પોતાના કૃત્યનો પશ્ચાત્તાપ થયો ને તે પોલીસની
નોકરી છોડી આશાપુરમાં વસી ફિરણુના કાર્યમાં યથોચિત સદાય
કરવા લાગ્યો.

નાલાયર બાણુ સરકારી નોકરી પરથી નિવૃત્ત થઇ તિલોત્તમા સહ આશાપુરમાં આવી વસ્યા. વિદેશી હબની રહેણી કરણીને મોહ તેમને તથા તિલોત્તમાને હવે રહો નહોતો. તેઓ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં સ્વદેશી બન્યા. ટોમ, જીમનાં નામો બદલી સુમાષ, જવાહર રાખવામાં આવ્યાં. તેમના નવા સ્વરૂપમાં પોતાની પુત્રી વરણાને જીવતી જોઇ તેઓ સંતોષનો અનુભવ કરવા લાગ્યા.

X

X

X

X

સતીશ પણ સહકુટુંબ આશાપુર આવીને રહો ને તે ધીમે ધીમે કિરણનો જમણો હાથ યઇ પડ્યો.

સુરબાલા કિરણની છાયાની માફક એને અનુકૂળ થઇને વિલસતી હતી અને :—

કાર્યેષુ મંત્રી કરણેષુ દાસી મોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રંભા ।

મનોરુકુલા ક્ષમયા ચરિત્રી ગુણેશ્ચ માર્યા કુલ સુદરંતી

આવી યથાર્થ આદર્શ આર્ય-ગૃહ-વધુ બનવા વધુ ને વધુ પ્રયાસો કરતી રહી પતિને કોઇ વાતે મુંઝાવા દેતી નહોતી. ગૃહકાર્ય ઉપરાંત તે કન્યા-શિક્ષણનાં કાર્યોમાં રસ લઇ વખતોવખત શાળાની મુલાકાત લઇ એ કામમાં સક્રિય ભાગ લેવા લાગી. સાસુની સેવા કરતી, પતિને સુકાર્તિ આનંદ આપતી કાલ નિર્ગમન કરવા લાગી.

સુરબાલાને પેટે સંતાન અવતરે તો પોતાની સદ્ગતિ થાય એવા આશાનાં સ્વપ્ને સેવતી સૌદામિનીનાં સોનેરી સોણલાં પણ યથા સમયે સાચાં પડ્યાં ને સુરબાલા સુપુત્રી બનતી થઇ.

વરસગાંઠને દિવસે કિરણ સૌદામિની પાસે જઇ તેને પૂછે લાગ્યો અને આશીર્વાદ માંગતો બોલ્યો :—

“મા ! મેં મારી નાદાન વયમાં તને ઘણું દુઃખ દીધું છે તે તું મને માફ કરજે. હું નાદાન વયમાં કાચી સમજને લીધે અધોમતિને ઝોવારે (તેને પ્રગતિ સમજી) બેઠો હતો. હવે મને સમજાયું કે સાચો પ્રગતિનો પંથ આ છે. હવે મને તું એવે ।

આશીર્વાદ આપ કે મારા આ આશાપુર ગામનો આદર્શ આખાયે ભારત-વર્ષમાં ઘેર ઘેર ફરી વળે અને મારી માતૃશ્રમિ-જન્મશ્રમિનો દશે દિશામાં જ્યજ્યકાર થાય !

સૌદામિની તે વખતે ફળીયામાં ઉભી હતી. રનેહલીની આંખે પુત્રનાં આવારણાં લઈ તેણે કહ્યું—“સો વર્ષનો ડોસલો અને સાત દીકરાનો બાપ થાજે મારા દીકરા ! પ્રભુ તને તારા કાર્યમાં સહાય કરશે અને ભારત-માતાનો જ્ય જ્ય કાર દશે દિશામાં ગાજી રહેશે. તારી સત્ય મનઃકામનાઓ સરવે પ્રભુ પ્રશ્ન કરશે.”

વિમલ અને સુપ્રકાશ કેટલાક યુવકો સાથે કિરણની વર્ષગાંઠ નિમિત્તે અભિનંદન આપવા આવ્યા હતા ને અગિણામાં ઉભા હતા; તેઓ આ દૃશ્ય બોધ ગદ્ગદકંઠ થઈ ગયા. તેઓ મોટે સાદે પોકારી ઉઠ્યા:—

કિરણ બાબુકી જય.....

ભારત માતા કી જય.....

વંદે-માતરમ.....

જય હિંદ.....

જય માતા સૌદામિની.....

બનતી જશુ તો ભકત બન કાં દાતા કાં ચર,

નહીં તો રહેજે વાંઝણી મત ગુમાવીશ તુર !

યુવકોએ આ સૂત્રો ઝીલી લીધાં ને દૂર ખેતરોનાં સીમાડ બંધાં નભોમંડળ અને પૃથ્વી ક્ષિતિજમાં મળતાં હતાં ત્યાં સુધી અ સૂત્રોનો પડથો ગુંજી રહ્યો:—

‘કિરણ...ની જય...ભારત માતાકી...જય...ગાંધીજી કી જય... વંદે માતરમ...જય હિંદ...જય માતા સૌદામિની.....’

સમાપ્ત

શ્રી ટોપણ દયાળજી દેસાણીની સાહિત્યસેવા

(એમણે અવવાહિત કરેલી અથવા સ્વતંત્ર રચેલી ન્હાની મોટી વાર્તાઓ,
કવિતાઓ, નોંધમાળા)

વાર્તાનું નામ	પ્રકાર	મૂળ અંગ્રેજી અથવા હિન્દી	કથા અને ક્રમાર ક્રમાંથી
૧ મહેશ	કથાતિથા	શ્રી શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય (શરદ બાબુ)	દીવાળી અંગ્રેજી ૧૯૩૫
૨ સમગ્રપણ કે સ્વયંવર	પ્રેમ-કથા	સુભાષકુમાર સાન્યાલ*	જુન-૧૯૩૭
૩ અંગાણનું કૃષિરણ	નિબંધ	ડૉ. શ્રી નરેશચંદ્ર સેન	મે-જુન ૧૯૩૮
૪ આત્મદર્શન	પદ્યોપાધ્યાય	શ્રી સુવંદુમાર મિત્ર	સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮
૫ પરિવર્તન	પ્રેમ-કથા	નગેન્દ્રનાથ સુભોપાધ્યાય	દીવાળી અંગ્રેજી ૧૯૩૮
૬ અદિતીયા	હાસ્ય-રસ	બાલાસચ્ચાંદ સુભોપાધ્યાય (વનકેશ)	દીવાળી અંગ્રેજી ૧૯૩૯
૭ ડોક્ટરની આત્મકથા	કટાક્ષ ચિત્ર	દુલાસચંદ્ર મિત્ર	જુન-૧૯૪૦
૮ ફરીનો કરડોશ	રમ્પુજી કટાક્ષ ચિત્ર	શ્રી પ્રભાતકુમાર સુભોપાધ્યાય	દીવાળી અંગ્રેજી ૧૯૪૦
૯ ભ્રમ નિવારણ	પદ્યોપાધ્યાય-કથા	શ્રી —સદર—	જુન-જુલાઈ ૧૯૪૧
૧૦ તહેવારની વાર્તા	હાસ્ય-કટાક્ષ	શ્રી સૌરીન્દ્રસોહન સુભોપાધ્યાય	જાન્યુ-૧૯૪૨
૧૧ સચ્ચરિત્ર	ઉચ્ચ-ચરિત્ર કથા	શ્રી પ્રભાતકુમાર સુભોપાધ્યાય	ફેબ્રુ-૧૯૪૨
૧૨ બળવાન બામાતા	હાસ્ય-રસ	—સદર—	ફેબ્રુ-૧૯૪૨

૧૩ અશ્રુપ્રભ	કરુણીતક નવલકથા	શ્રી કલરંજન મુખોપાધ્યાય	માર્ચ ૧૯૪૪ થી ડીસે. ૧૯૪૪
૧૪ અફત	સમાજ અત્યાચાર	ધીરેન્દ્રનાથ વીશી	દી. અંક ૧૯૪૪
૧૫ સ્થિત-પ્રમ	શોકતિકા	અસમંજ મુખોપાધ્યાય	જાન્યુ-૧૯૪૫
૧૬ ક્રિડત શોળીન નવલકથા	ઉચ્ચચરિત્ર કથા	ધીરેન્દ્રનાથ વીશી	ફેબ્રુ-૧૯૪૫
૧૭ કાચરે રણકાર	દાસ્યકટાક્ષ	પ્રત્યોધિકુમાર સાન્યાલ*	ફેબ્રુ-૧૯૪૫
૧૮ અધશ્રદ્ધા	અશ્વિન પ્રેમકથા	સ્વ. કવિતર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર	ફેબ્રુ-૧૯૪૫
૧૯ લગ્ન	પ્રેમિક નિર્મળ	સ્વ. રવિન્દ્રનાથ ટાગોર	ઓગસ્ટ ૧૯૪૫
૨૦ ક્ષિતીય સંરક્ષણ	શુદ્ધ-પ્રેમકથા	પ્રભાતકિરણ વસુ	સપ્ટે. ૧૯૪૫
૨૧ માદરડી	કટક્ષ ચિત્ર	પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય	સપ્ટે. ઓક્ટો. ૧૯૪૫
૨૨ દેશનેતા	ઉચ્ચ ચારિત્ર કથા	પ્રત્યોધિકુમાર સાન્યાલ*	ઓક્ટોબર ૧૯૪૫
૨૩ જનની જનમલિપિશ્ર	કટાક્ષ ચિત્ર		
૨૪ દાના વાદક	(કિરકાર સાથે) રાષ્ટ્રભક્તિ	નગેન્દ્રનાથ શુભ	દી. અંક ૧૯૪૫
૨૫ અણિ બ્રોબ	પ્રેમમાં સંશય	પંચાનન ચક્રવર્તી	નવે ૧૯૪૫
૨૬ બેકેક મારફટ	વિદ્યાન-નિર્મળ	નિરોદકુમાર દત્ત	ડીસે ૧૯૪૫
૨૭ વસ્ત્ર સંકટ	દાસ્ય-કટાક્ષ	શ્રી આનંદ	ફેબ્રુ. ૧૯૪૬
૨૮ સુટંગી પ્રપંચ	કટાક્ષ	સમર સરકાર	માર્ચ ૧૯૪૬
૨૯ તરત વિમાની મથરા	વિદ્યાન-નિર્મળ	શ્યામલ દત્ત	માર્ચ ૧૯૪૬
૩૦ પ્રપતિત પથે કે	સામાજિક નવલકથા	શ્રી કાલીપ્રસન્નદાસ	ફેબ્રુ. ૧૯૪૬
	અધીગતિને ઝોવાર		ઓપ્રીલ ૧૯૪૬ થી ઓપ્રીલ ૧૯૪૭

૩૧	યાદ્યાર દિવસો	ન-ગુણી સમાજ	પ્રજોધકુમાર જ્ઞાન્યાસજ્ઞ	જુન ૧૯૪૭
૩૨	સુપ્રભાતો પત્ર	શ્રી ઉચ્ચ ચારત્ર	સૌરીન્દ્રનાથ વંદ્યોપાધ્યાય	જુલાઈ ૧૯૪૭
૩૩	દેવી		પ્રભાતકુમર મુખોપાધ્યાય	જુલાઈ ૧૯૪૭
૩૪	ધન્ય કાણુ ?		મણીલાલ વંદ્યોપાધ્યાય	ઓગ. સપ્ટ. ૧૯૪૭
૩૫	પ્રાચીનકાળમાં હિંદુ- ઓમાં શું એકય	નિર્અંધ	રત્ન. રવિન્દ્રનાથ ટાગોર	સપ્ટ. ૧૯૪૭
૩૬	જન્મશૂળી	કરણ કથા	શ્રી શેલખનંદ મુખોપાધ્યાય	સપ્ટ. ઓ. ૧૯૪૭
૩૭	પહાડની ઓથો		શ્રી સૌરીન્દ્ર મોહન મુખોપાધ્યાય	૨૦૦૩ તો ગુજરાતીનો દિવાળી અંક
૩૮	સર્વહારીની સર્વભંગલા		શ્રી મણિલાલ વંદ્યોપાધ્યાય	ગુજ. ૧૬-૧૧-૪૭
૩૯	ટપાલની પેટી		શ્રી ધીરેન્દ્રનાથ વીશી	ગુજ. ૨૮-૧૨-૪૭

(૭૬)

૪૦	અજ્ઞામા	કટાક્ષ હરય	રવિન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય	‘પ્રસ્થાન’ મહા ૧૯૬૩
૪૧	વાર્તામાં આતો પ્રેમ	પ્રેમ-પ્રેમચિત્ર	સૌરીન્દ્રમોહન મુખોપાધ્યાય	‘પ્રસ્થાન’ ટ્રેઝ ૧૯૬૩
૪૨	ડરબીની ટીકીટ	સંભાળક	—સદર—	‘પ્રસ્થાન’ જોડ ૧૯૬૩
૪૩	શ્રી સત્યનારાયણ નાટ્ય અભિનિ	હાસ્ય	અસમજ મુખોપાધ્યાય	‘પ્રસ્થાન’ ૧૯૬૪
૪૪	અથમાર	હાસ્ય	શરદેન્દ્ર વંદ્યોપાધ્યાય	જોડ અપાદ ‘પ્રસ્થાન’ આશ્વિન- ૧૯૬૪

૪૫	શિવાભય	હાસ્ય	અસમંજ મુખોપાધ્યાય	‘પ્રસ્થાન’ જૈન આપાદ ૧૯૬૫
૪૬	પતિહારા	હાસ્ય	પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય	‘પ્રસ્થાન’ કાતિક ૧૯૬૭
૪૭	કાઠુ દુબળે કથો	હાસ્યરસ		‘પ્રસ્થાન’ વૈશાખ ૨૦૦૩
૪૮	સરિતાનું મન		હરપ્રસાદ મિત્ર	પ્રસ્થાન જુન ૨૦૦૩
૪૯	ટ્રેનમાંના ચોર	ભોષક પ્રેમ-કથા	સૌરિન્દ્રમેહન મુખોપાધ્યાય	‘નવચેતન’-જાને.
૫૦	પક્ષપાત	પ્રેમ-કથા	રાહુન મુખોપાધ્યાય	‘નવચેતન’-એપ્રિલ ૧૯૩૮
<hr/>				
૫૧	પેટે બળતાં ૩ પ્રેમે બળતાં	હાસ્ય	અસમંજ મુખોપાધ્યાય	‘શારદા’ મે ૧૯૩૯
૫૨	અંતકાળે	સમાજ-અભ્યાસ	સૌરિન્દ્રમેહન મુખોપાધ્યાય	‘ભિ’ એપ્રિલ ૧૯૪૦
૫૩	યુગલમં	કટાક્ષ	ધીરેન્દ્રનાથ વીશી	‘પ્રતિમા’ મે ૧૯૪૪
૫૪	મોટો ગોટાળો	હાસ્ય	—સદર—	‘પ્રતિમા’ જુન ૧૯૪૪
૫૫	નારી	નિબંધ	ચારચંદ્ર મિત્ર	‘નવચેતના’ ઓક્ટો. ૧૯૪૦
૫૬	અભારો હરીફ	કટાક્ષ	ગૌરમ ગોપાલ સેનગુપ્ત	“ જુલાઈ ૧૯૪૦
૫૭	શ્રીકૃષ્ણની સમાનતા	નિબંધ મૌલિક	ટોપલ દયાળજી મેઘાણી	“ નવ. ૧૯૪૦
૫૮	કુટકારો	શાકતિકા	અસમંજ મુખોપાધ્યાય	“ ડીસ. ૧૯૪૧

૫૯	કુંવારા સ્ત્રી પુરુષો	નિબંધ	ચાણચંદ્ર મિત્ર	સદર—	સ. ૧૯૪૦
૬૦	કન્યાની સગન વય	નિબંધ	અસમંજ સુખોપાધ્યાય	સદર—	સ. ૧૯૪૧
૬૧	જાતિ બ્રહ્મ?	સમાજ અભ્યાસ	ટાપણ દયાળજી શ્રેણી	સદર—	સ. ૧૯૪૨
૬૨	સ્ત્રી પુરુષ બંને દોષિત	નિબંધ મૌલિક	ટાપણ દયાળજી શ્રેણી	સદર—	સ. ૧૯૪૬
૬૩	બલિદાન	સમાજ અભ્યાસ	(મૌલિક)	સદર—	સ. ૧૯૪૫
૬૪	યુવાન્યદન	પ્રેમકથા	શરદિન્દુ વન્દોપાધ્યાય	સદર—	સ. ૧૯૪૫
૬૫	પ્રામોદ્ધાર	નિબંધ (મૌલિક)	ટાપણ દયાળજી શ્રેણી	સદર—	સ. ૧૯૪૪
૬૬	બાધિવી	પ્રેમ-કથા	સરોજનાથ શ્રી	સદર—	સ. ૧૯૪૫
૬૭	અણુ હિંદુ કામડો	હારયકટાક્ષ	ધીરેન્દ્રનાથ વીશી	સદર—	સ. ૧૯૪૫
૬૮	ગરીબનું નસીબ	સમાજ-અભ્યાસ	પ્રભોધકુમાર સાન્યાલ	સદર—	સ. ૧૯૪૫
૬૯	નોકરીની શોધમા	સમાજ " (હારય)	પંચાનન ચક્રવર્તી	સદર—	સ. ૧૯૪૫
૭૦	વિકૃતિની વિમાનજાળ	કટાક્ષ	માણિક વંશોપાધ્યાય	સદર—	સ. ૧૯૪૬
૭૧	વિષયક્ષનાં ફળો	હારય	પ્રભાતકુમાર સુખોપાધ્યાય	સદર—	સ. ૧૯૪૬
૭૨	શારદા-પૂજન	સમાજ અભ્યાસ	અસમંજ સુખોપાધ્યાય	સદર—	સ. ૧૯૪૨
૭૩	દીનુ તેલી	સદર—	સદર—	સદર—	સ. ૧૯૪૨
૭૪	મકતના ભગવાન	સદર—	સદર—	સદર—	સ. ૧૯૪૨
૭૫	સ્ત્રી-શિક્ષણ	નિબંધ	સ્વ. રાવન્દ્રનાથ દાગોર	સદર—	સ. ૧૯૪૩

" ડીસે. ૧૯૪૦
 " જાને. ૧૯૪૧
 'પ્રવાસી' ૧૯૪૨ જોડ.
 'પ્રવાસી' ૧૯૪૬
 'પ્રવાસી' -ડી. ૧૯૪૫
 'મહાગુજરાત' જુલા
 મંથ્રી જોડ. ૧૯૪૪
 સદર-જોડ. ૧૯૪૪
 સદર-જાને. ૧૯૪૫
 'મહાગુજરાત' દીવાળી
 અંક ૨૦૦૧
 'મહાગુજરાત' ફેબ્રુ.
 ૧૯૪૬
 " મ. ચ. ૧૯૪૬
 " મે જુન ૧૯૪૬
 'ગુણસુંદરી' ન. ૧૯૪૨
 સદર-ડીસે. ૧૯૪૨
 સદર-ફેબ્રુ. માર્ચ
 ૧૯૪૩
 'જાનેતા' જો. ૧૯૪૩

૭૬	સિક્કાનંદજીની ચૌલ હાસ્ય	પરશુરામ	‘વલાસ’ એ-જીન ૧૯૩૪
૭૭	સમાજને વાંકે	સમાજ અત્યાચાર	‘રીફ્મીસ્તાન’
૭૮	બદ્ધ	કરુણીતિકા	”
૭૯	સજ્જો કે શયતાન	સમાજ-ચિત્ર	”
૮૦	કામિનીનાદેશનો વેપાર	હાસ્ય	”
૮૧	મેધદૂત વાંચતા	હાસ્ય	”
૮૨	શતીશની મા	સમાજ અત્યાચાર	”
૮૩	સંલિધનનાં ભ્રમ	હાસ્ય	”
૮૪	દોસ્તનું કરજ	કટાક્ષ હાસ્ય	”
૮૫	ખીજવરનું સુદ-સંકટ	હાસ્ય	”
૮૬	ફુનિયા ઝૂંકતી હય	નિર્બંધ	ઓક્ટો. ૧૯૪૫
૮૭	વિનાસની દોસી	નિર્બંધ	”
૮૮	પ્રેમ અને હેમ	હાસ્ય કટાક્ષ	”
૮૯	અજપૂર્ણનું મંદિર	સમાજિક અત્યાચાર	‘રુણકાર’ સપ્ટે. ઓક્ટ. ૧૯૪૭
૯૦	દેશી હુમરહોલગ	નવલકથા	‘ચિત્રપટ’
	સમસ્યા	નિર્બંધ	જેન. ઓક્ટ. ૬૬૨૬ પ્રકાશિત માર્ચ ૧૯૪૫
			‘ભાડીયા યુવક’ ૧૯૬૦ આવાહ-આવજી

* વાર્તાઓ અંક ૨, ૧૭, ૨૨, ૩૧, ૬૮, ૮૨ ના લેખક બી પ્રભાકર કુમાર સાન્યાલ, જેઓની લખેલી ‘પ્રિય આંધવી’ નામની વાર્તા ઉપરથી ‘જીંદગી’ નામનું યોજાવટ સરભરું છે.

શુભશાતના એક મહાન-અબોહ અમર લેખક
સ્વ. નારાયણ વિશનજી ઠક્કરના રચેલાં ઉપયોગી પુસ્તકો

તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક ગ્રંથો

સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદની વિચારમાળા-પાંચ પુષ્પો

પ્રથમ - કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને વૈરાગ્યયોગ	રૂ. ૩- ૦-૦
બીજું - રાજયોગ-(પાતંજલ યોગસૂત્રો સહિત)	રૂ. ૩- ૦-૦
ત્રીજું - જ્ઞાનયોગ (૨૧ વ્યાખ્યાનો)	નથી
ચોથું - સાંખ્યયોગ (૧૫ વ્યાખ્યાનો)	રૂ. ૩- ૦-૦
પાંચમું - ૨૦ પ્રકીર્ણ વ્યાખ્યાનો	રૂ. ૩- ૦-૦

(૬-૭-૮) સાર્થઅમૃતાનુભવ, હરિપાઠ અને યાંગદેવપાસદિ

(સંત શિરોમણી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત
ત્રણ મરાઠી ગ્રંથોનો સરળ સુબોધ અનુવાદ) રૂ. ૨- ૦-૦

(૯) અનન્તાનુભૂતિ અથવા અનન્તજીવન

(અમેરિકન સંત રાલ્ફ વાલ્ડો દ્વારનના પુસ્તકનો
સરળ સુબોધ અનુવાદ) રૂ. ૨- ૪-૦

ભારત લોકકથાઓ

બેગમ બજાર અથવા રંગમહાલયમાં રતિ તાડવ

ભાગ ૧ લો અને ભાગ ૨ જો દરેકના રૂ. ૧-૮-૦

(૩-૪-૫-૬) બંગાળ દેશની લોકકથાઓ

ભાગ ૧ લો, ૨ જો, ૩ જો, ૪ થો દરેકના રૂ. ૧-૮-૦

(૭) વિક્રમ અને કાપાલિક (પરકાયા પ્રવેશ) રૂ. ૦-૮-૦

આ સિવાય ભારત લોકકથાના બીજા ૪ ભાગો છે.

તેમાં જુદા જુદા લેખકોની લખેલી રજપુત વીર

રસકથાઓ અને ફટલીક સામાજિક નાની રસમય

વાર્તાઓ છે જે વાંચવા લાયક છે. દરેકનો રૂ. ૧-૮-૦

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

૧ હલદીધાટનું યુદ્ધ અથવા અકબરનો પરાજય	રૂ. ૧-૦-૦
૨ અનારકલી અથવા અપરાધી અકબર	રૂ. ૨-૦-૦
૩ ચકવર્તી હમીર અથવા ચિત્તોડનો પુનરુદ્ધાર	રૂ. ૨-૦-૦
૪ ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રલય	રૂ. ૨-૦-૦
૫ અનંમમદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ	રૂ. ૨-૦-૦
૬ બાદશાહ બાબર અથવા નૂરે ખસ્લામ	રૂ. ૨-૦-૦
૭ કચ્છનો કાર્તિકેય અથવા જાડેજ વીર ખેંગાર	રૂ. ૨-૦-૦
૮ કચ્છનો કેસરી અથવા ધોધો અને ચનેસર	રૂ. ૩-૦-૦
૯ મહારાણી મયણલ્લા અથવા ગુજરાતની રાજમાતા	રૂ. ૪-૮-૦
૧૦ પરાધીન ગુજરાત અથવા ચાવડા વંશનો ઉદ્ધવ	રૂ. ૩-૦-૦
૧૧ નાનાસાહેબ અથવા સ્વધર્મ માટે પ્રાણપાપંજી	રૂ. ૨-૦-૦
૧૨ મુરીદશતાન અથવા મલખારના માપલાઓનો અત્યાચાર	રૂ. ૨-૦-૦
૧૩ સિતમઝર સુલતાન અથવા તલવાર અને કુરાન	રૂ. ૨-૦-૦
૧૪ અમર ગર્જના અથવા સુધુમ્ભ અને જામરણુ	રૂ. ૨-૦-૦
૧૫ લાલ હિરો અથવા લૂહાણાના દેવનો ઇતિહાસ	રૂ. ૨-૦-૦
૧૬ વીર જયમલ અથવા ચિત્તોડનો ઘેરો	રૂ. ૦-૮-૦
૧૭ જ્યોતિર્લિંગ સોમનથની મૂર્તિ	રૂ. ૦-૧૨-૦

સામાજિક નવલકથાઓ

૧ સંદિગ્ધ સંસાર અથવા સાધુ કે સ્વયંતાન ?	રૂ. ૩-૦-૦
૨ ચૂડેલનો વાંસો-એક નટીની આત્મકથા ભાગ ૧ લો	રૂ. ૩-૦-૦
૩ “ “ “ ભાગ ૨ જો	રૂ. ૩-૦-૦
૪ આત્મહત્યા-કર્તવ્ય કે પાપ ?	રૂ. ૫-૦-૦

ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

સાસુન પ્રિન્ટીંગ, એડીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ ૧

ગુજરાતી પત્રે પ્રકટ કરેલી ઐતહાસિક નવલકથાઓ

“ગુજરાતી” પત્રના આઠ તંત્રી અને સંસ્થાપક

(૧) સ્વ. ઇચ્છારામ સૂચરામ દેસાઈકૃત

- ૧ રાસેલાસ અથવા એબિસિનિયાનો રાજપુત્ર (૧૮૮૬) નથી
- ૨ હિન્દુ અને ખ્રિસ્તિયા, (રાજકીય સંવાદ) } (૧૮૮૭) ૨-૦
- રાજબકિત વિડંબણ- (બાણ નાટકનો એક પ્રકાર) }
- ૩ મહારાણી વિક્ટોરિયાનું જીવન ચરિત્ર (૧૮૮૮) ૧-૮
- (૪ સવિતા સુંદરી અથવા ઘરડા વરનો ફળેતો (૧૮૮૬) ૦-૪)
- ૫ દીપુ સુક્તાન અથવા શ્રીરંગ પટ્ટણનો ઘેરો બાગ ૧ લો (૧૮૯૦) નથી
- ૬ દિલ્લીપર હલ્લો અથવા ભરતખંડના પરવરાપણાનો પ્રારંભ (૧૮૯૫) ૨-૦

(૨) સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્રકૃત

- ૧ વિધવા વિવાહ શાસ્ત્ર સંમત છે (૧૮૮૬) નથી
- ૨ ગૃહધર્મ (૧૮૮૬) નથી
- ૩ ગંગા ગોવિંદસિંહ અથવા વારન હેસ્તીંગનો જન્મજો હાથ (૧૮૮૮) ૧-૮
- ૪ રૂપનગરીના રાજકુમારી અથવા મહારાણી રાજસિંહ (૧૯૦૪) નથી

(૩) સ્વ. પેસ્તાનજી જમશેદજી સહા (Epoch) કૃત.

- ૧ અઠારમી સદીનું હિંદુસ્તાન (૧૮૯૬) ૨-૦
- ૨ શાહજહાં અને ભીખારી (૧૮૯૮) ૧-૮

(૪) દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીકૃત

- ૧ ઔરંગઝેબ અને રાજપુતો અથવા મોગલ શાહનશાહતની પડતીનો પ્રારંભ (૧૮૯૭) ૨-૦

(૫) સ્વ. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહરકૃત

- ૧ હેસ્તીંગની સોદી અથવા પ્લાસીના યુદ્ધ પછીનું બંગાળ (૧૮૯૬) ૨-૦
- ૨ બેગમ સાહેબ અથવા અશોષિતાનું પતન (૧૯૦૧) નથી
- ૩ નૂરજહાન અથવા સૌન્દર્ય વિજય (૧૯૦૨) નથી

(૬) રૂબં વકીલ ધીરજરામ નરસેરામ દેશાઈકૃત

- ૧ પાણીપતનું મુદ્દ અથવા નાના કુંડનવીસ (૧૯૦૦) નથી
૨ બાણરાવ બર્લાળ અથવા પેશાનો ઉદયકાળ (૧૯૦૩) નથી

(૭) રૂબં છગનલાલ નારાયણભાઈ મેઝીકૃત

- ૧ ઇન્દુકુમારી અથવા બંગાળામાં મરાઠાની દોડ (૧૯૦૪) નથી
૨ નન્દનવનનો નાશ અથવા આ તે રામની અયોધ્યા? (૧૯૦૭) ૩-૦

(૮) રૂબં રોઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્વામ માવજીકૃત

- ૧ શિવાળનો વાઘનખ અથવા અફઝૂલખાનનું ખૂન. (૧૯૦૬) ૧-૦

(૯) રૂબં ઇશ્વરદાસ ઇન્દુજીરામ મરાઠવાળીકૃત

- ૧ પેશાની પડતીનો પ્રસ્તાવ અથવા લાલણ વેરાગણ. (૧૯૦૮) ૨-૦
૨ કર્લેઆમ (રૂબ. નારાયણ વિસનજી ઠકકુરે પૂણ કરેલી) (૧૯૧૧) નથી

(૧૦) રા. મોહનલાલ મજનલાલ દેશાઈ એડવોકેટકૃત

- ૧-ઔરંગઝેબનો ઉદય અથવા આ તે મહાન મોગલ? (૧૯૦૬) ૨-૦

(૧૧) રૂબં મણિલાલ ઇન્દુજીરામ દેશાઈ કૃત

- { ૧ પુરાતન દિલ્લી (સચિત્ર) (૧૯૧૧) ૨-૦ }
{ ૨ ચુંબનમીમાંસા નથી }

(૧૨) રા. રમણિકલાલ અમૃતરામ મહેતાકૃત

- ૧ ભુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા (૧૯૧૫) ૨-૦
૨ રોનક મહેલની રાજખટપટ (૧૯૧૬) ૨-૦
૩ ધરની આગ (૧૯૪૪) ૩-૦
૪ દીનારખસ (અથવા ઉત્તર રાસેલાસ) ૧-૦

(૧૩) રા. ઘનશ્યામકૃત (શ્રી ક. મા. જુનરીકૃત)

- ૧ પાઠણની પ્રભુતા (૧૯૧૯) ૩-૮

(૧૪) રૂબ. છગનલાલ અમથારામ પ્રભાકરકૃત

- ૧ અમરેશરી કટારી (૧૯૩૧) }
૨ તોગારી તરવાર અને રાયસિંજીરી હથેલી } (૧૯૩૧) ૨-૦
૩ મહારાણા પ્રતાપી પ્રતાપ (૧૯૪૬) ૨-૦

(૧૫) રા. જોડાલાલ હરજીવન મહેતાકૃત

- ૧ ચતુર્થનો સ્થામ અથવા જોમણીનું ખમ્પર (૧૯૩૨) ૩-૦
૨ રક્તપિપાસુ રાજકુમારી (૧૯૩૮) ૩-૦

(૧૬) રા. માંજીલાલ ત્રિલુવન રાવળકૃત

- ૧ પદ્મજની પ્રતિક્ષા (૧૯૩૩) ૩-૦
૨ મહારાજાધિરાજ (૧૯૩૫) ૩-૦

(૧૭) રા. નમદાશંકર વલ્લભજી દ્વિવેદીકૃત

- ૧ મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અથવા ખાલસાનું ખમ્પર (૧૯૩૪) ૩-૦
૨ ગુજરાતનો બુઝાતો દીપક અથવા ઇસ્લામી સત્તાનો ઉદય (૧૯૩૬) ૩-૦
૩ ગુજરાતના વેસ્ત્રી વસુલાત (૧૯૩૭) ૩-૦

(૧૮) રા. ગુણવંતરાય આચાર્યકૃત

- ૧ જળસમાધિ (અથવા વાસ્કા ડ ખામાનો અત્યાચાર) (૧૯૩૯) નથી

(૧૯) રા. અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદીકૃત

- ૧ ડમમતી ચહેનચાહત (૧૯૪૦) -૦

(૨૦) રા. જોડાલાલ નારાયણ ત્રિવેદીકૃત

- ૧ સોલંકીનો સૂર્યાસ્ત (૧૯૪૧) ૩-૦

૨૧ ઉછરે જવાય કે. ઓઝાકૃત

- ૧ પિતૃહત્યા (૧૯૪૨) ૩-૦

૨૨ ચંદુલાલ ઓમ. સાહ

- ૧ જિત કોની ? (૧૯૪૩) ૩-૦

૨૩ હરિશંકર

- ૧ વાલમનો વીર રતનસિંહ (૧૯૪૭) ૩-૦
૩ શબળા (૧૯૪૮) ૩-૦

